

પા

ર

સ

મ

ણિ

ની

શો

ધ

માં

બ્રહ્માંડનો ભેદઃ ખંડ બીજો

ગાંડીબ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૭૨૫ વર્ગીક ૧

પુસ્તકનું નામ પારસમણિની શોધમાં

વિષય ૪૪૪૪ : ૩

ગાંડીવ સાહિત્ય વાટિકા

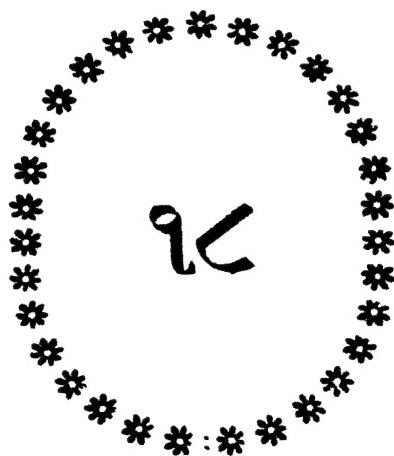
પુણ્ય : : અદારમું

પારસમણિની શોધમાં

(‘ પ્રજ્ઞાંડનો ભેદ ’ નું અનુસંધાન)

પ્રયોજક

ઈશ્વરલાલ વીમાવાળા

પ્રગટકર્તા

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર

૧૮૦-કેળાંપીઠ

સુરત

[કિંમત રૂપિયા બે]

ગાંધી ડૉપીસાઈટ-સંગ્રહ ગાંધી સાહિત્ય વાટિકા

૧ બોમ્બાયુગનું બંગાળા	૧
૨ હાય આસામ	૧
૩ કલકત્તાનો કારાયુગ	૧૧
૪ પંબબનું પ્રચંડ કાવતરું ૧-૨	૨)
૫ નાહલિસ્ટોના પંબમાં	૦૧૧
૬ કાળું ગુલાબ	૧૧૧
૭ બ્રહ્માડનો ભેદ	૩૧
૮ આનંદમઠ	૧૧૧
૯ અમૃતનો પ્યાલો	૦૧૧
૧૦ નામ વિનાની નવલકથા	૨)
૧૧ કરણુથેલાનું કળાવિધાન	૦૧
૧૨ પાંડવ ગુપ્ત નિવાસ	૦૧૧
૧૩ જેલનો અનુભવ	૦૧૧
૧૪ નીતિ ધર્મ	૦૧૧
૧૫ રાષ્ટ્રીય ગરબાવળિ	૦૧
૧૬ ખાંચણાં	૦૧૧
૧૭ ગીતાંજલિ	૧૧
૧૮ પારસમણિની શોધમાં	૨)

ગાંધી છાપખાનું કેળાંપીઠ સુરતમાં
છાપી ગાંધી સાહિત્ય મંદિરગાંધી
નંદવરદાસ વીમાવાળાએ પ્રગટ કરી

ઉદ્ભવ

‘અદ્વાંડનો લેદ’ની સાહસિકા ગાંડીવમાં કટકે કટકે પ્રગટ થયેલી તે વેળા એણે ગુજરાતી જનતાનું અજબ આકર્ષણ કરેલું. ત્યારથીજ વાંચકવર્ગની એવી આગ્રહ-ભરી માંગણી હતી કે ગાંડીવમાં એવીજ ખીજ ચાલુ વાર્તા અપાય. એથી ‘અદ્વાંડનો લેદ’માંના પાત્રોનેજ લઇને ‘પારસમણિની શોધમાં’ની આ વાત તૈયાર કરી.

સર રાઈડર હેગાર્ડની કીંગ સોલોમન્સ માઈન્ડ નામની નવલનું વસ્તુ જુના પાત્રોને હાનિ ન આવે એ રીતે આમાં ગુંથી લીધેલું જણાયે. પ્રસંગને અનુરૂપ ઘણાક ફેરફારો કરવા પડ્યા છે એમ મૂળ સાથે સરખાવી જોતાં માલમ પડશે.

આ વાત ગાંડીવમાં લગભગ દોઢ બે વરસ સુધી ચાલા. તે માટે વાંચકોએ ખૂબ તલસાટ બતાવેલો. તેનો કંઈ પણ યશ ઘટતો હોય તો તે મૂળ લેખકનેજ. મારી મહેનત એમાં નજીવી ગણાય.

સાહસનાં ચરતનનું આપણું સાહિત્ય ન જેવું છે તેમાં આ ચોપડીથી કંઈક વધારો થશે એમ માનું

હું. આપણા કુમારોના વાચન માટે આવા સાહિત્યની ખૂબજ જરૂર છે. અને એ દૃષ્ટિએ આ ચોપડી નિર્દોષ ને ખૂબ ઉપયોગી માલમ પડશે એમ મને લાગે છે.

ઇશ્વરલાલ વીમાવાળા

૧૯૦૬ ક્રિ: આ વાત બ્રહ્માંડનો ભેદના અનુસંધાનમાં છે તેમ છતાં તે સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર છે એટલે એને એકલીને વાંચતાં કશી અડચણ પડે તેમ નથી.

બ્રહ્માંડનો ભેદ

(પારસમણિનો પૂર્વાર્ધ)

કિંમત રૂપિયા સાડાત્રણ

પાકું પુંદું, — ચાર ચિત્રો.

પારસમણિ
ની

શોધ માં

અ

થ

વા

અહાંડના બેદરું

અનુસંધાન

પ્રકરણ ૧ છું.

સ્થાપના

જહાલા દોસ્ત મનંત,

તે મારી ચીન અને તિબેટ દેશની સાહસવાતાનું પુસ્તક બ્રહ્માંડનો બેઠ એ નામે પ્રગટ કરી દીધું છે તે મને ખબર પડી છે, એટલું જ નહિ પણ તેની એક નકલ મેં મેળવી પણ લીધી છે. તે તો મને મોઢવું નહિ ! પણ તું મોકલેએ કેવી રીતે ? મેં આજ દિન સુધી મારું શરનામું કે રહેઠાણનો પતો તને આપ્યો નથી—ને હજીયે હું તને આપી શકું તેમ નથી. પેલા કમળપ્ત કીનાપોર ચીનાઓ હજી મારી પાછળ પૂંક પકડીને બે છે એમ મને લાગ્યા કરે છે. માત્ર ગઈ કાલેજ મારો એક નોકર પાસેના ગામમાં કેટલીક ખરીદી કરવાને ગયો હતો તેને એક કાશીખાનામાં બે ત્રણ વેશપારી ચીનાઓ મળ્યા હતા, જેઓ શરીર પર અમુક અમુક ઠેકણે ધાની નિશાનીવાળા માથુસની વાળતમાં પૂછપરછ કરતા હતા. એ ભગવાન, આટલા આટલા વરસ થયા છતાં એ ચીના મહતોના મનનો મેલ ઓગળ્યો નથી ! કેવી ઝેરીલી ને બયાનક પ્રજા !

—આજે આ પત્ર લખવાને વળી ખીનું અજબ જેવું કારણ ઉપસ્થિત થયું છે. આની સાથે હું એક મોટા લેખ ખીડું છું. એ વાંચીને તો તું મારે માટે એમજ બખડશે કે આના જેવો બેવકુફ કોણ ? એક વાર તો મોતની ખીણમાં જઈ આવ્યો—ને વળી પાછો તેવોજ દેહાવો લેવાને તૈયાર થઈ ગયો ?—હું થે કબૂલ કરું છું કે મારા જેવો બેવકુફ કોઈ નહિ. પણ બેવકુફી સાથે પરમેશ્વરે મારા બોહીમાંજ સાહસવૃત્તિ ભેળવી દીધી છે. એટલે આવો કાંઈ પ્રસંગ આવીને ઉપસ્થિત થતાંજ મને તેમાં અંપલાવવાનું મન થઈ આવે છે—મને જણે ચેળજ થઈ આવે છે, ને મારાથી રહેવાનું નથી. આને દુનિયા ભલે બેવકુફી કહે, અનુન કહે, ફાવે તે કહે—પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે એ મારા સાહસકાર્યને અંતે હું તારે માટે અને વાંચક જગતને માટે બયાનક બેખમભરેલી સાહસયાત્રાનો ઉત્તમ ને રસિક હેવાલ રજૂ કરી શકું છું. બ્રહ્માંડનો બેદ વાંચીને કેટલાયે ઉત્સાહી યુવાનોને એવાં સાહસો ખેડવાનો ઉમળકો થઈ આવ્યો હશે. આ હેવાલ બ્રહ્માંડના બેદ કરતાં કેંઈ રીતે ઉતરે તેમ નથી. આને સંપૂર્ણ કરવા માટે મેં મારી પત્ની સાથેનો ખાનગી પત્રવહેવાર અને મારા સહપ્રવાસીઓની પાસેથી મળેલી નોંધ ટીપ્પણ્ય વગેરે પણ વાઉચરરૂપે મોકલી આપ્યું છે. પરંતુ તે બધું જોમનું તેમ પ્રગટ કરીને મારી ફજેતી કરતો નહિ. પણ તેમાંથી જેની જરૂર હોય તેજ યોગ્ય સ્વરૂપમાં જોઈવીને પ્રગટ કરજે. એજ

લી૦ તારો બાળસ્નેહી

બહાદુરશિંહ

પ્રકરણ ૨ જી.

વસમી વિદાય

મારું સ્થાન છોડીને નીકળતાં મારી પત્નીને લખેલી ચિઠ્ઠી—
વહાલી ચંપા,

કાલે સાંજે આપણા ઘર માટે ખરીદ કરવાની વસ્તુઓની જે ટીપ તેં કરી આપેલી તે મુજબ બધી ખરીદી કરીને તે તે વસ્તુઓ (નોંકર) ગણપત સાથે મોકલી આપ્યા પછી મારે કેટલું જરૂરી કામ હોવાથી x x x બાઇને ત્યાં ગયો. તું જાણે છે કે x x x બાઇ આપણા ઉપર જેટલી મમતા રાખે છે તેટલી ખીજા કોઇએ રાખી નથી. તેઓ આપણા વ્યક્તિત્વનો બધો ભેદ જાણે છે અને આપણે આવા નિર્જન જંગલમાં આ માટે રહીએ છીએ તે પણ સમજે છે; એમનું એમ કહેવું છે કે આપણા જેવા સાધનસંપન્ન માણસ જંગલમાં રહેવાને બદલે શહેરમાં આવીને રહે તો જનસમાજને ખુબ ઉપયોગી થઇ પડે. વળી કહે છે કે હવે ઘણો વખત વીતી ગયો હોવાથી આપણા દુશ્મનો તરફથી બચ રાખવાની જરૂર નથી. ગઇ કાલે તો તેમણે મને શહેરમાં આવી વસવા માટે ખુબ આમંત્ર કર્યો. x x x બાબીએ તો સોગન ખાઇને કહ્યું કે આવતી હોળી પહેલાં જો તમે શહેરમાં આવીને રહેશો નહિ તો તમારી સાથે અમે કશેજ સંબંધ રાખવાના નથી. શું એમની માયા ! જ્યારે જ્યારે હું એમને ત્યાં જઈ છું ત્યારે ત્યારે મ્હાપાણી ઇત્યાદિ થયા વગર રહેતાં નથી. તેમાં કાલે તો ચેવડો, જલેશી, કેળાં મોસંબી વગેરેથી એમણે મારું સ્વાગત કયું, તેથીજ મને ઘેર પાછા ફરતાં ખુબ મોડું થઇ ગયું.

પણ કાલે સાંજનો નીકળેલો છતાં હજી હું પાછો ફરી તારી પાસે આવી શક્યો નથી, અને તેમ કરવાને બદલે મારે આ ચિઠ્ઠી

તને લાંબી પડે છે તેનું કારણ જુદું જ છે. મને ખૂબ દુઃખ થાય છે કે હાલ હું કેટલોક વખત સુધી તારી પાસે આવી શકીશ નહિ. કદાચ આ જાણીને તારા અંતરને મારે ધક્કો લાગશે. લાગશેજ. મને ખાતરી છે. મને પણ તને આમ છોડી જતાં મારે દુઃખ થાય છે, પણ શું કરું ? મારે લાચારીથી તેમ કરવું પડે છે. ખરું જોતાં આવી રીતે તારાથી છૂટા પડનાં પહેલાં મારે તારી રજા લેવી જોઈએ. પરંતુ સં-જોગને લીધે હું તમ કરી શકતો નથી. તે તું ક્ષમા કરજે.

હવે હું ક્યાં જઈ છું અને શા માટે જઈ છું તે તને લખી જણાવીશ. x x x માછને ત્યાંથી મોડી રાતે ઘેર આવવાને નીકળ્યો. બજાર વટાવીને થોડેક દૂર ગયો એટલામાં એક ખુદ્દો મુસલમાન લાકડો બંધને સામેથી આવતો હતો તે મારી સાથે અથડાયો. જો કે ધક્કો કાંઈ ખૂબ જોરથી નહોતો લાગ્યો છતાં તે અડખડીયું ખાંધને પડ્યો અને “ઓ ખુદા, મરી ગયો રેએએએએ ઓ ખુદા રે” એમ જુઓ પાડીને કળ ખાવા લાગ્યો. હું તો ખસીપાછો પડી ગયો. મને ધારતી લાગી કે અહીંજ ડોસાના રામ રમી જશે કે શું ? તેવું થાય તો તો કમઅપ્તી. હું તો તેને વાગેલી જગાએ પંપાળવા લાગ્યો; અને જલદી આરામ થાય તેવો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તોયે “ઓ ખાપરે મારો પગ તૂટી ગયો રેએએએ.....” એવી ધીમે સાદે પણ ઉંડી ચીસ પાડવા લાગ્યો. મેં તેને જોડા કરવાને પ્રયત્ન કર્યો એટલે તેણે મારો જમણો પગ ઝાલ્યો અને જાણે મને વાગ્યું હોયને તેમ પંપાળવા લાગ્યો. એમ કરતાં તેનો હાથ મારા પગ પર જે ધા તિબેટની મુસાફરી દરમ્યાન થયેલો છે તેના ઉપર પડ્યો. એટલે તો તેણે મને જોરથી પકડ્યો અને કહ્યું—“હાં હાં અબ પકડા મયા. તુમનેહી મેરેકુ ગળકા દિયા. અબ મેં તુમકુ નહિ છોડુંગા. તુમકો પોલિસમેં દઉંગા. પો-લિસમેં.”

મને મારે શંકા થવા લાગી, આ કેમકે જાણ્યું મેં માણસ છે

એમ મને નહીં લાગ્યું. કદાચ એ કોઇ વેશધારી ચીન હોય તો ? મારા શરીરના ફંવાડા ઉભા થઇ ગયા. હમણાંજ એના ચોમણામાંથી છરો નીકળશે અને મારી છાતીમાં ભોંકાઇ જશે એવા ખ્યાલથી મારું આખું શરીર ધ્રૂણ ઉઠ્યું. મેં આસપાસ જોયું કે બીજું કોઇ માણસ દેખાય છે કે કેમ ? પણ કોઇ દેખાયું નહિ. એટલામાં તો ડાસો ધીમે સાદે બોલ્યો—“ કયું બહાદુરસિંહજી ? કેસે હો ? તખીયત તો અચ્છી દેને ? ”

મેં વહેમાઇને તેના તરફ ધ્યાનપૂર્વક જોયું. બહુજ આરીકાઇથી તેના ચહેરાનું નિરીક્ષણ કર્યું. પણ કોઇ પણ દિવસ મેં તેને કોઇ સ્થળે જોયો હોય એમ યાદ આવ્યું નહિ બય અને શંકાની બધી લાગણીને ખંખેરી નાંખીને મેં તેને પૂછ્યું—“ આચા, તમે કોણ છો ? અને મને કેવી રીતે ઓળખો છો ? ”

“ હું તમને બહુ સારી રીતે ઓળખું છું. તમેજ પેલા ડા. પ્રતાપરાયની જોડે ચીનમાં પહોંચીને મુસાફરી કરવા ગયેલા ખરું ને ? ”

મેં કંઈ જવાબ દીધો નહિ તે ડાસો પોતાના મેજે ઉભો થઇ ગયો. અને જાણે હતું પગ દુઃખતો હોય તેમ મારા ખભા પર હાથનો ટેકો મૂકીને લંગડાતો લંગડાતો ચાલવા લાગ્યો. તે બોલ્યો—“ ચાલો મારી સાથે. ”

“ પણ મારે તો આ બાજુ નહિ, પેલી બાજુએ જવાનું છે. ” મેં તેને કહ્યું.

“ તેમાં શું થઇ ગયું ? તેં મને બહુ માણસને ધડકો મારી ગળાવી પાડ્યો. તો હવે શું તું મને મારી ઝુંપડી સંધી પણ મૂકવા નહિ આવે ? અરે વાહ ! કેવી નફ્ટ છે દુનિયા ! ” એમ કહી તે કંઈ કંઈ ભ્રમણા કર્યો.

હજુ મારી શંકા સમૂળગી દૂર થઇ ન હતી. મારા ખભાનો ટેકો બદલે તે ચાલતો હતો છતાં હું તો વારે વારે તેના બંને હાથો તરફ

જેયા કરતો હતો. વળી આગળ પાછળથી કાંઈ એના ચીનો સાગરીત આવીને ઓચિતો હલ્લો ન કરે તે માટે પણ હું તીવ્ર દૃષ્ટિ નાંખી રહ્યો હતો. થોડી વારે મેં તેને પૂછ્યું:

“ચાચા, તમારું ઘર કેટલુંક દૂર છે?”

“અરે, અહીં નજીકજ છે.”

“પણ અહીં નજીકમાં તો એવું એક ઝુંપડું કે ઘર દેખાતું નથી. તમે મને ક્યાં ફસાવવા લાઇ જાઓ છો તે સાચે સાચું કહો.”

આના જવાબમાં તે ડોસાએ માત્ર એ ત્રણ મોટી મોટી છીંકા આપી. પરંતુ કાંઈ જવાબ દીધો નહિ. પચાસેક કદમ ચાલ્યા પછી મેં પાછું પૂછ્યું—“ચાચા, તમારું ઘર હજી કેટલેક દૂર છે?”

“અરે, આ રહ્યું. હમણાં આવશે.”

અમે બીજી દશેક મિનિટ ચાલ્યા. પણ ઘર જેવું કાંઈ દેખાયું નહિ. હવે મારી ધીરજ રહી નહિ, મેં ડોસાનો ખભો જોરથી હલાવી ને કહ્યું—“અમે બુઢા, તું કાણ છે, સાચું બોલ. નહિ તો મારે તારી ખખર લેવી પડશે. બોલ તું કાણ છે?”

“હમદુ?”

“હમદુ એટલે શું?”

“હમદુ.” તેણે જવાબ આપ્યો.

મેં તેના પ્રત્યે જરા ડોળા ધુરકાવીને જોયું, તેના ખભા પરથી હાથ કાઢી દાઢી પકડી.

“અબે, તુમ કયા કરતે હો? મુઝે બુઢે આદમીકો સતાતે હો?”

“પણ ડોસલા, તું મને આ રસ્તે ક્યાં લઇ જાય છે? આમ તો રેશને જવાય છે. આ તો રેશનનો રસ્તો છે ને અહીં તારું.....”

“તે આપણે રેશનેજ જવાતું છે. મારું ઘર રેશનની પેલી મેર છે.”

“જ. જ. જુઢા, રેશનની પેલી મેર જવતાં માણસની વસ્તીજ

૧૫૧. તું કોને સમજાવે છે ? સાચું ખોલ, નહિ તો હું અહીંજ તને પૂરે કરી નાંખીશ.....”

એમ ખોલી મેં ગળવાની પિસ્તોલ કાઢવા માંડી અને ખીજ તરફ તેને દાઢી પકડીને ધુણાવવા માંડ્યો. પણ છુસ ! જરાક ખેંચવા જઈ છું એટલામાં તો એ બનાવટી દાઢીનું છોડું નીકળી આવ્યું. તે મારા હાથમા રહ્યું અને ડોસો-અરે એ ડોસો જેવો દેખાતો માથુ-સ તો બે કદમ પાછળ હઠી દૂર જઈ ઉભો, ને હસવા લાગ્યો.

“અરે તું તો કોઈ બહુરૂપી જણાય છે !”

હું એમ ખોલી રહ્યો એટલામાંજ બપૂ કરવું કે વિજળીના દીવાનું અજવાળું મારા ઉપર પડ્યું. હું ગભરાયો. મારી આંખે ઝાંખ વળી. પણ તરતજ હું દૂર ખસી ગયો અને ઝડપ મારીને તેના હાથમાંથી પોકેટલેમ્પ છીનવી લીધો. તેજ દીવાનું અજવાળું તેના ઉપર પાડ્યું, અને પિસ્તોલ ધરી.

પણ હાં હાં ! હું એ શું કરતો હતો ? મારી સામે કોણ ઉભું હતું ? અરે, આ શું ? કોણ ? ડાકટર પ્રતાપરાય ? વિજળીના ચમકારા પેઠે મારા આખા શરીરમાં એક ધ્રુજારી આવી ગઈ.

પ્રકરણ ૩ જી.

“અંખાને પણ નહિ મળાય.”

તરતજ અવાજ આવ્યો—“કેમ, બહાદુરબાઈ, ચલાવોની, ચલાવોની તમારી ગોળી.” એ ડાકટર પ્રતાપરાયનો સાચો કુદરતી અવાજ હતો. અત્યાર સુધી તેમણે મારી સાથે બનાવટી અવાજે વાતચિત કરી હતી. અહા ! શું એમની કળા ! મેં એમના હાથ નીચે, એમના અંગત સહવાસમાં કેટકેટલા મહિના સુધી કામ કર્યું હતું, કેટલી રાત અને કેટલાયે દિવસ અમે સાથે જમ્યા ને સાથે સૂતા હતા,

વેશધારણ કરવાની કેટલીયે યુક્તિપ્રયુક્તિઓથી એમણેજ મને જાણીતો ને પાવરધો કર્યો હતો. છતાં આ વેળા હું એમના અદુરૂપીપણાથી કેવો આત્માદ હેતરાયો ! પોતે હજી પચાત્ વરસ પૂરાં કર્યાં ન હોવા છતાં વેશધારી રૂપમાં જાણે બરેબર પોણોસો વરસના ડોસા રૂબરૂ દેખાતા હતા.

હું બહુજ ખિસીયાણો પડી ગયો. પિસ્તોલ મેં ગજવામાં મૂકી દીધી. પ્રતાપરાય હસીને બોલ્યા—“ કેમ બહાદુરભાઈ, પિસ્તોલ કેમ પાછી મૂકી દીધી ? ”

મેં હાથ ભેંટીને પ્રશ્નમાં કર્યો—“મારા જીવનસૌભાગ્યના વિધાના, મારો અપરાધ ક્ષમા કરો.”

પ્રતાપરાય હસીને મને ભેટી પડ્યા. મારા પણ આનંદનો કિમરો એટલો બધો પ્રબળ થયો કે મેં તેમને અત્યંત અળપૂર્વક મારી છાતી સાથે દબાવ્યા. ચંપા, એટલા અળપૂર્વક મેં તને પણ કદિ હૃદયસરમી ચાંપી હશે કે કેમ ? કાણ જાણે. બહા ! કેટલો બધો વખતે, કેટલો બધો ગાળે મને પ્રતાપરાયનો મેળાપ થયો ! એમના પુનઃદર્શન માટે આપણે કેટલાં બધાં તલસતાં હતાં ! જાણે રોજ એમના નામની આપણે માળાજી જપતાં હતાં ! એક પણ દિવસ એવો જતો નહોતો જ્યારે ડાકટર પ્રતાપરાયના નામનું કે એમના આપણા કિપરના કિપકારનું રટણ નહિ થયું હોય. જાણે ઘણા દિવસના બગીરથ તપશ્ચર્યા આજે ફળી હોય એમ મને લાગ્યું.

પ્રતાપરાય મારાથી એટલા કર્યાં ને કર્યારે છૂટા પડ્યા તે પ્રસંગ હું સંભારવા લાગ્યો. પગવાર તો કાઈ નામયું નહિ. બહુજ પ્રતાપરાયમય દેખાયું. પણ થોડીવારે જાણે નાટકનો પડદો ઉઘડાતો હોય તેમ મારી કથનાસૃષ્ટિ વિકાસ પામી, અને તિથેટના તે હિમમય પહાડી પ્રદેશમાંનું એકાન્ત મિશનહાઉસ મને દેખાવા લાગ્યું. પ્રવાસમાર્ગ પાછા ફરતાં હું એકવાર ધાયલ થયો હતો ને મૂર્છા પામ્યો હતો, તે વેળા મને આ મિશ-

નહાકિસમાં એક દયાળુ ખિરિત સાધ્વીની સંભાળમાં સોંપીને પ્રતાપરાય અલોપ થઇ ગયા હતા. અને પછી છેલ્લવહેલાં રંગુનમાં એક મોચીની દુકાને હું જોવા લેતો હતો તે વખતે અચાનક મળી ગયા હતા. હું તેમને રોશને મુકવા ગયો હતો અને ત્યાં મારું ખુન કરવાને બટકતો પેલા નાકકટ્ટે ચીતો અમને મળ્યો હતો. પ્રતાપરાય આગગાડીમાં બેઠા. તેઓ અમેરિકા જવાને ઉપડવાના હતા. એ બધું મને ધીમે ધીમે માફ આવ્યું.

મં તેમને પૂછ્યું—“આપ અહીં ક્યાંથી ? આપ તો અમેરિકા ગયા હતા ને ?”

“હા ગયો હતો. અને ત્યાંથી જે માસ થયાં પાછો આવ્યો છું. શામાટે આવ્યો છું તે જાણો છો ? તમને શોધી કાઢવા માટે. આ છેલ્લો દોઢ મહિનો મેં તમારી શોધ કરવાના પ્રયત્નમાં જ ગાળ્યો છે. છેલ્લા તમે મને રંગુનમાં પેલા મોચીની દુકાને મળ્યા હતા. અને ત્યાંથી રોશને વળાવવા આવ્યા હતા. તમારી શોધ માટે હું સીધો રંગુન ગયો અને તમે જે ઘરમાં રહેતા તેનો પત્નો મેળવી મેં તપાસ ચાલુ કરી. ત્યારથી આજદિન સુધી હું તમારે પગલે પગલે ચાલ્યો આવું છું. એક જે વાર મેં મોટી મોટી છઠ્ઠકડ પશુ ખાધી—પશુ તે બધાનું વર્ણન કરવાનો અત્યારે વખત નથી. આખરે પશુ તમે મને મળ્યા ખરા—એ મારે માટે મોટી ફતેહ અને હર્ષની વાત છે. તમારા વગર મારું એક મહાન કાર્ય અટકી પડ્યું છે. બોલો તમે મને મદદ કરશો ?”

મેં તરતજ મળગળે સાદે જવાબ આપ્યો.

“મારા મુરખા પ્રતાપરાય, મારા ઐહિક ઐશ્વર્યના અધિષ્ઠાતા, આપના મુખમાંથી આવા શબ્દો નીકળી જ શકે છે ? હું આપનો દાસાતુદાસ આપની કોઇ પણ સેવા બજાવવા મારા જીવનની કોઇ પણ ક્ષણે હું તપર છું. એમાં આપે કરી શકા રાખવીજ નહિ. બોલો, આપનો શું હુકમ છે ?”

“બહાદુરભાઈ, તમારી કૃતજ્ઞતા મારે મને તો ખાત્રીજ હતી, ને છે. પરંતુ આ કાર્ય ધણુંજ સાદમન્યું અને વળી ઉતાવળે કરવાનું હોવાથીજ મારે તમને પૂછવું પડ્યું છે.”

મેં કહ્યું—“તે કાર્ય ગમે તેવું સાદસમય હોય તોયે તેમાં આપ જોવાને મદદ કરવાની હું કેમજ ના પાડી શકું? હું ખાત્રીથી જાણું છું કે કોઈ પણ સંકટમાં આપ પોતે દૂર રહી મને તેમાં ઝંપલાવવાનું કહેવાના નથી. વળી આપની શુભનિષ્ઠા અને અદ્વલુત શક્તિ વિશે મને સોયે સો ટકા ખાત્રી તથા અનુભવ છે. એટલે આપે તો મને દુઃખ માત્ર કરવાનો. ખીજું કોઈ પૂછવાની અગત્યજ નથી. વિશેષ તો શું કહું?”

પ્રતાપરાય બોલ્યા—“પણ.....”

“એમ બોલીને અટકી ગયા?” મેં પૂછ્યું.

“એ તો મને એક વિચાર આવી ગયો. હશે. વાર. ઠીક. જે તમારી મારા ઉપર આટલી બધી શ્રદ્ધાજ છે તો મારે ખીજા ત્રીજા વિચાર કરવાની શી જરૂર છે? હું તમને કહી દઉં. પણ માત્ર મુશ્કેલી એટલીજ છે કે હવે આ કાર્યમાં ઝંપલાવવા મારે ધણીજ ઉતાવળ કરવાની જરૂર છે. તે એટલે સુધી કે તમને તમારે ઘેર પાછા જઈ એકવાર મળી લેવાનો પણ અવકાશ મળે તેમ નથી. તેનું કારણ હું તમને પછીથી કહીશ. તમે ઘેર ચિઠ્ઠી કે કામળા લખીને નહિ ચલાવી શકો?”

“મને ઘેર જઈને એક વાર ચંપાને મળી લેવાની તક મળે તો ધણુંજ સારું. પરંતુ જો તેમ કરવા જતાં કાર્ય બગડે તેમ હોય તો મારે તે વિચાર માંડી વાળવો એજ યોગ્ય છે. આપના કાર્યની મદદતા અને તેની કટોકટી હું પૂર્ણ રીતે સમજું છું અને ખાસ અનિવાર્ય અગત્ય વિના આપ મને આવું દરમાવોજ નહિ એવી મારી ખાત્રી છે.” મેં જવાબ દીધો.

“ ત્યારે તો ઠીક. તમારો જવાબ સાંભળીને મને ધણેજ સંતોષ થયો છે. અત્યારે આપણે સ્ટેશને જઈએ છીએ. ત્યાં મારો વિશ્વાસુ ચીનો નોકર લાહોવાન આપણી વાટ જોતો બેઠો છે. તેણે આપણા બંને માટે સેન્ડ ક્લાસની મુંબાઈની ટીકીટો લઈ મૂકી હશે. આપણે હવે દશ મિનિટમાં સ્ટેશને પહોંચી જઈશું. ત્યારબાદ ગાડી આવતાં અડધો કલાકની વાર છે. તે દરમિયાન તમે વેષ્ટિંગ રૂમમાં બેસીને તમારે ઘેર કાગળ લખી નાંખજો. લાહોવાન તે ચિઠ્ઠી તમારા મોદીને ત્યાં આપી આવશે. એ કાલે સવારની ગાડીમાં નીકળી આવશે. કદાચ એણે પોતાની ટીકીટ પણ કઢાવી હશે પણ તે તો ફેરવી શકશે...”

એ પ્રમાણે વાતચિત કરતા અમે થોડીજ વારમાં સ્ટેશને આવી પહોંચ્યા. અહીં લાહોવાન અમારી વાટ જોતોજ ઉભો હતો. એણે ટીકીટો કઢાવી રાખી છે. હજી ગાડી આવવાને અડધો કલાકની વાર છે. તે દરમિયાન હું વેષ્ટિંગ રૂમમાં બેસીને આ ચિઠ્ઠી લખી રહ્યો છું.

પ્રિય ચંપા, અત્યારે હું તને છોડીને જઈ છું. પરંતુ થોડાજ વખતમાં હું તને પાછો આવી મળીશ, ત્યારે તારે માટે કાંઈક અવનવી અનન્યબીની વસ્તુ ભેટ તરીકે લેતો આવીશ. પ્રતાપરાય કહે છે કે મને પાછા ફરતાં ત્રણેક મહિના લાગશે તેઓ તો એમ પણ કહે છે કે આ પ્રવાસમાંથી પાછો ફરીશ તે વખતે મારે છુપાઈને જંગલમાં બરાઈ રહેવાની જરૂર રહેશે નહિ. તે વખતે તો આપણે મુંબાઈ કે દિલ્હી જેવા મોટા શહેરમાં ખુલી રીતે એકાદ સુંદર—જંગલમાં રહી શકીશું અને આપણા જંગલા ઉપર મારું અને તારું નામ ખુલ્લી રીતે લખી શકીશું. તે વેળા કોઈ પણ કમજબત ચીનો આપણું નામ લેવા કે આપણી સામે પણ જોવાને મગદુર કરશે નહિ. બીલકુલ સંકોચ વગર આપણે મોટરોમાં મોજથી ફરી શકીશું. આપણા આયુને સારામાં સારી નિશાળનું શિક્ષણ અને ઉત્તમોત્તમ રમતગમમનો લાભ આપી શકીશું. ચંપા, હું ખાત્રીથી માનું છું કે આટલું થાય તેના પ્રમાણમાં મારો ત્રણ

ચાર મહિના જેટલો સમય કાંઈ વિસાતમાં નથી, અને મારો એટલો વિયોગ તું સહેલાઈથી સહન કરી શકશે.

બસ. હવે હું રગ્ન લઉં છું. હું પાછો આવું ત્યાં સુધી તું આનંદમાં રહેજે અને બાપુની સારી સંભાળ રાખજે. અને બધા નોકરચાકરો પર બરાબર દેખરેખ રાખજે. એજ વિશેષ શું લખું ?

લી૦ તારોજ બહાદુર .

પ્રકરણ ૪ થું.

ગુમાનનો કાગળ

યથાસમયે રેશનના પોર્ટરે લાંટનો એક ટકોરો વગાડ્યો. અને તરતજ મુંબાઇમેલ રેશનના ડિસ્ટ્રીબ્યુટર પર આવી પહોંચી. લાહોવાને એક સેકન્ડક્લાસનો કંપાર્ટમેન્ટ ખોલી તેમાં સામાન ગોઠવ્યો. અને અમે ચઢી બેઠા. પ્રતાપરાયે તે પહેલાં વેશપલટો કરી લીધો હતો તે લખવાની જરૂર નથી. એમણે મારે માટે પણ ખીસ્તરા વગેરેની એવી તો સરસ સમવડ પહેલેથી તૈયાર કરાવી રાખી હતી કે એમનો આટલો બધો પરિચય હોવા છતાં મને એમની દીર્ઘદર્શિતા માટે બહુજ આશ્ચર્ય અને આનંદ ઉપજ્યાં.

મેં ગાંધીમાં બેઠા પછી ચંપા ઉપર લખેલી ચિઠ્ઠી લાહોવાનને આપી અને જે મોદીને ત્યાં તે પહોંચાડવાની હતી તેનું નામઠામ આપ્યું. મારો બધો પત્ર વહેવાર તથા સીધું સામાન હજીયે એ મોદીની દ્વારાજ મારે ત્યાં પહોંચે છે. રોજ મારો એક ગુપ્ત નોકર એને ત્યાં જઈને મારી બધી વસ્તુઓ લઈ આવે છે.

લાહોવાનને સમજૂત આપીને વિદાય કર્યો અને ગાંધી ઉપડવાનો વખત થયો—ગાંધી સીસોટી પાડી. એટલામાંજ બે ત્રણ જણ દોડતા-દોડતા રેશનમાં દાખલ થઈ સીધાજ અમારા કંપાર્ટમેન્ટમાં ચઢી આવ્યા.

તેમાંનો એક સીધી જોવો હતો. બીજો અશ્વધાન ને ત્રીજો યુરોપીયન જોવો લાગતો હતો. તેમને અટકાવવા માટે પ્રતાપરાય દમામમાં બોલ્યા કે-છધર કાયકૂ આને હય ? યદ તો સેકન્ડ ક્લાસ હય. દુસરે ડબ્બેમેં જાઓ. દુમરે ડબ્બે મેં. પણ તે લોકોએ કાંઈ ગણકાર્યું નહિ. અને તરતજ ગાડી ઉપડી. મેં ધારેલું કે ગાડી ચાલશે પછી એકાંત મળશે તેમાં બધી વાતો પ્રતાપરાયને પ્રુછીશ, પરંતુ કમનસીમે આ ખીચડા મંડળી આવી ચઢવાથી અમારાથી આગગાડીમાં કશીજ વાતચિત થઈ શકી નહિ. મને એકવાર વિચાર આવ્યો કે કદાચ પ્રતાપરાય ચીની ભાષામાં વાત કરશે. પણ તેમણે તેવુંયે ક્યું નહિ. કદાચ પેલો યુરોપીયન ચીની ભાષા સમજતો હોય એવો એમને બય લાગ્યો હતો.

+

+

+

જી. આમ પી રેલ્વેના ગંદા મુસાફરો અને કંટાળા બરેલાં સ્ટેશનો વટાવીને દોઢ દિવસે અમે વિક્ટોરિયા ટર્મિનસ સ્ટેશને ઉતર્યા. પોર્ટરે અમારો સામાન પાસેની ટેકસીમાં ગોઠવી દીધો. પ્રતાપરાયે ફટ દમને રૂપીઆ કાઢી તેના તરફ ફેંક્યો અને શોફરને હુકમ આપ્યો—
“ ગોળપીઠા ”

મોટરનું બુગળું રાગ્યું—ભોં ભોં, અને મોટર ચાલવા લાગી. પોર્ટર બીચારો ચકિત થઈને જોઈ રહ્યો. તેણે ધાર્યું કે શેઠે બૃહદ્ભય પાવવાને બદલે રૂપીઆ આપ્યો કે શું ? તેણે પોલિસ ફેશનથી સલામ કરી, પણ તે ઝીલ્યા વગર, તે જોવાની પણ દરકાર ક્યાં વગર અમે તો ક્યાંના ક્યાં દૂર નીકળી ગયા.

મોટર સ્ટેશનની બહાર નીકળી ગઈ એટલે પ્રતાપરાયે મને કહ્યું કે:-માફ કરજો બહાદુરભાઈ, હજી સુધી હું તમને અંત્રી ખુલાસેવાર વાત કરી શક્યો નથી. અત્યારે હું ઘણો ઉતાવળમાં છું અને કિસ્કતાને શીધે તલપાપડ થઈ રહ્યો છું. જે માણસને આપણે અત્યારે મળવા જઈએ છીએ તે માણસ રાંખને ચાલ્યો ગયો હોય તેવા બંધે માફ

મન ઉંચુ નીચું થઇ રહ્યું છે. એટલે બધી વાત કહેવા જેટલું મન સ્વસ્થ નથી. છતાં તમે આટલો આ કાગળ વાંચી નાંખો.”

એમ કહી તેમણે એક કાગળ ચોરખીસામાંથી કાઢી મારા હાથમાં મૂક્યો. મેં તે ખોલીને વાંચ્યો—

મુરબી મોટાભાઈ,

મુ. જ્ઞનાગઢ.

વિશેષ લખવાનું કે ઘણા દિવસથી તમારો કાગળ નથી માટે લખશો. ખીલું અહીં મુંબાઈમાં રાત દિવસની ભારે હાડમારી ભોગવી ભોગવીને હું કંટાળી ગયો છું. છેલ્લા છ મહિનામાં મેં બાર ઠેકાણે નોકરી કરી છે પરંતુ ફરેક ઠેકાણેથી કાંઈને કાંઈ મુશ્કેલીને કારણે મારે પાછા ફરવું પડ્યું છે. કોઈ શેઠ કહે—સવારમાં આઠવાગે આવવું પડશે. તો બીજો કહે સાંજે આઠ વાગે છૂટા થવાશે. આવું તે કેમ સહન થાય ? હું ભણ્યો છોડું અને તમારી માફક કાંઈ ખાસ કારીગરી કે વિશેષ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું નહિ એટલે મારી તો આખી જીંદગી આવી ફર્કશામાં પૂરી થવાની, એ વિચારથી હું બહુજ દુઃખી થઈ રહ્યો છું. હવે મને ખાતરી થઈ છે કે આપણા લોકો, અને ખાસ કરીને મારા જેવા અધકચરા યુવાનો સાહસ કરીને પરદેશ ખેડવા નહિ જાય ત્યાં સુધી તેમનો ઉદ્ધાર થવાનો નથી. તમે પોતે ચીન દેશ ખેડીને કેટલી બધી સાધન સંપત્તિ લઈ આવ્યા તે મેં નજરે જોયું છે. તમે મને મુંબાઈ છોડી તમારી સાથે આવી રહેવા ખોલાવો છો પરંતુ મને તેવી પરાધીનતા જરા પણ રચતી નથી. તમે મોટાભાઈ છો ને ઉદાર છો પરંતુ હું એકલો નથી. પરણેલો છું અને વળી અકાળે પિતા થઈ બેઠેલો છું. મારાથી હંમેશને માટે એવું આશીયાળાપણું કેમ સહન થાય ? તેથીજ મેં એક વાત અમલમાં મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. મને એક સરસ સાથી મળ્યો છે. તે આફ્રિકાનો મૂળ વતની છે. આફ્રિકામાં હાથી પકડવાનો અને તેના કાંત પાડી વેચવાનો ધંધો ધમધાકાર ચાલે છે. જોખમનું કામ છે છતાં તેમાંથી અઢળક દ્રવ્ય મળે તેમ છે. મારા જેવો માણસ જોખમ ખેડે નહિ તો કેહાડે પૈસાવાળો થવાનો છે ? મારા સાથીએ મને એ ધંધાની યુગીઓ સમજાવી છે. એ ધંધામાંથી સેંકડો યુરોપીયનો અને કેટલાક

દેશીભાઈઓ પણ તાલેવંત થયા છે. મેં એ સંબંધમાં પુષ્કળ વિગતો મેળવી છે અને ઘણો વિચાર કર્યા પછી મેં નક્કી કરી નાખ્યું છે કે ગમે તે થાય—જે થવાનું હોય તે થાય—પણ મારે આ કામમાં અંપલાવવું તો ખરુંજ. જાંઘળી એ ઉત્તરિ સાધવાની એક અમૂલ્ય તક છે. ગરીબ માણસ પોતાના પેટનીજ ઉત્તરિ કરી શકતો નથી. તે પોતાના આત્માની કે સમાજની ઉત્તરિ ક્યાંથી સાધી શકે? માટે મેં કોઈ પણ ઉપાયે પૈસાઢાર બનવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. તેમ કરવા જતાં મોત થાય તોયે રીકર નહિ. આ બધું તમનેજ હું ખુશી રીતે લખી જણાવું છું કારણ કે હું બાણું છું કે તમે પોતે સાહસિક છો અને તમે મને આ કાર્યમાંથી ખાળવા પ્રયત્ન કરશો નહિ. બાકી સૌ. x x x ને તો મેં વાત સુઢ્ઢાં કરી નથી. એની તો હું ટુંક સમયને માટે—હું આફ્રિકાથી છ એક માસમાં પાછો ફરું ત્યાં સુધી તમને સુપરત કરું છું. આજે રાતની ગાડીમાં બેસીને સૌ. ... અને કીકો તમારા તરફ આવશે. તેને સ્ટેશન પર તેડવા જવાનો ખંદાબસ્ત કરશો.

એજ. કાલે બપોરે હું અત્રેથી ઉપડનારી ટાના નામની આગબોટમાં બેસી નીકળી પડવાનો છું. ત્યાર પછી આફ્રિકાને કિનારે પહોંચ્યા પછી હું વખતો વખત તમને કાગળ લખ્યા કરીશ તમે મને પણ ઉત્તર આપ્યા કરશો એજ.

લી. ગુમાનના પ્રણામ.

પ્રકરણ ૫ મું

“તે હમણાંજ મથો.”

કાગળ વંચાઈ રહ્યો એટલે જાળપીઢા આવ્યું. પ્રતાપરાયે શોધરતે અમુક ગલીમાં મોટર લેવાનો હુકમ આપ્યો. મેં કાગળની પાછી ધડીઓ વાળીને પ્રતાપરાયના હાથમાં આપ્યો. તેમણે તે લઇને ખીસ્સામાં મુક્યો પગતું કાંઢ બોલ્યા નહિ કે કશી ટીકા કરી નહિ. મેં પણ તેમને કાંઢ પૂછ્યું નહિ. એમણે આવો અસંબદ્ધ કાગળ મને શા માટે વાંચવા

આપ્પો તે મને કાંઈ સંમળયું નહિ, છતાં મેં તેમને સવાલ પૂછ્યા નહિ. પ્રતાપરાયણે સ્વભાવ હું સારી પેઠે જાણતો હતો. યોગ્ય વખત આવ્યે તેઓ જાનેજ મને સંઘળું સમજાવી દેશે એવી મારી ખાત્રી હતી.

થોડીજ સરમાં મોટર એક નીચી પાંચણીના ત્રણ માળના મકાન પાસે જઈ ઉભી રહી. પ્રતાપરાયે મોટરવાળાને બાકું ચુકાવી આપ્યું. અને અમે તે મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો. આરણ્યમાંથી દાખલ થતાં એક ખૂણામાં દાદર મઢામહેનતે દેખાયો. કારણ કે ત્યાં અંધારું ઘણું હતું. થોડીવાર ઉભા રહી અમે અંધારામાં જોતાં ટેવાયા એટલે આગળ ચાલ્યા. એક લાંબી ગંદી ચાલીમાં થઈને પસાર થયા. એ માળમાં ઘણાજ હલકા પ્રકારના અને સ્વચ્છતાનું જરૂરિયે જ્ઞાન ન હોય તેવા લોકો વસતા હતા. કાંઈ બટાકાના છોતરાં તો જ્યાંનાં ત્યાં પડેલાંજ હતા. વચ્ચે નાની સરખી ખુલ્લી જગા હતી તેમાં માળાનાં ગરબાં કચ્ચાં ‘ગાંડી’ ગયાં હતા. તે સાફ કરવાની કોઈને પરવા ન હતી. એક એ પાણીના નળ હતા તેની પાસેજ ગંધ મારતો એકવાડો સડતો હતો. નળની ઉપર પાણી ભરવાને માટે પાંચસાત ઘેરીઓનું ટોળું ગામ્યું હતું અને એકબીજાથી પહેલું પાણી ભરી લેવાને જીદ મચાવતું હતું.

એ બધું જોતા ન જોતા અમે બીજો માળે ચઢ્યા. બીજો માળે દાદરની મથાળાના ખૂણા પર તો એવું અંધારું કે કાંઈજ સૂઝે નહિ. અચાનક મેં પગલું બધું. મારા પગ નીચે કાંઈક વસ્તુ ચગદાઈ એમ મને લાગ્યું. તરતજ અવાજ થયો. “ઓંઓંઓંઓં.....” એ શું થયું? મેં ગજવામાંથી ‘કાંડીનું’ બાકસ કાઢી એક દીવાસળી ચેતાવી. જોયું તો કોઈનું વરસેક દહાડાનું છોકરું રમતું રમતું ખૂણામાં બરાઈને મટોડી ખાતું હતું તેના પગ પર મારા પગની આંગળીઓ પડી હતી તેથી તે રડી ઉઠ્યું હતું. એ રહેજ અચી ગયું. નહિ તો મારા શરીરના બારને લીધે કદાચ એના પમનો છૂંદોપાક થઈ ગયો હોત.

અમે તો દરકાર કર્યા વગર આગળ ચાલ્યા. તેજ વખતે પાસેની

ઝોરડીમાંથી એક કાઠીયાવાડી બાઇ નીકળી. અને પેલાં છોકરાંને ઉપાડી લઇ રડતું બંધ કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં બોલી—“મૂઆં લોકો પણ કેવાં આંધળાં છે. આ છોકરાનો પગ છુંદી નાંખ્યો તે શું આપો કુટી ગઇ હતી ?” એ શબ્દો મે સાંભળ્યા. અને મેં પ્રતાપરાયને કહ્યું—“ડાક્ટર સાહેબ, તમારો પોકેટલેમ્પ કાઢો. અહીં તો વગર વાંકે ગાળો ખાવાનો વારો છે. ધોળે દહાડે અંધારું ઘેર હોય તેની જગામાં માણસો જીવી જ કેમ શકતા હશે ?”

પ્રતાપરાયે જવાબ દીધો—“તે હવેજ તમને સમજશે. જે જગ્યાએ આપણે જવાનું છે ત્યાં પણ ધોળે દહાડે અંધારું ઘેર છે. એવી જગામાં કેવી રીતે જીવાય તેનો ભેદ આપણે શીખવાનો છે.” એમ કહી એમણે પોકેટલેમ્પ કાઢ્યો. તેની મદદથી અમે ત્રીજો માળે જે ઝોરડીમાં જવાનું હતું ત્યાં કોઇનું પણ છોકરું છુંદ્યા વગર નિર્વિઘ્નપણે જઇ શક્યા.

તે ઝોરડીમાં ચાળાસેક વરસનો એક માણસ પારણામાં બેસીને નાનકડી કરવત વડે હાથીલાંતનો કકડો કાપી રહ્યો હતો. અમને જોતાં વારજ તે બોલી ઉઠ્યો:—અરરર, તમે આવી પહોંચ્યા ? બહુ મોડા આવ્યા ! હમણાંજ તે મયા. પૂરો પા કલાક પણ નથા થયો. તેમણે તમારી બધી વાટ જોઇ. એ કલાકથી એક સરખા તમારું નામ જાપી રહ્યા હતા. તમને આટલું બધું મોડું.....”

પ્રતાપરાયે તેને બોલતો અટકાવીને વગમાંજ પૂછ્યું—“પરંતુ તે ગયા ક્યાં અને કઇ તરફ ? એજ મને કહી નાંખોને. મારે બીજી વાતો સાંભળવાની જરૂર નથી.”

“તે તો કોલાબે ગયા, કોલાબે. અપોરની ગાડીમાં બેસીને તે પોતાને ‘દેશ’ જવાના છે.....”

“એમકે ?” પ્રતાપરાયે પાછા ફરતાં બોલ્યા—“અહાહુરબાઇ, પાછા ફરો. ચાલો. અપોરની પેસેન્જર કોલાબેથી ઉપડવાને હજી વાર

છે. એટલામાં તો આપણે પહોંચી જઈશું.”

હું પાછો ફર્યો. થોડીવારમાં અમે બંને નીચે આવ્યા. જોઈએ છીએ તો આરણે મોટર ન મળે. અમે શોફરને દક્ષ મિનિટ થોભવાનું કહ્યું હતું. છતાં આમ કેમ ? કદાચ એને ખીન્નું ધરાક મળી ગયું હશે.

અમે ઉતાવળે પગલે ગોળપીઠાના મોટા રસ્તા તરફ ચાલ્યા. કંઈક દોડ્યા પછી ખરા જતા આવતા લોકો અમારા તરફ ચકિત થઈને જોઈ રહ્યા પછી કાંઈક પડપૂછ કરી નહિ. મુંઝાઈ જોવા શહેરમાં કોણ કોની દરકાર કરે છે ? હડહડતું ખૂન થયું હોય તોયે કાંઈ ઝૂકીને જોવા કરતું નથી.

ગોળપીઠાના મોટા રસ્તા પર એક ધરગથુ મોટર સડસડાટ દોડી જતી હતી. પ્રતાપરાયે તેના માર્ગમાં જમા રહી કાચ આડા કરી અટકાવી. શોફર પહેલાં તો ગુસ્સે થયો તે કાંઈ કાંઈ બચડવા લાગ્યો. એ પોતાના શેઠના કાંઈ બહુજ અગત્યને નામે જતો હતો એમ મને લાગ્યું.

પ્રતાપરાયે તેને કહ્યું—“અમર કાલાએ જવું છે.”

તેણે તુરતજ જવાબ આપ્યો—“સાહેબ, ટેકસી કરા ટેકસી. હે કાંઠી બાડચાચી મોટાર નાહી.” એમ બોલીને તે મોટરની એક છોડવા જતો હતો, એટલામાંજ પ્રતાપરાયે કહ્યું—

“હે કાંઠી બાડચાચી મોટાર નાહી તે મલા માહિત આહે. પરંતુ છકડે ટેકસી દીસત નાહી. આમાલા ફારચ લાઇચા કામ આહે. આશ્ચિ હે પલા.”

એમ કહીને પાંચ રૂપીઆની નોટ તેના સામે ધરી. શોફર સમજી ગયો. અને તરતજ પલ્લયો ખીન્નું ત્રીન્નું કાંઈ પછી બોલ્યા વગર તેણે મોટરનો દરવાજો ખોલી આપ્યો અને અમે બંને જણા વિનાવિલંબે તેમાં ગોઠવાઈ ગયા. નોટની ધડીઓ વાળી ખીસામાં મૂકી શોફરે મોટર મારી મૂકી.

કાલાખાના સ્ટેશને પહોંચતાં અમને બરાબર દક્ષ મિનિટ મળી .

સ્ટેશનમાં દાખલ થઇને તપાસ કરી તો માલમ પડ્યું કે એજ મિનિટ પહેલાં ગાડી ઉપડી ગઇ હતી. અમે નિરાશ થયા. હું તો નિરાશ થયોજ. પણ પ્રતાપરાય તરતજ બોલી ઉઠ્યા—“ચાલો. એને આંટરોડ પકડીએ. ત્યાં ગાડી દશ મિનિટ ઉભી રહે છે.”

સ્ટેશનની બહાર નીકળ્યાં ફરી પાછી એક મોટર ટેક્સી પકડી. તેને ‘બુલ-સ્પીડે’ આંટરોડ તરફ દોડાવવાનું કહ્યું. સુંદર લીસા ડામરીઆ રસ્તા પર થઇને રેલ્વે લાઇનની જોડાણેડ મોટર દોડવા લાગી. મરીન લાઇન્સ અને ચર્નીરોડની વચ્ચે અમે આગગાડીને પકડી. પાંચ મિનિટ સુધી તો જાણે મોટરની અને રેલગાડીની ચરત ચાલી રહી. તે વેળા પ્રતાપરાય જોવી ઉત્સુકતાથી ટ્રેન તરફ જોઇ રહ્યા હતા તેવી ઉત્સુકતા મેં પહેલાં કદિ એમનામાં જોઇ નથી ચર્નીરોડ પર ટ્રેન ઉભી રહી ખરી. પરંતુ પ્રતાપરાયે કહ્યું—“અહીં આપણને આખી ગાડી તપાસવાનો વખત નહિ મળે. આંટરોડ પર આપણે પહેલાંની પ્લેટફોર્મ પર જઇને ઉભા રહીશું. તમે એન્જીન તરફ, હું ગાર્ડના ડબ્બા તરફ. જુઓ બહાદુરબાઇ, આપણે લાંબી દાઢીવાળા એક યુદ્ધા મુસલમાનને શોધી કહાડવાનો છે. એણે દાઢીને પીળી રંગેલી છે અને તેમાં ત્રણ ચાર લીલા મણકા ભેરવ્યા છે. આટલી નિશાની પરથી, હું ધારું છું કે તમે તેને ઓળખી શકશો. કેમ ?”

મેં હા પાડી. અને આંટરોડનું સ્ટેશન આવ્યું એટલે મોટરમાંથી ઉતરી, પ્લેટફોર્મ પર જઇ હું એન્જીન તરફને નાકે ઉભો રહ્યો. પ્રતાપરાય પાછળને નાકે જઇ ઉભા. થોડીવારમાં ગાડી આવી પહોંચી. સ્ટેશન પર થોભતાંજ ફટાફટ બારણાં ઉઘડવા અને દેવાવા લાગ્યાં. વ્હાકાશી, ફુટ, સોડાલેમન વાળાઓની અને માડીમના હલવાવાળા બેયાજીઓની દોડાદોડ થઇ રહી.

હું ચીવટાઇથી દરેકદરેક ડંપાઈમેન્ટ તપાસવા લાગ્યો. એ ત્રણ ડબ્બાનાં ખાનાંઓ જોયાં. પરંતુ કાંઇ પતો લાગ્યો નહિ. હું જરા નિરાશ

થયો. ચોથો ડબ્બો પણ જોઇ નાંખ્યો. પણ કાંઈ પીળી દાઢીચળો ને મચ્છુકા ટાંચેલો મુમત્તમાન દેખાયો નહિ મારી નિરાશા વધી. છતાં હું જોતો જોતો આગળ ચાલ્યો સેકન્ડ ક્લાસના એ ડબ્બા વડાવ્યા. એટલે સામેથી પ્રતાપનાય ડબ્બા તપાસતા આવતા દેખાયા. હું તેમના તરફ જોઇને ઇશ્વારતથા કાંઈક કહેવા જતો હતો એટલામાંજ કાંઈકે મને પાછળથી ‘ત્સીટ્ ત્સીટ્’ કરીને ઝૂમ પાડી કહ્યું—“ભાઇ, પેલા ચેવડાવાળાને જરા આમ મોકલો તો.”

પ્રકરણ ૬ હું.

પીળી દાઢી ને લીલા મચ્છુકા !

મેં એ ઝૂમ પાડનાર તરફ જોયું, અને ચમક્યો. આ શું ? પીળી દાઢી ને લીલા મચ્છુકા ! જેની શોધ અમે દોઢ કલાકથી આટલી બધી મહેનત અને અથડામણ સાથે કરી રહ્યા હતા, તેજ ! મેં તરતજ તેને પૂછ્યું—“તમે કોણ છો ? ક્યાં જાઓ છો ?”

“મારે તો પેલા ચેવડાવાળાનું કામ છે.” મારા પ્રશ્નની દરકાર ન કરતાં તેણે પોતાનુંજ હાંકયે રાખ્યું અને “એ ચેવડાવાળા ઇધર આઝો ઇધર આઝો,” એમ કહીને તેને ઝૂમ પાડવા લાગ્યો.

એટલામાંજ પ્રતાપનાય તે જગા પર આવી પહોંચ્યા. તેમણે ને ડોસાને તરત ઓળખ્યો. અને ડોસો પણ તેમને જોઇ જરા ખસીયાણો પડી ગયો. પ્રતાપનાયે કહ્યું—“વાહરે ચાચા, વાહ ! આમ તમે આખરે નીકળીજ આવ્યાને ! એકદિવસ તો વાટ જોવી હતી. એવી તે શું ઉતાવળ આવી હતી ?”

ચેવડાવાળા પાસે પડીકું અંધારતાં ડોસાએ ઉતર આપ્યો—

“પણ હું તે શું કરું ? મેં આપેલા વાયદા પ્રમાણે તમારી વાટ જોઇ. ત્યાં સુધીનાં તમે તમારા સાથીને તેડીને આવ્યા નહિ એ-

ટલે મેં ધાયું” કે તમે વિચાર માંડી વાળ્યો હશે.....”

“વિચાર માંડી તે કેમ વાળું ?” પ્રતાપરાયે કહ્યું—“ચાચા, જ્યારે તમને મારો વધુ પરિચય થશે ત્યારે તમારી ખાત્રી થશે કે હું એમ સહેલાઈથી કોઈ પણ વિચાર માંડી વાળું તેવો નથી.”

“ત્યારે તમારા સાથી તે આજ કે ?” ડાસાએ મને ખતાવી પૂછ્યું.

“હા. એજ. ચાલો હવે તમે ગાડીમાંથી ઉતરો. આપણે—”

“ના ના ના ના. હવે તો હું પાછો આવું” ત્યારેજ અને” ડાસાએ જવાબ આપ્યો—“મને પાછા આવતાં માત્ર એ એક મહિના થશે.”

“એ એક મહિના ? અધધધ. એ તો નહિ અને આપણે અત્યારેજ કામ શરૂ કરી દેવું જોઈએ. કોણ દોડી છે પણ ? ચાચા, તમે જુઓ કે કેટલી બધી તકલીફ અને કેટલા દિવસની અથડામણ વેઠીને હું આ મારા સાથીને તેડી લાવ્યો છું અને મને આવતાં વાપડા કરતા માત્ર અડધો કલાક મોડું થયું છે પણ તે તમારે દરચુજર કરવું જોઈએ.”

ચેવડાનો એક કોકો મારી ડાસો હસતાં હસતાં બોલ્યો—“તમારી વાત ઠીક છે. પણ મીસ્ટર પ્રતાપરાય, આ કામ બહુજ ભયંકર અને જોખમ ભરેલું.....”

“ચાચા, એ બધી વાતની તો આપણે ઘણી વાર ચર્ચા કરી નાંખી છે. અને અંતેજ કરાવ્યું છે કે મને તે જોખમ હોય તોયે આપણે એ કામ સાધવું. એમાં ઝંપલાવવું તો ખરુંજ. અમુક શરતો કરીને તમે પણ મને એમાં મદદ આપવાનું કમુક્ત ક્યું છે. અને તે મદદ મેં તમને અમુક રકમ પણ પહેલેથી આપી દીધી છે. તો હવે શું તમે ને કમૂલ કરતા નથી ?”

“ના ના ના ના ના ના” ડાસો તુરંતજ બોલી કહ્યો—“એવું મારાથી કેમ થાય ? એકવાર જગ્યાન આપી દીધા પછી કેમ ફરાય ? મિ. પ્રતાપરાય, હું પણ ઇમાનથી વતનવાળો છું. પણ મારો સવાલ

માત્ર એકજ છે કે હું દેશમાં જઈને આવું પછી.....”

આટલી વાતચિત થઈ એટલામાં ગાંડે સિસોટી ફેડવા માંડી. પ્રતાપરાયે કહ્યું—“હ્યો ચાચા. હવે વાદવિવાદમાં વખત નહિ કાઢો. ગાંડી ઉપડવાનો વખત થયો, માટે તમે બહાર નીકળો.”

“પણ મારી ટીકીટ લીધેલી.....”

“ક્યાં છે ટીકીટ ? જોઈએ ?”

ડોસાળે પોતાની પાઘડીનાં ખોસેલી ટીકીટ કાઢીને બતાવી. પ્રતાપરાયે તે હાથમાં લઈને ફાડી નાંખી હુકડા પ્લેટફોર્મની નીચે ઉરાડી મૂક્યા. પછી ડોસા તરફ જોઈ હસીને પૂછ્યું—“કેમ હવે કિતરો છો કે નહિ ? બહાદુરભાઈ પેલું એમનું પોટકું લઈ લો.”

અંતે અમે તે ડોસાને ગાંડીમાંથી ઉતાર્યો. તે કિતરતાંજ એન્જનમાંથી પાવો વાગ્યો ને ટ્રેન ઉપડી.

ખીણી ઘાટી અને લીલા મણુકાવાળા એ બુઢાચાચાને લઈને પછી તરતજ અમે પ્રતાપરાયે એપોલો બંદર પરની જે હોટલમાં મુકામ રાખ્યો હતો ત્યાં પહોંચી ગયા.

તે વખતે સંધ્યાકાળ થવા આવ્યો હતો. આખા દિવસમાં હું નહાયો ન હતો તેમજ ખાવામાં પણ આચરકચર ચાલેલું. પ્રતાપરાયનું પણ તેમજ હતું એટલે હોટલમાં પહોંચ્યા પછી પ્રથમ તો અમે નહાવાની વ્યવસ્થા કરાવી દીધી. અને રાતને માટે સરમ ‘ફર્સ્ટ ક્લાસ’ બોબન બનાવવાનો ઓર્ડર આપી દીધો. પ્રતાપરાયે પોતાના રૂમ ઉપરાંત અમારે બે જણને માટે બીજા બે રૂમ રાખી લીધા. અને ત્રીજે એક રૂમ ત્રણેને બેગા બેસવા માટે રાખ્યો. આ હોટલમાં કેટલા વખત રહેવાનું થશે તે કાંઈ નક્કી ન હતું.

વાળુપાણી કરીને નિવૃત્ત થયા પછી રાતે અમે હોટલ પરની અગાશીમાં ફરવા બાંટા મારવા ગયા. ફક્ત પંદર મિનિટ બાંટા માર્યા પછી ચાચા તે થકા ગયા. તેણે કહ્યું કે “હું તો મારી રૂમમાં જઈને

સુધ જાડું છું. તમે જવાનીઆઓની સાથે મારાથી હોંસાતોસીમાં નહિ ઉતરાય.”

તેમના જવા પછી હું અને પ્રતાપરાય અગાસીના ઘોરા પર એક જગાએ બેઠા. અગાસીમાં ખીચ્ત પણુ ત્રણચાર માણસો ફરતા હતા. વચ્ચે એક કિંચા રોન્ડની કિપર દીવો હતો. તેનું અજવાળું આખી અગાસીમાં ફેલાતું હતું. ધામે ધામે ફરીતે પેલા માણસો પણુ દૂર કાઢક જગાએ બેઠા એટલે પ્રતાપરાયે ધામે સાદે મારી સાથે વાત ચિત શરૂ કરી:

“જૂઓ, બહાદુરભાઈ, અત્યાર સુધી મેં તમને કશી વાત સમજાવી નથી, પણ હવે મારે તમને ‘બધું’ ખુલાસેવાર કહેવું જોઈએ. રસ્તામાં દોડતી મેટરે ઝાઝી વાત થઈ શકે નહિ. અને થોડી કરવાને પણ ધણા ઘાંટા પાડવા પડે એટલે મેં માત્ર તમને એક કાગળજ આપી મુકયો. હું જાણું છું કે એ કાગળ વાંચીને તમને કાંઈ ઝાઝી સમજ પડી નહિ હોય. પણ એવા તો પંદર વીસ કાગળો છે. તે ધ્યાન-પૂર્વક વાંચ્યા વગર તમને મારી યોજના વિષે પાકી સમજ પડે નહિ. અને સમજ પડે તોયે તે આગતની મારે જોખમે તેવી તમારી ખાત્રી થાય નહિ. ચીન તિમેટની મુમાફરી દરમ્યાન તમે જેવી રીતે મારા અંગત અને જીવનગત માથી થયા હતા, તેવીજ રીતે આ પ્રવાસમાં પણ તમારે અને મારે ખભેખભો અડાડીને બચકર જોખમો સામે ટક્કર ઝીલવાની છે. અને તેમ કરવા માટે તમારે મારો આ વચગાળાના સમયને ઇતિહાસ જાણવો જોઈએ અને જે જે ‘ડોક્યુમેન્ટ’ મેં બેગમાં કર્યા છે તેનું ચીરટમચું’ મનન કરવું પડશે.”

એટલું બોલી તેઓ જરા શ્વાસ ખાવા થોભ્યા. મેં પૂછ્યું—
“આ મુમાફરી તો આફ્રિકામાંજ કરવાની હશે ખરુંને ?”

“હા. એટલું તો તમે કાગળ પરથી અનુમાન કરી શક્યા હશો.”
પ્રતાપરાયે આગળ ચલાવ્યું:—“આજથી ત્રણ વરસ પર જ્યારે મારે

નાનો બાઇ ગુમાન આફ્રિકા ગયો ત્યારે તેણે એ પ્રાગળ પહેલવહેલો મને જીનાગઢ લખેલો. એ તો આપણી ચીનની મુસાફરી પછી તરતજ “અન્યુ”

“ત્યારે શું ચીનની મુસાફરી પછી તરત તમે જીનાગઢ જમને રહ્યા હતા કે ?”

“હા.”

“જખરા છો તમે !”

“કેમ ?”

“શું તમને એ ખૂબી ચીનગોનો ખચજ ન લાગ્યો ?” એ પૂછ્યું-“મારા ઉપર તો તેઓ પળોપળ ઝઝૂમી રહેલા હતા.”

“ને મારા માથા પર પળુ એ સંકટ નહોતું ઉતર્યું એ વાતથી. તમારા ઉપર એ લોકોએ ત્રણ વાર હુમલો કર્યો, તો મારા ઉપર તેમણે તેર વાર હાથચાલાકી આરંભાવી હતી પણ હું અહુજ સારથિ હતો. તેથી તેમનું કાંઈ વળ્ય નહિ એ અંધા વિખતો રાખી કામ ચાર હું તમને વિસ્તારથી કહીશ. હાન તેને માટે સમય નથી.”

“ગુમાન આફ્રિકા ગયો ચાર પછી તર પંદર દહાડે તેના તરફથી કાગળો આવવા લાગ્યા તે કાગળોમાં એ ત્યાં આગળ શું કરતો હતો અને એનો કંઈક કેવો ચાત્રતો હતો તેના અંધો હકીકત આવતી હતી. વાત એમ બની કે એ ત્યાં ગયો ત્યાર પછી હાથીદાંતના પધાગાં હરિકાષ એટલી અંધો બની પડી કે એ ત્યાં તે મોટી આશાથી ગયો હતો તે પૂર્ણ થઈ નહિ છતાં એ ખાંતીલો અને ચાર હાથથી પોતાના ગુમરાન એટલું કતાવા કિચરત મહિન પચાસ પોણાસે રૂપોઆ જોટલી રકમ મને જીનાગઢ મોકલતા હતા. એ તો એને એમ કરવાની ના પાડી હતી. પરંતુ નાનો છતાં ગુમાન ખરેખર ગુમાનજ હતો અને પોતાની ઘેરીછોકરનો ખચ મારે માથે ન પડે તે માટે ખાસ ચાવટ ધરાવતો હતો. એણે મોકલેલી રકમો હું એને નામે બેન્કમાં જમા કરાવ્યા કરતો હતો.

“આ બધો વખત હું જીનાગઢમાં બેઠો બેઠો આપણે તિબેટ માંથી મેળવી આણેલાં અમૂલ્ય પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યા કરતો હતો. એ પુસ્તકોમાંથી મને ઘણું જાણવાનું મળ્યું. એમાંની અધી હકીકતો જાણીને હજુ પણ મને આશ્ચર્ય થાય છે કે જ્યારે તાર કે ટપાલ, રેલ્વે કે વિમાન જેવાં કશાં સાધનો ન હતાં. ત્યારે ચીન દેશના પહાડોની અંદર ગુફાઓમાં બેઠેલા સાધુઓ આખી દુનિયાની ખબર કેવી રીતે રાખતા હશે? અને આખી દુનિયામાંના માણસો સાથે વિચારની આપણે કેવી રીતે કરતા હશે? તમને શું કહું? અહાદુરબાઇ, આજથી ચાર ચાર સદી પર લખાયેલા ચીની ગ્રંથમાં અમેરિકાના વિજ્ઞાનીઓની સાથે ચત્રાવેલા માનસિક સંદેશનો કલ્પેખ છે. અટલુજ નહિ પણ યુરોપના મહાન તત્ત્વવેત્તાઓને પ્રેરણા આપ્યાની વાતો લખેલી છે. ખરેખર, પહેલાં તો મને ખાત્રી થઇ નહિ અને તેથીજ મેં અમેરિકા જાને જાહેરે ત્યાંથી એ આખતમાં કાંઈ પુરાવા મળે નો મેળવવાનું નક્કી કર્યું; જે દિવસે હું તમને રંગુનમાં પેલાં મેચીનો દુકાને અચાનક મળી ગયો તે દિવસે હું ત્યાં એક અમેરિકન ફિલસુફનું શરનામું અને એજાખાણુપત્ર લેવા માટે એક માણસને મળવા આવ્યો હતો.”

આ ‘અધૂ’ હું મૂંગો મૂંગો માંમળ્યા કરતો હતો. પ્રતાપરાયે ખીરસામાંથી એક ચીરટ કાઢી સળગાવી બીજી એક મને આપવા માંડી, પરંતુ મેં ના પાડી. ચંપાને હું ચીરટ-ખીડી પીકું તે પસંદ ન હતું તેથી એની સાથે લગ્ન થયા પછી મેં એ ટેવ સદંતર ઊડી દીધી હતી.

પ્રકરણ ૭ મું

“એ પુસ્તક”

ચીરટના ધુમાડાના ગોરા કાઢતાં પ્રતાપરાયે કહ્યું—“અમેરિકા જાહેરે મેં ત્યાંના કેટલાક વિદ્વાન માણસોને મળીને જે બાબતો મેળવી છે તે

ઉપરથી ચીનના એ સાધુઓનાં પુસ્તકોમાં લખેલી વાતોનો મને પાકો પુગવો મળી ગયો છે. ત્યાં હું વોલ્ટ્વોલ્ટમેન, થોરો સાહેબ, રાફ્સ દ્રાઇન, વગેરે મહાપુરુષોને મળ્યો અને તેમની પાસેના પુરાણા અંથો મેં ઉચ્છવાવી જોયા છે. કેટલાકમાં તો મને એ ચીની મદતોના હસ્તાક્ષરની સરસુધ નકલો મળી હતી. જાણીતા વિજ્ઞાની એડીસન સાહેબે તો મને એટલે સુધી કહ્યું કે ધણા ધણા વરત પર અહીં કેટલાક તત્વજ્ઞાનીઓ પાસે તિથેટના પદાર્થોમાંથી સંદેશાઓ આવતા એ વાત સાચી છે. તે વખતે એ સંદેશાઓ ચલાવવામાં તે વખતના માનવીઓ શું શું સાધન વાપરતા તે જ કે હાલ માલમ પડતું નથી. તોયે એમ માલમ પડે છે કે અમુક ચોક્કસ જાડના પાદડાની જુગળીઓ ખનાવી તેને કાન પર લગાડી તેઓ જંગલમાં જઈને ઉંચા ઉંચા જાડ ઉપર બેસતા હતા. અને હાલ જેવી ટકોરની બાપા ટેલીગ્રાફમાં વપરાય છે, તેવીજ બાપા તેમણે પોતાના medium તરીકે ઉપજાવી કાઢી હતી. આ વિષયમાં મેં વિશેષ ખાતરી મેળવવાનો જાહેર પ્રયત્ન કર્યો નહિ, કારણ કે આટલા પરથીજ એ ચીની અંથોના સંબંધમાં જે કાંઈ શંકા મારા મનમાં ઉપજી હતી તે નષ્ટ થઈ ગઈ હતી. ”

મેં પૂછ્યું—“ ત્યારે તમે અમેરિકાથી પાછા ક્યારે આવ્યા ? ”

“ તેજ હવે હું તમને કહેવા માંગું છું. ” પ્રતાપરાયે તરતજ જવાબ આપ્યો—કદાચ આ બધું હું લંબાણથી કહું છું તેથી તમને જરા કંટાળો આવ્યો હશે, પરંતુ હું કેવા મક્કમ પાયા પર અધાર રાખીને મારો કાર્યક્રમ ધડું છું તે જાણવા માટે તમને આ બધી વાત સમજાવવી મને જરૂરી લાગે છે. ”

મેં તરતજ જવાબ આપ્યો—“ ના ના ના. મને કશો કંટાળો આવ્યો નથી. ઉલટું આ વાતોને લીધે મારી ઉત્સુકતા ધણે અંશે જન્યત થઈ છે. હું આપની પદ્ધતિ સારી પેઠે સમજીું છું. અને આ સંબંધમાં એકેએક બારીક વિગત જાણવા માટે હું આતુર છું. ”

“ત્યારે ઠીક. હવે તમે મારી સાથે નીચે આપણા રૂમમાં ચાલો. ત્યાં હું તમને ઘણુંજ ઉપયોગી અને શુભ લખાણ વંચાવીશ. બાકીનું જે જે તમારે વાંચવાનું છે તે હું તમને ખતાવી દઈશ. કાલે સવારે હું પી. એ. કંપનીની ઓફીસમાં આપણે ત્રણ જણ તથા લાહોવાન ચોથો મળી ચાર જણાની સ્ટીમર ટીકીટ રીઝર્વ કરાવવા તથા બીજાં કેટલાંક જરૂરી કામે જવાનો છું. તે દરમિયાન તમે એ બધું સાહિત્ય વાંચીને તૈયાર રહેજો.....”

એમ બોલતાં બોલતાં પ્રતાપરાય ઉઠ્યા. તેમની સાથે હું પણ ઉઠ્યો. અમે અગાશીનો દાદર ઉતરી નીચે અમારી રૂમમાં આવ્યા. પ્રતાપરાયે રૂમનું બારણું અંદરથી બંધ કર્યું. હું ટેબલ આગળ એક ખુરશી પર બેઠો. પ્રતાપરાય પોતાના રૂમમાં જઈને ટ્રંક ઉઘાડી એક પોટલું કાઢી લાવ્યા. ટેબલ પર તે ખોલી તે તેમાંથી તેમણે એક અત્યંત પુરાણો અને જર્જરિત થઈ ગયેલો ગ્રંથ કાઢ્યો.

એ ગ્રંથ જોતાંજ મારા મુખમાંથી એક આછો હ્રદયાર નીકળી પડ્યો અને મારે આંખે શરીરે રોમાંચ થયો. વરસો ઉપર એ ગ્રંથ મેળવવાને અમે અનેક પ્રાણહર સંકટોનાં જોખમ ખેડ્યાં હતાં. એ ગ્રંથને ખાતર અમે નિર્જન ભયંતક અરણ્યમાં કોઈ પણ મનુષ્ય કે પ્રાણીના સાથ કે સહાય વિના કેટલુંજે રખડ્યા હતા. એ ગ્રંથને મેળવતાં અમારે હથેલીમાં ડોકુ રાખી વિકરાળ પ્રાણીઓના અને તેથીજે વધુ વિકરાળ કીનાખેર સાધુઓમાં ધુમીને અકકલ બહેર મારી જાય એવી ખટપટો કરવી પડી હતી. * આજે ગ્રંથને ફરીવાર જોતાં મને એ બધા પ્રસંગો અને એ બયાનક દૃશ્યો સાંભરી આવ્યાં.

પ્રતાપરાયે તરતજ મારી મનોદશા પારખીને કહ્યું—“બહાદુરભાઈ, આ ગ્રંથ તમે તો ઘણે વરસે જોવા પામે છે. જોઈને એ પ્રાપ્ત કરતી વેળા આપણે જે સાદસ ખેડેલાં અને સંકટો અનુભવેલાં તે બધાં

* ‘બહાડનો ભેડ’માં એ સર્વનું વર્ણન આપ્યું છે. કિ. રા. ૩૩

તમને અત્યારે સ્પર્ગી આવતાં હશે. એ હું સમજી શકું છું. પરંતુ આજે આપણી પાસે એ સાહસને વિષે કડવી મીઠી વાતો કરીને રસ લેવાનો વખત નથી. એટલેજ હું તમને આ અંશમાં એક બહુજ અમત્કારિક બાગ ધ્યાનપૂર્વક વાંચવાની વિનંતિ કરું છું. ”

એમ કહીને તેમણે એ અંશનાં જર્જરિત થયેલાં પાનાં ઉઘાડ્યાં અને એક બાગ-જ્યાં એમણે નિશાની તરીકે રંગીન કાપલી ગોઠવી રાખી હતી તે-કાઢીને મારી આગળ મૂક્યો. હું જરા ગુંચવાયો, વચલા ગાળામાં ચામનીજ ભાષાનો અભ્યાસ ચાલુ રહ્યો ન હોવાથી હું એ બધું વાંચી શકીશ કે નહિ. એવા વિચારે મને ક્ષોભ થયો. અને વળી આ તો અર્ધચીની અને અર્ધનિખેટી ભાષાના સમિશ્રણ જેવું હતું. તેથી કેટલાક શબ્દો ઉઠાવવામાં મને મુશ્કેલી તો પડીજ. પરંતુ પ્રતાપગય તો એ ભાષાના પાકા અભ્યાસી હતા. તેમની મદદથી જે કંઈ વાક્યો હું ઉઠાવી શક્યો તેને અર્થ ગુજરાતીમાં નીચે પ્રમાણે થતો હતો:

પ્રજા પ્રજાનાં જીવંત જીવંત તત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પણ તે તે પ્રજાની તે વેળાની મનોદશા ઉપર આધાર રાખે છે. સર્વ કંઈએ જગતની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તેનું સંશોધન કરવાને પ્રયત્ન કર્યા છે. પણ અમુક સીમા પર્યંત પહોંચીને ભિન્નભિન્ન વ્યક્તિઓના પ્રયાસો વિરામને પામ્યા છે. એનું કારણ એ નથી કે તેમના પ્રયાસોમાં ખામી હતી. પરંતુ જે માયાનાં આવરણ મનુષ્યની દૃષ્ટિને છાંયે છે તે જ્યારે ફેડવામાં આવે ત્યારે તેનાથી શિલા અને સુવર્ણનો, રંગ અને સ્વાદનો, નર અને નારીનો અલેહ પામી શકાય છે...પૃથ્વીનાં પડની તળીએ જે જે ક્રિયા વિક્રિયા સતત ચાલી રહી છે તેનું પણ જાળખાણ ત્યારેજ થાય છે. પથ્થરનાં રત્ન, રત્નની ધાતુઓ, ધાતુના પ્રવાહી પદાર્થો અને પ્રવાહી પદાર્થોનાં પ્રકાશ દ્રવ્યો —એ બધું અંધકેશમાંથી કેવી રીતે બને છે અને પાછું વિલય થઈ જાય છે તેની સમજ ત્યારેજ થાય છે. કેટલાંક એવાં દ્રવ્યો પૃથ્વીના પડમાં થાય છે, કે તેના સ્પર્શ માત્રથી લોખંડનું સોનું બની જાય છે. આ વાત સા-

માન્ય મનુષ્યને ગળે એકાએક ઉતરે તેવી નથી પરંતુ જેમની દૃષ્ટિ જ્ઞાન અને અનુભવે કરીને વિકસિત થયેલી છે તેઓ જરાક પોતાની આસપાસજ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ રાખીને નિહાળે તો તેમને પોતાનેજ એવાં કંઈ કંઈ દૃશ્યો હાથ લાગ્યા વગર નહિ રહે.... નૈરત્ય કાણુમાં જે મોટા ટાપુ પડેલો છે તેના એક ભાગમાં જે હંચા વિશાળ પહાડોની વચ્ચે કોઈક સ્થળે એવા પ્રકારના દ્રવ્યનો મોટો જથ્થો પડેલો છે, એવી ભાળ લાગી છે. તેની વિગત અને તેટલી અમે ભવિષ્યના કોઈ તત્વશોધકના લાભાર્થે અહીં ઉતારીએ છીએ. આજે એ પ્રદેશ કાલારવા-ંગ નામે ઓળખાય છે અને એ હંચા પહાડો કોમોરકુ-એ નામે ઓળખાય છે. જે શબ્દનો અર્થ 'તે પ્રદેશની ભાષામાં માતનો દરવાજો એવો થાય છે.....' તે શબ્દો કાળાન્તરે ફેરવાઈ જાય અને એ જગાઓનાં બીજાં નામ પડે તો ભૂલથાય ન થાય તે માટે અમે એનું વિગતવાર ચર્ચન આપીએ છીએ:

જે બે પહાડો છે તેની વચ્ચે આશરે ત્રીસ હજાર પગલાંનું અંતર છે. બંને પહાડોના ઘાટ શંકુ જેવા છે અને તે એક એકને એટલા બધા મળતા આવે છે કે ધણીવાર માણસો તેના પરથી દિશાનિર્ણય કરવામાં ભૂલથાય ખાય છે. એ પહાડોની દક્ષિણ દિશાએ સેંકડો જોજનના વિસ્તારવાળું રેતીનું મેદાન છે. એ રેતીનું મેદાન ઓળંગીને કોઈ મનુષ્ય પ્રાણી પહાડ કને જઈ શકે તેમ નથી. આ બે કેટલીય વાર માનવીઓના મોટા મોટા સંઘ એ રણને ઓળંગીને પેલે પાર શું છે તેમની તપાસ કરવાના ઉદ્દેશથી ગીચેલા. પરંતુ તેઓ ક્યાં ગયા અને તેમનું શું થયું તેનો કાંઈ ખતો લાગ્યા નથી. તેઓ કદિ પોતાની જન્મભૂમિમાં આવવા પામ્યા નથી. આજકાલ બે રેતીના રણમાંથી કોઈ કોઈ વાર માણસોનાં હાડકાં, આપરી અને સડેલાં અંગો મળી આવે છે તે પરથી માત્રમ પડે છે કે એ સંઘના ટાળાં રાત્રિને રખતે વાવાઝાડું થતાં રેતીની અંદર દટાઈ ગયાં હોવાં જોઈએ. અને એમ થાય એ રવાભાવિક છે. એ અસીમ રણપ્રદેશમાં મોહુ અને કાસુ નામના બે રાક્ષસી વાયુ વાય છે તે એવા તો પ્રસળ છે કે તેની સામે કોઈ પણ પ્રાણી ટકી શકે નહિ.

... વળી એ પહાડોની ઉત્તર દિશાએ કેટલીક યુદ્ધાઓ છે. ધણી

કાળ પૂર્વે જ્યારે યુરોપના દક્ષિણ કિનારા પરના લોકો આફ્રિકા ખંડમાં ઉતર્યા હતા ત્યારે તેમાંથી એક ટોળી સંશોધન પ્રવાસ કરતી એ પહાડોની નજીક આવી પહોંચી હતી. વળી કેટલાંક માણસોએ ગુફામાં પ્રવેશ પણ કરેલો. એવી રીતે પ્રવેશ કરીને આવેલા એક સૈનિકના પગમાંનું કડું જે ત્રાંખાનું હતું તે નરદમ સોનાનું બની ગયેલું માલમ પડ્યું હતું. તે સોનાનું કેવી રીતે બની ગયું તે જાણવા એ ટોળીએ બહુ બહુ પ્રયત્નો કર્યા, તેઓ ફરી પાછા એકેએક ગુફામાં જઈ આવ્યા, હામહામ પોતાનાં ઓળંગેલા વગેરે ઘસી જોયાં; પરંતુ કંઈ પત્તે લાગ્યા નહિ. અને ત્રાંખાનું સોનું બનાવી દે એવો પદાર્થ ક્યાં અને કેવો છે તે માલમ પડ્યું નહિ.

એ લોકો જ્યારે પાછા ફરીને પોતાના દેશમાં ગયા ત્યારે ત્યાં ત્રાંખાનું સોનું બનાવી દે એવા પારસ દ્રવ્યની વાત ધણી ચર્ચાઈ. મોટા મોટા વિજ્ઞાનીઓએ તે સોનાનું કડું તપાસી જોયું. તેને કાપી જોયું તો અંદર પણ રજેરજ સોનું માલમ પડ્યું. આથી એ અદ્ભુત પારસ દ્રવ્યનો પત્તો મેળવવા માટે તેમના તરફથી ભારે ભારે પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા.....”

પ્રકરણ ૮ મું.

હાયન ટુચ્છી

આટલું વંચાવ્યા બાદ પ્રતાપરાયે મને કહ્યું—“આ પછી આગળ આ ગ્રંથમાં હીન ટુચ્છી નામનો છટાલીયન શોષક પોતાની સાથે જખરદસ્ત કાફલો લઇને આ પારસ દ્રવ્યની શોધમાં કેવી રીતે નીકળી પડ્યો હતો તેનો ખર્ચો હંવાલ આપેલો છે. એ હેવાલ ઘણો લાંબો છે તેથી તમે તે કાલે નિરાંતે વાંચી લેજો. અત્યારે તો હું તમને એ કિસ્સા બાબત છટાલીના વૈજ્ઞાનિક મતિદાસમાં જે કંઈ આપ્યું છે તે વંચાવી ખાત્રી કરાવીશ.”

એમ કહી પ્રતાપરાયે પોતાની ટ્રંક ખોલીને તેમાંથી એક જડું છળદાર પુસ્તક કાઢ્યું. ફર્સ્ટ ક્લાસ, અપ્રુ-ડેટ આઇન્ડીગ અને સોનેરી

નામ તથા ચિતરામણને કીધે ઝગઝગાટ મારતું એ પુસ્તક જાણે કોઈ ઇંગ્લીશ પુસ્તકવિકેતાની દુકાનમાંથી તાજુંજ આવેલું દેખાતું હતું. મેં પહેલું પાતું ઉઘાડી જોયું તો ખુદ ઇટાલીની એક પેઢીના નામનો સિકંકો મારેલો હતો.

એ ચોપડીનાં કેટલાંક પાનાં ફરતીને પ્રતાપરાયે મને એક પેરેઆફ વંચાવ્યો. તેમાં લખેલું હતું કે “x x રાજના વખતમાં ડાયન દુચ્છી નામનો મોટો પંડિત થઈ ગયો. લગભગ ૧૨૫૦ ની સાલના અરસામાં તેણે મોટા કાફલા સાથે દક્ષિણ સમુદ્રની જંગી મુસાફરી કરી હતી. તે શા માટે કરી હતી તેના ચોક્કસ પુરાવો મળી શકતો નથી. પણ રાજ x x એ તેને ખુબજ સારી મદદ આપી હતી એમ માલમ પડે છે.....”

“જોયું સાહેબ ?” પ્રતાપરાય ઉપલો પેરો વાંચી રહ્યા પછી મારી સામે જોઈ બોલ્યા—“જોયું સાહેબ, જે વાત આ ખુદ ઇટાલી દેશનો ઇતિહાસકાર મહા પ્રયત્ન અને સંશોધનને અંતે પણ જાણી શક્યો નથી તે વાત એ તિબેટના પહાડોમાં ખરાઈ ખેઠેલા સંન્યાસી-ઓએ આ પુરાણા ગ્રંથમાં લખી છે. એ ઉપરથીજ તમે એ લોકોની અદ્ભુત શક્તિની કદવના કરી શકશો. બીજું, હવે આ જુઓ.”

એમ કહીને તેમણે પોતાના બાષ્પ ગુમાનનો એક પત્ર મારા હાથમાં મુક્યો અને કહ્યું—“ગુમાને મારા ઉપર ઘણા કાગળો લખ્યા છે તે બધા વાંચવા જેવા છે. છેલ્લા આઠ નવ મહિનાના કામગીરીમાં તો એણે દરેકે દરેક કાગળમાં કોમોરકુના અદ્ભુત પહાડો વિશે કાંઈ ને કાંઈ લખેલું છે એક બેમાં તો એ મને પૂછાવે છે કે કોમોરકુ પહાડ-માં કોણકે જગાએ પારસ દ્રવ્યનો જથ્થો હોય એમ લાગે છે, તો તે શોધવા હું જાઉં કે નહિ ? ત્રાંચુ કે લોખંડનો સ્પર્શ કરતાંજ તેનું સોનું બનાવી દે એવો પદાર્થ જગતમાં હોઈ શકે ખરો ? તમે આ બાબતમાં વધારે અભ્યાસ કરેલો છે અને વિજ્ઞાનની ધણી ધણી વાતો

સમજે છો મારે મને આ આવત ખુલાસો આપજો. વળી એકમાં લખે છે કે પૂર્વ તરફ લોંગાડાના રાજ્યમાં વસતી પ્રજા કોમોરકુના પહાડોને ધનસંપત્તિના દેવ તરીકે માને છે અને ઘણા તો તેની આધા પણ રાખે છે. વળી એક કાગળમાં લખે છે કે કોમોરકુના પહાડો તો કોમોર નામની બયાનક રાક્ષસીના સ્તન રૂપ છે. દક્ષિણની કુકવાના જાતમાં એવીજ માન્યતા છે કે સમુદ્રમાં ફરતાં જહાં વહાણોમાંથી સંપત્તિ ઉપાડી લાવી એ રાક્ષસી અહીં પડી પડી તે જહાં વાગોળે છે કેટલાક લોકો તો એ રાક્ષસીની વરમમાં અમુક દિવસે ઘરમાં સ્થાપના કરી પૂજા કરે છે અને તેને માંસમદિગનાં નૈવેદ્ય ધરાવે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેની ઉઠાંતરી કરતી વખતે એક લોખંડની અને એક સોનાની વીંટી પોતાના પુરોહિતને દાનમાં આપે છે.

આ જહાં પરથી પણ એવું માલમ પડે છે કે આ પહાડોની અંદર કોઈક જગાએ પારસદ્રવ્ય હોવુંજ જોઈએ. ગુમાનનો છેલ્લો એક કાગળ તો બહુજ વાંચવા લાયક છે. તે તમે આખો વાંચી જોજો. એ કાગળ મળ્યાને લગભગ દોઢ વરસ થયું છે. ત્યાર પછી ખીજો કાગળ મળ્યો નથી તેમજ એવું શું થયું તે પણ માલમ પડ્યું નથી. જો એણે આ સાહસપ્રવાસે ઉપડતાં પહેલાં મારી સલાહ લીધી હોત તો એ એને એવું કરતાં વાગ્યો હોત. કદાચ મે એને એમ પણ લખ્યું હોત કે તું એકલો નહિ જતો, આપણે જો સાથે જઈશું. જો કે ગુમાનની સાથે કોઈ પણ સાહસયાત્રામાં ઝંપલાવવાનું હું પસંદ કરતો નથી. ગુમાન હોંશિયાર છે, ખંતીશી છે, પણ ઉતાવળો બહુ. એની ઉતાવળને લીધેજ આ સાહસયાત્રામાં એ નિષ્ફળ ગયો લાગે છે. જે માણસને એણે પોતાના સાથી તરીકે લીધો હતો તે પણ એના જેવો જ ઉતાવળીઓ અને અભિચારી હોવો જોઈએ. અને શું થયું તે કંઈ સમજ પડતી નથી.”

એટલું કહીને પ્રતાપરાયે કેટલાક કાગળોનો થોડો મારા હાથમાં

આપ્યો. એક ત્રીજું પુસ્તક પણ આપ્યું. તે કોઈક અમેરિકન પ્રવાસી-એ લખેલું હતું. તેમાં ઇટાલીયન શોધક ડાયન દુચ્છીના કાફલા વિશે તેમજ તેમની યાત્રા વિશેનો વિગતવાર હેવાલ હતો. પ્રતાપરાયે એ બધું મને અવકાશે વાંચી લેવાનું કહ્યું.

તે બધા કાગળો પુસ્તકો સંભાળી લઇને મેં પૂછ્યું—“વાર, પણ ડાક્ટર સાહેબ, આ બુદ્ધા ચાચા કોણ છે અને તેમની આપણા પ્રવાસમાં શી જરૂર છે? તે તો તમે કહ્યુંજ નહિ.”

પ્રતાપરાય તરતજ બોલી ઉઠ્યા—“હા, એ તો હું વિસરીજ ગયો. એ બુદ્ધાચાચાએ જીંદગીનો મોટો ભાગ આફ્રિકામાં કાઢેલો છે. શરૂઆતમાં એ કોઈ હાથીઢાંતના વેપારીને ત્યાં નોકરીએ હતો, અને જતે જંગલમાં હાથીઓ મારવા જતો હતો. ત્યાર બાદ એણે પોતાને માથે હાથીમારનો વેપાર કરવા માંડ્યો હતું એને ઓળખું તો જાનો? પણ ગુમાનના કાગળોમાં એને વિશે લખાણ છે તે તમારા વાંચવામાં આવશેજ. ગુમાન અને આ ડોસો બંને એક ધંધામાં હોવાથી કેટલીક વાર ભેગા થયા હતા. એક વાર તો બંનેએ ભાગમાં વેપાર કર્યો હતો અને આઠ દહાડામાં દસહજાર રૂપીઆ કમાયા હતા. ગુમાને પોતાની ધણી વાતો એ ડોસાને કહી હોય એમ લાગે છે. જ્યારે ગુમાન ગુસ્સ થયો ત્યારે મેં આ ડોસા વિશે તપાસ કરી, તો મને માલમ પડ્યું કે એ તો હાથીમારનો ધંધો બંધ કરી આફ્રિકા છોડી મુંબાઇ આવ્યો છે. મુંબાઇમાં એને શોધી કહાડતાં મને એટલી બધી મુશ્કેલી પડી છે કે તેનું બરોબર વર્ણન કરવા બેસું તો એક મોટું પુસ્તક બરાબ.....”

મેં પૂછ્યું—“ચાચાએ ગુમાનનો કાંઈ પતો આપ્યો ખરો કે?”

“એકસ પતો તો નહિ. પરંતુ કેટલીક વિગતો બહુજ બરાસા લાયક આપી છે. મુસાફરીએ નીકળી પડવા માટે ગુમાને જે બળદ અને ગાડાં ખરીદેલાં તે એમનીજ મારફતે. એ ગાડાં બળદ પાછળથી સુલીવા

નગરમાં વેચી નાંખ્યા હોવા જોઇએ એમ લાગે છે. અનુયાયાએ એજ ગાડાં બળદ એક ફેંચ વેપારીના કબજામાં જોયાં હતાં. ગુમાને તે વેચી નાંખ્યા હોય એ સ્વાભાવિક છે કારણ કે સુલીવા નગર મુકયા પછી એવો રસ્તો શરૂ થાય છે કે તેમાં ગાડી બળદ કે ઘોડો કશું ચાલી શકેજ નહિ. ગુમાન અને તેનો સાથી એ રસ્તે પગે ચાલીને ગયા હોવા જોઇએ.”

“આ પારસદ્રવ્ય ગામતમાં અનુયાયા કાંઈ જાણે છે ખરા કે ? એમનો શું અભિપ્રાય છે ? ” મેં પૂછ્યું.

“અનુયાયા કંઈક જાણે છે નો ખરાબ. પણ એમની વાતોમાં કંઈક ફેર છે. એમનું એમ કહેવું છે કે કોમોરકુ પહાડની પેલી મેર સુલીવાનનો રસ્તો છે. એ રસ્તો ઘણા વખત પૂર્વે કોઈ મહાન રાજાએ બંધાવેલો. તે રસ્તો બહુજ લાંબો, પ.કો અને મજબૂત છે. આટલા બધા જમાના થયા છતાં તે રસ્તા પરથી એક પથરો પણ ઉખડ્યો નથી એમ મનાય છે. પરંતુ કોઈ જીવતું માણસ એ રસ્તા પર જઈ આવ્યું નથી, કે કોઈએ તે જોયો પણ નથી. આ દક્ષિણનું વિશાળ રણ ઝોળંગી કોમોરકુના પહાડ પર ચઢી ઉતરે ત્યારેજ તે રસ્તા પર જવાયને ! ”

મેં કહ્યું—“સુલીવાન રાજા તે કદાચ અરબસ્તાની દંતકથાઓમાં સુલેમાન રાજાની વાત આવે છે તે નો ન હોય ? ”

“તેજ હોય એવું ખાત્રીથી કહી શકાતું નથી. તે હોય પણ ખરા અને ન પણ હોય કારણ કે અરબસ્તાનના સુલેમાનની પેઠે બા-ઇબલમાં સોલોમન રાજાની વાત આવે છે. એ રાજાએ દક્ષિણની મુસાફરી કર્યાને અને એક મોટો રસ્તો બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. તેજ પ્રમાણે આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શાલીવાન અથવા શાલીવાહન રાજાની વાત આવે છે. એના જીવનચરિત્રમાં પણ એક મોટો ઘોરી રસ્તો પ-શ્ચિમના ટાપુમાં બંધાવ્યાની વાત આવે છે. એટલે આ બધામાંથી કોની

વાત સાચી માનવી તે કાંઈ સમજતું નથી. ગમે તેમ પણ કોમોરકુ પહાડની પેલી મેર એક મોટો ધોરી રસ્તો છે. અને તે રસ્તાનો જ્યાં અંત આવે છે ત્યાં રત્ન ખજાનાની ખાણો છે. એટલી ખાતતનો પુરાવો ઘણી જગ્યાએથી મળી આવે છે આજે તો ઘણું મોડું થયું છે માટે તમે સુધ જાઓ. કાલે હું તમને એક નકશો અને ચર્મબેગ બતાવીશ. તે જોઈને તમે ખરેખર અજ્ઞયથીમાં ગરકાવ થઈ જશો. ”

એમ કહીને પ્રતાપરાયે તે રાતનો વાર્તાલાપ અંત કર્યો. પોતે પોતાના રૂમમાં ગયા. અને હું મને સોંપેલા કાગળીઆં લઈને મારી ઓરડીમાં ગયો. કાગળોને સંભાળપૂર્વક ટેવલના ખાનામાં મૂકીને હું મારા કાચ પર પડ્યો.

તે વેળા જોડેની ઓરડીમાંથી અનુચાચાનાં નસ્કોરાંનો ધુધવાટ સંભળાતો હતો.

પ્રકરણ ૯ મું

ઝપાટાભેર તૈયારીઓ

ખીજે દિવસે સવારે હું મોડો ઉઠ્યો. પ્રતાપરાયની ઓરડીમાં જોયું તો તે ખાલી. દિવાનખાનામાં અનુચાચા પાનનો ડચુરો મોંમાં ધાલી ચાવતા બેઠા હતા. મેં તેમને પ્રતાપરાય વિશે પૂછ્યું.

“ કોણ જાણે ક્યાં છે તે ? સવારે ઉઠીને જોયું તો ડાકટરસાહેબ ન મળે. લાહોવાન કહે છે કે મળરકે ઉઠીને કોઈ સાહેબને મળવા ગયા છે. ” ચાચાએ જવાબ આપ્યો.

“ ત્યારે શું લાહોવાન આવી પહોંચ્યો ? ” મેં ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

“ હા. ”

“ ક્યાં છે તે ? ”

“ નીચે મેનેજરને ચઢાવેલો ઓર્ડર આપવા ગયો છે. ” ચાચાએ કહ્યું.

મેં મ્હોં ઘોઘ નાખ્યું. થોડીવારે લાહોવાન આવી પહોંચ્યો. તેને પૂછ્યું—“તું ક્યારે આવ્યો ?”

“રાતના ત્રણ વાગે.”

“મારી ચીઠ્ઠી બરાબર પહોંચાડી દીધી ?”

“હાજી.” એમ કહી લાહોવાને જે માણસને ચીઠ્ઠી આપી હતી તેનું કેટલુંક વર્ણન આપ્યું તે ઉપરથી હું સમજી ગયો કે તેણે અચૂક મારા મોદીનેજ ચીઠ્ઠી આપી હતી.

એ મિનિટમાં અમારે માટે ચ્હા-કાશી દુધ વગેરે આવી પહોંચ્યાં. તેને ઇન્સાફ આપવા હું અને ડોસા સામસામા ટેબલ પર બેઠા. ડોસા એ વાત ઉપાડી અને બ્રહ્માંડના બેઠના પ્રવાસ વિશે મને પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા. મેં જેટલું છુપાવવાની જરૂર હતી તેટલું છુપાવીને બાકીની હકીકત ટુંકમાં કહી. પછી મેં પથુ સવાભો પૂછીને ચાચાની ઝડતી લઈ નાંખી. થોડીવારમાં અમે પરસ્પર ઠીક દોસ્તી ઝમાવી દીધી.

એટલામાં પ્રતાપરાય આવી પહોંચ્યા. નવો કડકડતો કોટ પાટલૂનનો સટ અને માથે બપકાદાર હેટ પહેરેલી. રીસ્ટવેચ, ચસ્મા વગેરે પહેરીને અપડુડેટ દેખાવ ઝમાવેલો દિવનખાનામાં પ્રવેશ કરી ખીંટી પર હેટ બેરવતાં બોલ્યા:—“હલ્લો મિસ્ટર બહાદુરસિંહ, આપણું કામ ફતેહ !”

હું કાંઈ સમજ્યો નહિ. મેં પ્રતાપરાયના મ્હોં સાંમે હિત્સુકતાથી બોલ્યા ક્યું. કપડાં ઉતારી ટેબલ પાસે આવી ખુરશી પર બેઠા. લાહોવાને તેમને માટે ચ્હા કાઢી આપી તેનો એક છુંડો બર્યા પછી બનુ-ચાચાની તરફ જોઈને બોલ્યા—“ચાચા, અત્યારે હું બે મોટાં કામો સફળતાથી પાર ઉતારી આવ્યો છું.”

“શું શું” ચાચાએ પૂછ્યું.

“જુઓ, પહેલું તો આપણા ત્રણ જથ્થાને માટે બન્દુકના લાય-સન્સ મેળવી લીધાં છે...”

“હેં, ખરેખર ?”

“હા. તેને માટે હું ખુદ કમિશનર સાહેબનેજ મળી આવ્યો છું અને આજે બપોર પહેલાં યોગ્ય અધિકારીના સહીસિંકાવાળા પરવાના તેમજ ત્રણ ફર્ટ કલાસ રાઇફલો આપણે અહીં આવી જશે.”

“તમે તો બહુ જારા દેખાઓ છો.” ડોસાએ કહ્યું.

“કેમ?”

“અરે બીજાને તો બંદુકનો કે એક નાનીસરખી પટાકડી પિસ્તોલનો પણ પરવાનો જોઇએ તો નવનેજ પાછી ઉતરે છે કેટલી ખુશામત ને કેટલી લાભવગ અભાવવી પડે છે ને તમે જા—”

“મારૂં બધું કામજ એવું છે.” પ્રતાપરાયે જવાબ આપ્યો—
“બહાદુરબાઇ તે બહુ સારી રીતે જાણે છે.”

મેં હસીને આ ઉક્તિને અનુમોદન આપ્યું. અને પછી પૂછ્યું—
“વારૂ, બીજું શું કામ કરી આવ્યા?”

“આપણા ત્રણ જણને માટે પી. એ. કંપનીની સ્ટીમરમાં કે બીનો રીઝર્વ કરાવી આવ્યો. એ સ્ટીમર આજેજ બપોરે ઉપડે છે તે પહેલાં આપણે બધી તૈયારી કરીને તત્પર થઇ જવું જોઇશે. ખરું જોતાં તો આજની સ્ટીમરમાં આપણે માટે જગાજ નહતી. પણ આ તો ખુદ તેના સાહેબ મેનેજરને બંગલે મળીને ખાસ બંદોષસ્ત કરાવ્યો છે. તેણે બીજા મુસાફરોને ખસેડીને આપણને ત્રણ જણને જોડાગેડ કે બીનો મળે એવી વ્યવસ્થા કરાવી દીધી છે.”

એમ કહીને તેમણે એ કામ કેટલી બધી મુશ્કેલીથી પાર પડ્યું અને શી શી યુક્તિઓ કરવી પડી તેનો બહુજ રમુજ અને રસિક ચિતાર આપ્યો.

x

x

x

+

પછીના ત્રણ કલાક કેવી ધમાલમાં ગયા તેનો વિગતવાર હેવાલ આપતાં બહુજ લાંબાણુ થઇ જાય તેથી જવા દઉં છું. પા કલાકમાં અમે ન્હાઇ મોઢને તૈયાર થઇ ગયા. પછી પ્રતાપરાય અમને બંને જ-

જીને મોટરમાં બેસાડીને જ્ઞાપટવે કંપનીમાં કપડાં ખરીદી માટે લઈ ગયા. ત્યાં અમે મુસાફરીને માટે જરૂરી સુતરાઉ તેમજ ગરમ કપડાં ખરીદ્યાં તથા ખાનપાનનો બીજો બંદોબસ્ત કરી દીધો. અગીઆરેક વાગે હોટલમાં જ મી કરીને હોટલવાળાનું બીલ ચુકવી અમે સ્ટીમર પર જઈ પહોંચ્યા.

અમારો સામાન તો અમારી પહેલાંજ ત્યાં જઈને ખડકાયો હતો. લાહોવાને આગળથી જઈને અંધી સોંપ કરાવી દીધી હતી. તે એટલે સુધી કે અમારા જૈરેક જણની કેબીનમાં સૂવાને માટે પથારીઓ પણ પાથરેલી તૈયાર હતી. અમે સવારે ખુબ રખડ્યા હતા અને પછી તરતજ જમ્યા હતા. એટલે થાક તેમજ બોજનનું ધેન અમને ત્રણેને ચઢવા લાગ્યું હતું. સ્ટીમરના કપ્તાન સાથે થોડીક ઓળખાણ પીછાનની વાતચિત કરીને અમે સીધા પોતપોતાની કેબીનમાં જઈને ઉંઘવા પડ્યા.

ત્રણેક વાગે જ્યત થયા ત્યારે બહાર નીકળી જોયું તો સ્ટીમર બર દરિયામાં ખુચખુચ કરતી સપાળબંધ માર્ગે કાપી રહી હતી. આસપાસ ચોમેર જ્યાં જુઓ ત્યાં પાણી સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું નહતું. આપણી લઈને રકુર્તિ આવતાં અમે કેક પર જઈને બીજા મુસાફરો સાથે વાતચિત કરવા બેઠા.

વાંચનાર, અમારા સ્ટીમર પ્રવાસનો લાંબોલયક હેવાલ લખીને હું તને કંટાળો આપવા નથી માંગતો, કારણ કે એક બે મહત્વના પ્રસંગો સિવાય નોંધવા લાયક બીજું કંઈ તે દરમ્યાન બન્યું નથી. એટલે એ પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ કરીને હું સીધો પ્રવાસના અંત પર પહોંચી જઈશ.

પ્રકરણ ૧૦ મું

કામોરુક્રમે લીધેલા ભોગ

તે રાત્રે વાળુ કરીને અમારી ખાનગી કેબીનમાં અમે તથુ જથુ વાતો કરતા બેઠા. જમતી વેળા પ્રતાપરાયે રટીમરના મુગલાઈ રસોડા-માંથી થોડોક દારૂ મંગાવીને અનુચાચાને પીવા આપ્યો હતો. તેથી ડોસાની આંખો લાલચોળ થયેલી દેખાતી હતી.

વાળુની પહેલાં મને કાંઈક અવકાશ મળ્યો હતો તે દરમ્યાન મેં મારી કેબીનમાં આવી પ્રતાપરાયે સોંપેલા કાગળીઆ મોટે બાંજે વાંચી નાંખ્યા હતા. એનો ઉલ્લેખ કરવાની કાંઈ ઝાઝી અગત્ય નથી.

કેટલીક આડીતેડી વાનચિત આલ્યા પછી પ્રતાપરાયે અનુચાચાને પૂછ્યું—“આચા, તમે મને એમ કહેલું કે બામાન્મા ગામે તમે મારા બાઇના પ્રવાસ વિશે કાંઈક સાંભળેલું તે શું ? તમે પાછળથી મને કહેવાનું કહ્યું હતું તે અત્યારે કહો. ‘અહાદુરમાઇ પથુ સાંભળશે.’”

મારા નામનો ઉચ્ચાર થતાંજ મેં કાનને સતેજ કરીને જાગૃતિ આણી. પ્રતાપરાયની આ પોલીસીથી હું સારી રીતે માહિતમાર હતો. મેં ધ્યાન દઇ સાંભળવા માંડ્યું :

અનુચાચાએ ખોંખારો કરીને બોલવા માંડ્યું :—

“હા. મેં તે પાછળથી કહેવાનું કબૂલ કરેલું તે મને યાદ છે. તમારો શુમાન તો બાઈ તોઆ ! યા અણાહ ! એને વિશે મેં જે કાંઈ સાંભળેલું તે બાજદિન સુધીમાં ખીજા કોઇને મેં કહ્યું નથી. પ્રતાપ-રાયજી, એ તમારો બાઈ તો સુલેમાની ખાણ તરફ જવા નીકળેલો, સુલેમાની ખાણ તરફ.”

“એ ખાણ ક્યાં આવી તે તમે જાણો છો ? ” પ્રતાપરાયે પૂછ્યું.

“ક્યાં આવી ને ક્યાં ગઈ તે તો મારી જાણે બહારાત.” ડોસો દારૂનું શીથુ વાજોળતો હોય તેમ ચાવતો ચાવતો બોલ્યો—“પથુ

ઐ ખાણો ક્યાં હશે ? તે હું સાંભળેલી વાતો પરથી કહી શકું ખરો. અરે, હા. એક વાર તો હું એ પહાડ દેખાય એટલો બધો પાસે પશુ પહોંચી ગયેલો.....”

“કયો પહાડ ?”

“કામોરકુનો વળી. તમને ખબર નથી ? એના બે પહાડ છે. એક ડાબો ને બીજો જમણો. હું એ જમણા પહાડ પાસે પહોંચેલો. પશુ પાસે પહોંચેલો એટલે શું ? પામે એટલે તેનાથી એકસો ને ત્રીશ માઈલ દૂર હતો. પહાડ નજરે પડતો હતો એટલુંજ માત્ર. કોઈ પરદેશી માણસ એ પહાડ કને જઈ શક્યો હોય એવું સાંભળવામાં આવ્યું નથી. હા. એક જઈ આવેલો ખરો. પશુ તેનીયે અજબ જેવી વાત છે.”

“તે વાતજ અમારે સાંભળવી છે.” પ્રતાપરાયે કહ્યું:—“તમે એક વાર તો મને અડધીપડધી કહી છે, પરંતુ આ બહાદુરભાઈને પશુ સમજ પડે તેવી રીતે આખી વાત ફરીને કહો.”

“વાર.” ડાસાએ તપખીરનો એક સજડકો તાણીને કહ્યું—“બહાદુરભાઈ, તમે એટલું નો જણ્યતા હશે કે હાથીમારનો ધંધો બહુ કપરો ને જોખમભરેલો છે.....”

“હા. અલખત,” મેં ટકુકો પૂર્યો:—“જંગલમાં જઈને આવડાં મેંઠાં પ્રાણી મારીને તેના દાંત પાડી લાવવા એ કાંઈ સહેલું કામ હોયજ નહિ.”

“અને અમે લોકો બહુજ તીખ્ખા ને અચ્છડ માણસ. અમારા ધંધાને લીધે અમારે તેવા થવુંજ પડે છે. અમે આફ્રિકાના કાફર લોકો સાથે બેળાઈએ ખરા પશુ તે વધારે પડતા નહિ. અમે એમની રહેવાની ને ખાવાપીવાની રીતો સમજીએ. પશુ કોઈ કોઈ પરદેશી માણસ આફ્રિકામાં આવીને ત્યાંની જંગલી જાતોનો અભ્યાસ કરવા પશુ મંડી પડે છે હોં.”

મેં ડોકું ધુણાવ્યું.

“એવો એક પરદેશી અભ્યાસક મને ત્રીશ વરસ પર મળ્યો હતો. એતું નામ આયવેન. એણેજ મને પહેલવહેલી સુલેમાની ખાણની વાત કરેલી. એ માણસ તો પછી ખીજેજ વરસે કાણુ જાણે શું કરતાં મરણ પામ્યો. કહે છે કે એક જંગલી ભેંસે એના પેટમાં શીંગડું ભરાવી દીધેલું. હશે. એ તો મૂઝો તે મૂઝો.”

“પછી ?”

“એના મૂઝા પછી વીશેક વરસે એટલે આજથી લગભગ દશ વરસ પર મેં એ સુલેમાની ખાણ ખાખતમાં ઘણી ચોકસ વાતો સાંભળી, અને તે કોની પાસેથી સાંભળી તે જાણો છો ? હું તો માનિકાના પ્રદેશમાં જોસંડા નામના કરખામાં ગયો હતો. એ પ્રદેશ એટલો બધો ઉજ્જડ છે કે આપણા જેવાને તો કશુંજ ખાવાતું નહિ મળે. હુંયે ત્યાં બૂખે મરી જત પશુ મેં તો મારો એક હાફકોટ કોઈ કાળા પરજને આપીને તેની પાસેથી એક જંગલી સસલું વેચાતું લીધું હતું. તે સસલું મેં ત્રણ દિવસ સુધી રાંધી ખાધું.”

“એએએમ ?” મેં આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“હાજી.” ચાચાએ આગળ ચલાવ્યું:—“હું તો ત્યાં માંદો પડ્યો હતો. મને લગભગ ૧૦૪ ડીગ્રી જેટલો તાવ આવ્યો હશે. એ તો એ કાળાપરજની દવાઓથીજ હું જેમ તેમ સારો થયેલો... એક દિવસ એક પોર્ટુગીઝ અચાનક મારા તંબુ પર આવી ચઢ્યો. તેનું નામ જોસફ દુઝી હતું. તેની સાથે એક નોકર હતો તે વટલેલ અથવા હાફકાસ્ટ જેવો લાગતો હતો. સામાન્ય રીતે હું પોર્ટુગીઝ લોકોનો બહુ વિશ્વાસ કરતો નથી. કારણ કે એ લોકોનો મને બહુજ કડવો અનુભવ થયેલો છે. છતાં આ મિસ્ટર જોસફ મારા બહુજ કાલાવાલા કરીને એક રાત મારી સાથે તંબુમાં રહેવાની માંગણી કરી તે મેં હ્યા લાવીને સ્વીકારી. રાત્રે બંને જણા તંબુમાં સૂતા, તેઓ પો-

તાની બાષામાં ગુસપૂસ વાતચિત કરી રહ્યા હતા. પણ મને તે બાષાનું બરાબર જ્ઞાન ન હોવાથી હું તે સમજી શકેલો નહિ.”

“ પછી ? ”

“ બીજે દિવસે સવારે તેઓ પ્રવાસે નીકળતા હોવાથી તેઓ મને રામરામ કરવા લાગ્યા. હું સધડી પાસે તાપતો બેઠો હતો. મેં તેમને જવાબમાં ઠંડે કલેજે ‘આવજો’ એમ કહ્યું. મને શું ખબર કે તેઓ કેવી મુસાફરીએ ઉપડવાના હશે ? ”

“ પછી ? ”

“ મિ. જોસફે જતાં જતાં મને કહ્યું સાહેબજી. હવે ફરી આ-પણે મળીશું ત્યારે હું જીવતો હમ્મશિ તો દુનિયામાં સૌથી ધનવાન માણસ બનેલો હમ્મશ. તે વેળા હું તમારો ઉપકાર બુલીશ નહિ હેં. એમ કહી તે ચાલ્યો ગયો. મેં ધાર્યું, આવી તો લાપશી પીરસતાં સૌ કોઈને આવડે. જ્યારે લક્ષ્મી આવેછે ત્યારે માણસ પોતાના જૂના ઓળખીતાઓને સંબારતોયે નથી. હશે, મેં થોડુંજ બદલો પામવા ખાતર તેને ઉતારો આપ્યો હતો ? ”

“ નહિરતો. પછી ? ”

“ તેમના ગયા પછી એક અઠવાડિયું વીતી ગયું. મારી તખીયત કાંઈક સુધરી અને મેં ત્યાંથી મુકામ ઉપાડવાનો વિચાર કર્યો. એવામાં એક સાંજે હું તંબુની બહાર ખુરશી નાંખી બેઠો હતો તે વેળા દૂરથી કોઈકે આકૃતિ મારા તરફ આવતી દેખાઈ. અંધારૂં થયું હતું. સ્પષ્ટ દેખાતું નહતું. છતાં જે માણસ આવતું દેખાયું તે દેશી નહિ પણ પરદેશી છે એમ સહજ માલમ પડ્યું. કારણ કે તેના કોટ પાટલૂન ને હેટનો આકાર તો ચોકબો દીસી આવતો હતો.

“ તે પહેલવહેલો મારી નજરે પડ્યો. ત્યારે મારા તંબુથી ત્રણસોક વારના અંતર પર હશે. તે મારા તરફજ આવતો હતો એ તો સ્પષ્ટ હતું, કારણ કે આસપાસ ધણી જગામાં બીજી કોઈ વસ્તીજ નહતી. હું

પુરશીમાં બેઠો બેઠો તેની વાટ જોવા લાગ્યો. દરેક મિનિટ થઇ છતાં તે ત'ણુ પાસે આવી પહોંચ્યો નહિ. ત્યારે મને નવાઈ લાગી. એટલામાં મેં એક અવાજ સાંભળ્યો. ચમકીને જોઈ છું તો તે માણસ મારાથી પચાસેક વારને અંતરે જમીન પર પોટલું ચઢતે પડ્યો હતો. તેણે દુઃખની એક કારમી રાડ નાંખી તે મેં સાંભળી.

“મેં તરતજ મારા હાથ નીચેના માણસોને કહ્યું—‘અલ્યાઓ, જૂઓ તો ખરા, પેલું કોણ પડી ગયું? એને ઉચકી લાવો.’ થોડીવારમાં મારા નિમકહલાલ ગુલુ નોકરો તે મુઠ્ઠાલ શરીરને ઉંચકી લાવ્યા. મારી પુરશી પાસે રેતી પર મૂકીને તે આઘા ખસ્યા. મેં ઉઠીને તેનું મોઢું જોયું ત્યારે તે કોણું માલમ પડ્યું? તમે શું ધારો છો?”

“જોસક દુઝી કે?” મેં પૂછ્યું.

“અલખત તેજ. ખીજું કોણ હોય?” ચાચા બોલ્યા—“હું સાચું કહું છ બહાદુરભાઈ, કે મારી જમાએ ખીજો કોઈ હોત તો તેને નહિજ ઝોળખી શક્યો હોત. મેં પથ નહોતું ધાયું કે આઠ દિવસમાં એ આટલો બધો બદલાઈ જશે. ખરેખર, એ સુકાઇને હાડપિંજર જેવોજ બની ગયો હતો. આંખોમાં ઉંડા ખાડા પડી ગયા હતા. ડાઘાં બેસી જવાથી વિકરાળ દેખાવ લાગતો હતો. ચામડીનો રંગ પીળો ને શીકકો પડી ગયો હતો. તે ધમણની માફક હાંફતો હતો.

“હાંફતા હાંફતાંજ તે ભાંગીતૂટી અંગ્રેજી ભાષામાં બોલ્યો—‘પાણી, પાણી. પાણી દો. ઈસ્ટને ખાતર પાણી આપો, મને...મરતો... બચાવો.’ મેં તરતજ પાણી મંગાવી પાડ્યું. પીતાં પીતાં એની જીભ ખેંચાતી હતી. પછી એક ટુકડો રોટલો મંગાવી આપ્યો તે જાણે ધણુ મહિનાનો ભૂખાળવો હોય તેમ બટક બટક ખાઈ ગયો. પાછું પાણી પીધું. એના મ્હોનચાળા જોઇનેજ મને શંકા થઇ કે આ માણસ વધુ જીવશે કે કેમ? ને મારી શંકા ખરી પડી. મરતા માણસને છેલ્લી વેળાએ જે ક્ષુધાની અગ્નિજ્વાળા ઉઠે છે તે એના શરીરમાં ઉડી હતી.

થોડીવાર પછી મેં હાથ મૂકી જોયું તો શરીર ધગધગી રહ્યું હતું. પાંચેક ડીમી તાવ હતી. વેદનાને લીધે વારે વારે તે ઉંહું ઉંહું કર્યા કરતો હતો.

“ એવીજ દશામાં તે આખી રાત પડી રહેતે. પરંતુ રાત વધતી જતી હોવાથી મેં તેને તથુમાં લીધો. અને એક ગોઠડી ઉપર બેને નેટલા આરામથી સૂવડાવ્યો. બહુ મોડી રાતે તેને કાંઈક બાન આવ્યું હોય એમ મને લાગ્યું. તેણે પાસું ફેરવીને મારા તરફ જોઈ ભાંગીતૂટી ભાષામાં કહ્યું:—‘તમે કોણ છો? ભગવાન તમારું લાલું કરે’ મેં તેના શરીર પર હાથ ફેરવી આશ્વાસન આપ્યું.

“ થોડીવારે તે બોલ્યો ‘પશ્ચિમ દિશા કંઈ?’ મેં એને પશ્ચિમ દિશા બતાવી. એટલે તે કળ ખામને બોલ્યો—‘હા, એજ તરફ, એજ દિશામાં તે છે. છે નકકી છેજ. પથ્થુ હાય, હું ત્યાં જઈ શક્યો નહિ. કોઈ ત્યાં જઈ શકશે નહિ.’ એમ કહી તે કંઈ કંઈ ચાળા કરવા લાગ્યો. મને લાગ્યું કે એને વાયુ ઉપડ્યો છે.

“ અચાનક એણે કંઈક નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ બોલ્યો—‘દોસ્ત, દોસ્ત. તું છે કે? તું બેઠો છે કે? મારી આંખે કાંઈ દેખાતું નથી’ મેં કહ્યું—‘હા હું બેઠો છું. તમે નિરાંતે ઉંઘી જાઓ.’ તે બોલ્યો—‘નિરાંત? હા. હવે નિરાંતજ છે ને? હંમેશની નિરાંત. દોસ્ત, હું મરું છું. તેં મારી બહુ ચાકરી કરી છે. હું તને એ આપી દઉં છું, આપી દઉં છું. તને સૂઝે તે તું એનું કરજો.’

“ એમ કહી તે ગજવામાંથી કાંઈક કાઢવાને માટે ફરિયાદો લાગ્યો. મેં તેનો ઉદ્દેશ સમજીને કોટનાં બટન છોડી આપ્યાં. તેણે મહા પ્રયાસે ગજવામાંથી એક જૂનો જાડો કાગળ કાઢ્યો. તે બોલ્યો ‘દોસ્ત, મારો નોકર મરી ગયો અને હું પથ્થુ આ મરી જઈ છું. તે બધું આ કાગળીઆના પ્રતાપે. છતાં મારો મોહ ઓછો થતો નથી. તમે આ કાગળ લ્યો. સાચવી રાખજો. ધ્યાન પહોંચે તે કરજો.’

“ મેં તે કાગળીઓ લીધી તેની સાથે એક ચામડાનો ટુકડો

હતો. તેના ઉપર ઇટાલીયન ભાષામાં કેટલુંક લખાણ હતું અને તેની જોડે નકશો પાડેલો હતો. તે બનાવી જોસફ બોલ્યો—“આ હ્યો. આ મૂળ ઇટાલીયન લખાણ ઉકેલતાં મને પાંચ વરસ લાગ્યાં હતાં. તમને આ પોર્ટુગીઝ આવડે છે કે નહિ? કાણુ જાણુ. નહિ આવડતી હોય તો શીખજો. બાકીની વાત હું તમને કહું તે ધ્યાન રાખજો. મારો લણી પેઢી પરનો એક વડો જે ઇટાલીયન હતો, તે રાજ્યનો ગુન્હેગાર બનીને દેશનિકાલ થઇ આ પ્રદેશમાં આવ્યો હતો. તેનું નામ ડાયન ટુચ્છી. એણે આ ચામડા પરનું લખાણ લખેલું છે. શેના વડે લખેલું છે તે જાણો છો? પોતાના લોહીની શાહી વડે. એમનો ગુલામ જે કોમોરકુના પહાડની પેલી મેર એમની વાટ જોતો હતો તેને એમનું શબ હાથ લાગેલું. આ ચર્મલેખ એ ગુલામજી ડેલાગોઆ શહેરમાં લઇ આવેલો. ત્યાર પછી એ અમારા કુટુંબમાં સચવાતો આવ્યો છે. પરંતુ મારા કાષ્ટ પશુ વડીલે એનું લખાણ સમજવાની દરકાર કરેલી નહિ. મેં દરકાર કરી—મને જગતભરમાં સૌ કરતાં ધનવાન માણસ બનવાનો અભિલાષ જાગ્યો—અને તેમ કરતાં મેં મારો જાન ગુમાવ્યો છે તે તમે નજરે જુઓ છો. છતાં તમે મને વચન આપો, કે તમે આ લેખને ગુમાવશો નહિ કે વેંડી મારશો નહિ. યસ, એટલું કહો એટલે મારો જીવ છૂટશે.’

“મેં જોયું કે એ માણસ આ ચર્મલેખ સંબંધી અત્યંત તીવ્ર ધગશ અને ખંત ધરાવતો હતો. મેં એને ચર્મલેખ વગેરે જાળવવાનું વચન આપ્યું. એણે દીર્ઘશ્વાસ છોડ્યો. એ શ્વાસ છોડતાંની સાથેજ એના જીવનનો અંત આવી ગયો. મેં એને કપાળે હાથ મૂક્યો. ઠંડુંગાર.

“સવારે મેં મારા નોકરો પાસે તેનું શબ કપડાંની દ્વારા જગ-લમાં ઉડે ખાડો ખોદીને દટાવી દીધું. અને બીજો દિવસે ત્યાંથી મુકામ ઉપાડ્યો. તે કાગળ અને ચર્મલેખ મેં બહુજ કાળજીથી સાચવી રાખ્યાં હતાં. હું વાંચી શકું તેમ તો હવેજ નહિ. તેથી એક દિવસ

એક પોર્ટુગીઝ વેપારી મને મળેલો તેને મેં રાત્રે ખૂબ દારૂ પાકને એ લેખ વંચાવી લીધો. તેણે દારૂના ઘેનમાં વાંચ્યો અને બીજે દિવસે તો તે બધું ભૂલી ગયો હશે. એટલે અત્યારે તો ડાક્ટર સાહેબ, મારા અને તમારા સિવાય ત્રીજું કાંઈ એ લેખ વિશે કશું જાણતું નથી. ”

પ્રકરણ ૧૧ મું.

રૂઢિરનો લેખ

એટલું કહીને અનુયાયાએ પોતાનું આખ્યાન સમાપ્ત કર્યું. વધારામાં એમણે પોતાની પાસેનો ચર્મલેખ અને દસ્તાવેજ પ્રતાપરાયને સુપરત કર્યા હતા તે પણ કહ્યું.

બીજે દિવસે પ્રતાપરાયે તે લેખ મને વંચાવ્યો જે નીચે પ્રમાણે હતો—

“હું, ડાયન દુચ્છી, ઇટાલીયન, હું જે અત્યારે આ નાનકડી ગુફામાં જૂપ અને તુરસથી મરવા પડ્યો છું તે આજે ઈસુ ભગવાનના + x + મા વરસમાં એક હાડકાના અણિયાળા દુકડા વડે મારી ચર્મપેટી (બેગ) ના ચામડા પર મારા પોતાના લોહી વડે લખું છું. એટલા માટે લખું છું કે મારો નોકર (ગુલામ) કદાચ અહીં આવી પહોંચે તો તેને આ લેખ મળે, તે તેને કેલાગોઆ લઈ જાય અને મારા મિત્ર (અહીં જે નામ લખેલું તે વાંચી શેકજીન-હટ્ટ) ને આપે. તે વળી રાજની પાસે જઈને બધી વાત કહે અને તેની પાસે એકાદ લશ્કર લઈ આ પહાડ પર આવી પહોંચે. જે તેઓ અમ કરવામાં સફળ થાય, જે તેઓ આ વિશાળ રણ અનં પહાડો જીવતા યોળંગી શકે, જે તેઓ આ બાજુ વસતા પ્રચંડ શરીર-વાળા જંગલી કામારૂ લોકોને જીતી શકે, અને તેમનામાં ખાંધ બદલી ડંગોલા નામની ડાકણને જે તેઓ મારી શકે અથવા વશ કરી શકે તો—અહીં તેમને માટે હજારો માટા માટા હીરાના ખજાના છે. કરોડોની કીમતના બીજા જવાહીર પથરા છે. મેં મારી સગી આંખે તે જોયા છે.

એ મેળવનાર આખી દુનિયામાં સૌ કરતાં ધનવાન થાય એમ છે. પણ એનું જોખમ પણ મોટું છે. ડાકણ ડંગોલા બહુજ વિકરાળ ને જખરી છે એને વશ કરવા મોટા મોટા માંત્રિક પાઠરીઓ લાવવા જોઈશે.

એ રીતે કરવામાં જે કાંઈ સફળ થાય તેણે કોમોડોના જમણા પહાડ પર જવું. આની સાથે નકશો દોરું છું. કોમોડોના જમણા પહાડની ટોચ—ત્યાંથી સોલોમન રસ્તાની ઉપર ત્રણ દિવસની મુસાફરી કરવી. રાખનો મહેલ—જ્યાં—જેના નસીબમાં હોય તે મેળવે. હું જાઉં છું. મરું છું. આ આ.”

આ પછીના છેલ્લા અક્ષરો છેકાઈ મળેલા હતા. તે પરથી એમ સ્પષ્ટ માલમ પડતું હતું. કે તે લખતી વેળા એના અડધા શરીર-માંથી પ્રાણ નીકળી ગયો હોવો જોઈએ. અમે એ ચર્મલેખ સંબંધી કેટલીક ચર્ચા કરી. પછી પ્રતાપરાયે અમને તે નકશો બતાવીને સમ-જાવ્યો.

થોડીવારે કાંઈક સાંભરી આવ્યું હોય તેમ બનુ ચાચા બોલ્યા—
“હાં, હવે તમારા બાઈ વિષે. મેં તમને કહ્યું કે એ મુસાફરીએ ઉપ-ડયો તે દિવસે હું એને મળ્યો હતો. એના સાથીનું નામ માઝુ. તે ઝુલુ જાતનો હતો અને મારે તેની સાથે પણ થોડીક પિછાન થયેલી. જંગલી જાતમાં એના જેવો હોંશિયાર માણસ બાગ્યેજ બીજો કાંઈ મળે. તે દિવસે મારે ને એને કેટલીક વાતચિત થયેલી.”

“શું વાતચિત ?”

“મેં એને પૂછ્યું—‘કેમ બચ્યા, ક્યાં ઉપડો છો ? હાથી મારવા કે?’

‘નહિરે, એવો ગદ્દા વૈતરાનો થવો કાણુ કરે ?’

‘ત્યારે ? કાંઈ સોનાની ખાણમાં ?’

“નહિરે. એના કરતાં પણ મારે કામે.”

“પછી મેં વધુ સવાલ પૂછ્યા નહિ. મને બહુ પૂછપરછ કરીને કચકચીઆ ગણાવાનું પસંદ નથી. થોડીવારે એ આપોઆપ બોલ્યો—

‘અમારો ઉદ્દેશ જુદોજ છે.’

“તોયે મેં કાંઈ સવાલ પૂછ્યો નહિ. એણે ખીન્નું વાક્ય કહ્યું—

“આવા કામે હજી સુધી ખીન્નું કાંઈ બાગ્યેજ નીકળ્યું હશે’

“છતાં મેં દાદા દીધી નહિ. અંતે તેણે થાકાને કહ્યું—

‘અમે તો હીરા શોધવા જઈએ છીએ, હીરા શોધવા.’

‘હં કે? ત્યારે તો તમે દિશા બૂલ્યા છો. હીરાને માટે તો દક્ષિણમાં જવું જોઈએ દક્ષિણમાં.’

‘પણ ગુમાનબાઈ કહે છે કે ઉત્તરમાં મોટી હીરાની ખાણ છે.’

‘મેં બેદરકારીથી જવાબ આપ્યો—‘ત્યારે તો તારો શેઠ કહે ને ખરં. થોડીવારે તે બોલ્યો—

‘ચાચા, તમે સુલેમાની હીરાની ગુફા જોઈ છે? એટલે કે તમે જોઈ તો નહિજ હોય પણ તેને વિશે કાંઈ માંબળ્યું કે ખરું?’

‘એનો પ્રશ્ન સાંભળતાં મને બધી આગલી વાતો યાદ આવી. આયવેન અને જોસફનાં મોત અને કયા દુઝગીતો ચમત્ક્રિયા સાંભળ્યાં. ઉત્તરની હીરાની ખાણ વિશે હું ઘણું જાણતો હતો. છતાં તે માહિતી કહેવાની મારી હિંમત ચાલી નહિ મેં કહ્યું—‘ના બાઈ, હું કશું ખાત્રીપૂર્વક જાણતો નથી. માત્ર થોડાંકણાં ગપ્પાં સાંભળેલાં છે.’

‘ગપ્પાં? ના. ના. ગપ્પાં નહિ. એ કાંઈ ગપ્પાં નથી. સાચી વાતો છે.’

‘તું કેમ જાણે?’

‘મને એ તરફથી, ઉત્તરમાંથી આવેલી એક બાઈએ એ બધું કહેલું છે. તે બાઈએ તો એ હીરાની ખાણ નજરે જોઈ હતી. આજે તો તે આપડી મરણ પામી છે. તેની સાથે પાંચેક વરસનો એક છોકરો પણ હતો. હવે તો તે મોટો યક ગયો હશે, અને કાણ જાણે ક્યાં ફરતો હશે.’

‘તે મને તોયે આ વિશે શું જાણતો હશે? પાંચ વરસનું બચ્ચું તે...’

‘નહિસ્તો. છતાં અમે તો જવાનાજ.’

‘જવાના ને મરવાના.’

‘મરવાના હમ્મશું તો મરીશું. જે થવાનું હોય તે થાય. એક વાર જીંદગીમાં મરવાનું તો છેજને? અહીંયા પડી રહીને શું કરવું? હાથા મારવાનો ધંધો તો પડી બાંગ્યો છે.’

‘મેં કશું, ‘જો તારો શેક ખરેખર સુતેમાની યુદ્ધ તરફ જવાનો હોય તો હું એને એક ચિઠ્ઠી આપીશ.’

‘ચિઠ્ઠી? અટલે શું તમારું કાંઈ સગુંવહાણું ત્યાં રહે છે કેશું?’

‘મેં કશું—’ અલ્યા, તારામાં કાંઈ અઝકલ છે કે નહિ?’

‘કેમ?’

‘શું તું એમ ધારે છે કે કામોડકુના પહાડ પર કે તેની પેલી મેર આ તરફનું કાંઈ માણસ જીવતું પહોંચી શકે? જો તારા મગજમાં એવા કાંઈ ખ્યાલ હોય તો કાઢી નાંખજો. જે ચિઠ્ઠી હું આપવાને છું તે ખીચી ગતતી છે. તે તારે તારી પાસેજ રાખવાની છે અને જ્યારે તમે ‘ન’ને કામોડકુની તળેટીમાં પહોંચો ત્યારેજ તે ચિઠ્ઠી તારા શેકને આપવાની છે. એ ચિઠ્ઠી તમારી મુસાફરીમાં—જો તમે જીવતા રહી શકો તો—તમને બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે. પણ તળેટીમાં પહોંચ્યા પહેલાં યુમાનને એ ચિઠ્ઠી ન આપવાની શરત તું કબૂલ કરે તોજ હું તે આપીશ. નહિ તો નહિ.’

માણુએ એ શરત કબૂલ કરી. પછી હું મારા તંબુમાં આવ્યો અને આ તમને જે ચર્મલેખ બતાવ્યો તેમાંના લખાણની નકલ મેં મારી સમજ પ્રમાણે યુજરાતીમાં એક કામળ પર કરી અને સાથે આવો એક કાચો નકશો પણ દોરી નાંખ્યો. થોડીવારે યુમાનનો નોકર ચિઠ્ઠી લેવા મારા તંબુમાં આવ્યો. તેને ચિઠ્ઠી આપતાં ફરી મેં તાકીદ આપી, ‘જો તળેટીમાં પહોંચતાં પહેલાં તે ચિઠ્ઠી આપી તો ખખરદાર! જો તે વચમાં ચિઠ્ઠી આપી ને એ પાછો ફરીને મને સવાલ જવાબ કરવા

આવ્યો તો યાદ રાખજે કે હું તારી ધૂળ કાઢી નાંખીશ, બચ્યા. આ ચિઠ્ઠીના સંબંધમાં ખીજ કોઈ પણ ખુલાસા હું આપવા નથી માંગતો, સમજ્યો ?

“ માઝુએ મારી તાકીદનો સ્વીકાર કર્યો ને ચિઠ્ઠી લખને ગયો. ત્યાર પછી થોડીવારે મેં મારા તંબુની ખારીમાંથી શુમાનભાઈના ગાડાં ઉત્તર દિશામાં હંકારાઈ જતાં જોયાં. મને મારાં ધણું દુઃખ થયું કે આ લોકો મોતના જડયામાં જાય છે. પણ તે વખતનો શુમાનભાઈનો જીરસો રોડયો રોકાય તેવો ન હતો.”

એમ કહીને બુચ્યાચ્યાએ બોલવું સમાપ્ત કર્યું. એમની આંખમાં ઝોકાં આવવા માંડ્યા હતા. હૃદયી કેટલીક વાતો કહેતાં તો એમણે ચાર પાંચ લાંબા બગાસાં ખાંધ નાંખ્યાં હતાં. એટલે એમને વિશેષ તસ્દી ન આપતાં અમે સૌ રામરામ કરીને ઉઘવા માટે છૂટા પડ્યા.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

અંબોપા

એમ કરતાં કરતાં અડેક દહાડ અમે ડર્બન પહોંચ્યા. ડર્બનને કિનારે ઉતરતાંજ બુચ્યાચ્યાને તો એમના સંખ્યાબંધ ઓળખીતાઓ એક પછી એક મળવા લાગ્યા. તેમની સાથે એ વારેવારે વાતો વળગવા માંડ્યા. કેટલાક તો પૂછે—‘ કેમ ચાચા, તમે ફરી પાછા કેમ આવી પહોંચ્યા ? તમે તો છેવટના રામરામ કરીને ગયા હતાને ? ’ ચાચા તેમને મહેતેમ ગોળમટોળ જવાબ આપતા. એક બે જણાએ તો એમને પોતાને ત્યાં આવી જમવાનાં નોંતરાં પણ દીધા. ચાચાને તે સ્વીકારવાનું મન પણ થઈ ગયેલું. પરંતુ પ્રતાપરાયના ઘાકે તેમનાથી તેવું બની શક્યું નહિ.

(બનુચાચાના શબ્દમાં)

ડરખન બંદરે ઉતરીને અમે સીધા શહેરમાં ગયા. જે મકાનમાં હું પહેલાં રહેતો હતો તે મેં પ્રતાપરાયને બતાવ્યું. મેં ખાલી કરી નાંખ્યા પછી એ જગ્યામાં એક વિલાયતી ચમાર આવીને રહ્યો હતો. આફ્રિકામાં રંગમેદનો કાપદો તો આજે થયો. જે વેળાની આવાત છે તે વખતે તો કાળા ગોરા સૌ કાંઈ ભેળસેળ રહેતા હતા.

પછી અમે એક સારી જગ્યામાં થોડા દિવસને માટે એક મકાન બાંડે રાખ્યું. પ્રતાપરાયે મને રજુપ્રવાસને માટે જોડની તૈયારી કરવાનું કહ્યું. હું રહ્યો ભોમીઓ. એટલે મારા સિવાય એ કામ તેમનાથી અને એમ હતુંજ નહિ. મેં બીજે દિવસે જનવર ખજારમાં, જ્યાં આસપાસના સેંકડો ગામોમાંથી ગાય, ઘોડા, બગદ, બેંસ વગેરે ઠારો વેચાવા આવે છે ત્યાં જઈને વીસ ફર્સ્ટક્લાસ આફ્રિકન પાણીના બળદીઆ બરાબર બાવતાં કરીને, કસાને ખરીદી લીધા. સામાન્ય રીતે રજુની મુસાફરી માટેની ગાડીમાં સોળ બળદની ટુકડી જોડાય છે, પણ હું જાણતો હતો કે અમારી મુસાફરી ઘણીજ લાંબી અને જેખમભરેલી છે તેથી મેં અડચણ સડચણને ધ્યાનમાં લઈ ચાર બળદીઆ વધારેજ લીધા.

તેમ દરવાનું બીજું પણ કારણ હતું. તે એકે અહીં દક્ષિણ આફ્રિકામાં રાતો તાવ નામનો એક રોગ ખાસ કરીને બળદની કામમાં થાય છે તેનાથી તેવું શરીર ગળાઇને તે મરણ પામે છે. આવી રીતે રજુની મુસાફરીમાં ગયેલી બળદની મોટી મોટી ટુકડી આખીને આખી નાશ પામ્યાના દાખલા અન્યા છે. આ રોગના ઉપાય તરીકે જે બળદને રાતો તાવ લાગૂ પડે છે તેવું પૂછડું છેડેથી એક પુટ જેટલું કાંપી નાંખવામાં આવે છે અને તેમ કર્યાથી તે બળદ બચી જાય છે. કોઈ પૂછશે કે એમ કેમ અને? ડાક્ટર હોય તો એની સમજ પણ આખી શકશે નહિ. છતાં આવું અને છે તે મેં મારી સગી આંખે જોયું છે.

આથી મેં પ્રતાપરાયને કહીને બધાથે બળદીઆની પૂંછડીએ કુટ કુટ કપાવી નાંખી. આમ કરવું કાંઈને ધાનકી લાગશે. પણ મને લાગ્યું કે જંગલમાં ગયા પછી કદાચ તેમને રોગ લાગૂ પડે તો તે વખતે બળદ ખોલો તે પૂંછડી રાખવી, એના કરતાં તો બળદ રાખીને પૂંછડી જતી કરવી તેજ સારું. કારણ બળદ વગરની પૂંછડી શું કામ લાગે? કદાચ ઝાડુ કાઢવાના ઉપયોગમાં આવે ખરી. પણ તે મોંઘી બહુ પડે. હોં !

પછી બુધવારના હાટમાંથી એક મોટી રણુ—ગાદવી વેચાતી લીધી. આ રણુ—ગાદવી ફેંવી હશે તેનો ખ્યાલ હિંદવાસીઓને એમને એમ આવી શકે તેમ નથી. નાતાલના એક મોટા હાથીદાંતના વેપારીએ દેવાળું કાઢ્યું હતું જેથી તેને એ ગાડી વેચી નાંખવી પડેલી. એ ગાડીમાં આર ચૌદ માણસ સહેલાઈથી બેસી શકે તેટલી જગા હતી ઉપરાંત ગાડીના પાછલા ભાગમાં એક ફરેકાળ ભરીને નાનો સંરખો ઝોરડો પાડેલો હતો. તેમા એક કાચ પર પથારી પાથરેલી રહેતી જેનો ઉપયોગ બેથી ત્રણ માણસ કરી શકે તેમ હતું. કાચના તળેની જગામાં અમારે મુસાફરીમાં જરૂરી વાસણકુસણ, હથિયાર વગેરે રાખી શકાય એવી જોઈવણ હતી. આ ગાડી મેં લીલામમાંથી સવાયસો રૂપીએ ખરીદ કરી. પૈસા બધા પ્રતાપરાયનાજ—એ કહેવાની જરૂર નથી.

બીજા ત્રણેક દિવસ અમારી મુસાફરી માટે ખાધખોરાકી અને અમારી બંદુકો માટે દારૂગોળી વગેરેની ખરીદી કરવામાં ગયા. એ ત્રણ દિવસ દરમિયાન પ્રતાપરાય રોજ સાંજે બહાર ફરવા જતા અને ઠેઠ રાત્રે આર વાગ્યા પછી પાછા આવતા. તે ક્યાં અને શું કરવા જતા હશે તે મને સમજાયું નહિ. પણ જ્યારે જ્યારે તે પાછા આવતા ત્યાર પછી અડધાક કલાક સુધી તે અને બહાદુરસિંહ કોઇક વિચિત્ર ભાષામાં ગુસપુસ કર્યા કરતા તે હું જોતો હતો.

ચોથે દિવસે બપોરે અમારે પ્રવાસે નીકળી પડવાનું નક્કી થયું હતું. એથી આગલે દિવસે અમે એ ગાડી હાંકનારા અને બોમીયા તથા

ત્રણ દેશી નોકરોને નોકરીમાં રાખી લીધા. પ્રતાપરાયે પાસે પૈસા પુરબળ હતા અને અમને મુસાફરીમાં કાઢી પણ રીતે ખોટી તકલીફ નહિ પડે એવી તેમની ઇચ્છા હતી.

પ્રવાસે નીકળવાને દિવસે સવારે અમે દાતણ પાણી કરીને વ્હા પીતા બેઠા હતા તેવામાં એક નોકરે આવીને અત્રે આપ્યા કે કાઠક પ્રચંડ શરીરનો માણસ મળવા આવ્યો જે પ્રતાપરાયે તેને અંદર ખોલાવવાનો હુકમ કર્યો એટલે કાળા રંગનો છતાં ઘાટદાર મ્હોંડાવાળો અને સાડા છ ફુટ ઉંચો ને લાંબા પહોળા શરીરનો એક દેશી માણસ આરણ્યામાં દાખલ થયો. તેણે અમને ત્રણેને એક પછી એક સલામ કરી અને પછી કાઠ પણ જનની સૂચના મળ્યા વગર અમારા ટેબલ પાસે પડેલી ચોથી ખુરશી પર બેસી ગયો. મને ખુબ નવાઈ લાગી. કાઠ પણ સામાન્ય ઝુલુ કે કાફરમાં આટલી બધી દિંમત તો નજ્ર હોય. તે તો આપણા જવાની પાસે આવતાં તો શું, સામે જોતાં પણ ડરે. નજર નીચી રાખીને આરણ્યા પાસે આપણાથી અને તેટલું દૂર જમીન પર બેસે. તેને બદલે આ માણસ તો આવીને ખુરશી પરજ બેસી ગયો. તે પ્રત્યે અમારું ત્રણેનું ધ્યાન ખેંચાયું. પ્રતાપરાયે મારી સામે જોયું. મેં તેમની નજરનો હેતુ સમજીને પેલાને ઝુલુ માથામાં સવાલો પૂછવા માંડ્યા:

“ તારું નામ શું ? ”

“ અમારું નામ અંખોપા. ” તેણે દમ્ભમથી જવાબ આપ્યો.

હું ચકિત થયો. મને ચેતકસ લાગ્યું કે આ કાઠ મોટો માણસ હોતો જોઈએ. એના શરીર પર ફેટાકે ઠેકાણે બા વાગીને રૂઆવાનાં નિશાન હતાં. કદાચ એ કાઠ લશ્કરનો વડેયો પણ હોય. મેં પહેલાં કાઠક ઠેકાણે એનો ચહેરો જોયો હોય એવું પણ મને લાગ્યું.

“ તમારે શું જોઈએ છે ? ” મેં પૂછ્યું.

“ તે હું આપને કહું છું. પરંતુ તે પહેલાં હું આપને એકવાર

મળ્યો છું તે વાત યાદ દેવડાવું. તમે પેલી ઝુલુ લડાઈમાં લાડી સેલમ ફોર્ડ સાહેબના અંગરક્ષક હતા અને જે દિવસે પહેલી લડાઈ શરૂ થઈ તેની સાંજે તમે કેટલાક ગાડાંમાં લશ્કરી સરંજામ ભરીને લઈ જતા હતા. તે વેળા હું તમને રસ્તામાં મળ્યો હતો, યાદ છે ? ”

“ હા. હા. હા. હા. ” મને બધું યાદ આવતી હતું બોલી ઉઠ્યો—“ બરાબર છે. તમે કેટલાક ઝુલુ તીર કામઠાવાળાનું લશ્કર લઈને લડાઈમાં જતા હતા, તેજ કે ? ”

“ હાજી. આપણા બે વચ્ચે લડાઈનાં કારણ વિશે કેટલીક વાતચિત પણ થઈ હતી. ”

“ મને બધું યાદ છે. ” મેં કહ્યું.

“ વાડ. સાહેબ, ત્યારે હવે હું શા માટે આવ્યો છું તે કહ્યું. મેં સાંભળ્યું છે કે આપ ત્રણે જણા ઉત્તર તરફ કોઈ લાંબી મુસાફરીએ જાઓ છો તે શું સાચી વાત છે ? ”

મેં પ્રતાપરાય સામે જોયું. પ્રતાપરાય જો કે ઝુલુ ભાષા બોલી શકતા નહતા. પણ સમજી શકવા જેટલો અભ્યાસ તેમણે આ થોડા દિવસમાં કરી લીધો હતો. મારી અંબોપા સાથેની બધી વાતચિત તેઓ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતા હતા અને સમજતા હતા. તેથી અંબોપાના છેલ્લા સવાલનો જવાબ આપવા માટે મેં તેમના તરફ જોયું. તેમણે હકારમાં ઉત્તર આપ્યો.

“ હા. તેનું શું છે ? ”

“ મેં એમ પણ સાંભળ્યું છે કે તમે લુકાન્ગા નદીને પેલે પાર સો સવાસો માઈલ દૂર જવાના છો. તે શું સાચું છે ? ”

“ હા. પણ તેની સાથે તમારે શું સંબંધ છે ? ”

“ હું તમારી સાથે આવવા ઇચ્છું છું. ”

“ અમારી સાથે આવવા ઇચ્છો છો ? ” અમે આશ્ચર્યથી બોલી ઉઠ્યા: “ કેમ ? મરવાને ? શું તમને ખબર નથી કે આ રજા આ-

જાંગવાનો પ્રયત્ન કરનારા બધા મરણને શરણ થાય છે.”

“ હું જાણું છું. હું જાણું છું. સાહેબ, છતાં મારું કહેવું સાંભળો. મારું નામ અબોપા. હું બુલુ શોકોમાં છું, પણ પોતે બુલુ જાતનો નથી. મારી જાત ઉત્તરમાં ઘણે દૂર રહે છે. હજાર વરસ પર આ બુલુ શોકો ત્યાંથી ચાલી આવેલા. કહે છે કે તે વખતે કંઈ આ રણ આવડું મોટું ને ભયંકર ન હતું. હું તો નાનો જાણક હતો ત્યારે મારી મા સાથે આ તરફ આવેલો. મારી મા એ રણ ઝોળાંગીને અહીં સુધી જીવતી કેવી રીતે આવી શકી તે મને ખબર નથી. તે મને દશેક વરસનો મુકાને મરી ગઈ. ત્યાર બાદ એક વૃદ્ધ પાદરીએ મને ઉછેરીને મોટો કર્યો. હું તેમનો કેવી રીતે ઉપકાર માનું ? ને મરી ગયા ત્યારે હું વીસેક વરસનો હાથ. મેં કેટેવાયોના લશ્કરમાં નામ દાખલ કરાવ્યું. એના હાથ નીચે હું ઘણી લડાઈઓ લડ્યો છું. ચારેક વરસ લશ્કરમાં રહ્યા પછી હું નાતાલ ગયો અને ત્યાં અંગ્રેજી લશ્કરમાં જોડાયો. અને આજસુધીની આખી જીંદગી તેમની સેવામાં ગાળી છે. છેલ્લા છ મહિના થયા તેમણે લશ્કરનાં માણસ ઓછાં કરી નાંખવાથી હું છૂટા થયો છું. હવે હું આ પ્રદેશથી બહુ કંટાળી ગયો છું ને કોઈ રીતે મારી જન્મભૂમિમાં જવા માટે ઉત્સુક થઈ ગયો છું. છ મહિના થયા હું મારી સાથે આવે એવા કોઈ માણસનો સંગાથ જોવા કરું છું પણ હજી મને કોઈ મળ્યું નથી. જ્યારે મેં તમારી મુસાફરી વિશે વાત સાંભળી ત્યારે મને બહુ આનંદ થયો. હું મોટી આશાથી તમારી પાસે આવ્યો છું. જે તમે મને સાથે લેવાની ના પાડશો તે હું બહુ જ નાસીપાસ થઈશ. અને આ દેશથી હું એટલો બધો કંટાળી ગયો છું કે કદાચ હું આપઘાત પણ કરી નાંખીશ. તેથી મારી અરજ છે કે તમે મને સાથે લેવાની ના પાડશો નહિ. હું કાંઈ તમારી પાસે પૈસા માંગતો નથી. માત્ર મને પેટપૂર ખાવાનું આપશો તો બસ થશે. અને તે બદલ હું તમારું કહેશો તે કામ બજાવી દઈશ; હું લડવામાં બહાદુર છું. મેં

આજ સુધીમાં આ શરીર પર પોણીયસો ધા સહન કર્યા છે. કોઇ પણ સાહસનું કામ કરતાં હું ડરું તેવો નથી. મારો ખોરાક તમને ખટકશે નહિ. એજ. અંબોપાએ પોતાનું બોલવું પૂરું કર્યું છે, હવે આપ ધ્યાન પહોંચે તે જવાબ આપો.”

પ્રકરણ ૧૩ મું.

એક હતો શિકારી—

અંબોપાનું બોલવું સાંભળીને મને બહુજ નવાઇ લાગી. એના જોડો હિંમતવાન અને છાતી કાઢી બોલનારો દેશી (Native) આજ પહેલાં મેં જોયો નહતો. એની ઢગલપણ અને મોં પરના ભાવો ઉપરથી એ સાચુંજ બોલતો હતો અને કોઇ જાતની છેતરપીંડી કે છળપ્રપંચ કરવા આવ્યો નહતો એવી મારી ખાત્રી થઇ હતી. પ્રતાપરાયને તથા બહાદુરસિંહને પણ તેમજ લાગ્યું.

થોડીવારે પ્રતાપરાયે અંબોપાને કહ્યું—“ઉભો થા.”

તે તરતજ ઉભો થયો અને પોતાના શરીર પરનો જૂનો લસકરી ડમત્રો ઉતારીને બોલ્યો—“જુઓ સાહેબ, હું કોઇ પણ જાતનો દગો ફટકો કરવા નથી આવ્યો. મારી પાસે એવું કાંઇ હથિયાર નથી. માત્ર આ મારો જમૈયો ને વાધનખ છે. પણ તે તો મારે જાતના રક્ષણ માટે રાખવાં જોઇએ.....”

એ બોલતો હતો પણ પ્રતાપરાય તો એના પ્રેયંડ શરીર સામુંજ જોઇ રહ્યા હતા. તે બોલ્યા—“આવી અદભૂત શરીરશક્તિવાળા માણસને છળપ્રપંચ કરવાની જરૂર પડતી નથી. અંબોપા, તને જોઇને હું ખુશી થયો છું. તું સુખેથી અમારી સાથે આવ. મને ખાત્રી છે કે તું અમને બહુજ ઉપયોગી થઇ પડશે.”

બહુજ આનંદથી આભાર માનીને અંબોપાએ કહ્યું—“આ શરીર

જીવતાં હું આપના પર કોઈ પણ આદત નહિ આવવા દઉં.”

એ રીતે અંબોપા અમારી નોકરીમાં રહ્યો. હવે અમારો સંઘ કુલ ૯ માણસનો થયો.

x

+

x

(બહાદુરસિંહના શબ્દોમાં)

ઠરાવેલા સમયે સધળાં જરૂરી સાધનો લઇને અમે અમારા પ્રવાસે નીકળી પડ્યા. અમે કુલ ૯ માણસો, વીસ બળદ અને એક ગંજવર ગાડું એટલાં હતાં. ગાડામાં અમારા પ્રવાસનો બધો જરૂરી માલમસાલો હતો. હિંદુસ્થાનથી આવેલી ત્રણ અંદુકો પણ એમાંજ હતી.

અમે જન્યુઆરી માસની પચ્ચીસમી તારીખે ડર્બન છોડ્યું અને રોજ પંદર-ત્રીસ-પચીસ માઈલ અનુકૂળતા પ્રમાણે કાપતાં મે મહિનાના બીજા અઠવાડિયામાં અમે સીતાન્ડા કાલની પાસે આવી પહોંચ્યા. એટલા દિવસોમાં અમને નાની નાની ધણી મુશીબતો નડી અને કેટલાક અણુધાર્યા પ્રસંગો પણ આવી પડ્યા. પણ તે બધાનું વર્ણન કરવાની કશી જરૂર નથી. કારણ કે ત્યાર પછીની મુસાફરીમાં અમને જે જે અનુભવો થયા તેની સાથેની સરખામણીમાં એ મુશીબતો કાંઈ વિસાતમાં નથી.

ડર્બનથી સીતાન્ડા કાલ લગભગ હજાર માઇલને અંતરે છે. એ હજાર માઇલમાં અમે સારી રીતે ગાડાનો ઉપયોગ કરી શક્યા. સૂતા ગાડામાં, રાંધતા પણ ગાડામાં, અને મુસાફરી કરતા તે પણ ગાડામાંજ. ટુંકામાં ગાડામાં બધા પ્રકારની જોઈવણ હતી. તે એક ચાલતું ઘર હતું એમ કહીએ તેયે ચાલે. અમારા નોકરો ખુશ્લામાં કોઈ ઝાડ નીચે રાંધતા અને રાત્રે ગાડાની તળાએ સૂઈ રહેતા.

ઉપર કહ્યું છે તેમ ડર્બનમાંથી અમે વીશ બળદ લઇને નીકળેલા. પરંતુ સીતાન્ડા પહોંચ્યા ત્યારે અમારી પાસે તેમાંના ૧૨ બળદ રહ્યા હતા. બાકીના મુસાફરીમાં વિવિધ પ્રકારની આદતને લીધે રવચામ

પહોંચી ગયા. એક બગદને ઝેરી નાગ કરકયો તે આર કલાક તરફડીયાં મારી મરણ પામ્યો. ત્રણ થાક અને પાણીના અભાવે મરો ગયા. એક રાતને વખતે કોણુ જાણે ક્યાં નાસી ગયો તેનો પ-તોજા કાગ્યો નહિ. ખીજ ત્રણ તુલીયો નામતું ઝેરી ઘાસ ચરવાથી મરણ પામ્યા. એજ ઘાસ ખાવાથી ખીજ પાંચ બગદ માંદા તો પડ્યા હતા પરંતુ તેમની દત્તા વખતસર થવાથી મરણ પામતા બચી ગયા. અમારી સાથેનો અં-ખોપા નામનો એક માણસ જે છેલ્લી ઘડીએ આવી ચઢેલો તેણે કાચાડો નામનો એક જાતનો વેલો જંગલમાંથી લાવી આપ્યો. તે છૂંદીને પા-વાથી એ પાંચ બગદ ઉગ્યા.

સીતાન્ડાથી સુલીવા મામ થોડુંક જ છેડું છે. અહીં આવીને અમારે ઘણીજ દીક્ષગીરી સાથે અમારું ગાડું અને બગદો વેચી દેવા પડ્યા. હવે પગની મુસાફરી શરૂ થઈ. એટલે જેના વગર ખીલકુલ ચાલે જ નહિ એવો જે સામાન હતો તેટલો અમે ગાંસડા પોટલા અં-ધાવીને નોકરોને માથે મૂકાવી લીધો.

અમે આમળ ચાલ્યા. શાંતિથી આગળ ચાલ્યા. અમારામાંનું કોઈ કશું બોલતું નહતું, દરેક જણના અંતરમાં કંઈક ભયાનક પડવા પડતા હતા. દરેક જણને એમ લાગતું હતું કે હવે પાછા ફરીશું કે કેમ? કોણુ જાણે? મારા હૃદય પર પણ મોટો પથર આવીને પડ્યો હોય એમ લાગતું હતું. મને જાણાંડના લેદનો એ મહાપ્રવાસ સાંભર્યો. એનાં બચંકર પ્રાણુદર સંકટો સાંભર્યાં. એવુંજ આ ખીજું સાહસ કાર્ય હતું. મને મારી હૃદયદેવી ચંપા સાંભરી. તેનું પ્રણય કોપથી નતું થયેલું મનોહર વદન મારી મનોદષ્ટિ આગળ આવી ઉભું રહ્યું, અને પોતાને પૂછ્યામાછ્યા વગર ભરજંગલમાં એકલી છાડી જવા માટે મને ઠપકો દેતી હોય તેમ કોષના કટાક્ષ બાણ ફેંકવા લાગ્યું. ધીમે ધીમે હું એની જ ઉંડી કલ્પના સૃષ્ટિમાં ઉતરી પડ્યો.

એ પ્રમાણે કેટલી બધી વાર સુધી અમે ગુપગુપ ચાલ્યા ક્યું

હશે. તે હું કહી શકતો નથી. પણ જ્યારે મેં અંબોપાનો અવાજ સાંભળ્યો ત્યારે જાગૃત થઈ ગયો. તેણે કહ્યું—“સાંભળો, એક હતો શિકારી.” કહેવાની જરૂર નથી કે આફ્રિકા આવીને. ઉત્તર પશ્ચિમી આટલા ગાળામાં અમે ઝુલુ ભાષા સમજવા પૂરતી અને થોડી ઘણી બોલવા પૂરતી શીખી લીધી હતી.

અંબોપાએ અમને બધાને ગમગીન થઈ ગયેલા જોઈને કહ્યું કે “ભાઈઓ, તમે આમ ગુપ્ત્યુપ ચાલ્યા કરશો તો આપણી મુસાફરી પૂરી થાય તે પહેલાં તો આપણે પૂરા થઈ જઈશું. માટે કાંઈ બોલો, ગમ્મત કરો—મારી વાર્તા સાંભળો” એમ કહીને એણે એક શિકારીની રસિક વાત ઉપાડી. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે જંગલી હોવા છતાં અંબોપા વાર્તા કહેવામાં ઘણાજ હુશિયાર હતો. તેણે એ શિકારીની વાર્તામાં અમારાં ચિત્ત બે કલાક સુધી એવાં તો લીન કરી દીધાં કે અમે સઘળા ગમગીની વિસરી ગયાં. પ્રતાપરાયે પણ એના બહુજ વખાણ કર્યાં. ને તું સાથે આવ્યો તે અમારું અહોભાગ્ય છે એમ કહીને તેને અભિનંદન આપ્યું.

એ પ્રમાણે અમે પંદર દિવસ પગની મુસાફરી કરી.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

સિંહ આખરનું કેાકકું

એક દિવસ સાંજે અમે એ લુખ્ખા રેતાળ પ્રદેશમાં મુસાફરી કરતા કરતા એક સુંદર લીસોતરીવાળી જગાએ આવી પહોંચ્યા. અહીં કેટલાંક ઝાડો અને છોડવા ઉગેલા હતા. ઠેકઠેકાણે પાણિનાં ખાખોચિયાં પણ ભરેલાં હતાં. તેમાં તેમજ આસપાસ સઘળે જાખા, શિયાળ, જંગલી હરણુ વગેરે પ્રાણીઓનાં પગલાં છપાયલાં માલમ પડતાં હતાં. આખા દિવસના શકથી અમે આ જગાએ રાતવાસો રહેવાનું નક્કી કર્યું.

અંધારું થયું હતું. અમારી ટાળીએ એક ઝાડ નીચે જઇને ગાંસડા પોટલા નીચે ઝીક્યા એટલામાં પચાસેક વારના અંતર પર કાંધક સળવળાટ થતો સંભળાયો. તરતજ કેટલાંક પ્રાણીઓ ઉભાં થયાં અને પૂંછડાં ડુંચા કરી આમતેમ દોડવા લાગ્યાં. જરાવાર ધ્યાનપૂર્વક જોઇને બનુચાચા ખડખડ હસી પડ્યા:

“હા. હા. હા. હા...! આ તો શરાદનું ટાળું છે. અંધોપા લાવ તો, મારી બંદુક લાવ તો. એકાદ બેનો શિકાર કરીએ.”

“અરે, જવા દોની ચાચા. ધણે દૂર છે ગોળી નહિ પહોંચે” હું બોલ્યો.

“અરે, નહિ શું પહોંચે? તમે જૂઓ તો ખરા?”

એમ કહીને ચાચાએ પોતાની બંદુક લીધી અને ઘોડો ચઢાવ્યો. જોણે આખી જીંદગી શિકાર કરવામાં ગાળી હોય તેાથી આવે પ્રસંગે સકળ રહેવાયજ કેમ? ધડાફ ધડાફ કરતી બે ગોળી છૂટી અને દૂર અંધકારમાં એક બારે શરીર અફળાઇને જમીન પર પડ્યું તેનો અવાજ અમને સંભળાયો. ખીન્ન શરાદ ચીચીયારી પાડીને નાહાં.

અમે બધા આશ્ચર્યથી ચકિત થઇ ગયા પ્રતાપરાયે કહ્યું—“શા-બાશ, શાબાશ! ચાચા, તમે તો જખરા શિકારી છો. અમે નહોતા ધારતા કે આવા અંધકારમાં તમે શરાદને વીંધી શકશે ખરેખર શબ્દવેધી બાણ માર્યું હોં.”

ચાચાએ ગર્વથી મૂછે હાથ દીધો. “ડાકટર સાહેબ, આ તો શું, પશુ એથીયે દૂરનાં પ્રાણી આંખ વીંચીને હું વીંધી નાંખી શકું છું.”

પ્રતાપરાયે તેમનો વાંસો ચાબડીને કહ્યું—“તેથી સ્તો મેં તમને સાથે લીધા છે. તમારા વગર અમારાથી આ પ્રવાસ થઇ શકે તેમ હતુંજ નહિ.”

નોકરો જઇને તે શરાદના મુઠ્ઠાને ડુંચકી લાવ્યા. બનુચાચા

શિકારી હતા અને એમને પ્રાણીજ ખોરાક ખાવાનો ખૂબ શોખ હતો. અમે ધાયું કે બંને એ જીરાફને કાપી ખાતા. અમે સાથે લીધેલો ખોરાક વધારે દહાડા પહોંચશે.

થોડીવારે ચંદ્રમા ઉગ્યો. તેના પ્રકાશમાં અમે અમારું બાથું છોડી ખાવા બેઠા. દરમ્યાન અંબોપાએ અને બીજા નોકરોએ મળીને પથરાનો ચૂસો ગોઠવી, સુકાં ભાકડાં વણી લાવી એક માટલીમાં જીરાફનું માસ બારી નાંખ્યું હતું. અનુચાર્યાએ અને એમના આફ્રિકન બિરાદરોએ તેનોજ સ્વાદ કાઢ્યો.

પછી અમે ઉંઘવા પડ્યા. પરંતુ બધાથી એક સામટા કેમ ઉંઘાય ? આસપાસ સઘળે વેરાન પ્રદેશ આવી રહ્યો હતો. કંઈ વેળા કંઈ દિશામાંથી વાઘ સિંહ જેવું જંગલી પ્રાણી આવી પહોંચશે તે કેમ જાણી શકાય ? અમે એક પછી એક જાગવાના વારા બાંધ્યા. ચાકને લીધે અને વાળુના ઘેનને લીધે અમને ખધાને ઘણીજ ઉંઘ આવતી હતી. છતાં અંબોપાએ પહેલા જાગવાનું સ્વીકાર્યું.

અડધીક રાત ગઈ હશે, એટલામાં મેં હુહુહુ હુહુહુ કરતો અવાજ સાંભળ્યો. હું અને પ્રતાપરાય એકીસાથે જાગી ઉઠ્યા. અંબોપાને પૂછ્યું, “શું છે ?”

તેણે કહ્યું—“કંઈ નહિ. તમે તમારે નિરાંતે ઉઘી જાઓ. એ તો હાથીએનું ટોળું પેલા નાળાંનું પાણી પીવા આવ્યું છે.”

અમે દૂર ચાંદરણામાં જોયું. તો વીસ બાવીસ મોટા કાળા આકારો આમથી તેમ હાલતા દેખાયા. મારે શરીરે ધ્રુજરી આવી. કેવાં ભયંકર પ્રાણી ! તેમના લાંબા લાંબા અણીયાળા ધોળા દાંત ચંદ્રના અજવાળામાં સ્પષ્ટ દેખાતા હતા. મેં ધીમે સાદે પ્રતાપરાયને કહ્યું—

“ડાકટર સાહેબ, એકાદ એ જાળીબાર કર્યા હોય તો ?”

“નારે ના. બાઈ, ના.” મારી પછવાડે સુતેલા અનુચાર્યા મીચેલી આંખેજ બોલી ઉઠ્યા—“હાથીના ટોળાને પૂરતાં સાધન વગર છેડવું

નહિ. આમ તે કોઇને કનડે એમ નથી. પણ એકવાર તમે છેડ્યા એટલે તે વકરાયા બની જશે. તમે તમારે નિરાંતે ઉંઘી જાઓ. એ તો ચાલ્યા જશે.”

પરંતુ આવાં મોટાં જંગલી પ્રાણીઓ પાસેજ છુટાં ફરતાં હોય ત્યારે ઉંઘ કેવી રીતે આવે? છતાં જેમતેમ ફૂકડું વળીને હું સૂઈ રહ્યો. વચમાં વચમાં જરા ડોકું ઉંચું કરીને હું જેઠ ભેતો હતો કે હાથીઓ ગયા કે નહિ. જ્યારે આખું ટોળું પાણી પીને ધીમે ધીમે ચાલ્યું ગયું ત્યાર પછી થોડીવારે મને ઉંઘ આવી. આ વેળા અમે અંખોપાને ઉંઘવાની રજા આપી તેની જગાએ બીજા નોકરને પહેરો ગોઠવી દીધો.

ત્યાર પછી વળી એએક કલાક ગયા એટલે એક બયંકર ગર્જના સાંભળીને અમે ત્રણે જણા એકીસાથે જાગી ઉઠ્યા. આ વખતનું જેખમ મોટું હતું. અનુચાચાએ આછાં ચાંદરણામાં પોતાની દૃષ્ટિ ફેંકીને કહ્યું—“સિંહ છે, સિંહ.”

મારી તો છાતી ધ્રાધાધ્રા ધડકવા લાગી. પ્રતાપરાયને કેવી લાગણી થઈ હશે તે હું કહી શકતો નથી. પરંતુ તેઓ કાંઈ બોલતા ન હતા. તેમણે માત્ર પોતાની બંદુક હાથમાં લઈ ધરી રાખી હતી. અમે પણ તેમ ક્યું. અનુચાચા જેતા હતા તે દિશામાં અમે નજર નાંખી પરંતુ કાંઈ સમજાયું નહિ. તે તરફથી ફપાફપ ફપાફપ અવાજ આવતો હતો. કોઇક પ્રાણીની રાડ પણ વચ્ચે વચ્ચે સાંભળાતી હતી.

અમે ત્રણે જણા તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિએ જેઠ રહ્યા. થોડીવારે અનુચાચા બોલી ઉઠ્યા—

“એન્ડીલોપ ! એન્ડીલોપ.”

એન્ડીલોપ એટલે જંગલી સાગર. મેં ચાચાને પૂછ્યું—“એન્ડીલોપ છે કે સિંહ છે ?”

“બંને છે.” ચાચાએ જવાબ દીધો.

પર્ણવાર પછી એ દિશામાં અમે એક જોટું પોટલું આમથી તેમ ગમડતું હોય તેવું કાંઈક જોયું. પાંચેક મિનિટ સુધી તે ગમડા કયું. પછી ધીમે ધીમે શાંત પડી ગયું.

“હું હું, હવે સમજાયું.” બનુઆયા બોલ્યા.

“શું છે?” મેં પૂછ્યું.

“મને લાગે છે કે સિંહ ને સાપરતી કુસ્તી ચાલી રહી છે.” પ્રતાપરાયે અનુમાન કરીને કહ્યું.

“બરાબર છે.” ચાચા બોલ્યા—“કુસ્તી એવી બચંકર છે કે એમાં બનેના પ્રાણ જશે.”

પોટલું મગડતું શાંત થયા પછી પાંચેક મિનિટ ચાચાએ તે દિશામાં એક બે જોળીઆર કર્યા. જોળી લાગતાંની સાથે તે પોટલું જરાક વાર ફરી મગડતું ને શાંત થઈ ગયું.

જોળીઆરના અવાજથી અંબોપા જાગી ઉઠ્યો. અત્યાર સુધી અમે તેને ઉઠાડ્યો નહોતો. આમલી રાતના જામરણ તથા દિવસના શાકને લીધે તે ઘોર નિદ્રામાં પડ્યો હતો. તે બંદુકના અવાજે ચમકી ઉઠી બેઠો થયો.

પ્રતાપરાયે કહ્યું—“અંબોપા, જો તો. પેલું શું છે?”

અંબોપાએ રહેજ નજર નાંખીને કહ્યું—“એ તો સિંહ સાપરતું કોકડું છે. ચાલો, આપણે એને પકડી લાવીએ.”

એમ કહી તે ચાલ્યો. તેની પાછળ બનુઆયા, હું અને પ્રતાપરાય ચાલ્યા. જે જગાએ પોટલું પડ્યું હતું ત્યાં જઈને જોયું તો—ચકિત થઈ ગયા.

લાંબી કેશવાળીવાળો બચાનક સિંહ લોહીલુહાણ થઈને પડ્યો હતો તેના પેટમાં ને આંતરડામાં તે વિકરાળ જંગલી સાપરનાં લાંબા અણીદાર શિંગડાં બેંકાઈને આરપાર નીકળ્યાં હતાં. સિંહના બંને આગલા પાંજાએ સાપરનું પેટ ચીરી નાંખ્યું હતું. સિંહની ઝુનુની

ને લોહી ઝરતી આંખો તેના ઝેખલાઓમાંથી બહાર નીકળી આવી હોય એમ લાગતું હતું. ફીણ ફીણ થયેલી તેની જીભ પણ બહાર લટકી પડેલી હતી. સાંપરના આંખ નાક ને મોઢો સધળું સિંહના પાછલા પગના નખ વડે ફેંદાઇને એકાકાર થઇ ગયું હતું. આખો દેખાવ એટલો બધો બયાનક અને કરુણ લાગતો હતો કે તે જોઇને મારે શરીરે તીવ્ર રોમાંચ થયો.

જને પ્રાણીઓના શરીરમાં હતું થોડો થોડો જીવ હતો. સાંપરનું પેટ જરા જરા ઉંચું થતું હતું. સિંહની પૂછડી હાલતી હતી. બનુચાચાએ કહ્યું—

“આ તરફના જંગલોમાં આવાં કોકડાં ઘણીવાર જાને છે. આ સિંહ પેલા વહેણાને કિનારે લપાઇને બેઠો હતો. ત્યાં આ સાંપર પાણી પીવાને આવ્યું. સિંહે તેના પર હલકાંગ મારી. પણ તેના સળવળાટથી ચેતી જઇ સાંપર પાછું ફરી પાછલા પગ પર ઉભું થયું. એટલે સિંહનું શરીર એનાં શિંગડામાં ભરાઈ પડ્યું. સાંપરનાં શિંગડાં વળજે જવાં હોય છે. સિંહે તેમાંથી છૂટવા ફાંફા માર્યા તેમ તેમ તે વધુ ફસાતો ગયો. તેણે નખ વડે સાંપરનું પેટ ચીરી નાખ્યું. આંતે શું થયું તે તમે નજરે જુઓ છો.”

પ્રકરણ ૧૫ મું

મહીસાનો હલો

ત્યાર પછી અમે તે ક્રમોને મુએલા જને પ્રાણીઓનાં શરીર તપાસ્યાં. બનુચાચાએ કહ્યું—“આપણે બહુ નસીબદાર છીએ, હો !”

“કેમ ?” અમે પૂછ્યું.

“જુઓની આ વચર મહેનને આપણને કેવું સરસ સિંહનું અને સાંપરનું માંસ મળવાનું.” ચાચાએ જવાબ આપ્યો.

“તે શું તમારે એ ચામડું ઉતારવામાં એકાદ બે દહાડા ભાંગવાનો વિચાર છે કે શું ?” પ્રતાપરાયે પૂછ્યું.

“આપણી પાસે એવી રીતે ઠામઠામ રોકવા પૂરતો ખોરાક નથી.” મેં કહ્યું.

“એકાદ બે દહાડા ? ના રે ના. આટલું ચામડું ઉતારવામાં એટલો બધો વખત શાનો જાય છે ? તમે જુઓ તો ખરા. હું અને અંબોપા મળીને કેટલા વખતમાં એ ચામડું ઉતારી લઈએ છીએ તે.”

અંબોપા બોલ્યો—“ડાકટર સાહેબ, તમે તમારે પાછા નિરાંતે ઉઘી જાઓ. સવાર સુધીમાં આટલું ચામડું અમે ઉતારી લઈશું.” પછી તેણે ચાચા તરફ જોઈને કહ્યું—“આટલું ચામડું અને આ સાબર-શિંગડું ડર્મનના અંગરમાં વેચ્યું હોય તો સોએક રૂપિયા ઉપજે, ખરું ને ચાચા ?”

“અરે, સો કેવા ? એછામાં એછો અઢીસોનો માલ છે.” ચાચા-એ તરત જવાબ આપ્યો અને પોતાની પાસે ઉભેલા એક કાફરને દાતરડું કાઢી લાવવા હુકમ કર્યો. પ્રતાપરાયે, મને કાણીનો ઠોંસો મારી કહ્યું—“મહાદુરમાઈ, આપણે આપણે ચાલો નિરાંતે ઉઘી જઈએ. એ લોકોને આ ચામડું ઉતારવાની મજા લૂંટવા દો.”

અમે તો પાછા અમારી મુળ જગા પર આવી ઉઘી બધા. તે વેળા મળસ્કાના ચારેક વાગ્યાનો સુમાર થયો હશે. પૂર્વ દિશામાં ઝાંખું ભજ્જાખળું તો ચમું હતું. છતાં યાક અને ઉમ્મગરાને લીધે અને મંદ મદ બહેતા શીતળ વાયુની લહરીઓથી અમને તરતજ ગાઢ નિદ્રા સાંપડી.

જ્યારે અમે જાગૃત થયા ત્યારે અમારા દીલ પર આજો તડકો પડી રહ્યો હતો. ઉઠીને જોયું તો અનુચાચા અને અંબોપા તથા તેમના સામીત કાફરો અર્ચાવતારણની ક્રિયા કરીને પરવારી ગયા હતા, અને નદીમાં ઘોઘને ચોકખું કરેલું ચામડું સૂર્યના તડકામાં સૂકવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા.

અમે ચાચાને મળેલા દલા માટે તેમને અભિનંદન આપ્યું. અને પછી તરતજ મુકામ ઉપાડી આમળ માર્ગ કરવાનો હુકમ આપી દીધો.

અમે લગભગ ત્રણ કલાક સુધી કુચકદમ ચાલુ રાખી. અગીઆરેક વાગે તો સૂર્યનાં કિરણો 'માથું' ફાડી નાંખે એવાં કડક થઇ ગયાં. અમે એક સારી જગાએ મુકામ કરી ભોજનવિધિ ઉકેલી નાંખી. બાદ આરામ લઇને નમતે પહોરે વળી પાછા ઉપડ્યા.

સાંજે પાંચેક વાગે અમે અમારા માર્ગમાં દૂર દૂર ઉમેલાં ઝાડોની ઝાળીઓ વગેરે ભાંગેલી જોઇ. વળી કાંકરીયાળી જમીનમાં મોટાં મોટાં પગલાં પડેલાં દીઠાં. ને પગલાંથી એક જાણે વિશાળ રાજમાર્ગ 'ખંધાઈ' ગયો હોયને એવો દેખાવ થઇ ગયો હતો. તે બતાવીને ચાચાને પૂછ્યું—“ચાચા, આ શું છે? આ ઝાડો કાણે ભાંગી નાંખ્યાં હશે?”

“કેમ નહિ સમજ્યા? હાથીઓનું એક ટાળું આ રસ્તે ગયું હોવું જોઇએ, લગભગ અરાડથી વીશ હાથીઓ તેમાં હોવા જોઇએ. તેનું આ કામ છે.” તેમણે જવાબ આપ્યો.

અંબોપાએ આમળ વધીને કહ્યું—“એક હાથીના પગમાં કાંઈક દરદ થયેલું હોવું જોઇએ. વળી એ ટાળામાં એક તો તરતનું જન્મેલું બચ્ચું જ છે, અને એક તો લંગડો છે.”

અંબોપાને આટલી ચોકસાઈથી વાત કરતો જોઇને અમને બહુ નવાઇ લાગી. જ્યારે એણે અમને આ અનુમાન કરવાનાં કારણો—પગલા-માં પડેલું ભોહી, વગેરે—બતાવ્યાં ત્યારે અમને એની ખુદ્ધિ અને નિરીક્ષણ શક્તિ વિષે અમને બહુ માન ઉપજ્યું.

અડધોક કલાકમાં અમે તે હાથીના ટાળાને પકડી પાડ્યું. તે એએક ફર્લાંગ દૂર રહ્યું એટલે ચાચાએ જમીન પરથી થોડીક ધૂળ લઇને ઉંચે ઉરાડી. મેં પૂછ્યું—“એ શું કરે છે?”

ચાચા કહે—“પવન કંઈ તરફ વાય છે તે જોઈ લે.”

“ કેમ ? ”

“ કારણ કે જો પવન આપણા તરફથી હાથીઓ તરફ જતો હોય તો આપણા શરીરની વાસ પરથીજ હાથીઓ ચેતી જાય અને ”

“ આપણા પર ધસી આવે ? ”

“ નહિરે. હાથી ખડુ ખીકણુ પ્રાણી છે. માણસને જોધને તે બડકીને ભાગે છે. આ જૂઓ-પવન હાથીઓ તરફથી આપણી પાસે આવે છે, એટલે કાંઈ શીકર નથી. આપણે આ તરફથી છૂપાતા છૂપાતા ચાલો.”

એકાદ ફર્લિંગ રહ્યો એટલે અમે ઝાડીઓની સાથે સંનાધ સંતા-
ધને ચાલવા મંડ્યું. પ્રતાપરાય આ બામતમાં ઝાઝો રસ લેતા ન હતા.
એટલે તે તે પાછળ પડી ગયા હતા. અમે ચાર જણા, હું, અંબોપા,
ચાચા, અને ખીવો નામના એક કાફર એટલા આગળ ચાલતા હતા.
મારી ને ચાચાની પાસે બંદુકો હતી. અંબોપાની પાસે તીરકામડું અને
ખીવાની પાસે કુહાડી હતી.

પાંચેક મિનિટ ગુપ્તગુપ્ત ચાલ્યા બાદ અચાનક ખીવાનું માથું એક
ઝાડની ડાળી સાથે અફળાયું અને પાંદડાનો સળવળાટ થયો. તરતજ
એક મોટા હાથીનું લક્ષ આ તરફ ખેંચાયું. તેણે અમને જોયા ને સુંદ
પર કરચલીઓ પાડી બે વાર ઘોં ઘોં અવાજ કર્યો. તરતજ આખું
ટાળું ઉછળી ઉછળીને નાસવા મંડ્યું. ચાચાએ પોતાની બંદુક તાકી
એક હાથી પર ગોળી છોડી. કમનસીમે ગોળી તેના કપાળ પર સહે-
જ વાગીને ટકકર ખાંધ ઉછળી. તે ખીજ એક નાના હાથીના પેટમાં
જેરથી વાગી. તે બચ્ચું જેરથી કીકીયારી પાડતું નાહું. પણ મોટો
હાથી જે લંગડો હતો તેનાથી ઉતાવળે નસાય તેમ ન હતું. તે સામે
થયો, અમારા તરફ દોડતો આવ્યો. અમે છુટા પડી ઝાડને ઝોથે બ-
રાવા લાગ્યા. કારણ કે આ માતંગરાજ વકરાયા હતા. તે જીવ પર
આવી ગયા હતા એટલે થુંનું થું કરી નાંખે એવો ભય હતો. ચાચાની

બંદુકમાં ગોળી ખસાસ થઇ હતી. તે બરવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરતા હતા. એટલામાં તે હાથની સંઠ તેમના ડોકા પર જઇ પડી. સ્ક્રીન થયું કે એમણે મેદુનું પક્ષ્મ જોયું. ફાળીયું આથા પર લપેટાયું હતું. ચબસ-જની સંઠમાં ફાળીયું આવી ગયું ને ડોકું બચી ગયું. નહિ તો ખરે-ખર એ મનુની પ્રાણીએ આથાને ડોકામાંથી પકડીને જોરથી જમીન સાથે અક્ષાળ્યા હોત, અને તેજ વખતે કદાચ એમના ખડખડપાંચમ શરીરનો અંત આવી ગયો હોત.

ફાળીયું સંઠમાં આવેલું જોઇને હાથીએ તે ફેંકી દીધું અને ફરી પાછો આથાને પકડવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પરંતુ એટલામાં ખીવાએ આવીને હાથોના પાછલા પગ પર જોરથી કુહાડીનો ધા કર્યો. હાથીએ ચીચીયારી પાડી. તેના પગમાંથી લોહીની ધારા છૂટી. આથાને પડતા મૂકી તે ખીવા પ્રત્યે ફર્યો. પ્રજાવારમાંજ અમારી ખાત્રી થઇ મહ કે ખીવાએ ખરેખરું વગર વિચાર્યું સાહસ કર્યું હતું.

પોતાની સામે નવો શત્રુ જગેલો જોઇને હાથી ખીવા તરફ ફર્યો ને તેને તરતજ પોતાની સંઠ વડે ગરજનમાંથી પ્રકર્યો. એક એ વાર ચક્રકર ચક્રકર ફેરવીને કિછાળ્યો. અમારા છત્ર ટાળવે લાગી ગયા. ખીવાનું શરીર હવામાં ઉંચે પચાસેક ફુટ મધુ દશે. એટલેથી એ નીચે પડે એટલે બ્રેજાનજ થઇ જાય; અને ખરેખર તેમજ બન્યું. ખીવાનું શરીર જોંય પર ધપ કરતું કે પડ્યું. તેનાં હાથકાં પાંસળાં ખેખરાં થઇ ગયાં ખોરવાયેલો હાથી તરતજ તેના તરફ દોડ્યો. તેની પાછે જઇને તેના શરીર પર પોતાનો ધગ મૂકવા ઉપાડ્યો.

ચાચાએ તે જોયું. મેં પણ તે જોયું. ચાચાએ પોતાની બંદુકમાં ગોળી ભરવા બંધો પ્રયાસ કર્યો પરંતુ કોણ બાણે તેજ વખતે તેમાં શું બગાડ થઇ ગયો તે કેમ કરી ગોળી બેઠીજ નહિ. તેમણે પોતાની બંદુક પકડી મૂકી મારી પાસે આવી મારી બંદુક લીધી. બંદુક લઇને તાકી. તાકીને ગોળી છોડવા માટે ધોડા પર આંગળી મૂકી, એટલા-

માંજ તે ગંજવર સરીરનાં પ્રાણીએ પોતાનો પગ ખીવાની છાતી પર મૂકી દીધો અને આખા સરીરનું વજન તેના પર આવે એવી રીતે ખીજા ત્રણ પગ ઉંચકી ઉભો થયો.

ખલાસ ! થઇ રહ્યું. આચાએ જોળી છોડી. તે હાથીની પૂંછડી આગળથી એનાં આંતરડામાં ધુસી મઠ, તેને તમ્મર આવ્યાં. તેનું પ-ચક સરીર ચકરી ખાઇને પડ્યું. અને થોડી વારે તેના પ્રાણ પથ્થુ નીકળી ગયો—પરંતુ તેના પહેલાં ખીસનો આત્મા ક્યારનો ખેબીઆમાંથી નીકળી ઉડી ગયો હતો.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

લુકાન્ગા નદીરે

ભરજંગલમાં બની શકે તેવી રીતે અને મળી શકે તેવાં સાધનો વડે ખીવાના શરીરને અવલમંજલ પહોંચાડીને અમે આગળ આજ્ઞા અને બે ત્રણ દિવસ પછી લુકાન્ગા નદીને કિનારે આવી પહોંચ્યા.

લુકાન્ગા નદીનું સ્થાન જગતની બૂજોળમાં ખાસ નિશ્ચિતતાભર્યું છે. અસીમ વેદાનની અંદર, જ્યાં અસપાસ ઘણા માર્મલ સુધી એક ખાખોચિયું કે બીનાશવાળી જમીનનો એક ક્કડો સુદ્ધાં ન મળે તેવા પ્રદેશમાં એ એક વહેજો ધડધડાટ વહી જાય છે. માથા પર ગમે તેવો તાપ પડતો હોય કે ગમે તેવા ક્કડના ઉન્હાળાના દિવસો ચાલતા હોય તોયે આ નદીનો પ્રવાહ જેવો ને તેવો વહો જાય છે. પણ નવાઇની વાત એ છે કે એ નદીનું પાણી હંમેશ વહેવા છતાં કોઇ એ પાણીનો ઉપયોગ કરી શક્યું નથી. બે ઉંચી ઉંચી બેખડોની વચ્ચે માત્ર ત્રણ ચાર ફુટ જેવડી પહોળી ને ઉંડી ખીણમાં થઇને આ પ્રવાહ વહી જાય છે. આગળ ઉપર તે ધઇ નદીને મળે છે તે કોઇ જાણતું નથી. બેખડના મથાળા પરથી પાણી લેવા માટે દોરડાંથી વાસણ આંધીને

નાંખે તે પહેલાં જ બેખડનો કાષ્ઠક ભાગ તૂટી પડે અથવા માથુસને તમ્મર આવી તે પ્રવાહમાં ઉછળી પડે. એવા ધણા પ્રસંગો આગળ બન્યા હોવાથી હવે કોઈ મનુષ્ય એ વહેણામાંથી પાછી લેવાને હિંમત કરતું નથી, એમ અમને અંબોપાએ જણાવ્યું.

અમે જે જગાએ આવી પહોંચ્યા ત્યાં થોડાંએક જંગલી લોકોનાં ઝુંપડાં હતાં. તે ઝુંપડાં લુકાંગના વહેણાથી એ એક ફર્લાંગ દૂર હતાં. અમને આવેલા જોઈને બધાએ જંગલી લોકો પોતપોતાના ઝુંપડાંમાંથી બહાર નીકળી જોવા લાગ્યાં. તેમનાં નાનાં છોકરાંએ તો અમે જાણે હિંસક પ્રાણીઓ હોઈએ તેમ અમારાથી બડકીને રડવા અને બેંકડા મૂકવા લાગ્યાં. આખરે અંબોપાએ અંતે બનુચાચાએ તેમને તેમની ભાષામાં આશ્વાસનના શબ્દો કહી અમે શમાટે આવ્યા હતા તે સમજાવ્યું ત્યારેજ તેઓ શાંત થયા. અમે તેમને લૂંટવા આવ્યા નથી એવી ખાત્રી થતાં તેઓ રાજી થયા અને કોઈ પણ જાતની બદલાની આશા અપાયા વગર એકદમ અમારી સરમરા કરવા મંડી પડ્યા. તેમણે પોતાને રહેવાનું એક ઝુંપડું એકદમ અમને ખાલી કરી આપ્યું. તેમાંનો બધો સામાન-સામાનમાં હોય પણ શું? થોડાંક ગાભાચુંથા, ચામડાં, માડળીઆં, લાકડાનાં વાસણો ને એવું બધું હતું તે-કાઠીને બીજી ઝોરડીમાં લઇ ગયા. અમને તે ઝુંપડામાં બેસવા માટે એક બે સારી ધાબળીઓ પાથરી આપી. હાથ મ્હોં ઘોંઘોળે અમે ત્રણ જણા તેના ઉપર નિરાંતે બેઠા એટલે ચાચાએ કહ્યું—

“બહાદુરબાઈ, હવેજ આપણી કસોટી થવાની છે.”

“કેમ?”

“આ નદીને પેસે પાર સેંકડો માછલ સુધી પાણીનું ટીપું સરખું મળે તેમ નથી.”

“એમ કે?”

“ખરી વાત છે.” પ્રતાપરાય બોલ્યા—“બહાદુરબાઈ, તિબેટની

મુસાફરીમાં આપણે પાણી પાણી ને પાણીજ દેખ્યું. કેટલાક દિવસ સુધી તો આપણે માત્ર બરફજ ખુંદું. આ મુસાફરીમાં પાણીનો પૂરેપૂરો દુકાળ વેઠવાનો છે.”

“જે તમારું થશે તે મારું થશે.” મેં તરતજ જવાબ આપ્યો. સાંજે હું અને પ્રતાપરાય એકલા ફરવા નીકળ્યા અને જ્યાં અમારો મુકામ હતો ત્યાંથી ઘણું દૂર એક ઉંચી બેખડ ઉપર જઈ બેઠા. અહીંથી આમળ ખેડવાના વિશાળ રણનો પટ દૃશ્યમાન થતો હતો. અને તે પાછો ચઢાવ હતો. જેતાં નજર ફાટી જાય એટલો તે વિશાળ અને ગંભીર હતો. કેટલાયે માઇલ સુધી તેમાં એક ચલીયું કે ખીજી કોઈ પક્ષી ઉડતું દેખાતું ન હતું. આમમાં ઉંચે ઉડનારી સમ-ળીઓ પણ આ રેતાળ પ્રદેશને ત્યજી ગઈ હતી. એવા એ બયાનક પ્રદેશમાં એક બોવાયલા માણસને ખાતર, થોડાક ચળકતા પથરાને ખાતર, અને પારસમણિને નામે ઝોળખાતા કોઈક પદાર્થને ખાતર અમારે જવાનું હતું !

ઘણીવાર સુધી હું કશું પણ બોલ્યા વગર બેસી રહ્યો. પ્રતાપરાય પણ બોલ્યા નહિ. હું ઉંડા વિચારમાં પડી ગયો હતો. જે સુખી દેશ ત્યજીને હું આ સાહસકાર્યમાં જોડાવાને દોડી આવ્યો હતો તેનાજ મને વિચારો આવતા હતા. અત્યારે મારી પ્રેમાળ પત્ની શું કરતી હશે ? મારો કાંઈ કામળપત્ર ન મળવાથી તેને મારે માટે કેટલી ચિંતા થતી હશે ? તેના ઉપર કાંઈ આકૃત આવી પડી હશે તો ? એવા એવા કાંઈ કાંઈ વિચારે મારું મન ઘેરાયું હતું. અને મને કંઈક પચા-તાપ પણ થતો હતો.

પ્રતાપરાય વારે વારે મારા મોં સામું જોતા હતા. માત્ર મુખ પરના ભાવો ઉપરથી માણસના વિચાર પારખી જવાની તેમની કળા વિશે મને ખાત્રી હતી. એટલે તેમની નજર પડે કે તરત હું મારું મોં ચપળતાથી ફેરવી બેતો હતો, છતાં થોડીવારે તેઓ બોલ્યા—

“અહાદુરબાઇ, ધણીવાર જ્યારે માણસ પોતાના જૂતકાળ ઉપર દૃષ્ટિ નાંખે છે ત્યારે તેને પોતાના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો વિષે બહુજ આશ્ચર્યભરેલી લાગણીઓ કિપન થાય છે. ધણીવાર એને એમ થાય છે કે આવાં સ્પષ્ટ પ્રતિકારણો હોવા છતાં મેં હલાણું કાર્ય શામાટે કર્યું? જો કે તે કરતી વેળા એણે જરાયે અચકાયા વગર પોતાની ઇચ્છાથીજ અમુક કાર્ય કર્યું હોય છતાં તેને પાછળથી કોઇ વાર પશ્ચાત્તાપ પણ.....”

“ના. ના. ડાકટર સાહેબ, એવું કાંઇ નથી. હું કાંઇ આપની સાથે આવવા બદલ જરાયે પરતાવો કરતો નથી.....”

“હું કાંઇ તમને ઉદ્દેશીને નથી કહેતો.” પ્રતાપરાયે તરતજ ફેરવી તોળ્યું—“એ તો મનુષ્યમાત્રને લાગુ પડતો સામાન્ય નિયમ છે. જેવી રીતે અત્યારે તમે તમારા ધરને અને ગૃહિણીને વિચાર કરતા હતા અને તે સુખ લજીને તમે આ ભયાનક સાહસમાં મારી સાથે જોડાયા તે બદલ આશ્ચર્ય પામતા હતા, તેવીજ રીતે બ્રહ્માંડના બેદવાળા સાહસને વિચાર કરતાં મને પણ એક પ્રકારનું આશ્ચર્ય ઉપજે છે. જગતનું કલ્યાણ કરવા માટે કેટલુંક જ્ઞાન અને તે દ્વારા શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા ખાતર આપણે તે ભયાનક કકડતી ઠંડીવાળા પ્રદેશમાં જઈને વિકરણ જંગલી પ્રાણીઓ અને તેમના કરતાં વધુ વિકરાળ ને ક્રીના-ખોર સાધુડાઓમાં ઝંપલાવ્યું, આપણે ત્યાંથી જે જ્ઞાનખંડાર વહોરી લાવ્યા તે ઉચલાવી જેતાં મને લાગ્યું કે આ બધા જ્ઞાનખંડાર સાથે પણ આપણી પાસે જો પૂરતા પ્રમાણમાં દ્રવ્ય ન હોય તો માનવ પ્રગતિની જે યોજનાઓ મેં મારા હૃદયમાં ઘડી રાખી છે તેનો એક શતાંશ પણ અમલમાં મૂકી નહિ શકાય. જગતના વહેવારમાં રોજ ઉઠીને દરેક જીણીજીણી બાબતમાં દ્રવ્યની સહાય જોઈએ છે. તો પછી કોઇ પણ મોટી યોજના પાર પાડવા માટે દ્રવ્ય જોઈએ એમાં શી નવાઇ?

“આથીજ મને હમણાં હમણાં એમ લાગવા માંડ્યું છે કે બ્રહ્માંડના બેદવાળો પ્રવાસ કરતાં પહેલાંજ જો મેં આ પ્રવાસ ઉપાડ્યો હોત તો ઠીક થાત. ગુમાન મારો બાધ છે, તે મને પ્રિય છે. એને શોધવા માટે હું નિકળ્યો છું એ કાંઈ ખોટું નથી. છતાં એજ માત્ર સાચું છે એવું પણ નથી. મારે મારી યોજનાઓ માટે પુષ્કળ દ્રવ્યની જરૂર છે. અને તે મેળવવાનો પણ મારો ઉદ્દેશ છે. જો હું ધારું તો જનસમાજમાં સામાન્ય રીતે ચાલતા ધંધામાંનો કોઈ પણ ધંધો કરી શકું તેમ છું. જાદુગરનો, વકીલાતનો, ડાકટરનો ગમે તે. પરંતુ મારે તેમ કરીને દ્રવ્યપ્રાપ્તિ કરવી નથી. તેમ કરવાથી તો જો દ્રવ્ય મારા હાથમાં આવે તે મારા કોઈ મનુષ્ય બાધના ખીસામાંથીજ આવે ને ? એના કરતાં તો આ જગાએ અકળાક દ્રવ્ય પડી રહેલું છે. કોઈ તેનો ઉપયોગ કરતું નથી. હું તેને વિષે જાણું છું, તેને પ્રાપ્ત કરવા જોટલી મારામાં શક્તિ છે. તો પછી મારે શા માટે તેજ નહિ લેવું ? મારે મારા પ્રયાસથી જગતના દ્રવ્યમાં ઉમેરો કરવો છે. અલપત, નેમ કરવામાં જોખમ છે, શિરસાટેવું જોખમ છે. તે હું જાણું છું. પરંતુ બહાદુર-બાધ, દુનિયામાં જોખમ કયાં નથી ? મોત તો માણુસને માથેજ ભર્યા કરે છે. ધર છોડીને બહાર નીકળ્યા એટલે રસ્તામાજ કોઈ મકાન આપણા માથા પર તૂટી પડે અને જીવનનો અંત લાવે, એવું ન અને એની શી ખાત્રી ? વળી એક નિયમ છે કે જે કાર્યમાં જોટલું જોખમ તેટલો તેમાં આનંદ. જો માખી મારવામાં રસ પડતો હોત તો કોઈ વીરલા તરવાર લઇને જંગલમાં વાધનો શિકાર કરવા નહિ જાત.....”

“આપનું કહેવું ખરાબર છે.” મેં જવાબ દીધો. પ્રતાપરાયે આમળ ચલાવ્યું —

“ સુમેમાની ખાણમાં જો હીરાઓ પડેલા હોવાની વાત મેં તમને કહી તે હીરાઓ જો આપણને હાથ લાગશે, તો પછી આપણે કોઈ પણ યોજના અમલમાં મૂકવાને સંકોચ રહેવાનો નથી. કહે છે કે

એમાંનો એકક હીરા મોટી મોટી બાદશાહી મિલકતો ખરીદી લે એટલે કીંમતી છે. એ સાચું હોય કે નહિ તોયે.....”

“પણ પેલા પારસદ્રવ્યનું શું ?” મેં ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

“હું હમણાં તેનેજ વિશે વાત કરવા જતો હતો મેં હીરા ઉપર ઝાઝો મદાર નથી રાખ્યો. ગમે તેટલા હોય તોયે તે સીમાબદ્ધ દ્રવ્ય કહેવાય. પણ જો આ પારસમણિ હાથ લાગે તો પછી કોઈ જાતની ચિંતાજ રહે નહિ.”

મેં પૂછ્યું—“એ પારસમણિ કેવોક હશે ? શું તે એકાદ અજકતો પથરો છે ? કે પેલા ઇટાલીયનના લેખમાં જણાવ્યા મુજબ કોઈ મોટો વિસ્તૃત પદાર્થ હશે ?”

“એ બાબતમાં હું કાંઈ ચોક્કસ અભિપ્રાય આપી શકતો નથી. મને લાગે છે કે જમીનની અંદર કેટલીક રસાયણી ક્રિયાને લીધે અમુક તત્વમાં ફેરફાર થઈને તેમાં પારસના ગુણો આવતા હોવા જોઈએ. આ દ્રવ્ય શરૂઆતમાં મોટા જથ્થામાં તૈયાર થતું હશે. અને તેનો પારસગુણ પણ એના પરમાણુઓમાં ફેલાયલો રહેતો હશે. પરંતુ પૃથ્વીના દબાણે કરીને તે દ્રવ્ય સંકેન્દ્રિત સંગઠિત બને છે.....”

આ પ્રમાણે વાતચિત ચાલતી હતી એટલામાં અમારી પાંછળ કંઈક સળવળાટ થયો. પાછું વળાંને જોયું તો અંબોપા અમારી પાસે આવતો દેખાયો.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

હવે એટલે શું ?

અંબોપા સાથે એક જંગલી, હોટેન્ટોટ હતો. તેને બતાવી અંબોપાએ કહ્યું—“હ્યો, જુઓ ડાકટર સાહેબ, આ શું કહે છે તે સાંભળો હ્યો.”

“કેમ, શું છે?”

“મને લાગે છે કે એ તમારા ભાઈ વિષે જાણે છે.”

“હેં ખરેખર?”

“હાજી. એ કહે છે કે એ વરસ પર એક હિંદુસ્થાની માણસ આ તરફ આવ્યો હતો. તેની સાથે એક નોકર હતો. કેમ ખરેખર?”

પેલાએ પોતાની ભાષામાં જવાબ આપ્યો—“હાજી. તે બંને જણા આ બાજુ થઈને પેલા પહાડો તરફ ગયા હતા. પરંતુ તે પાછા કદિ આવ્યાજ નથી.”

“તેને કેટલોક વખત થયો હશે?”

“બહુ બધો. ત્યાર પછી તો એ વાર ટાઢ પડી ગઈ.” પેલા જંગલીએ જવાબ આપ્યો. એને કાંઈ વરસ કે મહિનાનો કશો ખ્યાલજ ન હતો. તેણે એ શિયાળા પસાર થઈ ગયા એમ જણાવ્યું.

“તું કેમ જાણે છે તે મારો ભાઈ હતો?” પ્રતાપરાયે પૂછ્યું.

“કારણ કે તેની આંખો અને નાક બરાબર તમારા જેવાંજ હતાં.” પેલા જંગલીએ જવાબ આપ્યો—“સાહેબ, હવે આ બાજુ જવામાં જોખમ છે. જે કોઈ જાય છે તે પાછું આવતું નથી. કોણ જાણે ક્યાં મરી જાય છે. ટીપું પાણી મળતું નથી.” એમ કહી તે અમને બોધ આપવા લાગ્યો.

પ્રતાપરાયે તેને સમજાવીને કહ્યું કે એ માર્ગે જવામાં શું શું જોખમ છે. તે અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ. તારે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. પછી અંબોપાના તરફ જઈ તેમણે કહ્યું—“અંબોપા, આ જગતમાં એવી કંઈ વસ્તુ છે કે જે માણસ ધારે તો ન કરી શકે? એવા કોઈ પહાડ નથી જેના ઉપર માણસ નહિ ચઢી શકે, એવી કોઈ મુસાફરી નથી જે કાળા માણાના માનવીથી પૂરી કરી શકાય નહિ. જેને આ પાર કે તે પાર, કાય સાધ્યામિ વા દેહ પાત્યામિનો અમૃત્ય સિદ્ધાંત અમલમાં મુકવાની હિંમત છે તે કોઈ દિવસ

પાછો હઠતો નથી.”

તમારી વાત સાચી છે. જીવ પર જે માણસ મોહ રાખે છે તે કશું કાર્ય કરી શકતો નથી. અને જે માણસ એની માયા ત્યજે છે તેને કશું અશક્ય લાગતું નથી. પણ ડાક્ટર સાહેબ, આ જીવ તે શું હશે અને શરીર સાથે એનો શું સંબંધ હશે? મને તો કંઈ સમજતું નથી. તમે સુધરેલા દેશના લોકો એ બધી બાબત સારી રીતે જાણતા હશે. તમે એની કાંઈ કાંઈ શોધ પણ કરી હશે. જે તેમ હોય તો મને એ બધું સમજાવો.”

જંગલી—જંગલવાસી અંબોપાને આ મહન વિષયોમાં આટલો રસ ધરાવતો જોઈને મને બહુ નવાઈ લાગી.

પ્રતાપરાયે તેને જવાબ દેતાં કહ્યું—“જીવ, આત્મા, મન, પ્રકૃતિ—એ બધા મહન વિષયો છે. મોટા મોટા પ્રોફેસરોએ તેને વિષે વરસના વરસ શોધ ચલાવી છે. પરંતુ તેનો પાર પામ્યા નથી. મોત દરેક માણસને માથે ભેમે છે. એટલે દરેક માણસ કાળો કે ધોળો, હિંદુસ્થાની કે આફ્રિકન દરેકને મોત પછીની જીંદગીનો, મરણ પછી માણસનું શું થતું હશે તેનો વિચાર આવ્યા વગર રહેતો નથી. અંબોપા તને પોતાને પણ એ વિચાર ધણીવાર આવ્યો હશે. તારી પોતાની કામમાં પણ એ સંબંધમાં કોઈને કાંઈ માન્યતા હોવી જોઈએ...”

“છેજ.” અંબોપાએ તરત જવાબ આપ્યો. “અમે માનીએ છીએ કે અધિકારમાંથી આપણે જનમીએ છીએ. અને મોત થતાં પાછા અધિકારમાં જતા રહીએ છીએ. દુનિયાનો મોટો બાપ પેલો સ્વર્ગ છે તે જ્યાં નહિ હોય એવે ઠેકાણે, ધણે ધણે દૂર આપણે ચાલ્યા જઈએ છીએ. જીંદગી એ કશું નથી. એક જાતની ભ્રમણા છે. જીંદગી એક ઢાલ છે જેના ઉપર આપણે મોતના પ્રહારો ઝીલીએ છીએ. તે એક આગીઆ સરખી છે જે રાતના ઝગકે છે અને દિવસે કાળો કાપલા જેવો બની રહે છે. શિયાળામાં બળદના નાકમાંથી વરાળ.

ગાટા નીકળે છે. જીંદગી તેના જેવી જ કંધક છે. દિવસે ઝાડોના ઝોળા મેદાન પર ચાલે છે ને સાંજે કાણુ જાણુ ક્યાં ગેપ થઇ જાય છે ? જીંદગી તેવી છે. કેમ ખરું ને ? ”

“ તમારી માન્યતા બહુ સાદી છે. ” પ્રતાપરાયે કહ્યું.

“ સાદી તો ખરીજ. ” અંબોપાએ કહ્યું—“ પણ એ બાબતમાં સાચું શું છે તે મને સમજતું નથી. જીંદગીને બ્રમણુરૂપ અને ઝોળા જેવી માનતાયે મારા મનમાં કાંઇ કાંઇ શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. આત્મા વિષયમાં તમે દિંદુરચાનના લોકો બહુ ઉંઘા ઉતરેલા છો એમ મેં સાંભળ્યું છે. એટલે તમે ખરેખર જ્ઞાન ધરાવતા હોવા જોઇએ. મને આ બાબત સમજવાની બહુજ ઉત્કંઠા છે, મારે તમે જે કાંઇ જાણ્યતા હો તે મહેરબાની કરીને મને સમજાવો. ”

પ્રતાપરાયે કહ્યું—“ અંબોપા, આત્માના જ્ઞાનને લગતો આ વિષય એટલો બધો અગાધ છે કે એની ચર્ચા એક બે કલાકમાં થઇ શકે નહિ. જુદા જુદા તત્ત્વચારકોએ આત્માના અસ્તિત્વ સંબંધી જુદા જુદા અભિપ્રાયો આંધ્યા છે. તે બધા વિશે તો હું તને કહી શકું તેમ નથી, પરંતુ તારી જાણુ ખાતર એકાદ વસ્તુ હું તને સમજાવીશ. માણુસનો દેહ હાડકાં ચામડાં અને માંસ વગેરેનો બનેલો છે. માણુસ મરી જાય છે ત્યારે આપણે એ હાડકાં ચામડાં છૂટાં પડેલાં જોઇ શકીએ છીએ. વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓએ માણુસના શરીરના જુદા જુદા તત્ત્વો લઇને તેનું અન્વેષણ કર્યું છે. આપણા હાડકામાં, માંસમાં, લોહીમાં, ક્યાં ક્યાં જુદાં જુદાં મુજાતત્ત્વો છે તે શોધી કહાડ્યું છે અને તે પરથી તેઓ કહે છે ને દેહની અંદર જ્યારે ચોક્કસ પ્રમાણમાં આ તત્ત્વો મિશ્રિત થયેલા હોય છે ત્યારે એક પ્રકારની શક્તિ, એક પ્રકારની ગરમી તેમાં આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. કદાચ આ વાત તને બરાબર સમજાતી નહિ હોય. ”

અંબોપાએ તુરંતજ જવાબ આપ્યો—“ નહિજ. મને સમજ

પડે છે. આપણે બીંતે ચોપડવા ચૂનો ગાળીએ છીએ તેમાં.....”

“શાયાશ. શાયાશ !” પ્રતાપરાય તુરતજ બોલી ઉઠ્યા:—“તું બરાબર સમજ્યો છે. જેવી ચૂનાના માંમડા ઉપર પાણી પડે છે અને તુરતજ ગરમી ઉત્પન્ન થઇ ખગખળ થવા માંડે છે તેવી રીતે આ ક્રિયા થાય છે. ચૂનાનો ગાંગડો ઠંડો હોય છે. પાણી ઠંડુ હોય છે છતાં એમાં ગરમી ક્યાંથી આવી? એ જે માલ્યુસ મમજી શકે તેને આ સ-મજવું અઘરું નહિ પડે. પ્રાણી માત્રનો જીવ એ એના શરીરમાં સ-માયલાં તત્વોએ ઉત્પન્ન કરેલી શક્તિ છે. મનુષ્ય દેહને રચનાર જીવંત જીવંત મૂળતત્વોની પરસ્પર જે રસાયણી ક્રિયા થાય છે, તેનાથી ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે. એ રસાયણી ક્રિયા જળણવી રાખવા માટે પ્રાણી રોજ ખોરાક ખાય છે, પાણી પીએ છે. એ અન્ન પાણી આત્માની ઉત્પત્તિને ટકાવી રાખે છે. આત્મારૂપી શક્તિ ઉપજવાને માટે દેહમાં ચોક્કસ પ્રકારનાં મૂળતત્વો જોઈએ, તેને ચોક્કસ પ્રકારનો ખોરાક મળવો જોઈએ, ચોક્કસ પ્રકારના વાતાવરણમાં એ દેહ રહેવો જોઈએ. જે ખોરાકમાં કાંઈ ફેરફાર થઇ જાય, જે ખોરાક અનુકુળ અને રચિત હોય તે સિવાયનો બીજો કોઇ ખોરાક એના પેટમાં પડે એટલે જોઈએ તેના કરતાં વધારે ગરમી ઉત્પન્ન થઇ જાય. એને લોકો તાવ આગ્યો એમ કહે છે. અથવા તો એવા ખોરાકથી જોઈએ તે કરતાં એછી ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે તો લોકો કહે છે કે શરદી થઇ છે. હવાનાં જીવંત જીવંત વાતાવરણથી પણ શરીરની જીવેત્પાદક શક્તિમાં ફેર પડી જાય છે. ટુંકમાં જીવ એ બીલકુલ શરીરજ નીપજવેલી પેદાશ છે. શરીરથી જીવ આત્મા જેવી કોઈ ચીજ નથી. આત્મા કોઇ હવા જેવી વસ્તુ નથી, તેમ ધણી લોકો માને છે તેમ બૂરા રંગનો ધૂમાડો નથી. કેટલાક તેજા અને ધાતુઓ ભેગાં કરવાથી વિજળી ઉત્પન્ન થાય છે. તે વિજળી દીવા કરે છે, પંખા ફેરવે છે, ગીલીટ ચઢાવે છે, ધંટીઓ ચલાવે છે, અને અનેક કામો કરે છે. પ્રાણીના દેહે ઉત્પન્ન કરેલી આત્મારૂપી વિજળી ફરેક

મનગમતાં કાર્યો કરી ને કરાવી શકે છે. દેહ વગર આત્મા નબી શકતો નથી. દેહ વગરનો આત્મા કોઇએ દીડો નથી. કોઇ દેખાડી શકે તેમ નથી, ધણાએ જૂત જોયાની અને જોયેલું સાંભળ્યાની વાતો કરે છે. પણ ખરેખર જોયું હોય એવો કોઇજ નથી. પોતે જોયાની જ વાતો કરે છે તેમણે પોતાના મનની ધાસ્તીને જ જૂત માનીને કાંઈ કાંઈ ક-લ્પના કરી લીધેલી હોય છે. જૂત ડાકણ, પ્રેત પિશાચ, મેલી વિદ્યા, સાધ-ના વગેરે વસ્તુઓ મજબૂત માનસિક શક્તિવાળા માણસોએ નયન મનશક્તિ વાળાઓને ડરાવવાને ઉત્પન્ન કરેલી છે. બાકી શરીરના નાશ પામ્યા પછી આત્મા ટકતો નથી. ઉલટો આત્મા તો શરીરના પહેલાં જ નાશ પામે છે. આત્મા નાશ પામે છે તેથી લોકો શરીરનો નાશ કરે છે. આવી માન્યતા આજકાલ કેટલાક તત્વજ્ઞાનીઓમાં પ્રચાર પામતી જાય છે.”

પ્રકરણ ૧૮ મું

આંગળીનો ચમત્કાર.

પ્રતાપરાયની વાત સાંભળીને મને પણ ધણોજ રસ પડ્યો. જીવ એટલે શું તેની આ નવી સમજૂતિ આજ પહેલાં મારા સાંભળવામાં આવી ન હતી. એમની વાત પૂરી થતાં હું હંડા વિચારમાં પડી ગયો. અંબોપા પણ આ તત્વજ્ઞાન સાંભળીને ભારે આશ્ચર્યચક્રિત વિચારમાં પડી ગયો હતો.

થોડીવારે મેં પૂછ્યું—“ડાકટર સાહેબ, આપની આ વાત તો બહુ જ વિચિત્ર લાગે છે. આજ સુધી આત્માનું જીવ અસ્તિત્વ માનનારાઓને ગળે તો આ વાત ઉતરે પણ નહિ...”

“તેનું કારણ એટલુંજ કે પેઢી દર પેઢીથી એમના મગજ પર જીવ આત્માની છાપ પડતી આવી છે. અનેક જમાનાથી આપણે એમ માનતા આવ્યા છીએ કે મરી ગયેલા માણસનો આત્મા એના શરીર-

માંથી નીકળીને ઉંચે આકાશમાં કે ચંદ્રલોકમાં કે પિતૃલોકમાં ચાલ્યો જાય છે. એ ઉંડી છાપ જૂંસાઇને નવી માન્યતાનો સ્વીકાર થવો એ મુશ્કેલ તો ખરું જ ને ?”

અંબોપાએ જાગૃત સ્વરે સવાલ પૂછ્યો—

“પરંતુ ડાક્ટરસાહેબ, અમારી જગલી જાતોમાં કેટલાયે માંત્રિકા હોય છે તે મરી ગયેલા જીવોને બોલાવે છે. એક માણસના શરીરમાં ખીજનો જીવ દાખલ કરાવે છે. તેને ધૂણાવે છે તેની પાસેથી કાંઈ કાંઈ અજાણી વાતો બોલાવે છે. આ બધું મેં નજરેતજર જોયું છે. જો શરીરથી આત્મા જૂદો નહિ હોય તો એ કેમ બની શકે ?”

પ્રતાપરાયે કહ્યું—“અંબોપા, તેં ઠીક સવાલ શીઘ્રે કહાડ્યો. તારા મગજમાં આ જાતનો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થશે એમ મને પહેલાંથીજ લાગતું હતું. તું કહે છે તે તો ચમત્કારની વાત થઈ. ચમત્કાર એટલે એક માણસના અજ્ઞાન સામે ખીજ માણસનું જ્ઞાન કાંઈ કાંઈ કરામતો કરીને આશ્ચર્ય ઉપજાવે તે. એક માણસને જે વસ્તુ જોઈને ચમત્કાર જેવી લાગે છે તેજ ખીજ માણસને મન રમત જેવી હોય છે. કુદરતના કાયદાનું જ્ઞાન જે માણસને જેટલું વધારે તેટલા પ્રમાણમાં તે ખીજ-જોઈને ચમત્કારો બતાવીને આશ્ચર્યચકિત કરી શકે છે. આમાં માણસની માનસિક શક્તિ પણ ઘણું ધામ કરી શકે છે. ઇચ્છાશક્તિથી કેવા ચમત્કાર થાય છે તેનો જો તારે અનુભવ કરવો હોય તો જો, આ મારી આંગળીઓ પ્રત્યે જોયા કર”

એમ કહી પ્રતાપરાયે પોતાનો જમણો હાથ લંબાવ્યો અને વચલી તથા પહેલી આંગળી લાંબી કરી. ક્ષણવાર પછી તેમણે એ બંને આંગળીઓ હલાવવા માંડી. પહેલાં ધીમે ધીમે, પછી ઝપાટાબંધ.

હું તરતજ સમજી ગયો. ચીનમાં પોતાના બંગલામાં તે દિવસે સાંજે * જે પ્રયોગ મને એમણે બતાવ્યો હતો તેજ તેઓ અંબોપાને

* જુઓ બ્રહ્માંડનો ભેદ પ્રકરણ ૧૩ મું.

ખતાવતા હતા એમ મારી ખાત્રી થઇ ગઇ. આયારે પણ સંધ્યાનો સમય હતો. આસપાસ અંધારું થવા આવ્યું હતું. માત્ર ક્ષિતિજ પર આથમી ગયેલા સૂરજનો પાછળ રહી જતો, આજ મારંતો પ્રકાશ દેખાતો હતો. પ્રતાપરાયને આ પ્રયોગ કરવાને સમય પણ અનુકૂળ મળ્યો હતો.

ધીમે ધીમે પ્રતાપરાયે આંગળીઓ ફલાવવાનો વેગ ધણોજ વધારી દીધો. થોડીવારમાં તો તે એટલા બધા જોરથી ફાલવા લાગી કે જાણે ખીલકુલ હાલતીજ ન હોય એમ-માત્ર એક ધૂજતાં ધાગાં સરખી દેખાવા લાગી. અંબોપા તેના પ્રત્યે એક સરખી મીટ માંડીને જોઇ રહ્યો હતો. હું તેવીજ ઉત્સુકતાથી પ્રતાપરાયની ધૂજતી આંગળીઓ પ્રત્યે જોઇ રહ્યો હતો. થોડી વારે તેમાંથી જાણે ધુમાડો નીકળતો હોય તેવું દેખાવા લાગ્યું. અંબોપાની આંખો તાબુખીથી ચમકવા લાગી. એની સાથે ઓવેલો પેલો જંગલી હોટેન્ટોટ તો બાધા જવો જોઇજ રહ્યો.

ધીમે ધીમે ધુમાડો વધવા અને ઉંચે ચઢવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે તેના ઝોટા ફેલાવા લાગ્યા અને તેમાં કાંઇ કાંઇ વિચિત્ર આકારના ચકરડાં રચાવા લાગ્યાં. પ્રતાપરાયની આંગળીઓ તો ઉડતા મચ્છરની પાંખોની પેઠે, સડસડાટ ધૂજી રહી હતી. એક ક્ષણ પણ તે અચકાતી નહતી. અમારી ત્રણે જણાની નજર ઉંચે ચઢતા અને ગુંચળાં વળતા ધુમાડા પર હતી. પ્રતાપરાયે પહેલાં બ્રહ્માંડના ભેદ વખતે આ પ્રયોગ મને કરી બતાવ્યો હતો અને ત્યારપછી તેનું રહસ્ય પણ મને સમજાવ્યું * હતું; છતાં આ વેળા એમની આંગળીઓએ અને માનસિક શક્તિએ મારા ઉપર એવી તો જબરી અસર કરી કે મારી દૃષ્ટિ ઉપર પણ મામાનું આવરણ છવાઇ ગયું. મને તે ધુમાડો અને ધુમાડામાંથી રચાતી આકૃતિઓ દેખાવા લાગી. થોડીવારમાં જ્યેનું તો ધુમાડાની અંદર

* જુઓ 'બ્રહ્માંડનો ભેદ પ્રકરણ ૧૪ સુ'.

એ દિવસ પર અકાળ મૃત્યુ પામેલા કાફર તોફર ખીવાનું મ્હોં દેખાયું. તેજ જાફરીયા વાળ અને મોટી મોટી આંખો, જડા હોઠ અને સફેદ દાંત. મેં એને તરત ઝોળખ્યો. અંબોપા તો બોલી ઉઠ્યો—“ઓ ખીવા! ખીવા!” અને પેસો હોટેન્ટોટ તો ડધામજ ગયો. જાણે પૂતળું હોય તેમ તે ખીવાની મુખાકૃતિ તરફ જોઈ રહ્યો હતો.

એ પ્રમાણે કેટલીક સેકન્ડ સુધી મરહૂમ ખીવાની મુખાકૃતિ ખતાવીને પ્રતાપરાયે આંગળીની ધ્રુજરીના વેગ ઝોછો કરવા માંડ્યો. તે વેગ ઝોછો ચતાજ આકૃતિ દેખાતી બંધ થઈ અને ધૂમાડો સંકેલાવા લાગ્યો. જેમ જેમ પ્રતાપરાય આંગળીનો વેગ ઘટાડતા ગયા તેમ તેમ ધૂમાડો અદૃશ્ય થઈને, સંકેલાઈને પાછો આંગળીની અંદર સમાઈ જતો હોય તેમ દેખાવા લાગ્યો. અડધોક મિનિટમાં તો તે ખીલકુલ અલોપ થઈ ગયો અને પ્રતાપરાયે આંગળીઓ હલાવવાનું બંધ કર્યું.

અંબોપા તો એ બધું જોઈને દિલ્લમૂઠ થઈ ગયો હતો. તે કાંઈજ બોલ્યો નહિ. પ્રતાપરાયે તેને સવાલ પૂછ્યો—“કેમ શું જોયું?”

પહેલીવાર પૂછતાં તો તેણે કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. શું જવાબ આપવો તે પણ તેને સમજાયું ન હોય એમ એના મ્હોં પરના ભાવો પરથી લાગતું હતું. ફરીવાર પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું—“આ તો બહુજ નવાઈભરેલું છે. ડાકટર સાહેબ, આપની આંગળીમાં એવું તે શું છે?”

“કશું નથી. લે જો” એમ કહી પ્રતાપરાયે પોતાનો હાથ લાંબાવી અંબોપાને આંગળીઓ ખતાવી. અંબોપાએ તે પળવાર જોઈ અને ફરી પાછો પોતાની બાષામાં બચડ્યો.

“આ તો બહુજ નવાઈ ભરેલું લાગે છે.”

“એમાં કશું નવાઈ ભરેલું નથી.” પ્રતાપરાયે જવાબ દીધો: “થોડીએક બુદ્ધિ ચલાવવામાં આવે, કુદરતના કાયદાનું થોડુંક વિશેષ ઝીણવટથી નિરીક્ષણ કરવામાં આવે અને સાથે અનુભવે કરીને માનસિક અધિભરે ખીલાવવામાં આવે તો આ પ્રયોગ અમજવો અશક્ય નહિ લાગે.”

આ તો શું, પણ આથી વધારે ચમત્કારિક લાભતા પ્રયોગ પણ સહેલાઈથી સમજી જવાય. પણ એ બધું અનુભવનું કામ છે. અંબોપા, અભારે તો સમય નથી પરંતુ આપણી મુસાફરીમાં ફરી કોઈવાર અનુકૂળ અવસર મળશે ત્યારે હું તને આ પ્રયોગનું રહસ્ય આરીકાઈથી સમજાવીશ. હાલ તો મોડું બધું થયું છે માટે ચાલો.”

એમ કહી અમે ઉઠ્યા અંધારું થઈ ગયું હતું. એટલે હોટેલોટને આગળ કરી રસ્તો ખોળાવી તેની પાછળ પાછળ ચાલી અમે અમારા ઝુંપડામાં આવી પહોંચ્યા તે વેળા અમારા બીજા નોકરો એક તાપણું કરી તાપવા બેઠા હતા અને બનુચાચા તેમની વચ્ચે બેસીને પોતાના જૂના પુગણા અનુભવોની વિચિત્ર વાતો તેમને કહી સંમળાવતા હતા.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

રવતા ખાતી બેરી

બીજો દિવસે સવારે અમે ઉઠ્યા તે પહેલાં તે આખા ગામડાના એકેએક ઝુંપડામાં એવી વાત ફેલાઈ ગઈ હતી કે અમારી ટાળીમાં એક સાહેબ જેવો માણસ છે તે મોટા જાદુગર અને માનિક છે. પેલો હોટેલોટ જેણે પ્રતાપરાયે બતાવેલો આંગળીઓનો ચમત્કાર જોયો હતો તેણે એ વાત આખા ગામમાં ફેલાવી દીધી હતી. આથી અમે દાતમ્ય પાણી વગેરે કરતા હતા તેજ વખતે એક જંગલવાસી એક બેરીનો ચોટસો પકડીને અમારી પાસે લઈ આવ્યો. તેની સાથે બીજા દસ પાર જણાનું ટાળું હતું. આ બાઈને જૂન વળગ્યું છે તે કાઢી આપો એમ કહી તે લોકોએ પોતાની ભાષામાં પ્રતાપરાયને વિનંતિ કરી.

વિશેષ પૂછપરછ કરતાં તે લોકોએ જણાવ્યું કે રાજ રાત્રે આ બાઈ બરાડા પાડી પાડીને બેઠો છે, ઘરમાંથી નાશી જવાનો પ્રયત્ન

કરે છે. વારે વારે રડે છે અને ઘણી વાર સળગતા કાપલા લાઇને મહોડામાં મૂકી દે છે. પછી ઢાંઢે છે ત્યારે ખૂબાખૂબ કરે છે. છ મહિના થયા એને બૂન વળગ્યું છે. વગેરે કહી તે બાઇનો વર હાથ જોડી કરમરવા લાગ્યો.

પ્રતાપરાયે તે બાઇને છટ્ટી મૂકવાનું કહ્યું. છટ્ટી મૂકતાં તો તે સ્ત્રી નાચવા ને કૂદવા લાગી. પોતાના શરીર પર ધારણ કરેલાં ધાસનાં અને બજરમદા જેવા પથરાઓનાં ધરેણાં કાઢી કાઢીને તેણે ઉછાળવા માંડ્યાં. તેને પકડીને લાવનાર ટાળું આણું ખસ્યું. પ્રતાપરાયે આગળ આવીને તે બાઇનો કાન પકડ્યો. કાન પકડતાં તે સ્ત્રી બરાડા પાડવા અને ડોળા કાઢવા લાગી. પરંતુ તેની સામે પ્રતાપરાયે પોતાની આંખો તાકીને એવા તો ડોળા કકડાવ્યા કે જરા વારમાં તે ઠંડી પડી ગઇ. તેનો વાધણ જેવો ચહેરો મરીખ બની ગયો. તેની લાલ આંખ પીળી પડી ગઇ. અને થોડીજ વારમાં તે શાંત થઇને જમીન પર જ્યાં ઉભી હતી ત્યાંજ બેસી ગઇ.

પોતાની આંખો હજી તેની સામે તાકી રાખીને તેમણે મને કહ્યું—“બહાદુરબાઇ, જરા પાણી મંગાવો.”

મેં એક કાચલીમાં પાણી મંગાવી આપ્યું. પ્રતાપરાયે તે હાથમાં લઈ થોડાક છાંટા તે સ્ત્રી ઉપર નાંખ્યા. અને કાંઈક મંત્રો બોલતા હોય તેમ બબડવા લાગ્યા. આંખો તો તેમણે હજીયે તે બાઇની સામે તાકીજ રાખી હતી. બીજા થોડા મંત્રો બોળીને ડાકટર સાહેબે ફરી પાછું પાણી છાંટ્યું. એટલે તેની આંખો ધેરાવા લાગી. તેને બગાસાં આવવા લાગ્યાં. વળી એકાદ મિનિટ પછી ફરી પાછું પાણી છાંટ્યું. એટલે તે બાઇની આંખો બીડાઇ ગઇ અને તે ધીમે ધીમે ધરણી પર ઢળી પડી.

ત્રણેક મિનિટ એ પ્રમાણે તે સૂઇ રહી. પછી પ્રતાપરાયે પોતાના હાથ વડે તેના મસ્તકથી પાંચ સુધી ઉતરતા માળ્ડાં આપવા માંડ્યાં.

અમે સહજા એક ચિતે તે જોવા લાગ્યા. પેલા જંગલીઓ તો ચરિત થઇને આ બધું જોઇ રહ્યા હતા. તેમને મન તો આ હિંદુસ્થાની જાદુ એ કાંઇક દેવતાઇ કે રાક્ષસી વસ્તુ હતી. તે ઝુંપડીમાં બધું મળીને લગભગ પાંત્રીસેક માણસ ભેગું થયું હતું છતાં જરાય અવાજ થતો નહોતો. શાંતિ એવી તો ગભીર છવાઇ ગઇ હતી કે એકબીજાના શ્વાસોચ્છવાસ પણ સંભળાતા હતા.

પ્રતાપરાયની ઉકટ ઇચ્છાશક્તિને જોરે અને એમના સચોટ માજૂનથી તે મુચ્છિત બાઇના શરીર પર તરતજ અસર થઇ. તેણે ધીમે ધીમે આંખો ઉઘાડી. આ વેળા તે આંખોમાં પહેલાંના જેવી રતાશ ન હતી. જાણે ચોડખી સફેદ દુધ જેવી આંખો ! પ્રતાપરાયે તેને બેઠા થવા ઇશારત કરી. તે બેઠી થઇ અને મજરાટથી આમતેમ જોવા લાગી. આટલા બધા જાણ્યા અને અજાણ્યા મરદોની વચ્ચે પોતાને એકલી આવી પડેલી જોઇને તે ખસીયાણી પડી ગઇ હોય એમ લાગ્યું. તે સંક્રોચથી ઉઠીને ઉભી થઇ અને કાંઇ પણ બોલ્યા આલ્યા વગર ઝુંપડાના બારણામાંથી નીકળીને ચાલીજ ગઇ. અમે સૌ તેને જતી જોઇ રહ્યા.

“ભૂત ગયું” તે બાઇના જવા પછી પ્રતાપરાય બોલ્યા.

“ખરેખર ?” પેલા ટોળામાંથી એક જણે પૂછ્યું.

“હા. જુઓ.”

એમ કહી પ્રતાપરાયે તે બાઇ જ્યાં સૂતી હતી તે જગા પર એક સળી વડે જમીન ખોતરીને નાનો ચોરસ આકાર બતાવ્યો અને તેમાં એક કુંડાળું કરીને સર્વને તેના પ્રત્યે જોઇ રહેવાનું કહ્યું. પોતે તે કુંડાળા ઉપર હાથ ધરી રાખ્યો અને કાંઇક મંત્રો બોલતા હોય તેમ બબડવા માંડ્યું. પળવાર પછી એમના હાથ નીચે જમીન પરના કુંડાળામાં કાંઇક આછી સફેદ વસ્તુ દેખાવા લાગી. જરાકવારમાં ખાત્રી થઇ કે તે એક પ્રકારનો ધૂમાડોજ છે. ધીમે ધીમે તે ધૂમાડો હાલવા

અને સળવળ સળવળ થવા લાગ્યો.

અમા તેના તરફ ભારે આશ્ચર્યથી મીટ માંડીને જોઈ રહ્યા. પ્રતાપરાયે તો માત્ર તે કુંડાળા પર પોતાનો હાથ છાયાફે સ્થિર ધરી રાખ્યો હતો. ક્ષણવારમાં તો તે ધૂમાડો ચળક્યો, અને સળગી ઉઠ્યો. બડકા થયો અને તેની જ્વાળા એકદમ પ્રસરવા લાગી. જરાવારમાં તો તે બડકાની ઝાળ પ્રતાપરાયના હાથને અડકી. પ્રતાપરાયે હાથ જરા ઉંચો કર્યો, અને તરતજ જ્વાળા તેટલી ઉંચે ચઢી. ફરી હાથ ઉંચે ચઢાવ્યો. તોયે બડકા હાથને પહોંચ્યા. એ બડકા ક્યાંથી નીકળના હતા તે કાંઈ સમજતું નહતું. કાંઈ ચુપ્ત રીતે તેણે કે બીજો કાંઈ પદાર્થ એ જગામાં બળતો હોય એ સંભવિત ન હતું. છતાં બડકા નીકળતા હતા તે અમે નજરે જોતા હતા અમારામાંથી કાંઈ એનો ભેદ સમજી શક્યું નહિ.

લગભગ એ પુટ એ પ્રમાણે અગ્નિની જ્વાળાને ઉંચી ચઢવા દહને પછી પ્રતાપરાયે પોતાનો હાથ નીચે ઉતારવા માંડ્યો. હાથ જેમ જેમ નીચે ઉતરતો ગયો તેમ તેમ અગ્નિ જ્વાળા શ્વમતી ગઈ. થોડીવારમાં તો તે બીલકુલ શમી ગઈ અને પ્રતાપરાયે પોતાનો હાથ હેઠે જમીન પર અરકાડી દીધો.

“જેયું. આ ભૂત બળાંને ખાળ થઈ ગયું.” અને તેમણે કહ્યું.

જેનારામાંથી કાંઈ કશું બોલ્યું નહિ. જે દૃશ્ય તેમણે જોયું હતું તેનાથી તેઓ ડહાંધને અવાજ થઈ ગયા હતા. પેલી બાઈનો ધણી તો પ્રતાપરાયના પગ ઝાલીને નમન કરવા લાગ્યો. એની પોતાની જગલી રીતે પ્રતાપરાયના પગ ચૂમીને તે ઝૂંપડી બહાર ચાલ્યો ગયો. બીજાઓ તો અગાઉથી નીકળી કચારના ચુસપુસ કરવા મંડી પડ્યા હતા.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

નવાણીયા મુલકમાં

પછી અમે જવાની તૈયારી કરી. બનુઆયાએ કહ્યું, “હવે પછીમા માર્ગમાં પાણીના સાંસા છે એટલે જને તેંટલું પાણી સાથે બઈ લીધું હોય તો ઠીક.”

અમને એ સૂચના બહુજ અનુકૂળ લાગી. ને જંગલીઓમાંથી ત્રણ ચાર ઘેરીએને અમારી સાથે આવવાને અમે સમજાવી. બહુલામાં તેમને અમારી પાસેના કમીડીયાં મણકા વગેરે આપવાનું કહ્યું. તેથી તેઓ બહુ રાજી રહ્યા અને પાણીનાં તુંબડાં ઉપાડી અમારી સાથે આવવા તૈયાર થયા. વળી પ્રતાપરાયે પેલી બાઇનું ભૂત કાઢ્યું હતું. તેથી પછી તેમનામાં અમારા પ્રત્યે બહુભાવ જાગ્યો હતો. આવી ચિકટ મુસાફરી હોવા છતાં કોઇએ જરાયે આનાકાની કરી નહિ.

અમે જંગલી દુધીનાં મોટાં મોટાં ચાર તુંબડાં પાણીથી ભરવીને તેમને માથે મૂકાવી લીધાં અને નીકળી પડ્યા. બધા જંગલીઓ અમને વળાવવાને લુકાંગા નદીને બીજે પાર લગભગ બે માઇલ સુધી અલીને આવ્યા. પછી તેમણે અમને પ્રજ્ઞાન કર્યા અને અમારું બધું ઇચ્છતા અનેક આશ્ચર્યવાદો આપીને તથા કેટકેટલી સલાહ, સૂચના આપીને તેઓ પાછા ફર્યા.

અમે પાંચ જણા હતા. હું, પ્રતાપરાય, બનુઆયા, અંબોપા, અને વેન્ડી નામનો કાદર. પાણીના તુંબડા ઉંચકાને અલીના ચાર ઘેરીઓ વધારામાં હતી. લગભગ અડી કલાક સુધી અમે ચાલ્યા. ક્યું. પછી સૂર્ય કાંઈક કઠોર થવા લાગ્યો. એટલે એક સારી જમીન જંગલોને આરામ લેવાનો વિચાર કર્યો. લુકાંગાથી અમે થોડાક નામલીના રોટલા બંધાવી લીધા હતા તે છોડી દીધા. ક્યું. અમારી સાથે આવેલી બાઇએને અમે થોડુંક ખાવાનું આપવા માંડ્યું, પરંતુ તેમણે

કહ્યું—“ના બા. અમારે નહિ જોઇએ. અમને તો ચાલશે. તમારે હજી બહુ લાંબે જવાનું છે. તેમાં તમને બહુ ખાવાનું જોઇશે.”

અમે કહ્યું—“અમારે જે ખાવાનું જોઇશે તે રસ્તામાં મળી રહેશે.”

તેમણે કહ્યું—“રસ્તામાં કશું ખાવાનું મળે તેમ નથી. હવે આગળ એક ઝાડનું પાંદડું પણ તમને દેખાવાનું નથી. વળી અમે તમારામાંથી ભાગ પડાવી ખાઇએ તો અમને પાછી પાણીની તરસ લાગે. ને તે તો તમારાથી આપી શકાય નહિ....”

એમની વાત સાચી હતી. ખાવાનું અમે કોઇ પણ રીતે આપી શકાએ તેમ હતું પરંતુ પાણીનું એક ટીપ્પું પણ અમે ખચાવી શકતા હોઇએ તો ખમાડવાની અમારી હિંમત ચાલી નહિ. અમે પોતે જે પાણી પીધું તે પણ બહુજ સાચવી સાચવીને—જાણે ધી પીતા હોઇએ તેમ—પીધું. સૂર્યના તાપે ગરમ થઇ ધગધગવા માંડેલી રેતીમાં થોડોક વખત આરામ લઇ વળી નમને પહોરે આગળ ચાલ્યા. આ વેળા અમે અમારી સાથે વાળી ખાઇએને પાછા જવાનું કહ્યું. તેમનાં માથાં પરનાં ટુંબડાં અમે અમારા માથા પર ઉંચકી લીધાં અને તેમને વિદાય કરી. પ્રતાપરાય પાસે તો એમના હસ્તાવેજના કાગળીયાં અને બીજી વસ્તુઓનો ભારો તો હતોજ.

અમને આ મુસાફરીમાં ખરે રસ્તે દોરવવાને માત્ર એકજ સાધન હતું. તે ડાયન તુચ્છી સાહેબનો હસ્તાવેજ. દુર ક્ષિતિજમાં કોમોડોરના પહાડનાં માથાં દેખાતાં હતાં, પરંતુ તેને પહોંચવાને સીધાને સરળ માર્ગ કયો તે જાણવું મુશ્કેલ હતું. ત્રણસો વરસ પર ડાયન તુચ્છીએ મરતાં મરતાં પોતાના બેઢી વડે જે લેખ લખ્યો હતો તે સંતોષકારક ન હતો. સંતોષકારક હોય તોયે તેના ઉપર અઢી રહેલી મુશ્કેલ હતી. એના નકશામાં એક સ્થળે વિશાળ રણની વચ્ચે પાણીનું તળાવ મેવાનું નિશાન કાઢેલું હતું. એની સાથે નોંધ કરેલી હતી, કે આ તળાવનું

પાણી ખરાબ છે. ઝેરી છે. જો બાર દિવસ સુધી કોઈ માણસ એ પાણી પીએ તો એને ઝેરી તાવ લાગુ પડે અને એ મરણુજ પામે.

છતાં કોમોરકુના પ્રવાસીને જીવતદાન દેનાર કોઈ પાણી હોય તો તે એજ પાણી, અને એ તળાવજ હતું. લુકાન્નાથી અમે સાથે લીધેલું પાણી અમને કોમોરકુના પહાડ સુધી, અરે તેને અડધે માર્ગે પણ જીવતા પહોંચાડે તેટલું નહતું. અને જો પહાડ તરફ જતાં અમે આરે માર્ગે ચઢ્યા અને રસ્તામાં તળાવ ન આવ્યું તો તો અમારું મોતજ હતું. જો અમે નકશામાં જતાવેલે ખરે રસ્તે જઈને એ ઝેરી તળાવે પહોંચી શકીએ તોજ અમારો ઉગારો જીવાની કાંઈક આશા રહેતી હતી. કારણ કે લુકાન્નાનું પાણી અમને ચાર દિવસ ચાલે એટલું હતું. (દાત-જીપાણી કે શૌચ વિધિને માટે તો પાણી બગાડવાની ગણતરીજ નહતી. એ બંને ક્રિયા અમે કેવી રીતે કરી હશે તેને માટે વાંચકે ફાવે તેવી કલ્પના કરી લેવી.) એ ચાર દિવસ બાદ એક દિવસ બીલકુલ નિર્જળ પ્રવાસમાં કાઢી શકીએ તોજ અમે એ ઝેરી તળાવ સુધી પહોંચી શકીએ એવી પ્રતાપરાયની ગણતરી હતી. એ તળાવના ગંદા પાણી વડે અમારો તરસ છીપાવીને તથા તેમાંથી એકાદ એ તુંબડાં ભરી લઈને આગળ જવાય તોજ જવાય. ને તળાવથી કોમોરકુના પહાડ પર પહોંચતાં અમને ત્રણ દિવસ લાગે. એ ત્રણ દિવસ અમારે ઝેરી પાણી પીવાનું હતું.

બાર દિવસમાં માણસને મારી નાંખવાની શક્તિવાળું એ પાણી ત્રણ દિવસ અમારા શરીર પર પોતાની અસર બલે અજમાવે, કારણ કે તેમ કર્યા વગર છૂટકો નહોતો, કોમોરકુના પહાડ પર પહોંચ્યા પછી તો ત્યાર સાલીવાન રાખજો બંધાવેલા અનેક કુડોમાં જોઈએ તેટલું વરસાદ નિર્ભળ પાણી ભરાઈ રહેલું હોય છે, એમ લેખો અને દસ્તાવેજો ઉપરથી માલમ પડતું હતું. લુકાન્ના પરના ગામડાના લોકોમાંથી કેટલા આ બાબતુ આવેલું ન હતું, છતાં બાપ્પાદાના વખતથી ઉતરી આવેલી

—દંતકથા જેવી—જાનો તરીકે તેઓ પ્રશ્ન આ જેરી તળાવ વિષે અને કેમીરકુતા હુંડ વિષે માનતા હતા, તેથી અસને કાંઈક આશ્ચર્ય પાતી હતી.

પ્રકરણ ૨૦ મું

“આઈ વહાલું કવાશું” !!!

સાલ, સાલ, સાલ કરીને અમે બે દિવસમાં ત્રીસેક માછલ તો કાપી નાંખ્યા. આમે તુંખડાં સાથે અને ખમા પર પોટલા સાથે સાલતાં અમારો દેખાત કેવો થયો હશે, તેની તો અતુર વાંચકે કલ્પનાજ કરી લેવી. કાંઈ કાંઈ વાર જાંખી ચાંદનીમાં મુસાફરી કરતાં અમે જૂત જેવા લાગતા હતા. એકવાર તો અમારા માર્ગમાં બહુ વિચિત્ર ઘટના બની ગયું:

અમે બધા એકની પૂઠે એક ચાલતા હતા. તેમાં બનુચાચા કંઈક ધીમા મડાયાથી અછળ પડી ગયા. થોડીવારમાં તો અમારી અને તેમની વચ્ચે એકદમ ક્ષણાંમતું છેદું પડી ગયું. એમ પાંચેક મિનિટ આશ્ચર્ય હાલતું એટલામાંજ અમે ચાચાની જુમાજુમ સાંભળી. તેમણે ઘાંટા પાડીને કહ્યું—“ઓ, ઓ, રે ઓ ઓ કવાશું કવાશું” !”

અમને કાંઈ સમજ પડી નહિ, કે એ શું કહે છે ? છતાં “આવો આવો બચાવો”ની જુમ સાંભળી અમે પાછા ફર્યા. મેં શું થયું છે એમ અંધારાને મુજબ. તેને પણ કાંઈ સમજાયું નહિ, પણવાર પછી તો અમે બનુચાચાને કાંઈક ઘોડા જેવા પ્રાણીની પીઠે બઢીને ભાગતા જોયા. તે પ્રાણી આગલે અને પાછલે પણ વારાફરતી ઉછાળા મારી મારીને ફોડતું હતું. અને ચાચા તેની ડોક સાથે સજ્જત બાથ લીડાવીને ભાગ્યા હતા, અમને તો એ બધું જરાબર દેખાયું નહિ પરંતુ અંધારાપાતી તીક્ષ્ણ નજર તે જોઈ ચકી. તે પેલા પ્રાણીની પાછળ ફોડસો.

પરંતુ અંધારા તે પ્રાણીને પકડી પાડે એ આશ્ચર્યજન હતું. અંધારા

કરતાં તેની ડોડનો વેગ ધણી વધારે હતો. છતાં તેણે શિડવાનું ચાલુ રાખ્યું, જ્યારે જોયું કે તે પ્રાણીને પહોંચ્યા તેમ નથી ત્યારે અંબો-પાએ મોટેથી બુમ પાડી કહ્યું—“ચાચા સાચવીને ભુસ્કો મારો, ભુસ્કો.”

ત્યારપછી ધણીક પળ વહી ગઇ. કદાચ તે પ્રાણીનો પીઠ પરથી ભુસ્કો મારતાં ચાચાનો જીવ ચાલ્યો ન હોય. અંબોપાને ફરી ઘાંટો પાડી કહ્યું—

“ભુસ્કો મારો, ચાચા, નહિ તો મૃત્યા સમજો. ભુસ્કો મારશો તો કાંઈક અચવાનો સંભવ છે. અલ્લાનું નામ લઈને ઝોકાવો.”

ત્યાર પછી તરતજ અમે ધબાકો સાંભળ્યો. ચાચાનું શરીર તે પ્રાણીની ડોક પરથી ઉછળી નીચે પડ્યું હોતું જોઈએ એમ અમને લાગ્યું. થોડી વારમાં અમે ચાચાની પાસે જઈ પહોંચ્યા. જોયું તો તેઓ રેતીમાં ફળ ખાતા બેઠા હતા. સારે નસીએ તેમને કાંઈ ઝાઝી ઈજા થઈ ન હતી. અત્યંત બારીક સુકોમળ રેતીમાં મડવાથી તેમના શરીરના કોઈ પણ ભાગને જરાયે વાગ્યું ન હતું. માત્ર જરાક વાંસો દબાડ્યો હતો તેજ માફ. તેમના પમની પાટણી તથા ઘુંટણ વગેરે ભાગ પોચી રેતીમાં દટાઈ ગયા હતા.

પરંતુ આ બધું કેમ બન્યું? એ પ્રાણી કેવું હતું? તે કયાંથી આવ્યું? ચાચા તેની પીઠ પર કેવી રીતે અને શા માટે ચઢી બેઠા હતા, તે અમને કોઈ રીતે સમજાયું નહિ. તેથી અમે ચાચાને પૂછ્યું. ત્યારે તેમણે સમજાવ્યું કે તમારી પાછળ ચાલતાં હું જરા આડો ફટાચો ત્યાં આ કવાયું પોતાની લાંબી ડોક જમીન પર ઢાળીને સ્થર થઈ હતું. કવાયું ઘોડાના જેવું પરંતુ લાંબી ડોકવાળું પ્રાણી છે. તે ફેડવામાં બહુ જ ઝડપી હોય છે. તે પોતાની ડોક લંબાવીને જમીન પર સૂએ છે. ચાચાથી ચાલતાં ચાલતાં પોતાનો એક પગ તેની ડોક ઉપર પડ્યો. પગ પડતાંજ તે પ્રાણી ચમક્યું અને ડોક ઉંચી કરી ઉછળીને ઉડ્યું થયું. ડોક ઉંચી થતાંજ ચાચા જાણે ઘોડો પહોંચીને

તેના ઉપર લટકી ગયા. તેમની પાસેનું પોટલું તથા તુંબડું પડી ગયું. પાણી ઢોળાઇ ગયું. ચમકેલું પ્રાણી તેમને લઇને દોડવા લાગ્યું. આફ્રિકાના જંગલમાં અજાણતાં આવા કિસ્સાઓ ઘણી વાર બને છે એમ અમને અંબોપાએ કહ્યું.

થોડી વારે અમે મૂળ જગાએ પાછા આવ્યા. ત્યાં જોયું તો આચાએ લીધેલું પાણીનું તુંબડું ભાંગીને ભૂકકો થઈ ગયું હતું. અમારાં બધાંનાં તુંબડાં અડધાં તો ખાલી થઇ ગયાંજ હતાં. એટલે અમારો ભાર વહેંચી લેવાની હવે કાંઇ જરૂર રહી ન હતી.

x

x

x

પાછા અમે આગળ ચાલ્યા, પ્રતાપરાયે પોતાની પોટલી-છોડીને તેમાંથી એક નાનકડો હોકાયંત્ર કાઢ્યો. તેની સહાયથી દિશા ઝોળખીને અમે પ્રયાણ કરવા માંડ્યું. ચાલતાં ચાલતાં પોચા ખારીક રેતી વારે વારે અમારા જોડામાં ભરાઈ જતી હતી. એટલે અડધો પોચો માઇલ ચાલ્યા પછી અમારે જોડા કાઢી કાઢીને તેમાંથી રેતી ખાલી કરવી પડતી હતી. વિશ્વાળ મેદાનમાં કોઇ કોઇ સ્થળે પવનના ઝપાટાથી આપોઆપ રચાઇ ગયેલા રેતીના ડુંગરા દેખાતા હતા. અને કેટલેક સ્થળે ખાડાઓ પડી ગયેલા માલમ પડતા હતા. કોઇક વાર પવનનો સુસવાટો એવો તો જેમ્સને આવતો અને તે એટલી બધી વાર સુધી પહોંચતો કે દશ દશ ફુટ ઉંચી રેતીની ટેકરીઓ અમારા જોતજોતામાં ઉડીને સાફ થઇ જતી હતી. તેમાંની રેતી પવનથી ઉડીને બીજા ઠેકાણે જઇ પડતી હતી. અને જરા વારમાં તેની જગાએ દશ ફુટ ઉંડો ખાડો પડી જતો હતો.

કોઇક કોઇક સ્થળે બે ત્રણ ઘંચ પહોળા વાંકાચૂંકા લીસોટા પડેલા માલમ પડતા હતા. અંબોપાએ તે બતાવીને કહ્યું-“આ અજગરો પસાર થઇ ગયેલા તેના ચીલા છે.”

“આવા રેતાળ લુપ્ત પ્રદેશમાં અજગર?” મેં પૂછ્યું-“એ

ખનેજ કેમ ? તેઓ કેવી રીતે જીવતા હશે ? શું ખાઈને રહેતા હશે ?”

અંબોપાએ જવાબ આપ્યો— “ આ અજગર જીવ પ્રકારના છે. તે જમીનની અંદર પચાસ પચાસ ફુટ નીચે રહે છે. તેઓ એક જાતની મટાડી ખાઈને રહે છે.”

સૈને એ વાત ધણી નવાઈ જેવી લાગી. મટાડી ખાઈને તે કાંઈ પ્રાણી જીવી શકે ખરું ? છતાં કાંઈએ શંકાથી પ્રશ્ન પૂછ્યો નહિ. એ વાત નવાઈ જેવી ખરી પરંતુ અશક્ય ન હતી. આ જમતમાં કુદરતે બે વસ્તુને કે એ પ્રાણીને સ્પષ્ટ રીતે જીવંત પાડે એવી કાંઈ line of demarkation ચોક્કસ લીટી દોરી નથી. માછલાં જેવી રીતે પ્રાણીમાંથી હવા ખેંચે છે તેવી રીતે આ અજગરો મટાડીમાંથી કાંઈ સૂક્ષ્મ તત્વને પોતાના ખોરાક તરીકે ખેંચી શકતા હશે.

x x x x

દિવસે સવારના સાતથી દશ અને સાંજે ચારથી છ વાગતાં સુધીના ગાળામાં કાંઈ કાંઈ વાર માખી અમને બહુ પજવતી. માખી બહુ નરમ અને ઠંડુ પ્રાણી છે એમ કાંઈ કહેશે. વાત સાચી છે. પરંતુ આ આફ્રિકન માખી એટલે તો તોળા પરમેશ્વર ! એ કાંઈ એક માખી નહિ પરંતુ લાખો માખીઓનાં ટોળાં ! અને તે કાંઈ નાનકડી વટાણાના દાણા જેવી સ્વદેશી માખી નહિ. પણ ખેરખેર જેવડી અને ભરમા પેઠે શુંજતી માખી. એ માખીનું ટોળું આવે એટલે તેના શું-જરવથી વાજુંજ વામનું સંભળાય. એ કરડે નહિ પરંતુ આપણા મહોડા પર કે કાન પર બેસે તે એવી રીતે કે એને ઊરાડવા માટે આપણે આપણા ગાલ પર ગમે એટલા તમાચા મારીએ તોયે એ ત્યાંથી ખસે નહિ ! એકેકના મહોં પર સો સો માખી બેસી જાય. જ્યારે બંદુકના એક બે બાર કરીએ ત્યારે જ તે ભાગે.

x x x

લુકાન્ગા છોડ્યા પછીના અમારો આજે ત્રીજો દિવસ હતો. સ-

વારના છ વાગ્યાથી નીકળીને અપેરના અગિયાર વાગતા સુધી અમે આલ આલ કરું હવું. અત્યારે અમે થાકી ગયા હતા. થાકવાનું બીજું કારણ તો આબને સખત તાપ હતો. અમારી આગલી બધી મુસાફરી દરમિયાન અમે આબના જેવી સખત ગરમી કદિ બાળી ન હતી. ફક્ત વાગ્યાના અમારે ગળે શીષ પડ્યા હતા. માથે સૂર્યનારાયણ બડબડતા અંગારા પેઠે ધમધમી રહ્યા હતા. બરાબર અમારે માથે જ—ને તે આટલા હજાર ગાઉ દૂર હોવા છતાં જાણે અમને બાળી નાંખવા માટે માઇલ બે માઇલ પર આવી ઉના હોય લાગતું હતું.

શું અમે ત્રિષુવટત ઉપર હતા ? કોણ જાણે. પ્રતાપરાયે એક વાર મને (ચીન દેશમાં) હાડકાં ઠારી નાખે એવી ડંડીમાં હિમાચ્છાદિત પહાડોમાં મુસાફરી કરાવી હતી. જાણે તેનું વેરજ લેવાને માટે અમારે તેઓ મને અગ્નિ ઝરતા પ્રદેશમાં પ્રવાસ કરવા લમ્બ જતા હોયને—તેમ મને લાગ્યું. ધખી રહેલા સૂરજના તાપથી અમારાં શરીર પર પરસેવો છૂટ્યો હતો ? ના. ના. પરસેવો શું છૂટે ? પરસેવો છૂટતાં વારજ તે સૂર્યકિરણથી ઉકળીને વરાળ રુપે થઇ ઉડી જતો હતો. પ્રવેદતું એક પથ્થર ટીપું શરીર ઉપર ક્ષણવાર પથ્થર રહેવા પામતું નહિ.

અમારાં પાણીનાં તુબડાં લગભગ ખાલી થઇ ગયાં હતાં. ધીની પેઠે, માપી માપીને કાંજુસાકથી પીવા છતાં અત્યારે ત્રણે તુબડાંમાંથી બેથું કરતાં માંડ ત્રણ ગ્લાસ પાણી નીકળે તેમ હતું. શીષને લીધે બેલી તો શકાતું થે ન હતું. વાતચિત કરવા માટે અમે જેમ તેમ બોખરો અવાજ મળામાંથી કાઢતા હતા અને ઘણે ભાગે તો ઇશ્વારતનોજ ઉપયોગ કરતા. કાફર નોકર વેન્ટી અને અબોપા તો કાંઇજ બોલતા ન હતા. તેઓ એ સર્વ દુઃખ મૂળામૂળા સહન કરતા હતા. તેઓ આવું કષ્ટ સહન કરવાને ટેવાયલાજ હતા. પરંતુ બનુચાચા વખતો વખત કેટલોક બડબડાટ કરતા હતા. પ્રતાપરાય સાંભળે તેવી રીતે નહિ, પણ તેમની પોંઠ પાછળ તે બખડતા.

“આવું જાણત તો આવતજ નહિ.....પૈસા મેળવવાના લોભને કાંઈ થોભ હોય કે નહિ? કહે છે કે એનો ભાઈ ખોવાણો છે.....તેમાં કાંઈ શું કરે?...હુંયે મધેડોજ કેની કે માત્ર પૈસાને ખાતર મેં આની સાથે આવી ભયંકર મુસાફરી કરવાનું કજૂલ કર્યું..... વગેરે.”

જનુઆર્યાની પેટે હું પણ કાંઈ કાંઈ વાર મને પોતાને મધેડો ધારતો હતો. તેમ ન હોય તો જા માટે આવું અનુપમ સુખ અને હૃદયેશ્વરી અંપાવતીની આલ્હાદક સોડ ત્વજીને આ કર્કશ, કઠોર ને ભયાનક પ્રવાસ માથે લેવાનું સ્વીકાર્યું! પણ મારાથી કાંઈ ખોલાય તેમ ન હતું. પ્રતાપરાયનો હું વેચાયલો ગુલામ હતો. જે અનુપમ સુખ અને આલ્હાદક સોડ એમનેજ પ્રતાપે મને પ્રાપ્ત થયાં હતાં. જે એમની કૃપા, એમની ઓળખ ન થઈ હોત તો હું આજે કચારનો ચે ફુનિયામાંથી વિદાય થઈ ગયો હોત. અરવુ.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

“પ્રતાપરાયની જે”

એક સારી ઉંચી જગા જેમને અમે સૌ બેઠા. બેઠા એટલે ઉમડકજ બેઠા. વિશેષ અપ્પટ તો એસાય તેવું ન હતું. પ્રતાપરાયની આસપાસ કુંડાળુ વળાને બેઠા. પાણી પીવાની તરસ અમને ઢરકને એવી તો જોરમાં લાગી હતી કે બીજે કાંઈ સ્થળે હોત તો દેમડો ભરીને પાણી પી જાત. પરંતુ અહીં તો પાણી એટલે સોતું હતું-ના, પ્લાટીનમ અને રેડીયમ નેટલું એ કીંમતી હતું. અમે તેમાં રહેજ હાથ બોળીને અમારા મળા ઉપર ચોપડવા લાગ્યા. તેમ કરવાથી તુષા દેવીને થોડીક જાંતિ મળતી હતી.

એટલામાં પ્રતાપરાયે એક સારી મુક્તિ શોધી કઢાડી. તેમણે કહ્યું આપણે જ્યાં એક ખાડો ખોદીને તેમાં દટાઈએ, અત્યારે અમા

પર આવો સખત તાપ પડે છે તેથી ધગતીને ઉપરનો ભાગ ધખી રહ્યો છે છતાં એક એ ઘૂટ અંદરથી ઠંડી જમીન હોવી જોઈએ.

અમારા બધાના મગજમાં એ વાત ઉતરી. થોડીવારમાં અમે ત્રણ ચાર ઘૂટ ઉંડો અને અમે ચારે જણા નિરાંતે એસી શકીએ એટલે લાંબો પહોળો ખાડો ખોદી નાંખ્યો. અંદરથી નીકળેલી ઠંડી રેતીને પાછી અમારા ડીલ પર લઇને અમે તે ખાડામાં એસી ગયા. ગળા સુધી અમે જીવતા દટાઇ ગયા.

એ પ્રમાણે અમે ચારેક કલાક એસી રહ્યા. એ ચાર કલાક કેવી રીતે કાઢ્યા હશે તે અમારું મનજ સમજે છે. એનું વર્ણન કરવાને ભાષામાં શબ્દો નથી. ચારે કલાક અમારે હાડકાં એક સરખાં રાખીને અડકડ બની એસી રહેવું પડ્યું હતું. ઠંડી રેતીને લીધે પાણીની તરસ અમને કાંધક ઓછી લાગી હતી. પરંતુ ઘેર હોત તો આવા તાપમાં મેં ચાર કલાકમાં એ ઘડા પાણી પી નાંખ્યું હોત અને એ ચાર હાંડા પાણી વડે ન્હાયો હોત. અહીં તો ત્રણ પવાલાં કરતાંયે ઓછાં પાણીમાં અમારે પાંચ જણાને એ દહાડા કાઢવાના હતા.

દુનિયાની ઘડીયાળમાં બપોરના ત્રણ વાગીને નમતો પહોર થયો ત્યારે અમે ખાડામાંથી બહાર નીકળ્યા અને શરીર પરની રેતી ખખેરી નાંખી. ચાર કલાક તૂપાને જેમ તેમ રોકા રાખેલી હોવાથી પાધરાજ અમે પાણીના તુંબડા તરફ દોડ્યા અને એક સામટો હલ્લો કરીને તેમાંનું અધું પાણી સફાચટ કરી નાંખ્યું, અને પછી ખાલી તુંબડાં માથે ચઢાવીને અમે આગળ ચાલ્યા.

એ વખતે અમે તે ઝેરી તળાવથી બારેક માઇલ દૂર હતા. હોવા જોઈએ એવી પ્રતાપરાયની ગણતરી હતી. આવતી કાલની સાંજ સુધીમાં અમારે એ બાર માઇલ પૂરા કરીને તળાવે પહોંચવાનું હતું. સારી તખીયત હોય અને માલપાણી પેટપૂર ખાવા મળતા હોય તો એવા બાર માઇલ આશી નાંખવા એ તો માત્ર આંખના પલકારાનું કામ.

પણ અહીં તો ખાનપાનના સાંસા હતા. પેલી કહેવત પ્રમાણે ખાવાના કુરકા ને ઉંચકવાની ઇંટ હતી. આવડી કાંશે તો અમને કુરકા પણ ખાવાને મળે તેમ નહતું.

તે દિવસે સાંજ સુધીમાં અમે ચારેક માછલ કાપી નાંખ્યા. રાત પડી અને થોડીવારે ચંદ્રનો ઉદય થયો. ચંદ્રના આકાર ઉપરથી તે દિવસે વદ ત્રીજ હોય એમ અનુમાન થઈ શક્યું. થોડીવાર આરામ લઈ અમે પાછા ચંદ્ર પ્રકાશમાં આગળ વધવા લાગ્યા. પ્રવાસની શરૂઆતમાં તો અંખોપા અને ખનુચાચા બંને જણા ધણા ઉત્સાહમાં હતા એટલે નેઓ પોતાના અનુભવની સાચી તેમજ જોડી કઢાડેલી કાંધ કાંધ વાતો કહીને અમારી કંટાળાભરેલી સુસાફરીનો ઉદ્દેગ ઓછો કરતા હતા. પરંતુ પાછળથી તેમનોયે ઉત્સાહ ઠંડો પડી ગયો હતો. તેમાંયે ખીવાના મોત પછી તો અમારા સૌમાં ખાસ ગંભીરતા આવી હતી. પેલા કવાગાએ ચાચાના હાડકાં ખોખરાં કર્યાં ત્યાર પછી તો તેમનું મ્હોં સદંતર બંધ થઈ ગયું હતું.

અમે મૂગા મૂગા એકની પાછળ એક ચાલ્યા કરતા હતા. સૌથી આગળ પ્રતાપરાય ચાલતા હતા. તેની પાછળ અંખોપા. પ્રતાપરાયના એક હાથમાં એમનો દસ્તાવેજ નકશો હાંમેશાં તૈયારજ રહેતો હતો. અને ખીજા હાથમાં હોકાયંત્ર રાખીને તેમાં પડ્યું નેઓ બબ્બે મિનિટે જોયા કરતા હતા, રખેને દિશાફેર ન થઈ જાય. અંખોપા તેમની સાથે રસ્તાની દિશા વિષે કાંધ કાંધ વાતચિત્ત કરતો હતો. અને તેઓ બંને જણા મજાને રસ્તાનો નિશ્ચય કરતા હતા. અંખોપા આ તરફ કદિ આવ્યો નહોતો, તે છતાં જાણે બધી જગ્યાથી બોમિયો હોય તેવી વાત કરી શકતો હતો તે જોઈને અમને બહુ નવાઈ લાગી.

લગભગ રાતે દશીક વાગે અમારામાં સૌથી પાછળ ચાલતો વેળી અચાનક બોલી ઉઠ્યો:—“અરે અરે, પેલું શું છે? જૂઓ જૂઓ.”
“શું છે? ત્યાં છે?” અમે સૌ ઉત્સુકતાથી બોલી ઉઠ્યા.

વેન્ટીએ આંગળી કરીને બતાવ્યું. અમે સામે ધ્યાનપૂર્વક જોયું તો કેટલેક છેટે અંદ્રના પ્રકાશમાં એક મોટું કાળું ધાણું જેવું દેખાયું.

“એ શું હશે?” અમે વિચારવા લાગ્યા.

કોઇએ જવાબ દીધો નહિ. અંબોપાએ કહ્યું—“મને તો ઝાડ જેવું લાગે છે.”

દેખાતું તો તેવુંજ હતું, છતાં ઝાડ ન હોય ને સિંહ કે રીંછ જેવું વિકરાળ પ્રાણી હોય તો? એ કલ્પનાએ અમારા શરીરમાં બીતિનો સંચાર કર્યો. પાંચેક મિનિટ સુધી તો અમે તે કાળાં ધાયાં તરફ જોવાનું કર્યું. તે અમારાથી માત્ર એ અઢી ફર્લાંગનું દુર હશે, છતાં રાત્રીનો વખત હતો એટલે સ્પષ્ટ કેવી રીતે દેખાય? ધ્યાનપૂર્વક જોતાં જોતાં જ્યારે એવું માલમ પડ્યું કે એ ધાણું જરાયે દાલતું ચાલતું નથી ત્યારેજ તે ઝાડ કે પથરો હોવો જોઇએ એમ અમને ખાત્રી થઇ અને અમે તેના તરફ પગલાં ઉપાડવા માંડ્યાં.

વિજ્ઞાન સપાટ અને અનંત-જેનો તામ પથુ દેખાય નહિ એવા મેદાનમાં જ્યારે એકાદ ડુંગરો કે ઝાડ કે થોડોક ઉંચો પથરો પથુ પડેલો જોવામાં આવે તો તરતજ આપણને તેના ઉપર ચઢીને આસપાસ પહોંચે એટલે દૂર નજર નાંખીને જોઇ લેવાનું મન થાય છે. સ્વભાવિક રીતેજ આવી ઉત્કઠા માણસ માત્રને થાયછેજ. અમે તે ધાયાં તરફ ચાલવા માંડ્યા તો શ્વા માટે જઈએ છીએ એમ અમે નક્કી કર્યું નહતું છતાં તેની ઉપર ચઢીને આસપાસ જોવુંજ એવી અમારી બધાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. જ્યારે અમે પાસે જઇ પહોંચ્યા ત્યારે માલમ પડ્યું કે તે ઝાડ તો ખાસ્સું પચાસ સાઠ ફીટ ઉંચું છે. તેનું થડ પથુ ઘણું મજબુત અને જાડું હતું. તેનો ઘેરાવો પંદરેક ફીટ હશે.

આવડું મોટું એકનું એક ઝાડ આવા રણ પ્રદેશમાં ઉગેલું જોઇને અમને બહુ આનંદ થયો. સાથે આશ્ચર્ય પણ થયું. આ ઝાડ અઢી ઉંચું છે તો આ જમીની નીચે રેતીની તળાએ જમીન બહુજ પાસે

હોતી જોઇએ એમ પ્રતાપરાયે અનુમાન કરીને કહ્યું.

અમને એ અનુમાન સાચું લાગ્યું. પહેલ વહેણે અંબોપા તેની એક ડાળી પર ફૂદકા મારીને ચઢી ગયો. વાંદરાની પેઠે એક ડાળી પરથી બીજી પર અને બીજી પરથી ત્રીજી પર ફૂદકા મારીને તે જોત-જોતામાં ઠેઠ ઉંચેની ડાળ પર જમ બેઠો, તેણે જોઢેલી સફેદ ચાદરને લીધે ચંદ્રના પ્રકાશમાં તે પીપળા પર બેઠેલા ભૂત જેવો લાગતો હતો. તે આમતેમ જોવા લાગ્યો.

તેની પાછળ પ્રતાપરાય પણ ઝાડ પર ચઢ્યા, તેમના પાતળા શરીરને લીધે ઝાડ પર ચઢવું તેમને 'અદુ સહેલું' થઇ પડ્યું. અંબોપા જે ડાળ પર બેઠો હતો તેની ઉલટી દિશાની ડાળી પર જમ તે બેઠો અને આજા પ્રકાશમાં આંખ તાણીને જોવા લાગ્યા, તેમની પાછળ હું તથા વેન્ડી પણ અમારાં પોટલાં મત્યાદિ જમીન પર મૂકીને ઝાડ પર ચઢવા લાગ્યો. એક માત્ર બુદ્ધા અનુચારા જમીન પર ઉભા રહ્યા.

હું અડધે ચઢ્યો હાથમાં એટલામાંજ પ્રતાપરાય એકદમ ધાટો પાડીને બોલી ઉઠ્યા—“ઓ ઓ પેલું ! અહાહુરમાઇ, અનુચારા, આપણે ફાળ્યા છ. હું ધારતોજ હતો.”

એમ બોલીને તેઓ આનંદમાં આવી જમ જોરથી તાળીઓ પાડવા લાગ્યા. મને લાગ્યું કે એ વળી શું છે? ચંદ્રના કિરણને લીધે પ્રતાપરાયનું ચરકી તો નથી ગયું ને? પણ ના. પ્રતાપરાય કાંઇ ચરકી નય એવી વ્યક્તિ ન હતી. એમનો પ્રથમ આનંદાવેશ પૂરો થતાં એમણે કહ્યું—

“અહીંથી પાસેજ એક તળાવ દેખાય છે. આપણે આવ્યા તે રસ્તેજ પાછા ફરવાનું છે, ચંદ્રના પ્રકાશમાં એ તળાવનું પાણી ઝમ-ઝમાટ મારી રહ્યું છે. એજ એ તળાવ. એ શેરી તળાવ.”

છતાં અમારા આનંદનો પાર નહતો. અપોરે મારા તું‘અડાંમાંનું’ પાણી ખલાસ થવા પછી અમે તરસને લીધે મરણુતોલ થઇ જવા આવ્યા

હતા. પ્રતાપરાયની આગલી ગણતરી પ્રમાણે આ રીતે અમારે આવતી કાલનો આખો દિવસ વગર પાણીએ કાઢવાનો હતો. તેને બદલે અત્યારેજ અમે તળાવ પર પહોંચી જવાના, એ વિચારથી અમારા હર્ષનો પાર ન રહ્યો. અમે બધા તરતજ ઝાડ પરથી નીચે ઉતરી પડ્યા.

નીચે આવીને પ્રતાપરાયે કહ્યું:—“બહાદુરભાઈ, આ રેતાળ જંગલમાં આ ઝાડ ઉગેલું જોઈને જ મને એમ લાગ્યું હતું કે તળાવે મટોડીની જમીન બહુજ પાસે હોવી જોઈએ, અને તેમ હોય તો ઝાડને જીવન આપનાર પાણીનો જયો પણ નજીકમાંજ હોવો જોઈએ. તે પ્રમાણે માફ અનુમાન ખરું પડ્યું છે.”

મેં કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ, પરંતુ હર્ષના આવેશથી મને કાંઈક સાંભરી આવ્યું અને હું મોટેથી બોલી ઉઠ્યો.—

“હિપ હિપ હુરરા! બોલો ભાઈઓ પ્રતાપરાયની જેએએએ.”

અંબોપા, બનુઆયા સર્વ કાંઈ બોલી ઉઠ્યા—“પ્રતાપરાયની જેએએએએ”

પ્રકરણ ૨૨ મું

જીલ્લાબંધ તળાવ

પછી તરતજ પોટલાં તુંગડાં વગેરે ઉપાડી અમે તળાવ તરફ ચાલવા માંડ્યું. અમારા માર્ગમાંથી જે રસ્તે ચાલીને અમે આ ઝાડ પાસે આવ્યા હતા, લગભગ તેજ રસ્તે અમે પાછા ફર્યા અને પાએક કલાકમાં એ ઝેરી કહેવાતા તળાવને તીરે આવી પહોંચ્યા.

કાંઠા ઉપર ચારે બાજુ પાંદડા વગરના પુષ્કળ વેલા ઉગેલા હતા. તે એટલા બધા ખીચોખીચ અને ગુંચવણીયા હતા કે બહેચૂકે જે એમાં એક વાર પગ પડી ગયો તો પછી તમે ખેંચી ખેંચીને મરી

જાઓ તોયે પાછો નીકળવો મુસ્કેલ. એવા ધીમ વેલાવાળી પંદરેક વાર જમીનમાંથી બેઠ દાંચે વેલા ખસેડી ખસેડીને તેમજ છરીનો ઉપયોગ કરીને માર્ગ કરતા અમે આગળ વધ્યા.

એટલે જેના ઉપર મીઠાના થરના થર પાડી ગયા હતા એવી જમીન આવી. ચંદ્રના પ્રેકાશમાં જાણે શ્વેત આદર પાથરી હોય તેવી તે જમીન દેખાતી હતી. જ્યાં આગળ ચંદ્રકિરણનું વક્રીભવન થતું હતું ત્યાં તેટલી જગામાં મીઠાના રબ્બકણો ઝળક ઝળક થતા હતા.

હવેજ અમને સમજાયું. ડાયન તુઝ્છી-છટાલીયન સાહેબે આ તળાવને ઝેરી શા માટે કહ્યું હતું તે. આ તળાવ ખારા પાણીનું હતું. હજારો મણુ મીઠું તેમાંથી સૂકાઈને કિનારે પડી રહ્યું હતું. મેં જમીન પરથી મીઠાનો એક ગાંગડો ઉખેડીને મ્હોમાં નાંખ્યો. તો—ઓ આપરે! કડવું કડવું કડવું! થુ થુ થુ ! ! !

મેં પ્રતાપરાયનું ધ્યાન એ તરફ ખેંચ્યું. તેમણે પણ એક ગાંગડો મ્હોંડામાં નાંખ્યો અને નાંખતાની વારજ થુંકી નાંખ્યો. તેમણે કહ્યું—“આ તો વિભાયતી મીઠું છે, વિભાયતી.”

“જીભાળ લેવાનું ?”

“હા.”

ઝોતારી ! ભારે એ મીઠું કેમ ખવાય ? અને એ પાણી કેમ પીવાય ? પીએ અને રસ્તામાં અમારામાંથી એકાદ બે જણને સામટાં પેટ છૂટી જાય તો ? કમળપત્ની. ડાયન સાહેબે આ બાબતનો ખુલાસો કર્યો હોત તો કેવું સારું ? પણ કદાચ તેમના વખતમાં લોકો આ મીઠાનો જીભાળ લેતા નહિ હોય. કેાણ જાણે.

કડવું મીઠું જોઈને પાણી પણ કડવું કડવું હશે એમ માની અમે બારે વિમાસણમાં પડ્યા. જે તેમ હોય તો આ તળાવને કાંઈજ અમારા પાંચે જણાનું મોત નડકી હતું. પણ ડાયન સાહેબે લખ્યું હતું કે આ તળાવનું પાણી ત્રણેક દિવસ પીવાય ત્યાં સુધી હરકત

નહિ. તેમણે પોતે અજમાવી જોયા વગર તો આ પ્રમાણે નહિ જ લખ્યું હોય !

એ વિચારે હિંમત લાવીને અમે પાણી તરફ આગળ વધ્યા. મીઠાને લીધે ચકચકતી એ ફર્લાંગ જેટલી જમીન અમે વટાવી. ચાલતાં ચાલતાં મેં પ્રતાપરાયને પૂછ્યું—

“ આટલું મીઠું હિન્દુસ્થાન લમ જમ વેચ્યું હોય તો કેટલા રૂપિયા લેપને ? ”

“ લાખો રૂપિયા. ”

“ પણ આ મોતના મેદાનમાં આવીને એને લમ જમ કયો કાકો ? ” પાછળથી અનુચારાએ ટક્કો કર્યો.

“ જોજ મોટી મુશ્કેલી છે. ” મેં અનુમોદન આપ્યું.

“ તમારા હિંદુ લોક કહે છે ને, કે રાવણની લંકામાં તો સોનાના ડુંગર છે. પણ તે ખોદીને લાવવું કેવી રીતે ? ”

“ એ ડુંગરા જે ખોદીને લાવે તેજ ખરો મરદ. ” પ્રતાપરાયે ખોંખારો કરીને કહ્યું :—“ બાકી તેની વાતો કરનારા આપલાએનો તો દુનિયામાં કશો તોટો નથી. ”

“ ખરી વાત છે. ”

થોડીવારમાં અમે તે તળાવના પાણી નજીક આવી પહોંચ્યા. પ્રતાપરાયે તેમાંથી એક ચાંગળું ભરીને મ્હોંમાં નાખી જોયું.

“ કંઈ નહિ. ઠીક છે. ચાલશે. ” તેમણે કહ્યું.

મેં પણ થોડુંક પાણી ચાખી જોયું. તે કંઈક કડવું હતું. પરંતુ ખીલકુલ પીજ ન શકાય એવું ખરાબ ન હતું. મેં એક ખોખો ભરીને લીધું અને જેમ તેમ કટાણું મ્હોં કરીને ઘુંટડા ઉતાર્યો. ખીજાઓએ પણ તેમ કર્યું. મુસાફરી અને શાકને અંતે આઠેક કલાકે અમને પાણી—કડવું કડવું-પીવા મળ્યું તેથી લક્ષ્મીજી શાન્તિ વળી.

ખીજાં ખીજાં ચે જેટલું પીવાય તેટલું રૂચિપ્રમાણે પાણી પીને

અમે જરાક વાર દૂર આરામ લેવા બેઠા. હરમ્યાન નોકરોએ તુંબડાં સાફ કરીને પાણી ભરી લીધું.

પછી અંબોપાએ પ્રતાપરાયની પાસે આવીને કહ્યું—“ડાક્ટર સાહેબ હું તમને એક વાત કહું?”

“શું છે? બોલ.”

“આપણે હવે કામોરકુથી ઝાઝા દૂર નથી.”

“તેં કેમ જાણ્યું?”

“મારી મા આ કડવાં તળાવ વિષે ધણીવાર વાતો કરતી હતી. હું તે વખતે ધણેજ નાનો હતો પરંતુ તેની વાતના સંસ્કારો મારા મગજ પર બહુજ સચોટ પડેલા છે. તે કહેતી હતી કે તારા આપે મને આપેલી વીંટી એક તળાવમાં પડી ગઈ. તે તળાવનું પાણી કડવું હતું.”

“ત્યારે શું તારી મા આ તળાવ પર આવી હતી?”

“આવીજ હોવી જોઈએ.”

“કેવી રીતે આવેલી?” અમારા બધાના મુખમાંથી આશ્ચર્યોદ્ગાર નીકળી પડ્યો.

આવી બચાવક નિર્જન જગ્યામાં, આવા નપાણીયા જીવંત રજુ પ્રદેશ વટાવીને કોઈ માણસ અહીં આવીજ કેવી રીતે શકે? અને તેમાં પણ કોઈ સ્ત્રીજન અહીં આવ્યાનો તો ખ્યાલજ કેમ કરી શકાય?

અંબોપા એનો કાંઈ ખુલાસો આપી ન શક્યો. તેણે કહ્યું—“તે તો કોણ જાણે. પરંતુ મારી મા આવી વાત કરતી હતી. તેની છાપ મારા મગજ ઉપર સચોટ પડી છે.”

અમે સૌ વિચારમાં પડી ગયા. બેએક મિનિટ સુધી કોઈ કાંઈ બોલ્યું નહિ. પછી અચાનક મને એક શંકા થઈ આવી. મેં પ્રતાપરાયને પૂછ્યું—

“ડાક્ટર સાહેબ, આ કેમ બને? આવા અનાદિ અનંત જેવા ધોર વેરાનમાં આ એક તળાવ રચાયુંજ કેવી રીતે હશે? આ પાણી

ક્યાંથી આવ્યું ? અહીં વરસાદ તો પડતોજ નહિ હોય. કદાચ પડતો હશે તો તે પા અડધા ઇંચથી વધારે તો નહિજ પડતો હોય, તો પછી આ તળાવનું આટલું બધું પાણી બેસું કેવી રીતે થયું હશે ?”

પ્રતાપરાયે જરાક વિચાર કરીને જવાબ દીધો—

“તમારી શ્રેણી બહુજ વિચારશીલ અને સ્વાભાવિક છે, હમણું એક મિનિટ ઉપર હું પણ એજ વિચાર કરતો હતો. તમારા પ્રશ્નના મને તો બે ખુલાસા જડે છે. એક તો એ કે આ પાણી પાસેજ આવેલા કોમોરકુના કુંગરા પરથી, ત્યાં બરાબ રહેતા કુંડમાંનું પાણી જમીનની અંદરની કોષક તરડોમાં થઇને ઝરણાંઓ રૂપે અહીં આવતું હોય. બીજો ખુલાસો એ છે કે અહીં આફ્રિકા ખંડમાં એવા કેટલાક પ્રદેશો છે જેની જમીન દરિયાના પાણીની સપાટી કરતાં સેંકડો ફીટ નીચી છે. આફ્રિકાને ઉત્તર કિનારે ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર ફેટલોક ખાગ દરિયાનાં પાણી કરતા હોઠસો ફીટ નીચે છે એવું તમે કદાચ જૂગોળમાં શીખી ગયા હશે. તેજ રીતે આ પ્રદેશ સમુદ્ર કરતાં નીચે છે. એવું મને લાગે છે. અને પૃથ્વીના ઉંડાણમાં રહેલા પાષાણી યરોની તળાવો થઇને દૂરના મહાસાગરનાં પાણી અહીં આવતાં હોવાં જોઇએ. એ ઝરણાનાં માર્ગમાં કોષક સ્થળે એપ્સમ સોલ્ટની ખાણ હોવી જોઇએ તેના સ્પર્શમાં આવવાથી આ પાણી કડવાશ પકડે છે એમ મને લાગે છે. આમાંયે પહેલા કરતાં બીજો ખુલાસો મને વધારે સંભવિત લાગે છે...”

એ પ્રમાણે અમે કેટલીક વાતો કરી. પછી પ્રતાપરાયના ખુલાસા ઉપર વિચાર કરતો કરતો કોણુ જાણે કંઈ ઘડીએ હું નિદ્રાધીન થઇ ગયો તે મને ખબર નથી. બનુચાચા વગેરે તો અમારા પહેલાં ક્યારના ઘોરવા મંડી પડ્યા હતા.

પ્રકરણ ૨૩ મું

પાણીનું કાણું !

પ્રાતઃકાળે અમે જાગૃત થયા અને આસપાસ ચારે બાજુએ દૃષ્ટિ કરતાંજ અમે ચક્રિત થઈ ગયા. અમારાથી થોડેજ દૂર કોર્મરૂકના બે પહાડો દેખાવા લાગ્યા હતા. થોડે દૂર જોડેલે કાંઈ માધલ બે માધલ નહિ ધારવું, ખાસ્સા પંદર માધલ દૂર તે હતા. પુસ્તકોમાં અને દસ્તાવેજમાં વર્ણન આવ્યા પ્રમાણે બરાબર જાણે વિશાલકાય બયાનક રાક્ષસીસ્તન હોય તેવીજ રીતે કુદરતે તેને ગોઠવેલા હતા. બંને પહાડોના રંગ રતાશ પડતો કાળો હતો અને મથાળાનો કેટલોક ભાગ જુરો રંગનો દેખાતો હતો તેથી તે બરાબર સ્તનની દીઠડીઓ જેવો લાગતો હતો. અમને એ પહાડોનાં દર્શનથી બહોળ આનંદ થયો.

બંને પહાડોની વચ્ચે તેમજ બંને બાજુએ ધણે દૂર સુધી પર્વતોની એક સરખી હાર ચાલી જતી હતી. તે જાણે એ રાક્ષસીએ પ્રસારેલા લાંબા હાથ જેવી લાગતી હતી. જેમ જેમ પ્રકાશ વધવા લાગ્યો તેમ તેમ એ પહાડોની આસપાસ છવાયલું ધુમસ ઝોગળી જઈ તેની શોભા સ્પષ્ટ થવા લાગી. પ્રતાપરાયે તેના તરફ બારીકાઈથી જોઈને કહ્યું:

“મને ચોક્કસ લાગે છે કે આ પહાડો આગળ ધણા સમય પૂર્વે જવાળામુખી હોવા જોઈએ.”

“શા પરથી આપ એમ કહો છો?”

“આ પહાડોના આકાર બરાબર જવાળામુખી જેવા છે. વળી ધણા વરસ પૂર્વે એના મુખમાંથી જે લાવા રસ નીકળેલો તેના રેલા પહાડોની બાજુઓ પર સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.”

“આપણું કહેવું સાચું લાગે છે. એમાંથી મોટા પથરા ઉડ્યા હશે તે બધાં તળેટીમાં પડેલા દેખાય છે.”

“હવે જે ભાગ જુરો દેખાય છે ત્યાં બરફ ઠરેલું છે. આપણે

એ જગાએ પહોંચીશું ત્યારે સખત ઠંડી લાગશે.”

એ પ્રમાણે અમે કેટલોક વખત વાતચિત કરતા બેઠા. થાક સિવાય બીજું કશું ખાવાનું અમારી પાસે હતું નહિ, તેથી ખવાય તેટલો થાક ખાઇને અમે ઉઠ્યા. હવે માત્ર પંદરેક માઇલ ચાલવાના હતા છતાં અમને બે અઢી દિવસથી ઓછો સમય ભાગ્યેજ લાગે તેમ હતું. પ્રવાસની શરૂઆતમાં અમે રોજના પંદર પંદર માઇલ કાપ્યા હતા. પરંતુ જેમ જેમ ખાનપાનમાં ખાડો પડતો ગયો તેમ તેમ અમારા ટાંટીઆતું જેર પણ નરમ પડતું ગયું હતું. અને છેવટના ભાગમાં આઠથી દશ માઇલ કરતાં વધુ મજલ કરી શકાતી નહતી. તેમાં આજથી ખાવાને નામે મીકું હતું, એટલે એટલું પણ અંતર કપાય એવી આશા ન હતી.

જેમ જેમ પૂર્વમાં સૂર્યનારાયણ ઉંચે આવતા ગયા તેમ તેમ સામેના પહાડોની ખારીક વિગતો દેખાવા લાગી, તળેટી આગળ કેટલીક ઝાડી હોય એમ પણ માલમ પડ્યું, તે જોઇને અમને હાંસિકાસ આવ્યા. કદાચ એમાં કાંઇ ખાવાનું મળશે ખરું.

x

+

+

ત્રીજા દિવસે બપોરે અમે એ ઝાડીવાળા ભાગ પાસે આવી પહોંચ્યા. દરમ્યાન ગાળામાં કશું નોંધવાલાયક બન્યું ન હતું. ઝાડી પાસે આવતાંજ અમે સૌ તેની તરફ દોડ્યા અને અંદર પેસી કાંઇ ખાતાલાયક ફળ ફુલાદિ હોય તેની શોધ કરવા લાગ્યા.

થોડીજ વારમાં દૂર ગયેલો અબોપા મોટેથી ખૂમ પાડીને બોલી ઉઠ્યો—“ઓ, કોળું ! કોળું ! આવો.”

અમે સૌ તે તરફ દોડ્યા, જોયું તો અબોપાએ ઝાડીના એક ભાગમાં એક પાણીચું કોળું શોધી કાઢ્યું હતું. તેણે આંગળી કરીને બીચન અનેક કોળાં અમને બતાવ્યાં. ત્યાં હજારો પાકકાં ગોળ જેવાં કોળાં તૈયાર થઇને પડેલાં હતાં. કેટલાંક પાકીને ઉતરી ગયેલાં અને

કેટલાંક સડેલાં પણ હતાં. આટલાં બધાં કાળાં એકી વખતે કાઠ દહાડા જેવામાં પણ આવ્યાં ન હતાં, એને અહીં કોણ વાવી ગયું હશે? કાઠજ નહિ. કુદરતની કરામતથી દર વરસે આ જગાએ હજારો કાળાંનો પાક થતો હશે અને તેનો કાઠ માલિક કે બોડતા ન હોવાથી ત્યાંનો ત્યાંજ એનો નાશ થઈ જતો હોવો જોઈએ. દક્ષિણ તરફથી કે પહાડોની ઉત્તરના વસ્તીવાળા પ્રદેશમાંથી પક્ષીઓ ઉડતા ઉડતા આ તરફ આવ્યાં હશે. તેઓ જે દાણા ચણી લાવેલા તેનાં બીયાં અધાર સાથે અહીં પડેલાં તેમાંથી આ નિપજ થયેલી હોવી જોઈએ. સમુદ્રની અંદર પરવાળાના ટાપુઓમાં આવીજ રીતે ભાતભાતની વનરપતિ ઉગેલી માલમ પડી છે. અરતુ.

અમે તો કાળાંના ઢગલા ઉપર જુખાળવા ગીધની માફક તૂટી પડ્યા. કાળું એટલે ખાવાનું જોઈએ અને પાણીયે ખરું. અમે દરેકે ત્રણ ત્રણ કાળાં ખાધાં. પછી પાંચ સાત કાળા કાપીને તેમાંના ગર્ભનું પાણી એક તુંબડામાં કાઢ્યું અને પછી એક કકડા વડે બીજા તુંબડામાં ગાળી લીધું. તે અમે બધાએ ધરાઈને પીધું. પેલા કવીનાઈન જેવા જુલાબીયા તળાવના કડવા પાણી કરતાં તો એ સો દગ્ગજે સારું અને સ્વાદિષ્ટ લાગ્યું. અમે બધા તુંબડાનું ઝેરી પાણી ઢોળી નાંખીને એજ રીતે બીજાં કાળાં કાપીને તેનું પાણી કાઢી ભરી લીધું.

પછી કેટલાંક કાળાં સાથે લઈને અમે આગળ ચાલવા લાગ્યા. અમારે હવે પહાડોનો ઢાળ ચઢવાનો હતો, જે આ કાળાંની કુદરતી વાડી હાથ લાગી ન હોત તો આ પહાડો ઢાળ ચઢતાં ચઢતાં અમારા કંઠે પ્રાણ આવી ગયા હોત. પરંતુ પેટને પૂરતો આધાર મળેલો હોવાથી અમારા ટાંટીઆમાં જોર આવ્યું હતું. એટલે અમે સપાટાબધ આગળ વધ્યા. જેમ જેમ આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ અમારી પાછળના રણપ્રદેશની રમણીયતા અને વિશાળતા અમારી નજરે પડવા લાગી. તેમજ તળેટીમાં જે ગરમ હવા અમને બાળી મૂકવા જેવી

આકરી લાગતી હતી. તેને બદલે ઠંડી સહન થઇ શકે એવી હુંકાળી હવાનો અમને સ્પર્શ થવા લાગ્યો.

પ્રતાપરાયે કહ્યું-“હજી તો આપણે પૂરા બે ફર્માંગ પણ હાંચે ચઢ્યા નથી. આ તો પાશીરામાં પહેલી પ્રણી જેવું છે. જ્યારે આપણે અડધેક પહેાંચીશું ત્યારે આપણી પાસેનાં બધાં કપડાં લપેટી લેવાં પડશે અને લે છતાંયે આપણે થરથર ધ્રુજતા હોઇશું.”

અને એ વાત અમને ખરી લાગી. બીજાને મામલેક આદ્યા એટલામાં તો બાણે અમે મુંઝાઇ શહેરમાં ફરતા હોઇએને એવી આદલાદ-બનક શીતળ અને ઉત્સાહપ્રેરક હવા લાગી. પવન પણ જોસબેર ટુંકાતો લાગ્યો. અમારો રસ્તો વાંકોચૂકો હતો. સાપના લીસોટા જેવો એ માર્ગ વટાવતાં અમને ધણો શ્રમ પડતો હતો. કોઇ કોઇ વાર પથરાઓ ઉપરથી કુદકા પણ મારવા પડતા હતા. શ્રમને લીધે જ થોડાક પ્રવેદ બિંદુ અમારાં કપાળ પર ઉત્પન્ન થતાં હતા પરંતુ તેને બીજાજ પળે અનિલ લહરીઓ બાણે ચુમી લઇ જતી હતી.

+

+

+

વળી અડધેક માઇલ હાંચે ચઢ્યા. પાછળ ફરીને જોયું તો ધણે દૂર પેલું ઝેરી તળાવ એક રુપેરી ચાંદલા સરખું દેખાવા લાગ્યું. બે ત્રણ માઇલ રસ્તો બીજા કાળો એટલે ક્ષિતિજમાં ધણે આધે ઝગઝગાટ મારતો વાંકોચૂકો લીસોટો પડેલો હોય એવું કાંઇક દેખાવા લાગ્યું. એ લુકાબા નદી હતી. એની પેલીમેર બે ચાર કાળાં ટપકાં, તલના દાણા જેવાં દેખાયાં. આખા રણમેદાન ઉપર બપોરનો કોષાયમાન સૂર્ય પોતાનાં ફાહક કિરણો વરસાવતો હતો ને તેથી કોઇ કોઇ સ્થળે મૃગ જળ એવું પાણી બરાલણું હોય એવી ભ્રમણા થતી હતી. પરંતુ એ મૃગજળ હવે અમને કોઇ રીતે છોતરી શકે તેમ ન હતું. અમે એના પંજમાંથી આગાહ સટકી ગયા હતા, સટકી શક્યા હતા. અમે તો જેમ જેમ એક ડગલું આગળ માંડતા હતા તેમ તેમ મીઠી શીતળ

આખોડવાની અંદર પ્રવેશ કરતા હતા. પર્વતોને મથાળે રહેલી બરફની લાઇન અચાંચી હવે ઝાંઝી દૂર ન હતી.

પાંચેક કલાકની મુસાફરી પછી અમે એક ઠેકાણે ઉભા રહ્યા અને અમારી પાસેનાં બધાં કપડાં અરસપરસ વગે પડતાં વહેંચીને અમારાં શરીર પર ચઢાવી લીધાં. શીતળતાનું પ્રમાણ જોઈએ તે કરતાં અમારાં સહન થાય તે કરતાં વધારે હતું. એટલે એમ ક્યાં વગર અમારો છૂટકો ન હતો. પછી થોડેક આગળ ચાલ્યા એટલે પર્વતના ઉંચા મથાળા પરના બરફમાંથી ઓગળીને નીકળેલા નીતર્યા કાચ સરખા પાણીની નાની નાની નદીઓ અમને માર્ગમાં દેખાવા લાગી. એ નદીઓ પહાડને ઢોળાવ ઉતરીને નીચે પથરાયેલા વિશાળ ઉંડા વાલુકા પટમાં કોણે જાણે ક્યાં ને ક્યાં સમાઈ જતી હતી. દિવસે જગવાન સૂર્યનારાયણ એ બીનાશને શોષો લઈ ઉંચે ચઢાવતા અને રાત્રે તે વાલુકામાંથી ઉતરીને પહાડને માથે આવી ખેસતી. બીજે દિવસે પ્રાનઃક્રમે વળી પાછા રેલા ચાલતા અને એ કુદરતી વિધિ વરસનાં વરસ, જમાનાઓ થયાં ચાલ્યાજ કરતી.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

ચેતન-અચેતન

સાંજ સુધીમાં અમે એ પહાડોની વચ્ચેની પેલી દિવાલ જેટલી ઉંચાઈએ આવી પહોંચ્યા. હવે અમારે વધારે ઉંચે ચઢવાનું ન હતું. ઉંચે પહાડને મથાળે એ રાક્ષસીનાં સ્તનની ડાંટડી આગળ બરફના થર બાજ્યા હતાં તે જગ્યા snow-line હિમ રેખા હવે અમારાથી ઝાંઝી દૂર ન હતી.

પરંતુ હવે અમારે તો પેલી દિવાલ તરફ ચીંડવાનું હતું. હાજી અહતાં ત્રણેક કલાક નીકળી ગયા હતા એટલે અમારા પગ પથ અચ્ચ

હતા. અને સંધ્યાકાળ ઝઝૂમી રહ્યો હતો. એટલે હવે કોઈક સ્થળે રાત-વાસો કર્યા વગર છૂટકો ન હતો.

અમે આમ તેમ કોઈ ગુફા હોય તેને માટે શોધ કરવા લાગ્યા. મોટા મોટા પથરાઓનો પાર ન હતો. કેટલાક પથરા તો ધર ધર જે-વડા ગંજવર હતા થોડીજ વારમાં અમે રાત વાસો કરી શકીએ એવી જગાએ આવી પહોંચ્યા. ત્રણચાર રાક્ષસી શિલાઓ એક બીજાને અડકીને એવી રીતે પડી હતી કે તેમની વચ્ચે ગુફા જેવો ઘાટ બની રહ્યો હતો. એની અંદર અમે રાતભર નિરાંતે સુષ્પ શકીએ તેવું હતું. આથી અમે તુરતજ અમારાં ગાસડાં પોટલાં ઉતાર્યાં અને પ્રથમ તો થોડીવાર હાઆઆઆઆસ કરીને બેઠા.

પાએક કલાક આરામ લીધા અમે આસપાસથી સુકકાં ઝાડવાં ડાખળાં વણી લાવવાને માટે નીકળ્યાં. અમે બરફની પડોશમાં, તેની છત્તરછાયા હેઠળ આવી પહોંચ્યા હતા. અને દિવસેજ ટાઢથી થર થરતા હતા. ત્યાં રાતના તાપણું કર્યા વગર કેમ ચાલે ? સદ્ભાગ્યે ત્યાં સુકાયલાં ઝાડવાની સારી વિપુલતા હતી એટલે જોતજોતામાં અમે લાકડાં છોડીયાંનો મોટો ઢગલો ગુફાના મુઠાં આગળ કરી દીધો.

અંબોપાએ ચક્રમકથી દેવતા પાડીને તાપણું કર્યું. જ્યારે ગુફાની અંદરની હવા પૂરતી હુંકાળી થઈ ત્યારે અમે બધા તેમાં હાસ કરીને બેઠા. પ્રતાપરાયે પોતાના અંથેનો ગાંસડો છોડી તાપણાંના પ્રકાશમાં વાંચવા માંડ્યું. તેમણે ડાયન તુચ્છીનો નકશો કાઢ્યો અને કેટલીકવાર બારીકાઈથી નિહાળ્યા પછી અચાનક બોલી ઉઠ્યા—

“વાહ શાબાશ ! આ રહ્યું. બહાદુરભાઈ. જૂઓ.” હું તેમની પાસે ગયો અને તેમની સાથે નકશામાં જેવા લાગ્યો. પ્રતાપરાયે એક જગા પર આંગળી મૂકી મને એક નિશાન બતાવ્યું. તે એક કાળું ટપકું હતું. અને પછી એ ટપકાના સંબંધમાં બીજા કાગળ પર કરેલું ટીપ્પણ વંચાવ્યું. તેમાં અમ બંનેલું હતું કે પહાડને મથાળે

વચલી દિવાલની સપાટી જેટલે ઉંચે એક ગુફા છે. શાલીવાન રાજા ઉત્તરમાંથી આવેલા તેમણે પર્વતની આ બાજુ પર હેલ્લો મુકામ એ ગુફામાં એક રાત કરેલો, અને ત્યારબાદ પાછા ફરેલા. ગુફાની અંદરના ભાગમાં પથરાઓ ગોઠવીને રચેલા ચૂલાઓ જેવું કાંઈક અમારા જોવામાં આવ્યું. સેંકડો વરસ ઉપર શાલીવાન રાજાનાં માથુસો-સૈનિકો એ ચૂલાઓ પર રોટલા શેકી મચેલા-એમ માનવાને પૂરતું કારણ મળતું હતું.

પછી પ્રતાપરાય એ નકશાની અને ગુફાની બાબતમાં પોતાનું કાંઈક ટીપ્પણ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા. પેન્સિલ્વેનિયા એ કામ તેમણે કરવાનું હતું, કારણ શાહી ખડીઓ તો અહીં હોયજ શાના! ઘેરથી આણી હોત તોયે આટલા પ્રવાસમાં બધી શાહી સુકાઈને કાંકરા થઈ ગઈ હોત. પ્રતાપરાયને તેમનું કાર્ય કરવા દઈને બાકીના અમે નિદ્રા દેવીની આરાધના કરવા માટે જરૂરી ખટપટ કરવા લાગ્યા. થોડીક જમીન બાળીને સાફ કરી. અમારા કામળા પાથર્યા. જમીનનો પથર તો જાણે ઠંડો ખરજીજ હોય એવો લાગતો હતો. ગુફાની બહાર શીતળતાનું બયાનક સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયું હતું. અડધા કલાકમાં તો અમે ભેગા કરેલા બળતણમાંનો અડધો ભાગ રવાહા થઈ ગયો હતો. બાકીના અડધા ભાગમાં આખી રાત પીતાડવાની હતી. કારણ કે બીજાં કામળાં શોધી લાવવા માટે ગુફાની બહાર નીકળવાની કોઈની હામ આલે તેમ ન હતું, આથી જ કાંઈ માલ બચેલો હતો તે કરકસરથી વાપરવાનો હતો.

પોતાનું લેખન કાર્ય પૂરું થયું એટલે પ્રતાપરાયે પશુ પોતાનાં કક્કરો સમેટી લખાવ્યું. તાપણમાંનો દેવતા શાંત પડતો જતો હતો. ગુફાને એક નાકે વેન્ટી અમારો કાફર નોકર સુતો હતો. ઠંડીને લીધે તેના દાંત કકડતા હતા. ઉંઘમાં પશુ તે કોઈ કોઈ વાર હુહુહુ કરીને બોલી ઉઠતો હતો. મને લાગ્યું કે આ વેળા ચરમામીટર જોયું હોય

તો તેમાં ફીઝીંગ પોર્ટ કરતાંયે પારે દશ આર ડીઝી નીચે જઈને બેઠેલો માત્રમ પડે, એવી સખત કકડતી ટાઢ લાગતી હતી.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

હાથ રે એ મહત્વાકાંક્ષા !

મધ્યરાત્રિ પછીના એ એક વાગી ગયા હશે. તાપણામાંથી અગ્નિ ખીલકુલ હોલવાઈ ગયો હતો. ગુફામાં કેવળ ઘોર અંધકાર છવાઈ ગયો હતો. ઢળુ રાત્રિ પૂરી થવાને બીજા આર કલાકની વાર હતી. ચાકને લીધે કંઈ આવતી હતી પરંતુ અમલ ટાઢને લીધે વારંવાર જાગી ઉઠાતું હતું. અને એક વાર જાગ્યા પછી ફરી પાછી નિદ્રા સંપાદન કરવી એ મુશ્કેલ લાગતું હતું. ઠંડીગાર જેવી બનેલી ગુફામાં અમે સૌ કુકડું વળીને સૂતાં હતાં.

નિદ્રાના આવાહનનો કેટલોક પ્રયાસ કર્યા પછી થોડીકવારે મારી આંખ પાછી મળવા લાગી. એવામાં એક તરફ કાંઈક સળવળાટ થતો લાગ્યો. ચમકી ઉઠવા જેટલો હું જાગત ન હતો. તેમ પૂરેપૂરો સુપ્ત અવસ્થામાં ન હતો. કાંઈક ઉઠ્યું ને મારી પાસે આશ્રુ. તેનું અંગ ધ્રુજતું હતું—હોવું જોઈએ. તેના મુખમાંથી અસહ્ય ટાઢને લીધે મંદ સુસકારા નીકળતા હતા. મારી પાસે-મારી જોડે તે સ્વપ્ન ગયું. અને મારી કામળીમાં બરાવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યું. મને તેની હયા આવી. મને પણ ટાઢ સખત વાતી હતી. એના શરીરની હુંક મને પણ મળશે એવી લાલચે મેં એને મારી કામળીમાં સ્વીકારી લીધો. તે કાણ હતો તે જણ્યા પગરજ મેં એને સ્વીકારી લીધો. તે કાણ છે એ જણવા જેટલી મારામાં જાગૃતિ ન હતી અમે બંને એક કામળીમાં એક બીજાની સહોડમાં બરાબને સ્વપ્ન ગયા. ઉઘમાં કેટલાંક વારે, કાણ જાણે ક્યારે, અમે બંને એક બીજાને બેટી પડ્યાં.—તે જલ્દી કલાય નહિ. પરંતુ મળસ્કે જ્યારે હું જાગત થવા આવ્યો ત્યારે મારી

ખાનસામણી બરફ જેવી ઠંડી કાંઈ મોટી વસ્તુ હતી—અરે ના. ના. કાંઈક માણસનું શરીર હતું—જેવું બાન થતાંજ મારે આખે શરીરે રોમાંચ થયો. કપાળે પરસેવો વળ્યો. આખું અંગ ઘરઘરી ઉઠ્યું.

મેં એ શરીર પર હાથ ફેરવ્યો. અરરર, આ શું? જાણે ઠંડું બરફ! ને તે કાણુ? અમારો કાફર નોકર વેન્ડી! એની આ દશા? શું એ મરી ગયો? એ પ્રજાની સાથેજ હું તરત જાગૃત થઈ ગયો. પ્રતાપરાયને ખૂબ પાડી ઉઠાડ્યા. બનુચાચા પણ ગમરાટથી આંખો ચોળતા ઉઠ્યા તેમણે તો ધાર્યું કે રાતના કાંઈ વાથ વડે યુદ્ધમાં પેસી આવ્યું કે શું? પ્રતાપરાયે ફરી તાપણું ચેતાવ્યું. તેના પ્રકાશમાં જોયું તો ખરેખર વેન્ડીનું શરીર ટાઢમાં ઠરીને લાકડું થઈ ગયું હતું. તેની આંખોના ડોળા ઉંચે ચઢી ગયા હતા અને મ્હોં ઉઘાડું રૂઝ અડધી જાન બહાર લટકતી હોવાથી દેખાવ અત્યંત ખીલામણો લાગતો હતો. એ શરીરમાંથી પ્રાણ ક્યારના નીકળી ગયા હતા, એ વિશે જરાયે શંકાને સ્થાન ન હતું.

પ્રતાપરાય તે મુઠ્ઠા તરફ જોઈ રહ્યો. અમે બધા પણ તેના તરફ જોઈ રહ્યા. કાંઈ કાંઈ બોલ્યું નહિ. કાંઈને કશું બોલવાનું સંજોગ ન હતું. પ્રતાપરાયના મુખ ઉપર એક પ્રકારની ગંભીર વિષાદમય વ્યક્તિ છવાઈ ગઈ હતી, “મારીજ મદવાકાંક્ષાનું આ બલિદાન” એવો વિચાર એમનું અંતર વેધી રહ્યો હતો. થોડીજ વારમાં તેઓ જમીન પર ખેસી ગયા. તેમનું જોઈ અમે પણ ખેસી ગયા.

“બહાદુરબાઈ!” પ્રતાપરાય બોલ્યા.

મેં તેમની સામે જોયું, પરંતુ તેઓ કાંઈ બોલ્યા નહિ. માત્ર જમીન તરફ અને વેન્ડીના મૃત શરીર તરફ તેઓ જોયા કરતા હતા. તે ઉંડા વિચારમાં પડી ગયા હતા. તેમણે બહો વખત સુધી મૌન રાખ્યું. અમે પણ મૌનજ સેવ્યું, અને મૂગા મૂગા બહો વખત સુધી ખેસી રહ્યા.

હરમાન પ્હો દાટીને સવાર પડવા આવી હતી. યુદ્ધની બહાર

ઝાડીઓમાં વહેલાં ઉઠનારાં પંખીઓ ઉડાડેક કરવા મંડી પડ્યાં હતાં. તેમના કંઠરવે એ પહાડોની રમશાન સમી ગંભીરતા તોડીને તેમાં કાંઈક ચેતન આણ્યું હતું. પ્રતાપરાય કેટલીક વારે વિચારોમાંથી એકદમ જગ્યત થઈને બોલો ઉઠ્યા—

“બહાદુરભાઈ, આપણે આ લાસને ઠેકાણે પાડવી જોઈએ.”

“હાજી. થું કરીશું?”

“થું કરીશું એનો વિચાર કરતાં મારું મગજ બહાર મારી જાય છે. લાસનું તો કાંઈક થશે—જે થવાનું હશે તે થશે. પરંતુ મારી મહત્વાકાંક્ષા હજી આવા ખીજાં કેટલા ભોગ લેશે? એ વિચારે અને દિગ્મુઢ બનાવી દીધો છે. વિશાળ રણ મેદાનમાં હાથીની સામે થવા જતાં ખીવા તેના પગ તમે ચગદાઈ મુઓ. અને અહીં આ જીવલેણ કંડીએ વેન્ટીના પ્રાણ્ય હરી લીધા! મારે ખાતર અન્ય મનુષ્ય ગમે તેવું સંકટ સહન કરે તેની કાંઈ શીકર નહિ, કારણ કે તેનો બદલો દ્રવ્ય રૂપે કે ખીજી કોઈ પણ રીતે હું તેને આપી શકું છું. પરંતુ જ્યારે તે મારે માટે કામ કરતાં પ્રાણ્ય ગુમાવે ત્યારે હું નિરૂપાય થઈ પડું છું કારણ કે હું તેના પ્રાણ્ય પાછા લાવી શકું એટલી હાલ મારામાં શક્તિ નથી. એક દિવસ એવો આવશે ખરો, જ્યારે મરી ગયેલા માણસનો આત્મા અમુક કલાકમાં પાછો લાવી શકાશે. મહાન વિજ્ઞાનીઓ એ કાર્ય સાધી શકશે, એમ હું ખાત્રીથી માનું છું. પરંતુ તેવો દિવસ હું જોવા પામું કે કેમ તે કોણ જાણે.”

વાત કરતાં પ્રતાપરાય આડા ઉતરતા હતા તે તરફ મારું ધ્યાન ખેંચાયું. મેં કહ્યું—“ડાક્ટરસાહેબ, એ દિવસ તો આવવાનો હશે ત્યારે આવશે, પરંતુ હાલ તો જે મિનિટ જાય છે તેમાં આ લાસ તો મારે થતી જાય છે. અને થોડી વાર પછી એમાંથી દુર્ગંધ પેદા થવા લાગશે. મટિ એમો પહેલાં નિકાલ કરવો જોઈએ.”

પ્રતાપરાયે અંજોપાને પાસે બોલાવી કાંઈક પૂછ્યું. અંજોપાએ

તો માથું જ ધૂણાવ્યું. હું સમજી ગયો. વેન્ડીની લાસ ઠેકાણે પાડવા માટે અમે જ્યાં કોળાં ખાધાં હતાં ત્યાં પાછા જવું પડે. તે સિવાય આ પહાડ પર આડો ખોદી શકાય એવી પોચી બીજી કોઇ જમીન જ ન હતી. અમે વિચારમાં પડ્યા. શું કરવું ?

શું વેન્ડીની લાસને વગે કરવા માટે અમારે આટલા બધા માઇલનો ઢાળ પાછા ઉતરીને પહાડની તળેટીમાં જવું ? અને ત્યાં તેને ઠેકાણે પાડીને ઉપર આવવા માટે ફરી પાછો આ કપરો ઢાળ ચઢવો ? એમ કરવા કરતાં તો આ મુસાફરીનો જ સદંતર ત્યાગ કરીને પાછા ઘેર જ ચાલ્યા જવું એવો પણ એક વિચાર કોઇ કોઇને આવ્યો. આગળ જવામાં હજી કાંઈ ઝાઝું આશાજનક નવું માલમ પડતું ન હતું. પહાડને માથે કે તેની પેલી મેર હજી અમારે કેટલા માઇલ ચાલવાનું હશે, અને તેટલું ચાલ્યા પછી પણ ને બાજુ અમને ક્યાં કોણ મળશે ? તેનો કશો ખ્યાલ ન હતો.

પરંતુ પાછા ફરીને ઘેર સલામત જવાય એવી પણ કોઇ જાતની ખાત્રી ન હતી. જે બયાનક રાયવગડો ખેડીને અમે આવી મરણતોલ દશામાં પણ આટલે સુધી આવી પહોંચ્યા હતા તે જ રજૂ પ્રદેશ પાછો વટાવીને જીવતાજીવત ઘેર પહોંચાય એ અશકય જ હતું. અમે અત્યારે ત્રિશંકુની દશામાં હતા. આમ પણ ન જવાય—તેમ પણ ન જવાય. એથી વેન્ડીની લાસને હાલ તો ત્યાંને ત્યાં જ થોડે દુર અરફના ઢગણમાં દાટી દેવી એવું અમે નક્કી કર્યું. વળતી ફેરા તેને ખોદી કાઢી માથે લેવાનો અને યથાવિધિ તળેટીમાં દાટી દેવાનો મનમાં નિશ્ચય કર્યો. નિશ્ચય તો કર્યો પરંતુ તે પાર પડે ત્યારે ખરો, એવી દહેશત બધામના મનમાં હતી.

લાશને અરફમાં ઢાંકતાં અમને અડધો કલાક લાગ્યો હતો. એ કામ પતાવી અમે આગળ ચાલ્યા. તે વખતે સૂર્યનારાયણનો ઉદય પૂર્વમાં થઈ ગયો હતો. વેન્ડીના મૃત્યુને લીધે અમારાં સર્વના હૃદયોમાં

ઉદ્દેગ ભગથો હતો તેથી અમે સર્વ મુગા મુગા એક બીજાની પાછળ ચાલ્યા ક્યુ—તે ક્યાં સુધી? પાએક કલાક પછી. અનુચાચાને એક પથરો ઝાળંગનાં ઠોકર વાગીને ભેંચ પર ગળડી પડ્યા ત્યાં સુધી. ચાચાને ઉઠાડી પંપાળ્યા અને ત્યાર પછી અમે એકબીજાની સાથે થોડો થોડો વાર્તાવિત કરતા થયા.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

જેમાં કુદરત એક ચમત્કાર બતાવે છે

હવે અમે પેલા જે પહાડોની વચ્ચેની દિવાલને અથાળે આવી પહોંચ્યા હતા. સુર્યનારાયણ આકાશમાં ધણે ઉચે ચઢ્યા હતા. જમ-તની ઘડિયાળમાં તે અમથે નવેક વાગ્યા હશે. અમને જ્યાં અમે ચાલ-તા હતા ત્યાં હજુ ઝાંયડો પડતો હતો. અમારા જમણા હાથ પરના પહાડને લીધે સુર્યનારાયણ અમારાથી જોઈ શકતા ન હતા.

ચાલતાં ચાલતાં અચાનક અનુચાચા બોલ્યા ઉપ-“અરે, ડાકટર સાહેબ, આ તો જુઓ. પેલું બરફના શં દેખાય છે?” એમ કહીને તેમણે અમારા માર્ગથી થોડેક ઉંચે “પ્રદમાં નાદ વસ્તુ તરફ આંખણી કરી બતાવી.

અમે જોયું તો એક વિશાળ ગાંડા શિલાની નીચે જાણે મનુષ્યાકૃતિ હોય તેવો ઘાટ બરફના બનાવેલો હતો. માણસના જેવું-જા માથું માણસના જેવા હાથ ખભા અને છુંટણ. અમારું સર્વેનું ધ્યાન એના તરફ આકર્ષાયું. મનમાં વિચાર આવ્યો, “શું ખરેખર કોઈ માણસ હશે?”

ખરેખરો માણસ તો ક્યાંથી હોય? દુનિયાને કયો અભાગી અકલ્પનીત માનવી અમારી પેઠે આ જીવસદાની મુસાફરીના સેંકડો માણસ વટાવીને આ તરફ આવવાના બેવકુફી કરે? વિશાળ નપાણીયા

રણુવગડા વટાવીને આ સ્થળે જીવતા આવતું એ કાંઈ અચ્ચાંની રમત ન હતી, કે માત્ર વસીય પર આધાર રાખીને ફેંકવાનો પાસો ન હતો. અમારી પહેલાં કે પછી પણ દાંક્ષણમાંથી કોઈ માણસ જીવતો આ સ્થળે આવે એનો કલ્પના પણ કરવી મુશ્કેલ હતી.

છતાં ‘અરફ’ દકાયસો એ આકાર એટલો બધો તાદૃશ હતો કે એને જોયા વગર, તપાસ્યા વગર એમ ને એમ વટાવી આગળ ચાલ્યા જતાં અનાઈ જીગર ચાલ્યું નહિ. તેમાંયે પ્રતાપરાયે કહ્યું—“સંબંધિત છે. ખરેખર માણસનું શરીર પણ હોય.”

અમે પ્રથમ અંખોપાને મોકલ્યો. વાંદરાની પેઠે પથરા ચઢીને કુદીને એ તેની પાસે ગયો, ‘અરફ’ એના હાથે પગે રુની માફક ચોંટ્યું. અંખોપાને તે મનુષ્યાકૃતિની પાસે જઈને તેના ઉપરથી ‘અરફ’ ખોતરી ખાનગીને ખસેડવા માડ્યું, જરાક ખોતરીને તરતજ એણે ઉડ્યો—

“અરે સાહેબ, આવો આવો. આ તો ખરેખરો માણસ હોય એમ દેખાય છે.”

વાંદરાની પેઠે કુદતા કુદતા પથરા ચઢીને અમે ત્રણે જણા અંખોપાની પાસે જઈ લાગ્યા. તેટલામાં તે સ્વર્ગ પામે પણ ‘અરફ’ ઉખેડી નાંખ્યું હતું અને તે મનુષ્યનો ચહેરો અપ્પટ દેખાય તેવો કર્યો હતો, કાળની કરાળતાને લીધે કંટલીયે કચરપાએ! તેના ઉપર પડી હતી. પરંતુ મુખનો આકાર અને હાડમાનની રચના હજી તેવીજ રહી હતી. આંખો અડધી ઉઘાડી હતી અને તેની ઉપરનાં પોપચાં લાકડા સમાન કડક થઈ ગયાં હતાં. નાક સ્પેન્ડ વાકું વળી ગયું હતું છતાં બારીક નિરીક્ષણ શક્તિવાળાને તેનો મગડ એળખાઈ આવે તેવું હતું.

અમે સૌ વિચારમાં પડ્યા. “જો માણસ કોણ હશે? અને અહીં શા માટે કેવી રીતે આવી ચઢ્યો છે?”

જુદા જુદા વિચાર કર્યા. એ સ જુદા જુદી કલ્પનાઓ કરવા લાગ્યા. ચહેરાનો રંગ સફેદ હતો. એ માણસ આફ્રિકાના કોઈ પ્રદેશનો

વતની તો નહિજ હોય. આ ચામડી તો યુરોપનાજ કાંઈ દેશની હો
જોઈએ. પણ ત્યારે શું છેલ્લાં બે પાંચ વરસમાં બીજો કાંઈ માણ
કાંઈ યુરોપીયન આ તરફ આવ્યો હશે? પ્રતાપરાય પાસે છેલ્લાં ત્રી
વરસની ખાતમી તૈયાર હતી. તેમના દત્તિદાસ મુજબ છેલ્લા જોરે
તુઝ્છી પછી બીજો કાંઈ માણુસ કિતર તરફના પહાડોમાં જવા તૈય
થયોજ ન હતો. એક એના બાપ ગુમાન નીકળેલો. પરંતુ આ જીર
આ ચામડીનો રંગ કાંઈ ગુમાનનો તો નહિ, એમ સહેલાઈથી ખા
ચતી હતી.

ત્યારે એ કાણુ હશે?

અમે અંખોપાને વિશેષ બચ્ચ ખોતરી કાઢરા કહ્યું. તે કાર્ય
અમે સદાય પણ કરી. જ્યારે છાતી પરથી બચ્ચ ખસેડાયું ત્ય
તેના પર બારીક સાંકળીમાં બેરવેલો એક નાનકડો પિત્તાળનો કે
માલમ પડ્યો.

પ્રતાપરાયે તરત કહ્યું, “આ માણુસ કાંઈપણ ખ્રિસ્તી દેશ
હોવો જોઈએ.”

અનુચાચા તેના ચહેરા તરફ ધારી ધારીને જોવા લાગ્યા. પાંચ
મિનિટ નિહાળ્યા પછી ધીમે ધીમે જાણે બહીતા હોય તેમ બોલ્યા—
કટર સાહેબ, એક વાત કહું? મને આ મોહું પેલાને મળવું આવ
હોય એમ લાગે છે.”

“કોને?”

“પેલો જોસેફ તુઝ્છી જે મારા તંબુમાં મરી ગયો હતો તે
આ માણુસનો ચહેરો બહુજ મળતો આવે છે. કદાચ આ તેનો દા
હોય—પણ તે બનેજ કેમ? ડાયન તુઝ્છીની વાતો તો લગભગ ત્રણ
વરસ પર બનેલી છે એમ આપ કહે છો.”

“હાં, તેથી શું? જો આ જોસેફના ચહેરાને મળતો આ
તો હોય એવી તમારી ખત્રી થતી હોય તે આ તેનો દાદો હોવા

માની લેવામાં જરાયે રાંધો નથી. મને તો ભાગે છે આવી સખત ઠંડીવાળા, બરફ નીચે ચોતીસે કક્કાક ઢંકાઈ રહેતા ભાગમાં માણસનું કે પ્રાણીનું મુડું પડી રહ્યું હોય તો તેને વરસના વરસો સુધી જમાનાના જમાના સુધી કશી ધાડ ખાય નહિ. કેમ બહાદુર ભાઈ, તમે શું ધારો છો?"

મેં ઉત્તર આપ્યો—“બરફમાં અને ઠંડકમાં રાખેલી કોઈ પણ વસ્તુ ધણો વખત સુધી બચતી નથી, એ હું જાણું છું. બરફમાં મૂકેલા મટનના ડબ્બા ઠંડ ન્યુર્જીસેન્ડથી આપણે ત્યાં આવે છે અને તેમાંનું ગોસ્ત તરતના કાપેલા જેવું જ તાજું નીકળે છે, એમ ગોસ્ત ખાનારા કહે છે. છતાંયે આ તો ત્રણસો વરસની વાત છે. એને વિશે કશું પણ ખાતરીપૂર્વક કેમ કહી શકાય? કાંઈક કહીએ તો પણ એ શંકા ઉભી થાય છે કે ડાયન તુચ્છી મરતી વખતે શું હાથે કરીને આ બરફવાળા ભાગમાં આવીને બેઠો હશે?”

“તમારી શંકા વાજખી છે, પરંતુ ત્રણસો વરસ ઉપર આ જગાએ આજે માલમ પડે છે, તેટલુંજ બરફ રહેતું હશે કે કેમ? તે પત્તુ એક સવાલ છે. વળી તે રહેતું હોય તોયે બપોરને વખતે ઝોમળા જતું હશે કે નહિ તે બીજો સવાલ છે. ડાયન તુચ્છી ગુજરી ગયો તે વેળા બપોરનો સમય હોય એ કાંઈ અસંભવિત નથી.”

આ પ્રમાણે વાતચિત ચાલ્યું છે એટલામાં પ્રતાપરાયના પગ આગળ એક લીધી હંચી વસ્તુ જમીનમાં ઘટાલી માલમ પડી. મેં તરતજ બરફ ખોતરીને તે વસ્તુ હંચકી લીધી.

એ શું હતું? એક નાનો અણીયાળો હાડકોનો ટુકડો! પ્રતાપરાયના મુખ ઉપર એકાએક આનંદની રેખાઓ પ્રગટી. આ તો એજ હાડકોની લેખણ જેના વડે ડાયન સાહેબે મરતાં મરતાં રૂબરૂ લેખ લખ્યો હતો. અદ્ભુત સાહસભરેલા એ ઇટાલીઅન શોધકની કદારતા તો જુઓ! જે વિચિત્ર અને ગુપ્ત ગાન એણે હંદમીને બોલ્યું

અને અસંખ્ય પ્રાણુહર કળેા વેડીને પ્રાપ્ત કર્યું હતું તે જ્ઞાન પોતાનાં મૃત્યુ પછી પોતાના દેહની સાથેજ નષ્ટ ન થઇ જાય તે માટે એના હૃદયમાં કેટલી બધી ઉત્કંઠા ! એણે પોતાના શરીરમાં છેલ્લે પાદીને લોહી કાઢેલું અને તેના વડે એ બધું લખી કાઢ્યું ! પોતાનું જ્ઞાન અન્યને આપવાની આવી ધગશવાળા મનુષ્યો આ જગતમાં ફિરલજ પાકતા હશે.

આવી વિચારસરણી આલ્યા કરતી હતી. તે દરમ્યાન અંબોપા તે મૃત દેહ પરથી બરફ ઉમેડતો હતો તેણે તે શરીરના ડાબા હાથ એક ઉપર છેલ્લે પડેલો ભાગ શોધી કઢાડ્યો. એ જગાએ ચામડી કપા-યલી હતી અને માંસનો લોચો હજી તાજેજ હોય તેવો સ્પષ્ટ દેખાતો હતો, આ જોયા પછી તો અમને કરી શંકાજ ન રહી. આ શરીર ખુદ ડાયન તુચ્છી સાહેબનુંજ છે, એવી અમારી ખાત્રી જ થઇ મઠ.

અને વાંચનાર, જે વેળા અમને એવી ખાત્રી થઇ તે વખતે અમારા અંતઃકરણમાં એ મૃત દેહના પ્રત્યે કેટલા બધા પ્રેમની, કેટલી બધી પૂજ્યવૃત્તિની લાગણી થઇ એનું વર્ણન તો હું કેવી રીતે આપી શકું ? અમારા હૃદયની એ આભારની લાગણી આલેખવાને માટે ભાષામાં યોગ્ય શબ્દોજ નથી. ત્રણસો વરસ ઉપર આ દેહ ધરાવનાર મહાન આત્માએ મરતાં મરતાં જે દસ્તાવેજ પોતાનાં રક્તની શાહી કરીને લખી રાખ્યા હતા તેનેજ આધારે અમે આટલે સુધી જીવતા આવી પહોંચ્યા હતા. અહીં સુધી જીવતા આવી પહોંચ્યા હતા એટલુંજ નહિ, પરંતુ હજી આગળ વધવાના હોસકોશ ધરાવતા હતા. (કદાચ ડાયન સાહેબના વખતમાં જે કોળાંની વાડી અમે તળેટીમાં બેઠા તેવું અસ્તિત્વ ન હોય. જો એ વાડી અમને પ્રાપ્ત થઇ ન હોત અને તેમાંના પાકાં કોળાં અમે ખાવા પામ્યા ન હોત, તો આ પહોંડને મથાળે આવીને અમારે પણ આ ડાયન સાહેબના ચરણ કમળમાંજ શિર નમાવી લાંબા પડીને પ્રાણુ વિસર્જન કરવા પડ્યા હોત.)

અને જો કે અમારે સદ્ભાગ્યે તેવું ઘંઘ ન બન્યું છતાં, અમે

હજી આગળ પ્રવાસ કરવાને જીવતા રહેલા હોવા છતાં, મરતાં મરતાંયે જગત ઉપર ઉપકાર કરવાની તીવ્ર ધગજી રાખનાર આ દિવ્ય વિભૂતિને વંદન કર્યા સિવાય અમારાથી આગળ તો કેમજી જવાય ? જેને પ્રતાપે અમે આટલે સુધી આવ્યા હતા અને કુદરતની મહેર સાથે હજી આગળ વધીને કરોડોની દોલતના ખજાના-અમુલ્ય હીરાઓની ખાણ શોધી કાઢવાના હતા, તેને વંદન કર્યા વગર આગળ કેમ જવાય ? તેના મૃત દેહને આજે ત્રણસો વરસ પછી પણ જેવો ને તેવો નિહાળવા છતાં અમે તેને નમસ્કાર પણ ન કરીએ એવું બનેજી કેમ ? એવું બને તો અમારા જેવા કૃતદ્ધ ખીજા કોણ હોય ? જાણે શુંતું શું કરી નાંખીએ એવી આભારવૃત્તિ અમારા અંતરમાં ઉભરાતી હતી, જેનું વર્ણન તો શું—ઝાંખી કંદપના પણ કરાવવી એ મુશ્કેલ કામ છે.

ઉભરાતાં, ઉછળતાં હૃદયે અમે સૌ એ મહાન બ્યક્તિના જડ દેહને પગે લાગ્યા. અનંત અજ્ઞાનતાની સૃષ્ટિમાં એકલા પ્રવેશ કરવાની હિંમત કરનારના આવા હાલ થાય છે—પરંતુ આવા હાલ થતાંની સાથે કુદરતની અકળ કળાએ એના સ્થૂલ દેહ ઉપર પોતાના ચારે હાથ કેવી અદ્ભૂત રીતે રાખ્યા હતા ! હિંમત અને સાહસિકતાની સાક્ષાત મૂર્તિ સમા એ પૂતળાંને હવામાન અને પ્રાણીઓના હુમલાથી સુરક્ષિત કરવા માટે વિશ્વની લીલાના સુત્રધારે બરહ રૂપી ક્ષેત્ર પુષ્પોથી એ દેહને આઝાદિત કરી દીધો હતો. અને અહીં આજ સ્થાને એ વરસોના વરસ જળવાઈ રહે તેટલા ખાતર એની આસપાસ કુદરતના અનેક ચોક્કીયાતો ઝાઢવી દીધા હતા. પરોપકારાય સતત વિમૂતયઃની માન્યતાવાળા અને તે સૂત્રને આચરણમાં મુકવાવાળાને કુદરતનો સુત્રધાર કદિ વિસરતો નથી. રાજા મહારાજાઓ અને મનિક પુરૂષો પોતાનાં મૃત વડીલોના દેહને હજારો રૂપીઆના મસાલા ભરીને મગી બનાવીને રાખે છે. વંશજ કે અનુચરના સાથ વગરના આ દેહને કુદરતે વિના મુશ્યે મગી બનાવી સાચવ્યો હતો. અસ્તુ !

પછી અમે પાછું તે જડ દેહની ઉપર જેમ હતું તેમ અરુ ઢાંકી દીધું. જેને કુદરતે આટલી બધી કાળજીથી આટલાં બધાં વરસો સુધી સાચવ્યું હતું તેની પીછ કાઢ પણ વ્યવસ્થા કરવાનો અમને શો અધિકાર હતો? જો અમે અમારો ઉદ્દેશ પાર પાડીને સહીશલામત આજ રસને પાછા ફરીએ, અથવા તો બવિધ્યમાં બીજો કાંઈ મુસાફર અમારી પેઠે બટકતો રખડતો આશુડતો સદ્માગ્યે અહીં સુધી આવી ચડે તે વેળા એની પીછ કાંઈ વ્યવસ્થા બંધે થાય—એમ મનમાં નક્કી કરીને અમે ફરીવાર એ અરુદ્ધાદિત પૂતળાને નમન કરી આગળ ચાલ્યા.

તે વેળા અમારાં હૃદય ખરેખર આનંદથી ઉમરાતાં હતાં. પ્રતાપશયનું તો ખાસ કરીને, કારણ કે નકશામાં બતાવેલે ચોક્કસ માર્ગે અમે ચાલી રહ્યા હતા અને તેમાં જરા પણ ભૂલ થતી ન હતી એ વિષે હવે અમારી ખાતરી થઈ ગઈ હતી.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

દેવોના દૂત

હવે અમારા પગમાં જોર આવ્યું હતું. આનંદથી વાતો કરતાં અમે સૌ ઝપાટાગંધ ચાલ્યા. કલાકેકમાં તો અમે એ પહાડની ઉત્તર તરફની કોરાણે આવી પહોંચ્યા. દક્ષિણ તરફના રણપ્રદેશમાંથી આ પહાડનું ટોચકું જે વચ્ચેવચ્ચે હોય એવું લાગતું હતું તે ખરું જોતાં બસાબર વચ્ચે ન હતું. ઉત્તરની બાજુએ પહાડનો વિશાળ વિસ્તાર હતો. તેની કોરાણે આવી પહોંચ્યા એટલે અમને ઉત્તર બાજુએ આવેલો વિશાળ પ્રદેશ દેખાવા લાગ્યો. દક્ષિણ તરફના લુપ્ત નપાણીઆ રણમેદાનને જોઈ એમને શુષ્ક બની ગયેલી અમારી આંખો ઉત્તર તરફના ઢાળ પર આવેલાં સુંદર મનોહર દૃશ્યો એમને પળવાર ઠરી રહી.

આ તરફનો ઢાળ ધણો ઝોછો અને દૂર દૂર ધણી માઇથી સુધી લાંબા-મયો હતો. અને તેના ઉપર ઠામ ઠામ ફળદ્રુપ લીલી ઝાડીઓ, નદી-ઝોના પ્રવાહો અને નાનાં મોટાં તળાવો નજરે પડતાં હતાં. એ ઢાળ ઉપર કોઇ કોઇ જગ્યાએ તો નાનાં ગામડાં-પાંચ દશ ઝુંપડાઓ માથે બંધાયેલાં હોય તેવાં-નજરે પડતાં હતાં અને બાકીના વિશાળ પટમાં છૂટા છવાયાં ઝુંપડાં પણ દેખાતાં હતાં. કેટલીક જગ્યાએ ખેડેલાં ખેતરો અને તેમાં પડેલા ચાસ પણ નજરે પડતાં હતાં. આ બધું જોઇને અમને બહુ આનંદ થયો.

કેટલોક સમય અમે એ દૃશ્ય જોઇ જ રહ્યા અને હવે કંઈ બાળુએ જવું તેનો વિચાર અને ચર્ચા કરવા લાગ્યા. એટલામાં અમે ઉભા હતા ત્યાંથી એકેક માઇલ દૂર ઉતરતા ઢાળ પર એક ઝુંપડું હોય એવું અમારી નજરે પડ્યું તેથી વિશેષ ચર્ચા કે વિચારણામાં સમય નહિ ગુમાવતાં અમે સીધા તે ઝુંપડાં તરફ ઉતરવા લાગ્યા. અમને તરફ લાગ્યું કે ત્યાં કોઇક માણસ હોવો જોઇએ તે અમને માર્ગદર્શક થઇ પડશે.

અમારી ધારણા ખોટી ન પડી. થોડીજ વારમાં અમે તે ઝુંપડાની પાસે આવી લાગ્યા. ઝુંપડું દોઢેક ફર્લોંગ દૂર રહ્યું એટલે અમે એક વાધરી જેવા જંગલી માણસને તેના આંગણમાં એસી બાંડી કે ચલમ ડુંકો જોયો. અમે ઉલ્લાસમાં આવી ગયા હતા એટલે વાતો કરતા ચાલતા હતા. અમારો સાદ સાંભળીને તે માણસનું ધ્યાન અમારા પ્રત્યે ખેંચાયું. અમને જોતાં-વારજ તે ચોક્યો. ઉડીને ઉભો થયો. તેણે પોતાની જંગલી બાપામાં મોટેથી કાંઇ શબ્દોચ્ચાર કર્યો; એટલે ઝુંપડામાંથી એક પુરુષ અને એક સ્ત્રી બહાર આવ્યાં. તેઓ અમાર તરફ જોઇને માંહોમાંહે કાંઇ કાંઇ વાત કરવા લાગ્યા. તેમના હાવભાવ પરથી ચોક્કસ લાગ્યું કે તેઓ અમને જોઇને બેસીતા હતા.

અમે જરાક આગળ વધ્યા એટલામાં તો તેઓ ઝુંપડામાંથી કુ-

હાડી, બાલો, ધોકા—એવી વસ્તુઓ લાવીને અમને આવકાર આપવાને તૈયાર થઇ ગયા. તે જોઇને અમે ચાલતા અટકી ઉભા રહ્યા. અમારા દરેની પાસે અંદુક હતી અને જરૂર પડ્યે અમે તેનો ઉપયોગ કરી શકીએ તેમ હતું એટલે અમને કાંઈ ડર તો ન હતો. પરંતુ માત્ર અમને દુશ્મન ધારીને અમારાથી ડરતા એ નિર્દોષ જનવર જેવા માણસો પર જાળીબાર શા માટે કરવો? અમે અમારી જગા પર એક પથરો શોધી બેસી ગયા અને એ જંગલીઓ સાથે વિષ્ટિ ચલાવવાને અંબોપાને આગળ મોકલી આપ્યો.

અંબોપા અંદુક મૂકી દબને ખાલી હાથે ઇશ્વારત કરતો કરતો તેમની પાસે ગયો, ઇશ્વારતથી એણે તેમને સમજાવ્યું કે અમે કાંઈ તમારી સાથે લડવાને આવ્યા નથી. અમે દૂરથી અંબોપાને તેમની સાથે વાત કરતો જોયો. ઘણીવાર પછી તેમનો બચ દૂર થયો હોય એવાં ચિન્હો એ જંગલીઓનાં મોં ઉપર અને હાવબાવમાં દેખાયાં.

થોડીવારે અંબોપા અમારી પાસે આવ્યો. અને પેલાઓની સાથે થયેલી બધી વાતચિત અમને સમજાવી. સેંકડો વરસ થયાં દક્ષિણ તરફનો કોઈ માનવી રણમેદાન અને પહાડો ઝોળાંગીને આ તરફ આવ્યો ન હતો. એટલે અમે ખરેખર માનવી છીએ કે આકાશમાંથી ઉતરી આવેલા કોઈ દેવ કે રાક્ષસો છીએ તે વિષે એ લોકો સંદેહમાં પડી ગયા હતા.

“સારે તેં એ લોકોને શું સમજાવ્યું છે?” પ્રતાપરાયે અંબોપાને પૂછ્યું.

“મેં કશું સમજાવ્યું નથી. માત્ર એટલું જ કહ્યું છે કે અમે તમારી સાથે જાડવાને આવ્યા નથી.”

“તો પછી હું સમજાવું તે પ્રમાણે તું એને કહેજે. મને ખાતરી છે કે આ લોકોએ દક્ષિણ તરફથી આવેલો એક પણ માણસ નજરે જોયો ન હોવો જોઈએ. એટલે આપણે કાણ છીએ તે ખાતરમાં

એમને ગમે તે સમજાવીશું તો ચાલ્યું જશે. કેમ બહાદુરભાઈ ?”

“આપની વાત બરાબર છે પરંતુ આપણે એ લોકોને એવું તે શું સમજાવશું ?”

“મને એક વિચાર સૂઝે છે. અંબોપા, તું એ લોકોને એવું સમજાવ કે અમે ત્રણ જણા દેવના મોકલેલા દૂત છીએ. તારી બુંપડી આ પહાડની પેલી મેર કોળાની વાડીમાં છે અને તેં અમને આકાશ માંથી નીચે ઉતરતા નજરે જોયા છે, એવું એ લોકોને કહેજે.”

આ વિચાર સાંભળીને અમને સર્વેને ધણો આનંદ થયો. જે રીતસર અને સંભાળપૂર્વક અમલમાં મુકવામાં આવે તો આ યોજના બહુ સફળ થાય તેવી હતી.

થોડી વારમાંજ અંબોપા પેલા જંગલીઓની પાસે જઈને આવી પહોંચ્યો. તેણે અમારા પ્રત્યે હાથ જોડીને નમન કરતાં કહ્યું—“ચાલો મહારાજ, આપને માટે બધી વસ્તુ તૈયાર છે.”

આ શબ્દો તેણે એવી રીતે ઉચ્ચાર્યા અને સાથે તેણે એવો અભિનય કર્યો કે પેલા જંગલીઓ જે અમારા પ્રત્યે જોઈ રહ્યા હતા તેમના ઉપર એની આખાદ છાપ પડા. અંબોપા પ્રતાપરાયની યોજના સરસ રીતે સફળ કરી શકે તેમ હતું એવી અમારી ખાત્રી થઈ.

પછી અમે જાણે મોટા મહાપુરુષ હોઈએ તેમ દમામભરે ઉઠ્યા અને જાણે મણી ગણીને ડગલાં મુકતા હોઈએ તેમ ફાળાળી ચાલતા લાગ્યા. હવે અમારે ખરેખર દેવદૂતનો પાઠ ભજવવાનો હતો, એટલે અમારી હિલચાલમાં જરાકે જૂલ કરીએ તે ચાલે તેમ ન હતું.

અમે પહોંચ્યા એટલે તે જંગલીઓએ અમને લળી લળીને નમસ્કાર કર્યા. એમની નમસ્કાર કરવાની પદ્ધતિ પણ જુદીજ હતી. બેઉ હાથની હથેલીનો પાછલો ભાગ એક બીજા સાથે જોડીને તેમણે પ્રથમ છાતી પર અને પછી નાક પર લગાડ્યો. અમને બેસવાને માટે કોઈક વૃક્ષની છાલની ચટાઈ પાથરી આપી. અમારા ત્રણ જણામાંયે પ્રથમ

પ્રતાપરાય પછી હું અને ત્રીજા અનુચારા એમ એક એકને અનુસરીને ચાલવું અને યોગ્ય સન્માન આપવું એમ અમે નક્કી કરી લીધું હતું. તે પ્રમાણે અમે ચટાઇએ પર યોગ્ય રીતે બેઠા. ચીન દેશમાં અમે બે બજારો-મેં અને પ્રતાપરાયે મળીને કાંઈ કાંઈ વિચિત્ર મુશ્કેલી બર્થા અને જોખમબર્થા અનેક પાઠો બજાવ્યા હતા, તે બહાંડનો બેઠના વાંચકને સુવિદિત છે-એટલે અમારા બે માટે કાંઈ સંદેહ ન હતો. પરંતુ અનુચારાથી રખેને કાંઈ ભાંગડો વગાડ ન જાય તેટલા માટે મારે એમને વખતોવખત સુચના આપ્યા કરવી પડતી હતી.

તે જંગલીઓએ અમને એક તુંબડામાં પાણી અને બે ત્રણ નાનાં કાચલાં લાવી આપ્યાં અને ફેટલાંક જંગલી ફળો લાવીને અમારી સામે મુક્યાં. અબોપાએ હાથ જોડીને અમને તે ખાવાની વિનંતિ કરી. તેના જવાબમાં પ્રતાપરાયે અત્યંત ગંભીર ઉચાખબેર અવાજે કહ્યું—

“અમે તો સૂર્યલોકના આત્માઓ છીએ. અમને આ પ્રદેશના પામર ફળકુલ ખાવાની કશી અગત્ય નથી. અમે આ પૃથ્વી ઉપર કાંઈ પણ બક્ષણ કર્યા વગર ગમે તેટલા દિવસ રહી શકીશું. માટે આ તમારાં ફળ પાછાં લ્યો તમને મહાત્મ સૂર્યદેવના આશિર્વાદ છે.”

એમ કહીને તેમણે એ જંગલવાસીઓને બહુજ ગંભીરતાથી દેવતાઈ રીતે આશિર્વાદ આપ્યા.

પરંતુ પ્રતાપરાયના શબ્દ સાંભળીને અનુચારાના મ્હોં પરથી હોંસકોશ ઉડી ગયા હોય તેવું લાગ્યું. એમના પેટમાં બૂખ લાગી હોવી જોઈએ. એમની નજર સામે મીઠા ને સુગંધીદાર ફળો આવીને પડ્યાં હતાં, પરંતુ એમની નજરે તો પ્રતાપરાયે કરેલું ઉદાપણ પગમાં કુહાડો મારવા બરાબર હતું. અબોપાએ તે જોયું. મેં એને આંખ વડે ધક્કારત કરી. એટલે તેણે ફરી હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરતાં કહ્યું—

“મહારાજ, આપ તો દેવતાઈ પુરૂષ છો પરંતુ આ પૃથ્વીમાં પધાર્યા છો તો આ ગરીબ લોકોની મેમાની સ્વીકારવાની કૃપા કરો.

એવી એમને ધણો આનંદ થશે. અને ધણું પુણ્ય મળશે. કેમ ખરું ને?”

એમ કહીને અંબોપાએ તે જંગલવાસી તરફ જોયું. તેના જવાબમાં તેઓએ “હા, માથાપ, અમને ધણો આનંદ થશે; આપના જેવા દેવ-પુરૂષ અમારે આંગણે ક્યાંથી?” એવી મતલબનાં વાકયો બોલ્યા. અમે તેમની ભાષા સમજતા ન હતા છતાં કેટલાક ઉચ્ચારો અને હાવભાવ પરથી તેમની વાતચિતનો મર્મ સમજતો હતો.

અંબોપાની પ્રાર્થનાના જવાબમાં—“હીક, સારું તમારી આજીજી ધ્યાનમાં લઇને અમે આ ફળો આરોગીશું.” એવી મતલબનાં વાક્ય ઉચ્ચારી અમે ફળ ખાવાનું શરૂ કર્યું. બનુચાચાને તેથી ધણો આનંદ થયો. તેમણે દમ બાંધીને પાંચ સાત ફળો ખાઈ નાંખ્યાં. અમે પણ અમારી યોગ્યતા મુજબ બધાં ચાર ચાર ફળો ખાયાં.

પાણી પીને નિવૃત્ત થયા પછી પ્રતાપરાયે વાત કહાડી. તેમણે પેલા જંગલીને ઉદેશીને કહ્યું કે—“રોજ અમે ઉંચે સૂર્ય લોકમાંથી તમારી આ પૃથ્વીને નિરખીએ છીએ. તમે લોકો રોજ થું થું કરો છો, ક્યાં જાઓ છો, કેવી રીતે રહો છો તે બધું અમે જોઈએ છીએ. પણ તમારા લોકનાં સુખદુઃખ કેવાં છે તે જાણવા માટે ભગવાન સૂર્ય-દેવે આજે અમને આજ્ઞા આપીને આ પૃથ્વી ઉપર મોકલ્યા છે. આ પ્રમાણે અમે ધણીવાર પૃથ્વી પર આવી ચઢીએ છીએ. ગમે તે પ્રદેશમાં ફરીએ છીએ અને ત્યાં ચાહે તેટલો સમય રહી પાછા અભોષ થઈ જઈએ છીએ. અહીં જે લોકો અમારી સેવા કરે છે તેને અમે વરદાન આપીએ છીએ અને જે લોકો અમારી સામે થાય છે તેનો અમે સત્વર નાશ કરી દઈએ છીએ. અમારા પ્રભુએ પોતાની જવાબા-નો અંશ અમને આ દંડમાં ભરી આપ્યો છે. એને હુકમ કરતાંની સા-થેજ એમાંથી સૂર્યદેવ પ્રગટ થાય છે અને પાપીને ખાળીને ભરમ કરી નાખે છે.”

એમ કહીને પ્રતાપરાયે અત્યંત ગંભીરતાપૂર્વક બંદુક ખતાવી

અને તેને ઉંચે ધરી રાખી હવામાં ખાલી બાર કર્યો. ધમ્મ કરતો મોટા અવાજે થયો તે સાંભળીને એ ત્રણે જંગલવાસીઓ થથરી ગયાં. બંદુકની નળીને છેડે બડકો-પ્રકાશનો ચમકારો-થયો તે જોઈને તેઓની ખાત્રી થઈ કે ખરેખર આ લાકડીમાં સૂર્યદેવની શક્તિનો અંશ છે.

થોડીવાર પછી તે જંગલવાસીએ અંબોપાની દ્વારા હાથ જોડીને પૂછ્યું કે “મહારાજ, હવે આપની શી ઇચ્છા છે?”

“અમારે સાલીવાનનો રસ્તો જોવો છે.” પ્રતાપરાયની સૂચનાથી મેં જવાબ આપ્યો.

સાલીવાન અથવા સાલીવાહનનું નામ અમે જાણીએ છીએ એ-વું જાણીને એ જંગલીઓને બહુજ અચંપો થયો. ઓહોહોહો! કેટલાં બધાં વરસો પરની એ વાત. એ અમારાથી અજ્ઞાત નથી એવું જોઈને તે લોકોને નક્કી લાગ્યું કે અમે કાંઈ મનુષ્ય તો નથીજ.

પછી પેલા મુખ્ય જંગલીએ વાત શરૂ કરી.

અહીંથી થોડેક દૂરની ટેકરી પર જતાંજ એ રસ્તો નજરે પડે છે. બાપરે! કેટલો મોટો ને લાંબો એ રસ્તો! બાર ઘોડા સાથે દોડ્યા જાય એવડો એ પહોળો છે. અને લાંબો તો કાણ જાણે કયાં સુધી પહોંચતો હશે! ચાલો મહારાજ હું તમને તે બતાવું.”

એમ કહીને તે ચાલવા લાગ્યો, અને ચાર જણા અનુક્રમે તેની પાછળ ચાલવા લાગ્યા, એની ઝુંપડીથી તે ટેકરી અડધોક માંધલ દૂર હતી. ત્યાં જતાં રસ્તામાં એ અંબોપાની દ્વારા વાત કરવા લાગ્યો.

“આજથી હજારો વરસ પર આ (ઉત્તર દિશા બતાવીને) બાજુ પરનો એક મોટો રાજ પોતાનું લશ્કર લઈને આ તરફ આવેલો. કહે છે કે તેની સાથે બારલાખ તો કારીગરો હતા. રસ્તો ખોદનારા, પથરા ચણનારા ને એવા બધા. કહે છે કે આ દેશમાં પહેલાં જોઈએ તેટલું પાણી મળતું ન હતું. આ કોમોડોરના પહાડ ઉપર બરફ ઠરીને રહે છે. તે તક્કામાં ઓગળી જાય છે સાલીવાન રાજ તેટલા માટેજ આ-

વેલા. તેમણે આ મોટા રસ્તો બાંધ્યો અને કોમોરકુના આ પહાડની પેલી બાજુએ મોટા બંધ બાંધી દીધા. જેથી અરકનું ઓગળેલું પાણી દક્ષિણ તરફ નહિ જતાં બંધરૂપી નીકો વાટે બધું ઉત્તર તરફજ ચાલ્યું આવે છે. કહે છે કે એ આવી ગયો ત્યાર પછી પહાડની દક્ષિણ તરફનો મુલક જે પહેલાં સારો ફળદ્રુપ હતો તે સૂકાં રણ જેવો બની ગયો અને બધી નદીઓનાં વહેણ આ તરફ આવવાથી આ પ્રદેશ ફળદ્રુપ બન્યો.

આ ટુંકમાં લખેલી વાત એ જંગલવાસીએ પૂરા રસથી બારીક વર્ણન આપીને અચને કહી સંભળાવી. પોતાની જાતના લોકોમાં ચાલતી સાલીવાન રાજની એક બે દંતકથાઓ પણ એણે અમને ટુંકમાં સંભળાવી. અમે પણ દેવતાઇ મહાપુરુષ તરીકે અમે બધું જાણીએ છીએ એમ કહેતા કહેતા પૂછી પૂછીને રસપૂર્વક સાંભળતા ગયા.

હવેજ અમને સમજાયું કે કોમોરકુના પહાડની દક્ષિણ બાજુ પર જે ચાલવાના માર્ગ જેવું દેખાયું હતું તે ખરું જોતાં રસ્તો ન હતો પરંતુ સાલીવાન રાજને બંધાવેલી દીવાલનો પાયો હતો. કાળના પ્રભાવે આજે એ દિવાલો તૂટીને મેદાન થઇ ગઇ હતી. અને એના પત્થરો પહાડના ઢાળ પરથી ગચ્છીને નીચે તળેટીમાં જ્યાં ત્યાં જઇ પડેલા હતા. એક વાર દિવાલો બાંધીને જે પાણી એ રાજ્યે વાળી લીધું તે પાણીએજ પોતાના જોરે ઉત્તર તરફના ઢાળ પર પોતાને જોડતો રસ્તો ખોદી લીધો હતો. અને હવે હંમેશા બધું પાણી તેજ દિશામાં વહ્યું જતું હતું. પહાડની દિશા પર મોટું રણ પથરાઇ જવાતું એજ કારણ હતું, એમ પ્રતાપરાયે મને કહ્યું.

“ પરંતુ આવી રીતે આવા મોટા પહાડોની ઉપર દિવાલ બાંધીને મોટી મોટી નદીઓનાં પાણી વાળી લેવાં એ શક્ય છે ખરું ? ” મેં પ્રતાપરાયને શંકાશીલ ચિત્તે પૂછ્યું.

તેમણે જવાબ દેતાં કહ્યું—“ બહાદુરભાઇ, બૂતકાળમાં શું હતું

અને શું ન હતું તે સંબંધમાં આપણે લોકો જે કલ્પના કરીએ છીએ તેમાં ક્ષણીવાર ગોથાં ખાઇએ છીએ. દુનિયા એટલે અનાદિ અનંત ઇતિહાસ ધરાવતી સૃષ્ટિ. એમાં આધ્યત્મિક જ્ઞાન અને જડવિજ્ઞાન કેટલીયેવાર ઉદય પામ્યાં અને વિનાશ પામ્યાં. આપણા ઇતિહાસકારો અને સંશોધન વિચારદો સાક્ષીવાન રાગ્નનો સમય પણ નક્કી કરી શક્યા નથી. તો પછી તે રાગ્નના વખતમાં દુનિયા કેવી હતી, તેના રાગ્નમાં શું હતું, અને શું ન હતું એનો ક્યાસ તો કેવીજ રીતે થઇ શકે ? અને આજે હજારો વરસ સુધી જેને આખી દુનિયા સંભારે છે—મુસલમાનો સુલેમાન તરીકે, યુરોપીયનો સોલોમન તરીકે હિંદવાસીઓ શાલીવાહન તરીકે અને ચીનાઓ રહીવાંગ રાગ્ન તરીકે જેને યાદ રાખે છે તે માણસ કાંઇ જેવો તેવો તો નહિજ હોય. એણે કાંઇક પણ અશક્ય જેવું, મહા મુશ્કેલતમયું કામ કર્યુંજ હોવું જોઇએ એમાં કાંઇ શક નથી.”

પ્રકરણ ૨૮ મું.

દુનિયાની આઠમી નવાહ

અમે થોડેક આગળ આપ્યા એટલે પેલી ટેકરીને મથાળે આવી પહોંચ્યા. અહીંથી અમને તે વિશાળ માર્ગ દેખાવા લાગ્યો. જે રસ્તો બાંધવા માટે આજથી હજારો વરસ પરલાખો કારીગરો રોકાયા હતા, આજે દુનિયામાં પહેલે નંબરે ગણાતા ઈંગ્લેન્ડ જેવા સેંકડો ઈંગ્લેન્ડોએ જે રસ્તો બાંધવા માટે પોતાાં બેળાં કર્યા હતાં, જે રસ્તો દક્ષિણ આફ્રિકા, એશિયા કે યુરોપના એકે વતનીની નજરે આજ સુધીમાં પડ્યો ન હતો તેનાં અત્યારે અમે પ્રથમવાર દર્શન કર્યાં.

અને એ વિશાળ માર્ગ એટલે. ખરેખર જીવનમાં એકવાર દર્શન કરી લેવો જેવી વસ્તુ છે. જગતમાં મોટામાં મોટી આશ્ચર્યની ગણાતી

સાત વસ્તુઓમાં પીરામીડોની ગણતરી થાય છે, તો આ સાક્ષીવાનનો માર્ગ એના કરતાં કોઇપણ રીતે ઉતરે એવી કૃતિ નથી. પરંતુ આજ સુધીમાં કોઇ એ માર્ગ જોવાજ પામ્યું નહતું તો પછી આશ્ચર્યપૂર્ણ વસ્તુ તરીકે તેની ગણતરી કોણ કરી શકે? બાકી પહાડો તોડીને આવે સુંદર સપાટ અને વિશાળ માર્ગ બાંધવો એ આજના વિજ્ઞાનીના અને સાંચાકામના જમાનામાં પણ મુશ્કેલ કામ છે. કેટલેક ઠેકાણે તો પહાડો તોડીને યુગદાઓ પણ બનાવેલા હોય એમ નજરે પડતું હતું. કાળના પ્રભાવે એ યુગદાઓના ઉપલા ભાગ તૂટીને મોટી મોટી શિલાઓ નીચે પડી હતી છતાં એ મહાન રાજ્યએ હજારો વરસ પર પ્રજા કસ્યાણને અર્થે જે મહાકાર્ય આરંભ્યું હતું તેની સાક્ષી પૂરતી હતી.

x

x

x

અમને એ રસ્તે પાડીને પેલા જંગલીએ હાથ જોડ્યા. અમે પણ તેની સેવા માટે આશ્ચિર્વાદ આપીને વિદાય કર્યો. ને પછી દેવના મનુષ્ય બનીને અમે આગળ ચાલવા લાગ્યા. એકલા પડ્યા એટલે અમે ફરી પાછા પ્રસંગ આવ્યે મનુષ્ય મટીને દેવ કેવી રીતે બનવું-દેવ દૂતનો પાઠ કેવી રીતે ભજવવો તેની સંતલસ કરવા લાગ્યા. કેટલીક વિચારણાને અંતે અમે દેવતા પ્રાપ્તિની એક યોજના ગોઠવી કાઢી

x

x

x

x

સાક્ષીવાનના એ વિશાળ રસ્તા ઉપર અમે ત્રણ કલાક ચાલ્યા થયું તે દરમિયાન અમે સાતેક માઇલ કાપ્યા હશે. અમારી ચાલવાની ઝડપ એક સરખી ન હતી. રસ્તામાં કેટલીક જગા પર સારો ઢાળ આવતો ત્યાં અમે ઝપાટાભેર ચાલી શકતા. બાકીના માર્ગ પર અમે ઠંડે કલેજે શાંતિથી પ્રયાણ કરતા હતા. ડગલે ને પગલે અમને રસ્તાની કાંધ કાંધ ખૂંધીઓ નજરે પડતી હતી. 'જાન્યુ પર આવતી પહાડોની દિવાલો ઉપર કેટલેક ઠેકાણે અખંડ કોતરકામ કરેલું તે બાજુનું ઉમદા હતું. એ કોતરકામમાં હાથી, ઉંટ, દોડતા ઘોડાવાળા રથ, ભવ્ય સિંહા-

સનો વગેરેના આકાર કાઢેલા હતા. તેમજ કોષક ન સમજાય તેવી ભાષામાં લખાણો લખેલાં હતાં હજારો વરસ પર સુલીવાન રાજના વખતમાં બોલાતી એ ભાષા આજે કોણ સમજી શકે ? છતાં પ્રતાપરાય તે બધી વિગતો પારીકાષ્ઠ્ય ધ્યાનમાં લેતા હતા અને લણી ખરી તો પોતાની કાયરીના પાનામાં લેખી લેતા હતા. લખાણના એ અગમ્ય અક્ષરો તો તેના રેખિરેખા સહિત મરોડે મરોડ સુધી કાયરીમાં ઉતારી લેતા હતા.

“બહાદુરબાઈ, પણ આપણે કેમેરા સાથે લાવ્યા હોત તો કેવું સાઈ થાત ! આ બધાં ચિત્રામણ અને લખાણોના ફોટા લઈ શકાતે.” તેમણે મને સંબોધીને કહ્યું.

પણવાર મને પણ એ બૂલ સાધી. પરંતુ પછી તરતજ યાદ આવ્યું, કે જે ધમધમતા રણમાંથી પસાર થઈને અમે આવ્યા હતા, તે રણની બીપણ ઉખ્ખતામાં એ કેમેરાની શીલમો બળી ગઈ હોત અને સ્લાઇડોનાં પાણી ઉતરી ગયાં હોત.

મેં પ્રતાપરાયને એ વિષે કહ્યું. તેમણે જવાબ આપ્યો—“તમારી દહેશત સાચી છે. તોયે કેમેરા લાવ્યો હોત તો ઠીક થાત એમ મને લાગ્યા કરે છે. કેમેરા એ આજની સદીમાં ઇતિહાસ અને શોધખોળને માટે બહુજ ઉપયોગી સાધન છે. અને આપણને એનો વિચાર પહેલેથી ન આવ્યો એજ નવાઈ અને દીલગીરીની વાત છે.”

રસ્તામાં કોઈ કોઈવાર અમને એકાદ બે માણસ મળી જતાં. તેઓ પોતાની ઝુંપડીએથી ખેતરે અથવા તો ખેતરેથી ઝુંપડીએ જતા હોય. ઘણું ખર્ચ તો તેઓ અમને દૂર જોઈનેજ આડા વળી ભાગતા. અમને કોઈ ટોપી આદિ પહેરેલા બૂટસજ્જ માણસને જોઈને તેમને બહુજ નવાઈ અને ખડીક લાગતી. કોઈકવાર એકાદ ધૈરી કે છોકરી પણ મળી જતી. તે તો અમને જોઈને જીવ લઈનેજ ભાગતી.

લગભગ નમતે પહોરે અમે એક છુટા છવાયા ગામડા પાસે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં એક ઝાડ નીચે જંગલી માણસોનું મોટું ટોળું બેઠું હતું. તેમાંનો એક જે મુખ્ય હતો તેણે કાંઈક ઠીક પોશાક પહેરેલો હતો. ઠીક પોશાક એટલે ઝાડની છાલનું બનાવેલું કમ્મરથી જાંઘ સુધી પહોંચે એવડું ઘોતીયું. માથા પર એક તુમડી ફાડીને બનાવેલી અને પીંછાં ખોસીને શણગારેલી ટોપી ઉરફે મુગટ હતો, અને કાંડીયાં મણકાના મોટા મોટા હારો તેણે ડોકમાં ધારણ કર્યા હતા. કમ્મર ઉપર લોહાની પાતળી કુહાડી લટકાવેલી હતી તેનું પાનું ધસીને સાફ ચક્ર-ચક્રાટ બનાવેલું. એક હાથમાં નાની સરખી તરવાર હતી.

અમને જોતાંને વાર ને ટોળાંનો નાયક ચમક્યો. પળવાર અમને નીરખી રહીને તે ઉઠ્યો. પોતાની સાથે બે ચાર માણસને લઈને તે અમારી સામે આવ્યો.

“અકાવુદીનો ટોપા” તેણે અમને દનામથી પૂછ્યું.

અમે તો બાબા જેવા તેની પ્રત્યે જોઈ રહ્યા. એ શું કહેવા માંખતો હતો તે એની ભાષા આરડયા વગર અમને કેવી રીતે સમજ પડે? છતાં અંબોપા કંઈક સમજ્યો ખરો. અમે તેની સામે જોયું એટલે અંબોપાએ કહ્યું કે “સાહેબ, આ માણસ એમ પૂછે છે કે તમે કે.શુ છો ને કયાંથી આવ્યા છો?”

આ જંગલી માણસની જંગલી ભાષાના સાડાસાત અક્ષરના વાક્યમાં આટલો બધો લાંબો ભાવાર્થ હશે એવો અમને જરાયે ખ્યાલ ન હતો. જેવી એની ભાષા ટુંકી તેવાજ એનો હેખાવ પણ ટુંકો હતો. સાડા ત્રણ શીટની ઉંચાઈ, કાળા મેન જેવી ચામડી, બેઠું ને ડબ્બાકાં બેસેલું હોય તેવું મ્હોં. આંખો ઉંડા અને ખુલ્લસ ભરેલી. વાળ બચ્છડ અને શુચવાંત ગયેલા, નાક ચીપું પણ તળીએથી મોટું ફાયડું. નરકો-રાં એવડાં મોટાં કે નાનું બાળક તે જોઈને બ્હીજ મરે

આને શું જવાબ આપેલાં તે પ્રતાપરાયને વિચારવાનું હતું. મને

ચોક્કસ લાગતું હતું કે આ પ્રશ્ન પૂછનાર કોઇક મોટી સત્તાવાળો માણસ હોવો જોઇએ, એની પાસે સૂર્યલોકના આત્માઓ બની પાઠ બજવવાની યોજના કૃણીભૂત થાય કે નહિ તે મને સમજતું નહતું. પ્રતાપરાય પણ કંઇક વિચારમાં પડેલા લાગતા હતા.

પણવાર પછી તેમણે પોતાના મન સાથે નિશ્ચય કર્યો હોય એમ લાગ્યું. તેમણે મને કહ્યું—

“મહાદુરભાઈ, અત્યારે આપણે કાંઈક ચમત્કાર બતાવવો પડશે.”

“મને પણ એવુંજ લાગે છે. માત્ર બંદૂકનો ઘડાકો કરવાથી કાંઈ આ જંગલી જનાવર ચમકી જાય તેવું નથી લાગતું. કદાચ આ ટોળીના સરદારે બંદૂક અગાઉ જોઈ પણ હોય.”

“તેથીજ મારો બીજું કાંઈક કરી બતાવવાનો વિચાર છે. તમારા મ્હોંમાં દાંતનું ચોક્કું છે ખરું કેની?”

“હા. તેવું શું?”

“તમે જરા જાગૃતના ચાળા કરીને મ્હોંડા પર હાથ ફેરવો અને જાણે મંત્ર બણીને તમારા સાચા દાંત ઉપેડીને બહાર કાઢતા હો તેમ કરો. પછી હું પણ એક બીજી યુક્તિ કરું છું.”

આ પ્રમાણે અમારી વાતચિત થતી તેટલામાં પેલા સરદારને અધીરાઈ થઈ. તેથી તેણે ફરી ઘાંટા પાડીને પૂછ્યું—“બકાવુદીનો ટોપા!”

“અમે અજણ્યા મનુષ્યો છીએ, તમારી પાસે મિત્રભાવે આવ્યા છીએ.” એ પ્રમાણે ઉત્તર આપવાનું પ્રતાપરાયે અબોપાને કહ્યું.

એ ઉત્તર સાંભળતાંજ પેલો સરદાર પોતાના સાથીઓના તરફ જોઈને ખડખડ હસી પડ્યો અને કાંઈ કાંઈ મોટા મોટા ઘાંટા પાડીને બોલવા લાગ્યો. તેના સાથીઓ પણ જાણે ‘આનંદ’માં આવી ગયા હોય તેવા દેખાયા. તેમણે બધાએ પોતપોતાની કમ્મરે બેરવેલી નાની નાની છરીઓ હાથમાં લીધી અને પીઠ પર બાંધેલા ચામડાના છોડા સાથે ધસીને ચક્રચક્તી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

એ જોઈને મારા હૃદયમાં બારે ધાસ્તીનો સંચાર થયો, પેલા યુદ્ધા યનુચ્ચાએ તો સજ્જડ મનરામણ છૂટી હોવી જોઈએ, પરંતુ સદ્ભાગ્યે તે અમારી પાછળ લપાઈને ઉભા હતા. અને જંગલીઓ તેમનો અહેસાસ જોઈ શકતા ન હતા.

પછી પેલા નાયકે અખોપાને કાંઈક કહ્યું. તેના શબ્દોચ્ચારની સાથેના હાવભાવ પરથી તે એવું કહેતો લાગ્યો કે—

“તમે અજણ્યા છો? ત્યારે તો તૈયાર! તૈયાર થઈ જાઓ, મરવાને માટે. અજણ્યાઓએ પરદેશીઓએ તો અહીં મરવાનું જ છે. રાજાજીનો એવો કાયદો છે. તૈયાર થઈ જાઓ મરવાને.”

એમ કહેતાં તેણે પોતાની તરવાર જેવી પાતળી અને લાંબી છરી મ્યાનમાંથી કાઢી અને તેને હવામાં આમ તેમ વીંઝવા લાગ્યો, એના સાથીનો પણ એની પેઠે જ કરવા લાગ્યા. અમે કાંઈ જવાબ આપીએ તે પહેલાં એના સાથીનોમાંથી એક બોલ્યો—

“મરી જાઓ. મરી જાઓ. અહીં કોઈ અજણ્યા આવતાજ નથી, પરદેશી આવતાજ નથી. આ પહાડો જોળંગી શકતાજ નથી. રથમાં સૌ કોઈ મરીજ જાય. બળીજ જાય. તમે જૂઠા છો. કાશ્મીર-વાના દેશમાં અજણ્યાઓને જીવતા રહેવા દેવામાં આવતા નથી, મરવાને તૈયાર થાઓ. મરવાને તૈયાર થાઓ.”

બીજાઓ બોલી ઉઠ્યા “મરવાને તૈયાર થાઓ. મરવાને તૈયાર થાઓ.” એમ કહીને હજમભાષ હજમત કરતાં પહેલાં ટપટપીના ઉપર અસ્ત્રો ધસે તેમ એ લોકો છરીને તેજદાર બનાવવા લાગ્યા.

પ્રતાપરાગે ધીમે સાદે કહ્યું “અહાહુરભાષ, દાંત કહાડો.”

હુ ચેત્યો અને બરાબર પાઠ બજવવાનો નિશ્ચય કરી આગળ આગ્યો, અખોપાને બાજુએ ખસેડી મેં બે હાથ લાંબા કરી આજ્ઞા ચરકા કરવા માંડ્યા અને મહોંડેથી વિચિત્ર શબ્દોચ્ચાર કરીને ગમે તેવા હાવભાવ હું કરવા લાગ્યો. તેઓ આશ્ચર્યથી મારા પ્રત્યે ટમર ટમર

જોઈ રહ્યા. તેમાંના કેટલાક તો એમજ સમજ્યા હશે કે હું મરવા માટે તૈયારી કરતો હતો. પરંતુ જ્યારે મેં તેમના પ્રત્યે ડાળા ધુરધાવીને બેદમય રીતે મારા મ્હોં ઉપર હાથ ફેરવવા માંડ્યો અને જ્યારે મેં મારું દાંતનું ચોકડું જડામાંથી ખસેડી અડધું બહાર કાઢીને મ્હોં હલાવવા માંડ્યું ત્યારે તેમને સજ્જડ બય લાગ્યો હોય એમ તેમના મ્હોં પરથી માલમ પડવા લાગ્યું. મને પણ સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હતો કે જે વરસ ઉપર મુંબાઈમાં પેલા ન્યાયનંદ ડેન્ટીસ્ટ પાસે બધાવેલું બનાવટી દાંતનું ચોકડું મને અણિને વખતે આવી આપાદ રીતે કામ લાગશે. જ્યારે મેં મારા દાંત મ્હોંના બહાર બે ઇંચ જેટલા કાઢ્યા તે વેળા તો (મારું મ્હોં કેટલું બધું વિકરાળ લાગ્યું હશે કાણુ મણે) તે જંગલી ટાળીદારો ભયથી ચોકડાને બે ડગલાં પાછળ દહી ગયા તેમાંનો એક જણ તો બોલી ઉઠ્યો—“દેતા દેતાં!” જેનો અર્થ ભૂત ભૂત થતો હતો એમ અમને અખોપાએ ધીમે સાદે સમજાવ્યું.

ખીજી તરફ પ્રતાપરાયે પોતાની વિદ્યા શરૂ કરી દીધી હતી. તેમણે જે પ્રયોગ પેલી લોકાન્ગા નદીને કાંઠે અખોપા ગેરેને બતાવ્યો હતો, જે પ્રયોગ બહાંડતો બેદવાળા ક્રિસ્માં મને કરી બતાવ્યો હતો તેજ પ્રયોગ કરવાનું આરંભ કરી દીધું હતું. જે વેળા હું મારું દાંતનું ચોકડું કાઢી હલાવતો હતો ત્યારે પ્રતાપરાયની ફરફરતી આંગળીઓમાંથી બળતા ભડકા નીકળતા દેખાતા હતા.

આ બધી ક્રિયાની અસર એ વિકરાળ પણ અગ્નિ જંગલવાસી-એ ઉપર આપાદ થઈ. તેમાંના એક બે તો પાછા પોતાની મૂળ જગા પર દોડી ગયા અને ત્યાં બેઠેલા પોતાના ભાઈબહેનો સાથે ધુતપુસ વાતો કરવા લાગ્યા. બાકીના પણ “ભૂત છે. ભૂત છે” એવી મતભજન કાંઈક બોલતા, પહીંકથી ચરચર ધ્રુજતા ઉભા. તેમનો સરદાર માત્ર કાંઈક હિંમત રાખી રહ્યો હતો. જોકે તેનોયે દર્પ ઝોમળીને પાણી પાણી મધ ગયો હતો.

પ્રતાપરાયની આંગળીમાંથી ભડકા નીકળતા જોઈને તે તેમને પગે પડ્યો અને હાથ જોડી પોતાની બાપામાં બોલ્યો—“મહાનુભાવ, આપ કોઈ સામાન્ય મનુષ્ય નથી. પાળુ પરમેશ્વરના મોકલેલા શીસ્ત! છો એમ મને લાગે છે. આપનું માર્ગથી અપમાન થયું છે તે માફ કરો.”

એમ કહી તે કાલાત્રાલા કરવા લાગ્યો. પ્રતાપરાયે આંગળી ચલાવવી અંધ કરી. પછી ભવાં ચઢાવીને બોલ્યા:—“અમે સામાન્ય મનુષ્યો નથી. અમે દૈતાં કે ભૂતાં નથી. અમે દેવના દૂત છીએ. અમે સૂર્યલોકમાંથી આવીએ છીએ. (પાકાશનાં આંગળી કરીને) પેલા સૂર્ય ભગવાને અમને તમારી સાથે દોસ્તી કરવાને મોકલ્યા છે, તમારાં સુખદુખ જાણવાને અમે તમારી પાસે આવ્યા છીએ. તમે જાણો છો કે આ પહાડોની દિશામાંથી કોઈ માણસ-જીવનો આ બાજુએ આવી શકતો નથી. અમે તો આજે બપોરે સીધા સૂર્યલોકમાંથી આ પહાડને મથાળે ઉતર્યા છીએ. માત્ર એકજ દિવસ અમે તમારી સાથે રહીશું. કાલે પાછા અલોપ થઈ જઈશું, તમે અમને આવકાર આપશો તો તેથી તમનેજ લાભ થશે. અમારી સામે થશે તો પળવારમાંજ અમે તમને બાળીને ભસ્મ કરી નાંખીશું, એ ખાતરીથી માનજો.”

આ બધું પ્રતાપરાય પોતે કોઈક વિચિત્ર ભાષામાં બોલ્યા. સાથે હાથના અભિનય અને હાવભાવ એવા કરતા ગયા કે તે ઉપરથી પેલો જંગલી નાયક તેમની વાત સમજતો હોય એમ લાગ્યું. પાછળથી પૂછતાં માલમ પડ્યું કે પ્રતાપરાયે આ કાલારવા લોકની ભાષાની એક આવી ખોળી કાઢી હતી. પ્રતાપરાય કહેતા કે દરેક જંગલી ભાષાને એક એવી ચાવી હોય છે, જે સૂક્ષ્મદષ્ટિવાળા મનુષ્યને તરત સાંપડે છે. જંગલમાં વસતી પ્રજા કુદરતને ખોળે રમે છે અને ઉછરે છે. કુદરતમાં નિપજતા જુદા જુદા અવાજો અને કલગલાટો ઉપરથીજ તેમની ભાષાની રચના થાય છે. વહેતાં ઝરણાંના ખળખળાટ, પંખિઓના કલરવ, પવનના સુસવાટો વગેરેના ધ્વનિ જંગલવાસીની ભાષાના મુખ્ય પ્રેરક

અને આધાર છે. જે માણસે એ કુદરતના ધ્વનિ પારખવાની શક્તિ કેળવી હોય તે કોઈ પણ જંગલી ભાષા સહેલાઈથી સમજી શકે છે. અસ્તુ.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

ત્યાંથી ચાલ્યા આગળ

ત્યારપછી તે જંગલવાસીની ટોળીએ અમારું સાઈં સન્માન કર્યું. તેમણે અમને તે ઝાડની નીચે ચાતરા પર ખેડેલા લોકોની પાસે લઈ જઈને ઓળખાવ્યા. તે માણસોમાં એક બે ડોસા પણ જેની ઉમ્મર તેમના દેખાવ ઉપરથી એંસાં નેત્રું વરસની લાગતી હતી. “આ લોકો સૂર્યલોકના આત્મા છે.” એવું કહીને અમને ઓળખાવતાંની સાથેજ તેમના મનમાં શંકા ઉપસ્થિત થઈ. પેલા નાયકે પોતાની ભાષામાં તેમને કાંઈક સમજાવ્યું છતાં તેમણે ગાયું ધુણાવ્યું. પ્રતાપરાયે અંબોપાના હાથમાંથી લાંબી નળીની ખંદુક લીધી અને કશી પણ સૂચના કે સંભાલોચના વિના ઘોડો દબાવ્યો. બે ફર્લાંમ ઉપર એક બળદ એક ઝાડ સાથે બાંધેલો તે ધાસ ખાતો હતો. તેના પેટમાં ગોળી વાગી અને ઉછળીને જમીન પર પડ્યો. એ જોઈને પેલાઓ ચમક્યા. હું? આટલે દૂરથી કોઈ માણસ-એક પલકારામાં કોઈ પ્રાણીને મારી શકે ખરો? કદિ નહિ.

તે ડોસાઓ તુરંતજ બોલી ઉઠ્યા “વંકેટા લોગેડામ” જેનો અર્થ એવો થતો હતો કે, “ઓહો આ તો જાદુગર છે, જાદુગર. એને આપણા રાજા પાસે લઈ ચાલો.”

“રાજા પાસે? હા, ચાલો ચાલો. રાજાની પાસેજ મારે જવું છે.” અંબોપા અચાનક બોલી ઉઠ્યો.

એન. શંકરે તે બધા જંગલીઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું. તેઓ ટગર

ટગર એના પ્રયે જોવા લાગ્યા: તેમને લાગ્યું કે આ કોઇ આપણામાં-નોજ માણસ હોવો જોઇએ.

બધા જંગલવાસીઓ અંબોપાની તરફ ધ્યાનપૂર્વક જોવા લાગ્યા. તેમાંના કેટલાકને એના વિષે કોઇક પ્રકારની શંકા પડી હોય એવું તેમના હાવભાવ પરથી લાગ્યું. પરંતુ તેઓ કંઈ કરી શક્યા નહિ.

થોડીવારે પેલો નાયક પ્રતાપરાયને તથા મને હાથ જોડીને નમન કરતાં બેઠ્યો.—“ સયસોક્તના પવિત્ર દેવો, આપ સાંભળો. મેં આ પ્રદેશના રહેવાસીઓ છીએ. અમે કાલાડવા કહેવાયએ છીએ. માફ નામ ધનકુઝ છે. આગલા રાજા કચ્છાફને હું પુત્ર અને હાલના રાજા ટવા-લાયુને હું એક ભાવકો બાપ છું. મારી સાથે આ યુવાન છે તે હાલના રાજાનો દીકરો થાય છે. અમે બંને જણા આપના આવવાથી બહુ ખુશ થયા છીએ અને આપના અમલકારો જોઈને અમને એવા વિચારો આવે છે કે અમારા હાલના રાજા ટવાલાયુને આપની મુલાકાતનો લાભ મળવો જોઈએ. તેથી આપને તેમની પાસે લઈ જવાનો વિચાર કર્યો છે. જો એ વિચાર આપની રૂચિને અતુકુળ હોય તો આપ ફરમાવો ને ઘડીએ આપને માટે વાહન તૈયાર કરાવી લાવીએ. ”

એમ બોલીને તેણે ફરીવાર અમને નમન કર્યું. અને જાણે અમારો ચરણરજ સેવક હોય તેમ દીન ભાવે અમારો આદેશ સાંભળવાને ઉત્સુકતાથી જોઈ રહ્યો. મને બ્રહ્માંડના ભેદવાળો ક્રિસ્તો સાંભર્યો. એ ક્રિસ્તમાં પ્રતાપરાયે અને મેં મળીને મહાંત અને તેના શિષ્યનો પાઠ આપ્યાદ રીતે બજવ્યો હતો. આજે લગભગ તેવોજ પાઠ ફરી બજવાનો અવસર આવ્યો હતો.

પ્રતાપરાયે ગંભીરપણે પેલાને ઉત્તર આપ્યો—“અમે સયસોક્તમાં બેઠા બેઠા તમારા પ્રદેશની બધી વસ્તુઓ અને તમારી બધી હિલચાલ જોઈ શકીએ છીએ પરંતુ જો તમારા રાજાને અમને મળવાની ઇચ્છા હોય એવું તમને લાગતું હોય તો તમે અમે અમને તેની પાસે લઈ જાઓ

અમે આ ઘડીએજ તૈયાર છીએ.”

આ સાંભળીને તે ખંતે જણ્યા બહુ રાજી થયા. તેઓ ફરીવાર અમને પગે લાગ્યા, અને પોતાના માણસોને કોષક પ્રકારના વાહનો લાવવાનો હુકમ આપવાને દોડદોડી કરવા લાગ્યા. તેઓ કેવાંક વાહન લાવે છે તે જાણવાને મારા અંતરમાં બહુ જ કુતુહલ થઈ રહી. પેલા યુવાન રાજકુમાર સાકાને ઉભો રાખીને બુઢો ઇનકુઝ બે ત્રણ નોકરોને લઈને ગામમાં ગયો. થોડીવારમાં તે ત્રણ મોટી ડોળીઓ ઉપડાવીને લાવ્યો.

આ ડોળીઓ બહુ આકર્ષક અને આદર્શાહી ઠાઠમાઠવાળી હતી. આઠ દશ ગુલામો તેને ચારે બાજુથી ઉંચકતા હતા. અને અંદર બેઠેલો માણસ નિરાંતે સુઈને આજોટી શકે એવી તે મોટી હતી. ઉપરની બાજુએ સુંદર આકારની છત્રી બનાવેલી હતી. અને તેના ઉપર વૃક્ષના મોટાં મોટાં પાંદડાંથી આચ્છાદન કરેલું હતું, જેથી અંદર બેસનારને તડકો કે વરસાદ લાગે નહિ. સવાની જરૂર ન હોય ત્યારે એકજ ડોળીમાં ૪-૫ માણસ બેસી શકે તેમ હતું.

x

x

x

હું પ્રતાપરાય ઇનકુઝ અને રાજકુમાર સાકા ચારે બાજુ એક ડોળીમાં બેઠા. અને અમારી મુસાફરી પાછી શરૂ થઈ. અમારે ઘણે ભાંખે જવાનું હતું.

રસ્તામાં વાતચિત થવા લાગી.

“આ મહાન રસ્તો કોણે બનાવ્યો?” મેં પૂછ્યું.

ઇનકુઝે જવાબ આપ્યો—“મહારાજ, આ રસ્તો કોણે બનાવ્યો તે વિષે અમે કશું જાણતા નથી. એ બહુ જૂનો છે. ક્યારે બનેલો તે પણ અમને ખબર નથી. અમને તો શું? પણ ગજોલા ડોશી જે આજે સેંકડો વરસ થયાં જીવે છે તે પણ આ રસ્તો કોણે અને ક્યારે બનાવ્યો તે જાણતી નથી. એ ડોશી લગભગ બસો ત્રણસો ચારસો વરસની થઈ હશે. એ જાદુગરણી છે. લોકો એને ડાકણ કહે છે. આ-

જકાલ આવા રસ્તા કોઇ બનાવી શકતું નથી. અમારા રાજા એ રસ્તાનું રક્ષણ કરે છે ને તેના ઉપર ધાસ પણ ઉગવા દેતા નથી. હજારો માણસ આ રસ્તા પર ઉગતું ધાસ ઉખેડી નાંખવામાં રોકાય છે.”

અમે થોડે આગળ ગયા એટલે કેટલાક જંગલીઓ રસ્તા પરનું ધાસ ઉખેડતા નજરે પડ્યા. તેમને બતાવીને ઇનકાફુએ કહ્યું—“જૂઓ મહારાજ.”

અમે પૂછ્યું—“આ લોકો ધાસ ઉખેડવાના કામમાં રોકાય છે તેમને રાજા તરફથી શું આપવામાં આવે છે ?”

“આપવાનું ?” પેલાએ આશ્ચર્યચકિત થઇને પૂછ્યું—“એમાં આપવાનું શું હોય ? આ લોકો અમારા જીતેલા છે. એમને અમે જીવતા રહેવા દઇએ છીએ અને એમની જમીન ખેડી ખાવા દઇએ છીએ. તેના બદલામાં એ લોકો રાજાની મરજી મુજબનું કામ કરી આપે છે. આ ધાસ ઉખેડવાના કામમાં જુદા જુદા ગામવાળા લોકોના વારા બાંધેલા છે તેઓ પોતપોતાના દિવસે આવીને ધાસ ઉખેડી જાય છે.”

અમારી ડોળી આગળ ચાલતી હતી. પાછળ ખીજી ડોળીમાં બનુચાચા અને અબોપા બેઠેલા હતા. તેમની પાછળ એક ડોળીમાં ઇનકાફુના હાથ નીચેના અમલદારો બેઠીને આવતા હતા. તે તથા ઉપડનારાઓ મળીને પચાસેક માણસનો અમારો કાફલો થતો હતો.

રસ્તાનું નિરીક્ષણ કરતા અમે આગળ ચાલ્યા. મોટી પાંચસો પાંચસો મણની શિલાઓ ઘડીને રસ્તામાં જડી લીધેલી હતી. આવી મોટી શિલાઓ આટલી સફાઇથી એસાડનાર પ્રાચીન સમયના કારીગરો કેવા હશે તે વિષે અમને કાંઇ કાંઇ વિચારો આવ્યા.

થોડે દૂર ગયા એટલે ખડકની બાજુમાં કેટલાક અક્ષરોનાં કોતરામણ આવ્યાં. તે બતાવીને પૂછનાં પણ જવાબ મળ્યો કે—જેમણે આ રસ્તો બનાવ્યો છે તેમણેજ એ કોતરામણ કર્યાં છે. પણ તે શું છે તે અમે જાણતા કે સમજતા નથી.

“ વાર તમારા લોકો આ પ્રદેશમાં ક્યારે વસવા આવ્યા ? ”

“ મહારાજ, અમારી જાતના લોકો સેંકડો વરસ પર આ તરફ ધાડાબંધ ઉતરી આવેલા. ઉતર તરફ આ બાજુએથી તેઓ આવ્યા હતા અને આ કોમોરકુના પહાડને લીધે આગળ જઈ શકેલા નહિ. કહે છે કે આગળ કંઈ જવા જેવું છેજ નહિ, કારણ કે બધે મોટું રણ છે. તેથી તેઓ અહીંજ અટક્યા અને વસ્યા. આજે તો અમારી વસ્તી ઘણી મોટી થઇ છે અને અમે તેમાંથી લશ્કર ‘પનાબુ’ છે.”

“ તમારામાં કોઈ વાર લડાઈ થાય છે ખરી કે ? ”

“ એક વાર મોટી લડાઈ થઇ હતી. તે વખતે રાજ્યમાં બારે ઉચ્છલપાથલ થઇ ગઇ.”

“ શું થયું હતું ? ”

“ સાંભળો, મહારાજ.” ઇન્દ્રકુલ કહેવા લાગે — ‘ અમારા લોકોમાં રિવાજ છે કે જે કોઈને એકા વખતે એ જોડીયાં બાળક અવતરે તેણે એમાંથી ગમે તે એકને મારી નાંખવું જોઈએ. તેથી જે મજબૂત શરીરવાળું હોય તેને જીવતું રાખીને બીજાને નરતજ મારી નાંખવામાં આવે છે. હવે અત્યારે અમારા જે રાજ્ય છે તેમનો એક જોડીઓ બાઇ હતો. પણ હાલના રાજાજી જન્મ્યા ત્યારે એમનું શરીર પેલા બીજા બાળક કરતાં નાનું હતું છતાં એમની માનો એમના ઉપર વધારો પ્રેમ હતો. તેથી તેમણે એમને કોઈ ગુપ્ત જગ્યાએ સંતાડાવી દીધો અને એને ઉછેરવાનો અંદોજરત કરાવ્યો.....

“ કેટલેક વખતે અમારો આપ રાજા કચ્છા મરણ પામ્યા. અને ઇમોટુ એટલે ટવાડાગુના જોડીઆ બાઇ જેવું શરીર વધારે સશક્ત હતું તેમને રાજા જનાવવામાં આવ્યા. તેને ચાર રાણી હતી તેમાંની એક રાણીને છોકરો પણ થયો હતો. તેમણે ચાર પાંચ વરસ રાજ્ય કયું. પછી એક વાર અમારા દેશમાં મોટો દુકાળ પડ્યો. લોકો અનાજ પાણીને ખાવાને મરી જવા લાગ્યા. દોર જનાવરોનાં મુઠાં આમતેમ રખડતાં

સડવા લાગ્યાં. કાંઈ ધાન વાવે નહિ, વાવે તો ઉગે નહિ. આથી લોકો રાજાને ગાળ દેવા લાગ્યા. કારણ કે રાજાના પાપ વગર આવું બને નહિ.....

“ તે વખતે ગજોલા ડોસી બહાર આવી. ને તેણે લોકોને કહ્યું કે ઇમોટુ જેવા પાપીને ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂકો. ટવાલાગુને ગાદીએ બેસાડો. તે પણુ તમારા રાજકુળમાંનો છે. તેમ નહિ હોય તો જૂઓ. એના વાંસા ઉપર સાપનું નિશાન છે. અને કાલાશવાના બધા રાજાઓના પીઠે સાપનાં નિશાન હોવાં જ જોઈએ ”

“ તે શું ખરી વાત છે ? ”

“ હા મહારાજ, ” પેલો નાયક હાથ જોડીને બોલ્યો—“ ગજોલા ડોશીએ અનેક રાજાને જીત્યા છે. એ ડોશી તો મહા ઉસ્તાદ ને પાવરથી છે. તે આજે સેંકડો વરસની થઈ છે, કહે છે કે એણે મોતને ત્રણ વાર પાછું મોકલ્યું છે. એ ડોશી ધણા બારે જન્મ મંતર જાણે છે. એના જેવી વિદ્યા જાણનાર આ દેશમાં ખીણું કાંઈ નથી. એણે પચાસ કરતાં વધારે રાજાને પોતાની નજરે રાજ કરતાં અને મરતા જીત્યા છે એમ કહે છે. એટલે એનું કહેવું સાચું હોવું જોઈએ ”

“ વાંર પછી ? ”

“ પછી તો, મહારાજ, લોક બધું ઇમોટુ રાજાની સામે ઉઠાડ્યું. ને જ તે તેને દ્રાવે તેમ માળો દેવા લાગ્યું. ઇમોટુ તે વખતે બારે રાગનો ભોગ થઈને પથારીમાં પડેલો હતો. અને તેનાથી મહેલ બહાર આવીને કશું બોલાય તેવું ન હતું. તે વખતે ગજોલા ડોશી એક ગુફામાંથી ટવાલાગુને બહાર કાઢી લાવી અને લોકોની પાસે તેને રજૂ કરીને કહ્યું કે જ્યો, આ ટવાલાગુ છે. આ તમારો ખરો રાજા છે. એની પીઠ જુઓ. એમ કહીને તેણે તેના વાંસાનો ભાગ ખુલ્લો કરીને બતાવ્યો. ત્યારે તેની પીઠ ઉપર વાળનો સર્પાકાર લોકોની નજરે પડ્યો. એટલે તેમણે તાળીઓ પાડી અને બોલ્યા કે—‘ટવાલાગુ અમારો રાજા

છે. ટવાલાણુ અમારો રાજા છે. ટવાલાણુનો જય થાઓ' પછી તેમણે એને રાજાનો મુગટ પહેરાવ્યો. "

પ્રકરણ ૩૦ મું.

રાતવાસો

અમારી સાથે વાત કરનાર ઇનકુઝ જાગરો મોલનારો હતો. એકવાર તેનું મોં આલૂ થયું એટલે તે અટકતોજ નહિ. ઝીણામાં ઝીણી વિગતને પણ જરાજરા રીતે વર્ણવવા એવો તેનો સ્વભાવ હોય એમ લાગ્યું, તેણે પોતાનું પુરાણ આગળ ચલાવ્યું.

" ઇમોદુ હકદાર રાજા હતો. હું એ વાત જાણું છું પણ જ્યારે તેણે જોયું કે હવે તો લોકો અધા ફરી ગયા છે અને મારું કશું ચાલે તેમ નથી, ત્યારે તે દેશ છોડી જવાને તૈયાર થયો. એણે તેમ કરવુંજ જોઈએ. કારણ કે તેમ નહિ કરે તો વારે વારે તકરાર થાયજ. ટવાલાણુ રાજા ધણો જોરાવર છે. અને તે ઇમોદુને મારી નાંખવા માટે તેના મકાનમાં ધસી ગયો હતો. પણ ઇમોદુ માંદો માંદો પણ જમ તેમ નીકળી ડાળીમાં બેસીને નાસી ગયો હતો. તેની રાણી પણ પોતાના બાળક દીકરા સાથે નીકળીને નાસી ગઈ હતી, ઇમોદુનો પછી ક્યાંય પ-તો લાગ્યોજ નથી. પણ તેની ઓરત દક્ષિણ તરફના રસ્તા ઉપર એક બે મુસાફરોને મળી હતી

તે પરથી એમ લાગે છે કે તે દક્ષિણ તરફ ગઈ હશે. પણ આ તો ઘણા વરસની વાત છે. આજે તો તે અને જણાં મા દીકરો કોણ જાણે ક્યાંયે અટવાઈને મરણ પામી ગયાં હશે."

આ વાતચિત થતી હતી તે વેળા અમારી પાછળની બીજી ડાળી બહુ નજીક આવી હતી. અંબોપા તેમાં બેઠો બેઠો અમારાં બધી વાતો સાંભળતો હતો એમ લાગ્યું. કારણ કે થોડીવારે તેણે પોતાની

ડોળીમાંથી ઉતરી અમારી પાસે આવીને ઇનફુઝને પૂછ્યું કે એ બાળક રાજકુમારનું નામ શું હતું ?

ઇનફુઝે વિચાર કરીને સંભારીને જવાબ આપ્યો—“તે છોકરાનું નામ ઇગ્નેસી.”

ઇગ્નેસી શબ્દ સાંભળતાંજ અંબોપા બોલી ઉઠ્યો—“ઇગ્નેસી ? હા. એજ એજ ઇગ્નેસી ઇગ્નેસી.”

એણે આમ શા માટે કહ્યું તે મને સમજાયું નહિ, પ્રતાપરાયને પણ તેનું કારણ સમજાયું હશે કે કેમ કોણ જાણે ? પરંતુ શંકા ભરેલો પ્રાપ્ત પ્રશ્ન પૂછી શકાય નેમ ન હતું. સૂર્યલોકના આત્મા તરીકે અમે પાઠ ભજવતા હતા પણ અમારાથી કોઈ પણ બાબતનું અજ્ઞાન કેમ બતાવાય ?

મેં અંબોપાને અમારી ડોળીમાં બેસી જવાનું કહ્યું. ઇનફુઝે અને પેલા રાજકુમારે તરતજ તેને યોગ્ય જગા કરી આપી. અને પાછલી ડોળીના બે ત્રણ ઉંચકનારાને અમારી ડોળીમાં મદદ કરવા બોલાવ્યા. ઇગ્નેસી અને તેની માતાને વિષે કેટલીક વાતો ચાલી. એટલામાં એક નાનકડી નદી આવી. તે બતાવીને ઇનફુઝે કહ્યું—“જૂઓ સાહેબ, આ પેલી નદીને કિનારે ઇમોટુની રાણી અને દીકરો એક વાઘરીને મળ્યાં હતાં. આપણે આજે એજ નદીને કિનારે મુકામ કરીશું અને નિદ્રા લઇશું. હા પણ જો આપના જેવા સૂર્યલોકના આત્માઓ આ પૃથ્વી પર આવીને ઉંધતા હોય તો જ.”

મેં હમામભરે આડંબરથી કહ્યું—“બચ્ચા, બ્યારે અમે કાલાશવાના ભોકામાં વિહાર કરતા હોઈએ છીએ ત્યારે કાલાશવા ભોકા જે રીતે વર્તતા હોય તેજ રીતે વર્તીએ છીએ. બાકી અમારે આ પૃથ્વી ઉપર કે ક્યાંય પણ ઉંધવાની જરૂર રહેતી નથી. સૂર્યલોકમાં તો અમારે નિરંતર આ પૃથ્વીના તેમજ ખીબા તારાઓના ભોકાની સંભાળ લેવાની હોય છે. છતાં તમારે અમને એક જુદીજ સુંપડી સવા માટે આપવી

પડશે કારણ કે રાતના અમે આ શરીર છોડીને સુશ્વેદન પાસે બધી વાતો કહેવા માટે જઈ પહોંચીશું અને સવારે પાછા આવે રહીશું.”

આ શબ્દો હું એવી રીતે બોલ્યો કે તેથી ઇનકુઝ અને સાકા બંનેના મન ઉપર આભાસ છાપ પડી. મહાત્મા કે મહંતનો પાઠ બજવવામાં મને શીખવવું પડે તેમ ન હતું. મારા શબ્દો સાંભળીને ઇનકુઝ નમન કરીને બોલ્યો: “જેમ આપ કહેશો તે પ્રમાણે કરીશું.”

એમ કહીને તેણે એક સેવકને આગળ દોડાવ્યો. આ માટે તે અમે સમજી શક્યા નહિ. ડોળી પાસેથી તે જંગલી જે દોડ્યો તે જાણે તીરે છૂટ્યું. એટલી બધી ઝડપથી તે દોડી ગયો કે અમે વિસ્મય થી તેની પાછળ જોતાજ રહી ગયા. અને તે તો પલ્લકવારમાં ઝાડીઓમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો.

અમારા મનમાં વહેમ પેડો. રખેને આ જંગલી સરદારે અમારો ઘાટ ઘડવાની કાંઈક તૈયારી કરવા માટે તો એ નોકરને નહિ દોડાવ્યો હોય ? એવું હોય તો અમારી કમજબતી હતી. કારણ કે અમે બંદુક ધારી હોવા છતાં સંખ્યામાં માત્ર ચારજ હતા. અને એ લોકોની સંખ્યાનો તો પારજ ન હતો.

છતાં અમારાથી કાંઈ પૂછપરછ થાય તેમ ન હતું. કારણ કે અમે તો સુશ્વેદનના આત્માઓ બન્યા હતા. એટલે અમારે તો બધું વગર કહે અને વગર પૂછ્યેજ સમજી જવાનું હતું. અને મારી વાત તો બાબુએ રહી પણ પ્રતાપરાય ધણીખરી વાતો ઇનકુઝના અહેરાના હાવમાત્ર ઉપરથીજ સમજી જતા હતા. અરુ.

ત્યારપછી અમારી ડોળીઓ થોડીકવાર આગળ ચાલી. કલાકના એકાદ માઈનની ઝડપે તે ચાલતી હશે. કિંચકનાર ઝાઝા અને તેમને દોઢીયુ કે દાણો આપવા લેવાનો મજો નહિ, બધા વેઠે પકડી આણેલા-ગુલામો-હતા એટલે તેઓ વારેવારે બાંધ બદલીને ઝડપ વધારવાને પ્રયત્ન

કર્તા કરતા હતા.

મોટા રસ્તાને વાંક વળીને અમે થોડીવારમાં તે મામડા નજીક આવી પહોંચ્યા. નદીને કિનારે મોટી મોટી ઝુંપડીઓ બાંધી દીધેલી હતી. ત્યાં આગળ અમને આવકાર આપવા માટે મોટી મોટી ભસ્કરની ટુકડીઓ તૈયાર થઇને ઉભી હતી. તેમાંના સિપાઇઓને જોઇને અમે ખુશ ખુશ થઇ ગયા. લગભગ દરેક માણસ સાડા છ ફુટ લાંબો અને પ્રચંડ શરીરવાળો હતો. કમ્મર આશરે ૩૫-૪૦ વરસની હશે. ૬-૭ પડામાં તેમણે ઝાડની છાલના રેસામાંથી વણીને બનાવેલી લંગોટી જેવી તંગડી પહેરેલી; અને માથા ઉપર તેવીજ બનાવટનું ફાળીયું. તે ફાળીઆમાં પીછાં ખોસેલાં. કોડીઓ, છાડીઓ અને લાલપીળા મણકાના હાર ધણીખરાએ ડોકમાં તેમજ કમ્મરે લટકાવેલા. તેમના હથિઆરમાં એક અથવા બે બાલા હતા જે તેમણે પોતાની ખાંધ ઉપર રીતસર ગોઠવ્યા હતા. તે બાલાની ઉપર પશુ ધણીએ સકાબુના મરવાના પીંછાં ખોસેલાં હતાં. કેટલાક બાલાનું બાલોડું પથર ધસીને બનાવેલું મલમ પડ્યું હતું.

પીઠ ઉપર તેમણે મજબૂત ચામડાની એક એક ઢાલ ધારણ કરી હતી. તપાસ કરતાં મલમ પડ્યું કે એ ઢાલો જંગલી પાડાના ચામડામાંથી બનાવેલી હતી. ઢાલનો વ્યાસ આશરે બે ફુટનો હશે. ઢાલની આસપાસ પશુ કેટલાકે મણકા બાંધીને તેને સજાગારી હતી, વળી કેટલાકે કમ્મર ઉપર બળદના પૂંછડાનો બનાવેલો કંદારો પહેરેલો હતો ને તેમાં એકએક છરી ખોસેલી હતી. એ લોકો અમલી હારમાં ઉભા હતા. તેમની છરી છએક ઇંચ લાંબી અને બેઉ તરફ ધારવાળી હતી.

અમે પાસે આવતાં એ ટુકડીનો સરદાર જે જુદો એક બાળુએ ઉભો હતો તેણે પોતાની બાયામાં કાંદક હુકમ આપ્યો. તેની સાથેજ તે આખી ટુકડીએ તે સજાગારો ઉચ્ચાર કર્યો અને પોતાના

બાલા ખભા પરથી લઇ જમીન પર ખડા કર્યા. બીજો જીવદોઝ્યાર થતાંમાં બધાએ અમને નમન કર્યું અને બાલા પાછા ખભે ચઢાવ્યા. અમે તેમને અમારા દરજ્જાને અનુરૂપ રીતે આશિર્વાદ આપ્યા. ત્યાર પછી બીજી દુકડીઓએ પણ તેજ મુજબ કર્યું.

ત્યાર પછી ધનકુડ અમને એક સારી મોટી ઝુંપડી પાસે લઇ ગયો. ઝુંપડીનું બારણું વાંસડાનું બનાવેલું હતું. તે ઉઘાડીને કહ્યું—“મહારાજ, અંદર પધારો.”

અમે અંદર જઇને જોયું તો તે ઝુંપડીમાંના અગ્નિ આરંઘ વાળા ઝુડીને સાફ ચકચકટ બનાવેલો હતો. ચાર ખૂણે ચાર પલંગો હતા. પણ પલંગો એટલે શું? જમીનની અંદર ચાર ડાંગવા દાટીને તેની સાથે વળીઓ બાંધી દીધેલી. તે વળીઓની વચ્ચે બજાફ કે પાડાનું સાફ કરેલું સ્વચ્છ ચામડું ઘોડીઆ જેવું બાંધી દીધેલું. તેને ચારે બાજુએ કાણું પાડી કાચાની દોરડી વડે ડાંગવા સાથે બાંધેલું. એટલે હીંચી ન શકાય એવું તે ઘોડીયુંજ હતું એમ કહેવામાં કશી ભ્રમ-ઉક્તિ થતી નથી. વચ્ચેની જમીન પર એક સારી ચટાઇ પાથરેલી હતી.

પલંગો-ઉરેઢે ઘોડીઆં બતાવીને ધનકુડે અમને કહ્યું—“મહારાજ આપ અહીંઆ થોડો વખત આરામ લ્યો. એટલામાં હું આપને માટે ભોજન તૈયાર કરાવી મોકલું છું. અમે ગરીબ છીએ, સ્વર્લોકના દેવોને ધરાય એવું ઉત્તમ ભોજન આ જમણી નિવાસમાં અમે આપની રજૂ પાસે કરી શકીએ તેમ નથી, છતાં જે કાંઇ બની શકે તે મોકલીશું. તેમાંથી આપ ક્વિ પ્રમાણે અહણ કરશો.”

એમ કહી તેણે નમન કર્યું, અમે ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે “સ્વર્લોકમાં તો અમે અમૃત જેવો દેવતાઇ ખોરાક લઇએ છીએ પરંતુ જ્યારે અમે તમારી સાથે ફરતા હોઇએ ત્યારે અમારે તમારા જેવોજ ખોરાક લેવો જોઇએ—એવું ભગવાન સૂર્યદેવનું ફરમાન છે.” વગેરે

કહી થોડો આડંબરી પાઠ બજવી અમે તેને વિદાય કર્યો.

તે ગયો એટલે બારણું વાસીને બનુચાચાએ ધીમે સાદે કહ્યું—“ડા કટર સાહેબ; હવે ખાવાનું આવે ત્યારે તમે વળી પાછા આનાકાની નહિ કરતા, મારા પેટમાં તો ખાડા પડી ગયા છે. આજ સુધી સુકકાં ફળ અને કડવાં પાણી પી પીને દહાડા કાઢ્યા છે, ને હવે ખાવાનું આપણી સામું આવે છે ત્યારે માન જ્ઞાના માંગો છો? થોડી તો અમારી દયા લવો. મારી બુઢા માણસની....”

પ્રતાપ રાય હસીને બોલ્યા “ચાચા, તમે શા માટે ગમરાઓ છો? હવે હું તમને બૂખ્યા નહિ મારું. ઉલટું તમારે માટે મારામાં સારો અને સોજળમાં સોજળે ખોરાક સામે આવે એવી તજવીજ કરીશ. માત્ર એ તજવીજને માટે કેટલીક યુક્તિ કરવી પડે છે અને પડશેજ. તેમ કર્યા વગર આપણું બધું ભોપાળું કુટી જવાનો ભય રહે છે.”

“પણ એ યુક્તિ કરવામાંજ કાંઈ ભાંખરે! નહિ વટાઇ જાય તે જોજો બાવા.”

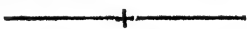
“તેને માટે તમારે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી.” મેં ચાચાને જવાબ આપ્યો—“તમે તમારે એકદમ ગંભીર ડાચું કરીને સૂર્ય-લોકના દેવતા પેટે બેસી રહેજો. અને ખાવાનું આવે તે વેળા પણ જરાયે ઉતાવળા થતા નહિ. દોડાદોડી કરશે તો બધો ઘાટ બગડી જશે. આપણે તો સૂર્યલોકના અમર આત્માઓ છીએ. સમજ્યા ને? આપણે ખાવાની કશી જરૂર નથી. એ તો માત્ર આ લોકોના ઉપર ઉપકાર કરવા ખાતરજ આપણે આરોગવાનું છે. સમજ્યાને?”

“વાર સાહેબ.” ચાચાએ કહ્યું અને મારી તથા અંબોપાની સામે જોઇને આંખમીચામણાં કર્યાં: મેં પણ તેમ ક્યું અને પ્રતાપ-રાય સાથે અમે બધા એક બીજા તરફ જોઇને હસ્યા.

આજે બપોર પછી અંબોપાના મ્હોં ઉપર એક પ્રકારની ગૂઢ મંત્રીરતાએ વાસો કર્યો હતો એમ મને લાગ્યું. તેના મનમાં કાંઈ વાત

ધોળાતી હોય, કોઇ બાબતની શંકા ઉદ્ભવતી હોય એવા ભાવ તેના ચહેરા ઉપર દૃષ્ટિગોચર થતા હતા. એક બીજા સાથે વાતો કરતાં કે કયાં પછી પશુ તુરતજ એ ગંભીરતા એના મુખ ઉપર આવી બેસતી હતી.

એ શું છે તે વિષે અંબોપાને હું કાંઇક પૂછવા જતો હતો એટલામાં ઝુંપડી બહાર ફેટલાક સ્વરો સંભળાયા. ખોલનાર સ્ત્રીઓ હોય એમ લાગ્યું. પગવારમાં બારણા ઉપર ટકોરા પડ્યા અને બારણું ઉઘાડી અંદર આવવા રજા આપી એટલે ચાર યુવાન સ્ત્રીઓ અને એક પ્રૌઢ વયનો પુરુષ ઝુંપડીમાં દાખલ થયાં. ચારે સ્ત્રીઓ વીસથી બાવીસ વરસની અંદરની હશે, તેમના ચહેરાનો રંગ શામળો હોવા છતાં ઘાટ સુંદર અને આકર્ષક હતો. કાલારુવાની પ્રજામાં આ સ્ત્રીઓ ખરેખરી સુંદરીઓ ગણાતી હોવી જોઇએ એમ મને લાગ્યું. તેમણે પગે, હાથે, કાને, નાકે, અને ડોકમાં ઘાસ તથા મણકાના બનાવેલા કળામય દાગીનાઓ પહેર્યા હતા, અને છાતીથી નાંગ સુધીનો ભાગ વસ્ત્ર વસ્ત્રોથી ઢાંક્યો હતો. કોઇક પ્રકારના કાચલાંને ઢાંતા પાડી બનાવેલી કુદરતી કાંસકી વડે હોળેલા તેમના વાળ જાંખરા જેવા લા-મતા છતાં તેમના ચહેરાને સુંદર રોતે વિભૂષિત કરતા હતા.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

ભૂખાવળાં ગીધનો હુમલો

એ ચારે સ્ત્રીઓ અમારે માટે ખાવાનું લાવી હતી. આવા જંગલ જેવા પ્રદેશમાં પશુ અમારા આતિથ્ય માટે દેખાવડી યુવાન સ્ત્રીઓને શોધી લાવી તેની દ્વારા અમને ખોરાક પહોંચાડાવવામાં ધનક-ફુલે બુદ્ધિ અને રસિકતા એકી સાથે પ્રદર્શિત કરી હતી. તેમની સાથે આવેલો પુરુષ હાથમાં મસાલ લઇને આવ્યો હતો. તેણે મસાલનો છોડા જમીનમાં ખોર્યો અને યુવતીઓને ગાયેથી ખાધનાં વાસણ દત્તરવ્યાં.

ધનકુડે પણ જાણે અમે રાક્ષસ હોઈએ તેવી ધારણાથી સામટી જ ખેરાકી મોકલાવી દીધી હતી. એક માટલામાં દસ શેરેક દહીં હતું. એકમાં દુધ હતું. ઢાલ જેવી એક કચરોટમાં નાગલી જેવા જંગલી ધાન્યમાંથી બનાવેલા રોટલા હતા. એક જણી એક મોટા તુંબડામાં ચોકખું પીવાનું પાણી લાવી હતી. પેલો પુરુષ કોઈક ઝડપનાં મોટાં પાંતરાં સાથે લાવ્યો હતો તે ગોઠવીને તેણે અમને જમાડવાની તૈયારી કરવા માંડી. તે જોઈને પ્રતાપરાયે મને ઇશ્વારત કરી. હું તરત સમજી ગયો મેં તે પુરુષને સંબોધીને કહ્યું—કે અમે સૂર્યલોકના આત્મા કોઈનું હાથે ખાતા નથી. અમે અમારે હાથે ખાઈ લઈશું, આ બધું મૂકીને તમે જાઓ. અને એક ઘડી પછી આવીને વાસણો લઈ જાઓ.”

“હજી બીજાં ફળો અને મસાલા લાવવાના છે, મહારાજ” પેલાએ હાથ જોડીને કહ્યું.

“જે હોય તે, તમે અહીં મૂકીને જાઓ, અને થોડીવાર રહીને આવજો.” મેં આદેશ આપ્યો.

તે પુરુષ બે સુંદરીઓને લઈને બહાર ગયો અને પાંચેક મિનિટમાં બે ટોપલીઓ ઉપડાવીને પાછો આવ્યો. એકમાં બેરબેર જેવડાં કાંકડ ફળ હતાં અને બીજામાં સીંધવ, મરચાં, આદુ લસણ હોય એમ લાગ્યું.

એ બધું મૂકાવીને નમન કરીને તેઓ આજ્ઞાં મળ્યાં. તેમની પાછળ અબોપાએ આજ્ઞાં વાસ્યું અને અમે ભૂખાળવાં ગ્રીધની પેઠે તે જંગલી ભોજનની ઉપર તૂટી પડ્યા. હા. તૂટીજ પડ્યા. એમ કહેવામાં જરાયે અતિશયોકિત નથી. કારણ કે છેલ્લા પંદર દિવસ અમે અમને હાણી સરખો મેળવવા પામ્યા ન હતા. જંગલમાં ઘાસ જેવી શીંજો અને કડવા પાણી ઉપર અમે કેમ નિભાવો કર્યો હતો તે તો અમારું મનજી જાણે. કદામાં કદા શત્રુને પણ ભગવાન એવો કપરો અનુભવ નહિ કરાવે એવી અમારા સર્વેના અંતરમાં લાગણી થતી હતી. એવા અસહ્ય અનુભવને અતે આજે અમને પેટ ભરીને ખવાય તેટલું ધાન્ય

દુધ દહીં વગેરે મળ્યાં હતાં એટલે પછી અમારાથી રહેવાયજ કેમ ? પેલી યુવતિએ પીરસતી હોત તો અમારે અમારા બબ્બે દરજ્જાને અનુરૂપ રીતે મંદમંદ ગતિએ કકડી કકડી ખાવું પડતે અને ઓછામાં ઓછો એક કલાક કાઢવોજ પડતે. આ તો અમે એ નૌતમ ભોજન થાળ ઉપર એવી રીતે મંડી પડ્યા કે દરેક મિનિટમાંજ અમે ધરાધ ગયા. બનુચ્યાને તો ગચરકા પણ આવવા માંડ્યા. પ્રતાપરાય પણ પોતાની બબ્બે પદ્ધતીની ગંભીરતા અને મર્યાદાનો ત્યાગ કરીને દુધ દહીં અને રોટલા મોજથી ખાપટવા લાગ્યા. અમે આજે જેટલું ખાધું તેટલું જીંદગીમાં બીજી કોઈ વાર ખાધું નહિ હોય. છતાં અમને મોકજવામાં આવેલું ખાવાનું એટલું બધું હતું કે અમે તો માત્ર તેમાંનો પા ભાગ જ ખાઈ શક્યા હતા. પોણો ભાગ વધ્યો હતો. તેનું શું કરવું એનો અમે વિચાર કરવા લાગ્યા.

“શું કરવું એટલે ? એ તો આપણા પવિત્ર પ્રસાદ તરીકે જ-મલવાસીઓમાં વહેંચી દેવાશે.” પ્રતાપરાયે ઉપયોગ શોધી કહાડ્યો-“આપણે તો સ્વર્લોકના આત્મા. આપણે ખાતાં જે કાંઈ વધે તે વડે આ પાત્ર જીવેને પાવન કરવાજ જોઈએ ને ?”

“કરવાજ જોઈએ.” બનુચ્યા બોલ્યા અને અમે બધા એક બીજા પ્રત્યે જોઈને ફરીવાર હસ્યા.

જમી રહ્યા પછી અમે ફળો પર હુમલો કર્યો. ટોપલો ભરીને આવેલાં ફળોમાંથી મેં એક લઈને ચાખી જોયું. અહાહા ! શું એની મીઠાશ ! કાચુલી દ્રાક્ષની જાતનું એ ફળ હતું. રંગે લાલ અને ટુણીઓ મળેજ નહિ. અંદરથી રસ નીકળે તે એટલો સ્વાદિષ્ટ કે ગમે તેવી ઉમદા દ્રાક્ષનો ખાનાર આ ફળ ચાખે તો ફરીવાર દ્રાક્ષનું નામ નહિ લે. મને ખાત્રી છે કે આખા હિંદુસ્થાનમાં કોઈ પણ સ્થળે આ કે આવું મીઠું બીજું કોઈ પણ ફળ પાકતું નહિ હોય. જંગલીઓ એ ફળને ડોળીયુ કહે છે એમ પાછળથી માલમ પડ્યું.

એ અમૃત સરખા આસ્વાદવાળા ફળમાંથી જોટલાં ખવાય તેટલાં ખાઇને જ્યારે અમને લાગ્યું કે હવે એકપણ વધારે ખાઇ શકીએ તેમ નથી અને આજનો અમારા ભોજનનો અખિલ કાર્યક્રમ-જરાયે અપવાદ કે ઉણપ વગર સમાપ્ત થઇ ગયો છે-ત્યારે અમે હાથ મ્હોં સાફ કરી અમારા પોતપોતાના પલંગો પર વિરાળ ગયા, અને અંબોપાને પેલા મશાલચીને સાદ પાડવાનો હુકમ આપ્યો. તેણે બહાર નીકળીને મુલુ ભાષામાં કાંઇક ઉચ્ચાર કર્યો. તેની સાથેજ પેલા પ્રાદ નોકર અને તેની સાથેની ચારે સુંદરીઓ હાજર થઇ. તેમણે અમારા ખોરાકના વાસણો લઇ લીધાં. અને વચમાંની જગા સાફ કરી નાંખી.

તે વેળા પ્રતાપરાયે પેલા પુરૂષને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે અમે સૂર્યલોકના આત્માઓ છીએ. અમારે આ ભૂમિ ઉપર ખોરાક ખાવાની કશી અગત્ય નથી, છતાં તમે આણેલી ભોજનવાનીઓ પાવન કરવાને ખાતર અમે તેમાંથી કેટલોક ભાગ આરોગ્યે છે. બાકાનો ભાગ પવિત્ર છે. તે તમે તમારા ભાઇબંધોમાં ભગવાન સૂર્યદેવની પ્રસાદી તરીકે વહેંચી આપજો."

"જી મહારાજ." પેલાએ પોતાની બાપનાં ઉચ્ચારણ કરીને નમન કર્યું. અને પછી પેલી સ્ત્રીઓને સાથે લઇને ચાલ્યો. ગયો. તેમના ગયા પછી અમે પાછા આરણ્ય બંધ કરાવીને રાતે વળખ્યા:

"બહાદુરભાઇ, તમે પેલું જોયું?"

"શું?" મેં પૂછ્યું.

"પેલી સૌથી નાની યુવતિના ડોકમાં એક ચગકતો પથરો બાધેલો હતો તે?" પ્રતાપરાયે કહ્યું.

"હા. હા. આરપાર કાણું પાડીને દોરો પોરવી બાંધ્યો હતો તેજ કની?"

"હા!"

એ શું હતું?"

"તમને શું હોય એમ લાગે છે?"

"મને તો લાગે છે કે આરસ કે એવાજ કોઈ પથરાતો ડુકડો

હોવો જોઈએ.” મેં કલ્પના કરી—“કદાચ સિંધવનો કકડોયે હોય.”

“તમે ગાંધી થયા છો કે શું?” પ્રતાપરાયે હસીને ટકાર કરી. અનુચારા ઉત્સુકતાથી સાંભળવા લાગ્યા.

“ત્યારે એ શું હતું?”

“કોઈ ઉંડી ખાણમાંથી નીકળેલો કાચો હીરાનો ટુકડો.”

“હેં? ખરેખર?”

“હાથ.” પ્રતાપરાયે મક્કમતાથી કહ્યું. અનુચારા વધુ નજીક આવ્યા.

“પણ હીરાને કોઈ આવી રીતે બેદરકારીથી કાણ પાડી ડોકમાં ટંગાવે?”

“નહિય. પણ આ લોકોને હીરાની શી કદર? એમને મન તો હીરા ને પથરો એક સરખો છે, એમને શી ખબર કે એજ પથરના ટુકડાને સરાણ પર ચઢાવી પાસા પાડી અમેરિકા વેચવા મોકલ્યો હોય તો એની કીંમત દશ વીશ હજાર રૂપિયા ઉપર?”

હું મૂંઝે રહ્યો. અનુચારા એર ઉત્સુકતાથી સાંભળી રહ્યા. પ્રતાપરાયે કહ્યું—

“આ છોકરીની ડોકમાંનો પથરો જોઈને મારી ખાત્રી થાય છે કે આ જગ્યાથી થોડેજ દૂર કોઈક મોટી હીરાની ખાણ હોવી જોઈએ.”

“આપણે એમને પૂછી જોઈએ?”

“અરે, ના ના. એવું કરવા ગયા તો મૂંઝા સમજાશે. આપણે સમલોકના આત્મા છીએ એ વાત તમે કેમ બૂલી જાઓ છો?”

“ત્યારે શું કરીશું?” મેં પૂછ્યું.

“એનો ધીમે ધીમે વિચાર કરીશું. વિચાર કરીને કાંઈ યુક્તિ શોધી કહાડીશું. બહાદુરબાઈ, હાલ આપણે ધણીજ નાણુક અને ગંભીર સ્થિતિમાં છીએ માટે કાંઈ પણ કરતાં કે બોલતાં પહેલાં ખૂબ વિચાર કરજો. અનુચારા, તમને પણ કહું છું.....”

પ્રકરણ ૩૨ મું.

બોલતો બંધ કયો?

આગળ બોલવા જાય છે એટલામાં બહાર કોણક બે માણસો વચ્ચે વાતચિત થતી હોય તેવા સ્વર સંભળાયા. અમે તરત ચૂપ થઇ ગયા. પળવાર પછી ઇનકુડુએ પારશ્વમણિની ડોકીયું ક્યું અને નમ્રતા-પૂર્વક પૂછ્યું—

“અમારા યુવરાજ આપની તહેનાતમાં આવવા રજા માંગે છે. આગ્રા છે ?”

પ્રતાપરાયે મારી સામે જોયું. મેં કહ્યું—“મહારાજ, આપણી ધ્યાનાવસ્થાનો સમય થયો છે. અને હવે આપણે બીલકુલ અબોલ થવાનું છે. છતાં થોડીક પળ માટે આવવું હોય તો બલે આવે.”

પ્રતાપરાયે રજા આપી. એટલે બેડ જણા અંદર આવ્યા. નમન કરીને તેઓ અમારી સામે ચટાઇ ઉપર બેઠા. થોડીવાર સુધી કોઇ કાંઇ બોલ્યું નહિ.

પ્રતાપરાયે પૂછ્યું—“અહીંથી ફરી પાછા આમળ ક્યારે જવાનું છે?”

“કાલે સવારના પહોરમાંજ આપણે જવાનું થશે. આજે સાંજે અમે અહીંથી ફૂતો રવાના કરી દીધા છે તેઓ આખી રાત ચાલતા મુસાફરી કરીને સવારે અમારા મહારાજની પાસે જઇ પહોંચશે. તેઓ આપના આગમનની ખબર મહારાજશ્રીને આપશે. ને પછી બધી તૈયારી આપને લાયક સત્કાર આપવાની થશે.” ઇનકુડુએ જવાબ આપ્યો ને પછી હસીને બોલ્યો—“આપના જેવા દૈવી આત્માઓ અમારે આં-ગણે વારેવારે થોડાજ પધારવાના છે ? એટલે અમારે જેમ બને તેમ વધારે ધામધુમથી આપનો સત્કાર કરવોજ જોઇએને ?”

પ્રતાપરાયે કાંઇ જવાબ આપ્યો નહિ. પરંતુ ગંભીરપણે આ બંનેના પ્રત્યે જોઇ રહ્યા. ઇનકુડુ અને સાકા આવે રાતને વખતે આ

માટે આવ્યા હતા તે સમજતું ન હતું. ઇનફુઝને માટે કાંઈ વહેમ ન હતો. પણ સાકાની વૃત્તિ પાછળના ભાગમાં કાંઈક શંકાભરેલી લાગતી હતી. જ્યારે એણે બડકા નીકળતા જોયા અને દૂરથી બગદ વીંધાતો જોયો ત્યારે એ મહાત થયો હતો ખરો. પરંતુ બીજા પામર માનવીઓની પેઠેજ અમે પણ ખાધએ છીએ ને આરામ લાઇએ છીએ એવું જ્યારે તેણે જોયું ત્યારે અમારા દૈવીપણા વિશે એને શક લાગવા માંડ્યો હતો એમ તેના ચહેરાના ભાવો પરથી લાગતું હતું. આ અનુમાનમાં પ્રતાપરાયની સાથે હુંયે સંમત થતો હતો. એટલે સાકાને ફરી એક ચમત્કાર બતાવવાની જરૂર છે એવું અમે નક્કી કર્યું હતું.

ઇનફુઝે બોલવાનું ચાલુ રાખ્યું—

“મહારાજ, આપ જશો ત્યારે નમરને પાદરે કમાનો બંધાશે. અમારા રાજાજી અને ગંગોલા ડોશી મોટું સામૈયું લઇને આપને તેડવા આવશે. ત્યાં જોરીઓના તથા મરદોના કેટલાયે નાય થશે, ગામના ડોસાઓ આપના ઓવારણાં લેવા આવશે. અમારે ત્યાં કોઇ પણ મોટા મેમાન આવે ત્યારે આવું કરવાનો રીવાજ છે.”

અમે સાંભળીજ રહ્યા.

“આ અમારા યુવરાજ સાકા છે. તેમને આપની સાથે વાત કરવાનું મન છે. એ આપની કેટલીક વાતો સાંભળવા આવ્યા છે. આપ સૂર્યલોકના દેવતા છો. તો સૂર્યલોક કેવો છે અને ત્યાં આપ કેવી રીતે રહો છો તે એમને જાણવું છે.”

“જો એમને જાણવું હોય તો એ પોતેજ શા માટે પૂછતા નથી. પોતે પૂછશે તો હું ખુશીથી સમજાવીશ.” પ્રતાપરાયે જવાબ આપ્યો.

ઇનફુઝે સાકાની સામે જોયું. અને બંને માંહોમાંહે હસપ્રસ કરવા લાગ્યા. દરમ્યાન પ્રતાપરાય પોતાની જગા પરથી ઉતરી સાકાની

પાસે આવ્યા અને તેના માથાની ઉપર તથા શરીર ઉપર અહર હાથ ઉતારી મેસ્મેરીઝમના પાસે આપવા લાગ્યા. માત્ર ત્રણ ચાર પાસ ઉતારતાંજ સાકાની જીભ તોતડાવા લાગી અને પળવારમાં તો તે બોલતો બંધ થઇ ગયો. ઇનફ્ફુઝની સાથે તે વાત કરતો હતો તે વાતચિત અધુરી રહી ગઇ. આથી તે ગભરાવા લાગ્યો. બોલવાને માટે ધણે પ્રયત્ન કરે, ઉછાળા મારે, ડોકું આમ તેમ હલાવે. પરંતુ કંઇ વળે નહિ. એની જીભ ટાળવે મ્હોટી ગઇ હોય તેમ સંજ્ઞા થઇ ગઇ હતી. બોલવાને માટે તે બહુજ અકળાવા લાગ્યો.

તે જોઇ પ્રતાપરાયે તેને કહ્યું—“ધામર માનવી, તારા મનમાં તું એમ ધારતો હશે કે તારા અંતરમાં શું ચાલી રહ્યું છે તેની અમને ખબર નથી, પણ યાદ રાખજે કે ભગવાન સૂર્યદેવ આ લોક તેમજ બીજા લોકના સર્વ પ્રાણી માત્રના અંતરની વાત જાણે છે, અને તેમની પ્રેરણાથી અમે પણ એ બધી વાત જાણી શકીએ છીએ. તારા મનમાં અમારે વિશે કેટલીક શંકા પેડી છે અને તેથી ભગવાન સૂર્યદેવે તને આ શિક્ષા કરી છે. તું ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરશે. તોયે એક હરફ પણ બોલી શકશે નહિ. જ્યાં સુધી તેં મનથી કરેલા અપરાધની તું માફી માંગશે નહિ, ત્યાંસુધી તારાથી બોલી શકાશે નહિ.”

આ સાંભળીને સાકા તો બહુજ ગભરાવા લાગ્યો, ઇનફ્ફુઝ પણ એની સ્થિતિ જોઇને આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયો, સાકાતું મ્હોં તો રડવા જેવું થઇ ગયું. તેના આંખમાં પાણી પણ આવ્યાં. તેણે બોલવાને માટે હોઠ તો બહુજ ફફડાવ્યા પણ કશો ઉચ્ચાર કરી શક્યો નહિ. આખરે તેણે હાથ જોડ્યા અને કરુણ વા લાગ્યો. બોલી શકાય એમ તો હતુંજ નહિ એટલે જુદાજુદા હાથબાવ કરીને દયા યાચવા લાગ્યો.

પ્રતાપરાય નિર્લેપપણે તેના પ્રત્યે જોઇ રહ્યા. પરંતુ મને દયા આવી. મેં ઉઠીને સાકા પાસે આવી પૂછ્યું—“હને ફરી વાર અમારે વિષે આવો વિચાર કરીશ?”

રડમસ ચહેરે તેણે નકારમાં ડોકું ધૂણાવ્યું અને પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગવાના હાવભાવ કરવા લાગ્યો. મેં પ્રતાપરાયને હાથ જોડીને વિનંતિ કરી કે “મહારાજ, આ પામર પ્રાણીનો એકવારનો અપરાધ ક્ષમા કરો. એ આણુમનુષ્ય અજ્ઞાન આત્મા છે. એના પ્રત્યે દયા લાવવાની જરૂર છે.”

પ્રતાપરાયે ગંભીરપણે કહ્યું—“જો એ બીજી વાર આવો અપરાધ નહિ કરવાની અને હંમેશા આપણા પ્રત્યે વફાદાર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લેશે તો ભગવાન સૂર્યદેવ એને માફ કરશે.”

મેં ઉપલી શરત સાકાને સમજાવી. બાંગી તૂટી બાપામાં દાથની ઈશારતો કરીને સમજાવી. તે કબૂલ થયો. બોલી ન શકવાથી તે એટલો બધો ગભરાઇ ગયો હતો કે ગમે તે શરતે વાચા પાછી મળે તે માટે તૈયાર હતો. તે પ્રતાપરાયની પાસે દોડી બેસ્યો અને તેમના પગ પકડી યાચના કરવા લાગ્યો. જમીન સાથે માથું લગાડી, નાક ધસી, મારી માંગવા લાગ્યો.

આખરે પ્રતાપરાયે તેના ઝુલફા વાળ પકડીને તેનું ડોકું ઉંચું કર્યું. પોતાની સામે તેનું મોં ધરી રાખી પળવાર તેની આંખો સાથે આંખો મેળવીને જોઇ રહ્યા, પછી બોલ્યા—“બોલ.”

બોલ શબ્દ ઉચ્ચારતાંની સાથેજ સાકાની જામ છૂટી થઇ. તે બોલ્યો—“ઓ ઝો. મને માફ કરો, ઝો ઝો. હું... હવે ફરી આવું નહિ કરું. હું તમારો સેવક છું. તમારો ગુલામ છું. મને માફ કરો.”

પ્રતાપરાયે તેના વાળ છોડી દીધા ને તેને સામે ઉભો રાખ્યો. અને કહ્યું—“તું તારા મનમાં શું વિચાર કરે છે તે હું જાણી શકું છું, તે તારી નજરે તે જણાયું છે. ને તેં કરેલા પાપી વિચારનું ફળ તેં ભોગવ્યું છે. તું યુવરાજ છે, રાજાનો કુંવર છે તેથી તને શિક્ષા માફ કરવામાં આવે છે, તારી જગ્યાએ આજનું એક દિવસ તો તે જીંદગી સુધી મુગો રહેત. હવે પછી પણ તું જે કાંઈ મનમાં વિચાર કરશે

તેણું ફળ તને તરતજ મળશે.”

સાકાએ હાથ જોડીને કહ્યું—“મહારાજ, મને આપના પ્રભાવની ખબર ન હતી. આપે મારો અપરાધ માફ કર્યો છે, તેથી હું બહુજ ઉપકારવશ થયો છું. હવે પછી હું હંમેશા આપનો તાબેદાર સેવક છું. ને આપનો કોઇપણ હુકમ માથે ચઢાવવા તૈયાર છું. આપ મારા પર વિશ્વાસ રાખજો.”

એમ કહીને તેણે ફરીવાર નમન કર્યું. ઇનફુઝે પણ નમન કર્યું. પછી રાત ધણી થઇ હોવાથી અમે તેમને વિદાય કર્યા.

આટલું હોવા છતાં આ જંગલવાસીઓ ઉપર પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા અમારાથી રખાય તેમ ન હતું. રાત્રે ઉંઘતા હોઇએ તે વખતે કાંઇ દગો થાય તે સામે અનારે સાવધતા રાખવીજ જોઇએ, એમ અમને બધા-યને લાગ્યું; તેથી એકી વખતે ત્રણ ઉંઘે અને એક જગે એ પ્રમાણે નકકી કરી વારા બાંધી અમે સૂતા. પહેલી રાત્રે અંબોપા જાગતો બેઠો. અમે ત્રણે અતિશય શ્રમને લીધે માઠ નિદ્રામાં પડ્યા.

પ્રકરણ ૩૩ મું.

હુવા નગરીમાં

બીજે દિવસે સવારના પહોરમાં વહેલા ઉઠ્યા. તે વેળા ઇનફુઝ અને તેનાં બે માણસો અમારી ઝુંપડીની બહાર આવીને અમારા હુકમની વાટ જોતા બેઠા હતા. તેમણે એક ટોપલી ભરીને જંગલી જમરખ આપ્યાં હતાં. સવારના પહોરમાં નાસ્તા તરીકે અમારે તે ખાવાનાં હતાં. પાણી મંઘાવીને મ્હોં ધોવા પછી અમે બધામે જમરખ ખાધાં. એટલામાં એક માટલું ભરીને ચોખાનાં રાખ આવી. તે પણ વાડકો ભરીને પીધી.

પછી અમારી મુસાફરી પુનઃ શરૂ થઇ. અમારી બંદુકો તથા

સામાનની પોટલી લઇને અમે સજ્જ થઇ ગયા. બંદુકો ઉંચકવા માટે ઇનફુઝે માથુસ આપવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. પરંતુ અમે કશું કે અમારી એ પવિત્ર જીવુઈ લાકડીઓ અમે કોઇ પણ પામર મનુષ્યને આપી શકતા નથી. વળી એ લાકડી એવી છે કે એને કોઇ સ્પર્શ કરે અને તે માથુસ જો પાપી હોય તો તેને માથે જૂત આવી બેસે છે.

જૂતની વાત સાંભળીને ઇનફુઝે બંદુકનું નામ લેવાનું કે તેને વિષે કશી વાત કરવાનું છોડી દીધું.

થોડીવારમાં ગઈ કાલવાળી અમારી પાલખીઓ આવી પહોંચી. અમે તેમાં ગોઠવાયા અને સરઘસના આકારમાં સાલીવાન રાજના એ વિજ્ઞાન પુરાણા માર્ગ ઉપર પ્રયાણ કરવા લાગ્યા.

x

x

x

x

તે આખો દિવસ લગભગ આઠ કલાક અમે કેવી રીતે મુસાફરી કરી તેનો આરીક વિગતવાર હેવાલ આપીને હું વાંચકને ક'ટાળો આપવા નથી ઇચ્છતો. રસ્તામાં અમને કાંઇ કાંઇ દૃશ્યો જોવાને મળ્યાં. કેટલાંક જંગલી જનવરો જે માત્ર આ પ્રદેશમાં જ પેદા થાય છે તે દેખાયાં. હીપોપોટેમસ અને રાઇનોસીરોસ જેવાં પ્રાણીઓ અમારા માર્ગમાં કોઇ કોઇ સ્થળે નજરે પડતાં અને અમારું સરઘસ આવતું જોઇને ભય પામી ઝાડીઓમાં અદૃશ્ય થઇ જતાં. ઇનફુઝે અમને એ પ્રાણીઓ વિશે તથા તેમની ખાસીયતો વિષે સમજાવતો. બપોરે લગભગ બાર વાગે અમે માર્ગમાં એક જગાએ વિસામો લઇ બોજન વિધિ કરી હતી.

x

x

x

x

ન્યારે અમે લુવાનગર પાસે આવી પહોંચ્યા ત્યારે સંધ્યાકાળ થવા આવ્યો હતો, સૂર્યનારાયણ પશ્ચિમમાં અસ્તાયજી ઉપર ઝંખૂમી રહ્યા હતા. અમે એક ટેકરી પરથી પસાર થતા હતા તે વેળા અમે દૂરથી લુવાનગરનો એકંદર દેખાવ જોઇ શક્યા. લગભગ ત્રણ આર

હજાર નાનાં મોટાં ઝૂંપડાં હશે. વચ્ચેના ભાગમાં ઝૂંપડાં પાસે પાસે હતાં, અને ગામના છેડાઓ પર છૂટા છવાયલાં નજરે પડતાં હતાં, વચ્ચેના ભાગમાં એક બહુજ મોટું ને ઉંચું ઝાડ દેખાતું હતું. તે ઝાડપર એક મોટા ઝુંડો બાંધેલો હતો. તે બતાવીને ઇનકુઝે કહ્યું—

“જૂઓ મહારાજ, પેલો અમારા રાજ સાહેબનો ધ્વજ છે. આ બધું દેખાય છે તે અમારા રાજપતું રાજધાનીતું શહેર છે. તેમાં પેલો જે એક ખૂણા પર ઉંચો ને ઘોળો દેખાય છે તે અમારા રાજનો મહેલ છે.”

તેણે જે તરફ આંગળી બતાવી તે તરફ અમે નજર કરી. તો બીજા બધા ઝૂંપડાં કરતાં કંઈક મજબૂત અને પાકી બાંધણીવાળું વિશાળ ઘર નજરે પડ્યું. તેની બીતો પર ચૂનો ઢોળેલો હોવાથી સફેદ દેખાતી હતી અને છાપરાં પર નળીઆં ગોઠવેલાં હોય એમ લાગતું હતું.

થોડીવાર પછી અમારી પાલખીઓ ટેકરીનો ઢાળ ઉતરીને નીચે આવી. એટલે ઢાલ પડખમના જેવો ઘેર અવાજ અમુને સંભળાવા લાગ્યો. સાથે એક સરખો અવાજ કાઢ્યા કરતી પીપાઓ પણ વાગતી સંભળાઈ તે અવાજને ઉદ્દેશીને ઇનકુઝ ખોલ્યો—

“જેયું ? મહારાજ, અમારા રાજ્યે આપને લેવા માટે, આવકાર આપવાને સામેયું મોકલ્યું છે.”

થોડીવાર પછી અમને આવકાર આપવાને સામા આવેલા ટોળાને અમે નજરે જોઈ શક્યા. અહાહા ! કેટલાં બધાં માણસો ! લગભગ બે હજાર હશે. તેમાં પુરૂષો સાથે સ્ત્રીઓ પણ ખરી પુરૂષોએ દોઢ હાથની લંગોટી વાળેલી અને સ્ત્રીઓએ વસ્ત્રો વડે પેટથી જાંગ સુધીનો ભાગ ચોમેરથી ઢાંકેલો. બંનેએ કપડીઆં અને મણકાની માળા અને દર્શનીઆં પહેરીને પોતાના શરીરોને ખૂબ શણગારેલાં હતાં. સૌથી આગળ ચાલનારાં પચાસેક માણસો ઢાલકાં અને પીપાઓ વગાડતાં હતાં.

થોડીવારમાં તેઓ અમારી સાથે ભેગાં થયાં અને વાજતે માજતે

અમારી સ્વારી ગામ બહુી ચાલી. વચમાં રસ્તા ઉપર ઠેકાણે ઠેકાણે શણગાર કરવાને પ્રયાસ કર્યો હતો. કેટલેક ઠેકાણે ઝાડની કમાન બનાવેલી હતી. કેટલેક સ્થળે દોરડાં બાંધીને કેળાં, અનેનાસ નાળીયેર વગેરેનાં તોરણો બાંધ્યાં હતાં.

તે તોરણોની તળીએ થઇને પસાર થતા અમે થોડીવારમાં લુવાનગરીમાં જઇ પહોંચ્યા. જાણે અમે કોઇ નવાઇની અનુભવી બરેલી વસ્તુઓ હોઇએ તેમ—ધેરે ધેરનાં માણુઓ અમને જોવાને બારે ઉત્સુકતાથી બહાર નીકળ્યાં હતાં. આસપાસથી આવી પહોંચેલાં સેંકડો માણુસોને લાંબે રસ્તામાં બારે ઠઠ ઝામી હતી. તેઓમાંના ઘણા અમને પોતપોતાની રીતે નમન કરતા હતા. અમે તે સૌના પ્રણામ ઝીલતા અને અમારી દૈવી દબથી તેમને આશિર્વાદ આપતા હતા. એ પ્રમાણે ચાલતું અમારું સસ્થસ જ્યારે ગામની વચ્ચેના વિશાળ ઝાડ પાસે આવી પહોંચ્યું ત્યારે સૂર્યાસ્ત થઇ ગયો હતો. અને સૂર્યાસ્ત પછી કેટલાંક વાર સુધી ભટક્યા કરતો અરણ્યનો આછો પ્રકાશ દગ્ધ સૃષ્ટિની વિચિત્રતાને સુંદરતા અર્પણ કરતો હતો. એ આછા પ્રકાશમાં અમે જોયું તો માલમ પડ્યું કે તે ઝાડ કાંઇ નાનુંસનું નહતું. લગભગ એ હજાર માણુસ એના છાંયડામાં બેસી શકે એવું ગંજવર તે ઝાડ હતું. અને આઠ હજાર માણુસ બેસી શકે એવડું તે ઝાડની આસપાસ વિશાળ યોગાન પગ હતું. મને લાગ્યું કે આ યોગાન તે ગા ગામનો અને કદાચ આખા કાલારુવાના રાજ્યનો ટાઉન હોલ હોવો જોઇએ. રાજ્યની બધી જાહેર મીટીંગો અહીં થતી હોવી જોઇએ.

અને ઇનફુઝને પૂછતાં એ બાબતની ખાત્રી થઇ. તેણે કહ્યું કે “જ્યારે જ્યારે રાજની વરસગાંઠ કે એવોજ કાંઇ ખાસ પ્રસંગ હોય છે ત્યારે ત્યારે આ મેદાનમાં આખા ગામની સભા થાય છે. આવતી કાલે સવારે આપના માનમાં અહીં એક સભા થશે.”

મેં પૂછ્યું—“તમારા રાજ અમને ક્યારે મળશે?”

“તે વિશે આજે રાત્રે હું તેમને મળીને તપાસ કરીશ. અને આપને સવારે જણાવીશ. ત્યાં સુધી આપ નિરાંતે આપના ઉતારામ આરામ કરો.”

એમ કહીને તેણે અમને અમારા ઉતારાનું ઘર બતાવ્યું. ઝાડ વાળા યોગાનતી પાસે જ તે હતું. તેને સારી રીતે સાફસુફ કરીને તોરણો વડે શણગારેલું હતું. અમને તેમાં રહેવા માટે જરૂરની બધ વસ્તુઓ, અલગત આ જંગલી પ્રદેશમાં પ્રાપ્ય હોય તે ત્યાં લાવીને ગોઠવી હતી.

અમે તે ઘરમાં પેઠા એટલે ધનકુળે સરખસમાં બેળાં થયેલ લોકોને વિખેરાઇ જવાનો હુકમ આપ્યો. અને અમારી તહેનાતમાં ત્રણ ચાર મુલામો મૂકીને પોતે નમન કરી વિદાય થયો.

પ્રકરણ ૩૪ મું.

ટવાલાયુની પાસે

તે રાત્રે નોંધવા લાયક એવું કશું બન્યું નહિ. જે ભોજન અમને મોકલવામાં આવ્યું તે પેલા જંગલના ત્રિસામાવાળા ભોજન પત્ર સાફ હતું. અહિં કેટલુંક રાંધેલું ધાન્ય આવ્યું જેમાં ઘાળભાન જેવ કંઈક વાની પણ હતી. પણ તે રાંધેલી માટલામાંજ. ધાતુનાં વાસણો અ પ્રદેશમાં જવલેજ નજરે પડતાં. ગામમાં ફક્ત એકજ લુહાર હતો તે લોકોને કુહાડીઓ, બાલા, છરા વગેરે હથિયાર બનાવી આપતો. માટલાયુ રાજાને ત્યાં તાંબાના તથા લોખંડના વાસણો હતાં. ગામજ લુહારને રાજાના હુકમ સિવાય કોઇને પણ ધાતુના વાસણો બનાવી અ પવાની મનાઇ હતી, એવું તપાસ કરતાં અમને માલમ પડ્યું.

સવારે અમે ઉઠ્યા ન ઉઠ્યા એટલામાં એક અનુચર બળદ પ બેસીને આવ્યો. તે ટવાલાયુ રાજાનો સંદેશો લાવ્યો હતો. અમને બ

ધાને પ્રણામ કરીને તેણે કહ્યું કે “ મહારાજ, આજે એક ઘડી પછી સામેના યોગાનમાં મોટી સભા ભરાશે. તેમાં આપ આવજો. ટવાલાગુ મહારાજ પણ તેમાં આવશે અને આપ ખરેખર સૂર્યલોકના આત્મા છો કે કેમ તેની પરીક્ષા કરવામાં આવશે.”

એટલું કહીને તે માથુસ તો નમન કરીને ચાલ્યો ગયો. અમે પાછા વિમાસથામાં પડ્યા. વળી પાછી પરીક્ષા કરવાની બાકી રહી છે ? એકવાર તો ખાત્રી થઇ મધ્ય. ધનકુડ અને સાકાને તો ચમત્કાર બતાવ્યો. તેણે શું રાજને વાત કરી નહિ હોય ? કરીજ હશે. છતાં રાજ પારકી વાત માને તેવો નહિ હોય. કાણુ જાણે કેવો એ રાજ હશે ? હમ્મર બાયડીનો ઘણી ? દુસ્મનોનો કાળ ! પોતાના બાઇને નસાડનાર ! ગજોલા ડાકણનો માનીતો શિષ્ય ! કાણુ જાણે એ કેવો હશે ? અને અમારી શીયે પરીક્ષા કરશે ?

બનુચાચાના તો હોંસકોંસ ઉડી ગયા. તેમના ગભરાટનો પાર ન હતો. અમારી તહેનાતમાં આપેલા ગુલામો આધાપાછા થયા એટલે તેમણે પ્રતાપરાયને કહ્યું—

“ ડાકટરસાહેબ, આ તો પાછા મોકાણના સમાચાર આવ્યા ! આ આફતમાંથી કેવી રીતે ઉગારો થશે ? ડાકટરસાહેબ, ટવાલાગુ રાજ કંઈ જોવો તેવો નથી. તે મહા વિકરાળ ને કોપી છે. નાના બાળકો તો તેનું મ્હોં જોઈનેજ રડી પડે એવો બચકરૂં છે. એના હાથની પરીક્ષામાં પસાર થવું એટલે બળતી બઢીમાં થઇને જીવતા બહાર આવવું... મારા ક્યાં ભોમ લાગ્યા કે તમારી સાથે આવા સાહસમાં જોડાયો ! ”

પ્રતાપરાયે તેમને ઠંડા પાડીને કહ્યું કે, “ ચાચા, એમ ગભરાઇ મથે કાંઇ ઉગારો થાય નહિ. કામ વિકટ છે ખરું, પરંતુ તેને જોતાં વારજ આપણે હિંમત ખોઇ બેસીએ તો તેથી તે એવડું વિકટ થાય છે. તમે એટલી ખાત્રી રાખજો કે આપણે હાથે કાંઇક અવનવી શોધ થવાની સરળયલી છે. ખુદ અસ્લાની જ એવી મરજી હોય એમ મને

તો લાગે છે. જો તેમ નહિ હોત તો આવું બંધકર અને જીવલેણ વિ-
શાળ રજુ જોળંગીને અને આવી ઉંચી રાક્ષસીના પહાડો જોળંગીને
આપણે આ પ્રદેશમાં જીવતા આવી પહોંચેને જ કેવી રીતે ? આજ
પહેલાં બીજો કોઈ માણસ કે પ્રાણી એ દિશામાંથી આ તરફ આવેલો
સાંભળ્યો છે ખરો ? ”

“ ના. તેવું તો બન્યું નથી. અહીંના લોકો પણ કહે છે કે
સેંકડો વરસ થયાં કેમોરકુના પહાડ જોળંગીને કોઈપણ માણસ આ
તરફ આવવા પામ્યો નથી. ” બનુચાચાએ જવાબ દીધો.

“ બસ ત્યારે ” પ્રતાપરાય બોલ્યા— “ જે કાર્ય આજે સેંકડો વરસ
થયાં કોઈ પણ માનવી કરી શક્યો નથી, તે કાર્ય આપણે હાથે સફળ
કરાવવામાં કુદરતનો કોઈ બેદી હેતુ હોવો જોઈએ. ચાચા, તમે અદ્વાદ
પર આકીન રાખો અને સાથે ખાત્રી રાખો કે તેમ કરવાથી એ પરવર
દીગર ગમે તેવી આકૃતિમાંથી આપણને આપોઆપ ઉગારી લેશેજ. ”

આટલી વાતચિત થઈ પછી થોડીજવારમાં બહાર બે ચાર તલુડાં
સામટાં ડુંકાર્યાં. સાથે એક બે ટોલકાં પણ વાગતાં સંભળાયાં. શું છે
તે જોવા માટે ધરની એક ડોકાચારીમાંથી અમે ડોકીયું ક્યું. પાંચ
સાત માણસો! એક શેરીમાં તલુડાં વગાડીને લોકોને કાંઈક કહેતા હતા.
ને આગળ ચાલતા હતા. અમને તો નહિ સમજાયું પણ અંબોપાએ
કહ્યું કે અત્યારે આ ઝાડ નીચે સભા થવાની છે તેની આ લોકો દાંડી
પીટે છે.

પછી અમારે માટે ખાવાનું આવ્યું. અત્યારે ચણાના રોટલા અને
છાશ જેવી રાખડી આવ્યાં. લાવનાર માણસોએ અમારા પ્રત્યે કાંઈ
ખાસ પૂજ્યભાવ કે મમતા બતાવ્યાં નહિ. ધરની વચમાં જમીન પર
હાંગરાં મૂકીને તે બાજુએ ઉભા રહ્યા. અમે તેમને બહાર જવાનું કહ્યું
ત્યારેજ બહાર ગયા.

નાસ્તો કરી રહ્યા એટલે દાંડી પીટનાર ટોળું મેદાનમાં ઝાડ

પાસે આવી રહ્યું. અને દહુમ દહુમ કરીને ઢોલ તથા 'ત્રીપીઓ વગાડવા લાગ્યું'. થોડીવારમાંજ તેની આસપાસ સ્ત્રી પુરુષોનું ટોળું ઝામવા લાગ્યું. ચોમેરથી લોકો ઝુંપડા બંધ કરી કરીને મેદાનમાં આવવા લાગ્યાં. એ દેખાવ પણ જોવા લાયક હતો. જાણે જોળનો દુકડો ચાટવાને કાડી-યાશં ઉભરાતું હોય તેવી રીતે લોકો આવતાં હતાં. પાએક કલાકમાં તે ત્યાં અસંખ્ય લોક ભેગું થઈ ગયું, ઝાડની આસપાસ લગભગ સો વારની ત્રિજ્યાનું એક કુંડાળું કરેલું હતું તેની કોરણ પરથી લોકો હારબંધ બેસતા હતા, મેદાનની એક ઉંચાણવાળી જગાપર રાજાને બેસવા લાયક બેઠક થાપીને બનાવવામાં આવી હતી. સૌ કોઈ રાજાની તરફ બરાબર જોઈ શકાય એવી રીતે જોડવાઈને બેસતા હતા, થોડે થોડે અંતરે ખુણાં ધારીયાંવાળા ઝૂલુઓ અદોષસ્ત રાખવાને ચોકીદાર પેઠે ઉભા રહ્યા હતા.

રાજાની બેઠકની ડાબી બાજુએ કેટલીક જગા અલાયદી ખાલી રાખેલી હતી. એક તરફ ટુંકાણું અને બૈરીઓનું એક ગંજવર ટોળું ત્યાં આવીને જોડવાયું. અંબોપાએ અમને સમજાવ્યું કે એ બધી ટવા-લાયુ રાજાની રાણીઓ છે. એ રાણીઓમાં પણ એક સૌથી મોખરે બેઠી હતી. તેના શરીર ઉપર કાડીયાં મણકાના દાગીનાનો સુમારજ ન હતો. તેણે કાઠમાં એક બે કંઠી સોના ચાંદી જેવી ચળકતી ધાતુની પણ નાંખી હતી અને કાચા હીંગના દુકડાઓનો હાર છાતીની નીચે લટકે એવી રીતે પહેર્યો હતો. દેખાવમાં તે સૌથી રૂપાળી લાગતી હતી. તેના શરીરનો વર્ણ ગારો હતો અને ચહેરાનો ઘાટ પણ સારો લાગતો હતો. આંખમાં મેંશ આંજળાથી તે ઘણી આકર્ષક લાગતી હતી.

બીજી રાણીઓમાંની પણ ઘણીએક દેખાવડી હતી. કેટલીકના શરીરનો વર્ણ ઉજળો પણ ઘણીખરી તે રંગે કાળી ભેંસ જેવી હતી. છતાં નહોતો ઘાટ સુડોળ હોવાથી મોહક લાગતી હતી. કાઠને તેમની નાજરી આંખ માટે, કાઠકને તેની આંખની લાંબી ફાડ માટે, કાઠકને

લાંબા શેષ નાગ જેવા વાળ માટે, કાષ્ઠકને મક્કાઈના દાણા જેવાં લાલ પીળા કે સફેદ દાંત માટે એમ જુદી જુદી ખાસીયતો-વિશિષ્ટતા-ને માટે જુદી જુદી રાણીને ટવાલાયુ મહારાજે પસંદ કરી પોતાની બનાવી હતી. એ રાણીઓ કાંઈ બીજા રાજાઓની રાણીઓ પેઠે પડદા બીખી થઈને રહેતી નહિ. પરંતુ છડેચોક ખુલ્લે મ્હોંડે ફરતી, કેટલીકને તો સાથે ચોપદાર કે સિપાઈની યે જરૂર લાગતી નહિ. અને તેવી અનુલ્લ બળવંતી રાણી વખત આવ્યે કાષ્ઠક તુમાખી હરામખોરો સાથે મારામારી કે દંડાખાજી ડરતાંયે જરા અચકાતી નહિ. કેટલીકને તો ટવાલાયુએ તેના અદ્ભુત શરીરબળ માટે પસંદ કરી હતી.

એ બધી રાણીઓ સભામાં આવીને પોતપોતાની જગાએ બેઠી. ઇનફુઝ સાકા વગેરે તો પહેલેથીજ આવીને પોતાને નિશ્ચિત સ્થાને જોઠવાઈ ગયા હતા. અમારે માટે સભામાં ખાસ બેઠક રાખેલી હતી. તે અમે બાગીમાંથી જોઈ શકતા હતા. થોડીવારમાં ખૂબ પડી કે રાજાજી આવે છે. તે વખતે એક સરખો સજ્જસારો આઠ હજાર માથુ-સની સભામાં પસાર થઈ ગયો અને બધા જાણે ડાહ્યાડમરા નિશાળીયા હોય તેમ સરખા બેસી ગયા. ઇનફુઝ અને સાકા અમને તેડવા આવ્યા. અમે તો તૈયારજ હતા. અમારી બેઠક પર જઈને જોઠવાયા.

પછી તુરંતજ ટવાલાયુ મહારાજ આવી પહોંચ્યા. તેમની સાથે ચોપદાર વગેરેનું પચાસેક માથુસનું સરઘસ હતું. તે આવ્યા એટલે આખી સભા ઉભી થઈ. રાજાએ પોતાની બેઠક લીધી એટલે સૌ બેઠા. રાજાએ એક તીક્ષ્ણ નજર સભામાં એક નાકેથી બીજા નાકા સુધી ફેરવી. અમારી સાથે નજર મળતાંજ અમને તેણે બહારથી આવેલ વ્યક્તિ તરીકે ઓળખ્યા, ને મ્હોં મલકાવ્યું. થું એનું મ્હોં! મોટી મોટી બયાનક મુઝો ને થોભીઆ! બકરાના શિંગડા પેઠે દાહીના બે ભાગ પાડીને ગુંચળાં વાળેલા. ઉંડી ને વિકરાળ આંખો. કાન ઉપર પુષ્કળ વાળરૂપી ઝાડી ઉગેલી. છાતી, હાથ, બગલો વગેરે ભાગો વાળથી

છવાઇ ગયેલા. તેણે મ્હોંઠા ઉપર તથા શરીરે જાલજાલના બ'મણી
પુભોનાં સુખથી ભેષજ લગાડ્યાં હતાં. એના હાથ અને પગ ચાંબળ
જેવા જડા હતા એકેક આંખથી એકેક ઇંચ જાડી હશે. અને તેના
ઉપર મોઠા મોઠા નખ વધારેલા. એનો આખો દેખાવ એવો બયાનક
હતો કે નાનાં બચ્ચાં તો એને જોઈનેજ હેબતાઈ જાય. આપણાં પુરા-
ણોમાં નૃસિંહ અવતારનું જે વર્ણન આવે છે તેવુંજ એનું સ્વરૂપ હતું.

બધી સભા રાખને એકાદસે જોઇ રહી હતી. થોડીવાર પછી
તેણે બોલવા માંડ્યું. કેવો પહાડી ખડખડતો અવાજ ! જાણે માટલીમાં
મંજા ભરીને ખજજાવ્યા હોયને ! તેણે કહ્યું—“છનકકુઝ, આ માણસો,
સૂર્યભોગમાંથી આવ્યા છે એમ તું કહે છેને ?”

છનકકુઝે કમ્બર સુધીનાં શરીર વડે કુર્મસ કરીને જણાવ
દીધી—“હાહ.”

ટવાલાણ બોલ્યો—“અરુઝ, સમ દેખા જાયમાં. સૂર્યભોગના
આગમાં કેવા હોય છે તે આજ સુધી આપણે જાણ્યુલા નહતા તે અજ્ઞે
જાણીશું ! પહેલાં તો...”

તે આજ્ઞા બોલવા જમ છે એટલામાં થોડે દૂર બેઠેલા એક
માણસને છીંક આવી. છીં...છીં...છીં... ત્રણ સામટી છીંકા !

—:—
મકરણુ રૂપ મું.

એક નણવો વધ !

આખી સભા જાણે કાંઈ જમાનક અનર્થ થયો હોય તેમ જાણી
હી. ભરજામાં અને ખુદ ટવાલાણ મહારાજની હાજરીમાં આવડી
મોટી છીંક ! અને તેણે એક બે નહિ પણ ત્રણ ત્રણ લાગલમાટ છીંકા !
કેવાં બયંકર અપહુકન ! ટવાલાણ મહારાજને છીંક માટે બારે તિયસાર
હતો. એમ નહિ કે પેલાને છીંક આવતીજ ન હતી. પરંતુ પેલાની

હાજરીમાં કોઈ માણસ છીંક ખાય તો તેથી તે પોતાનું બારેમાં બારે અમમાન થયું એમ માનતો. તેણે છીંક ખાનાર માણસ તરફ પોતાની નજર ફેરવી. તેની અંધારામાંથી જણે અગ્નિ વરસવા લાગ્યો. પેલો માણસ ચરચર ધ્રુજવા લાગ્યો. તે ચાળીસેક વરસનો ઘ્રીંહ ઉમ્મરનો હતો. તે જણુતો હતો કે ટવાલાયુ મહારાજની હાજરીમાં ને બર સભામાં છીંક આવે એટલે મોતમ આવ્યું એ નકકી!

અને અરેબર એ છીંકનાર વ્યક્તિ ઉપર તેને તેજ વખતે મોતનો હુમલો આવ્યો. ટવાલાયુએ પેતાની કરડી નજર તે માણસના તરફથી ખસેડીને પોતાના દીકરા તરફ ફેરવી. તેમજ ઘોઘરે અવાજે બોલ્યો—

“સાકા, હજુ કેમ જોઈ રહ્યો છે?”

ગ્રાહ્યો સાંભળતાંજ સાકા ઉઠ્યો. તેણે પોતાની કમ્બર બેઠામાં બાંધેલી જમૈયા જેવી લાંબી છરી બહાર કાઢી. પોતાની જગા પરથી ઉઠીને તે પેલા માણસ પાસે ગયો તે માણસ ધ્રુજતો ધ્રુજતો પથુ પોતાની મેજે ઉભો થયો. તેણે સાકાની તરફ પેતાને હાથ લાંબાવ્યો. સાકાએ તે હાથ ઝાલ્યો અને પેલાને તેની જમ્મ ચરચી ખેંચી વચલા યોગાનમાં આણ્યો, ને ત્યાંથી ટવાલાયુ મહારાજના આસન પાસે લઈ ગયો. કસાઈએ કાન પકડીને ઝાલેલા ઘેટાની પેઠે તે માણસ સાકાની સાથે ગયો. ના. ઘેટાની માફક નહિ. કસાઈએ ચકડેલું છેદું તો પોતાનું બિલ્ખ સમગ્ર જઘને કસાઈના હાથમાંથી છૂટવાને પ્રયત્ન કરે છે. આ જંગલી કાલાશએ તો તેટલેયે પ્રયત્ન કર્યો નહિ. તે જણુતો હતો કે સાકાના હાથમાં છૂટવાનો પ્રયત્ન કરવો એટલે જો મોત પોતાને મળવાનું હતું તેના કરતાં દશ માથું બચાંકર મોત—મારે રીખામથુ સાથેનું મોત—પોતાને મળે એ નકકી હતું. તે કોઈ પથુ જાતના વિરોધ વગર સાકાની સાથે ગયો. સાકાએ તેને ટવાલાયુના આસનની સામે ચોપમ પ્રાણીની માફક બે હાથ ને બે પગ ઉપર ઉભો રાખ્યો.—ને શું થા

છે, શું થવાનું છે તેની અમને સમજ પડે તે પહેલાં તો તેણે પોતાને લાંબો છરો તે માણસની પીઠમાંથી છાતી સુધી આરપાર ઘોંચી કાઢ્યો !

તે કાણે લોહીની ધારા ઉછળી. મરતા માણસે છરો પાછો ખેંચાતી વખતે “ઓ-ઓ-” એટલો ટુંકો પણ કારમો ઉચ્ચાર કર્યો; ને તરતજ તેનું શરીર મુડદું થઇને એક બાજુ પર ઢળી પડ્યું.

એટલે સાકા પોતાનો લોહીવાળો છરો તેવો ને તેવોજ ભેડમાં ઘોંચી પોતાની જગા પર જઇને બેઠો. પછી ટવાલાગુએ સ્ત્રીઓના ટોળા તરફ જોયું. તરતજ એની રાણીઓમાંની એક ઉભી થઇ તેને કશું કહેતું પડે તેમ નહતું. તે પેલા મુડદાની પાસે આવી અને તેના પગ પકડીને જેમ વાધરી મરેલું કૂતરું ધસડે તેમ ધસડીને ચોમાનની બદાર તાણી મઠ. એક આંચકો મારીને તેણે તે મુડદું દૂર, અને તેટલે લાંબે ફેંકી દીધું. એટલું કરીને તે પોતાની જગા પર આવીને બેઠી.

દરમ્યાન એક સ્ત્રી એક ટોપલામાં બારીક રાખ લઇને આવી પહોંચી તેણે જ્યાં જ્યાં પેલા માણસના લોહીના ડાઘા પડ્યા હતા ત્યાં તેની ઉપર રાખોડી છાંટી તે દેખાતા બંધ કર્યા. ટોપલી પાછો મૂકી આવીને તે પોતાની જગાએ જઇ બેઠી.

આ બધું બન્યું તે એટલી બધી ઝડપથી બન્યું કે તેની દરેક વિગત વિષે પૂરતો વિચાર કરવાનો ; અમને સમય પણ મળ્યો નહિ. વર્ણન કરતાં જેટલી વાર લાગે તેના ચોથા ભાગ જેટલા સમયમાં એ આખોયે દારણ કિરસો બની ગયો, અને આવડી મોટી સભાની વચ્ચે એક નિર્દોષ માણસનો આખો ને આખો જન લેવાયો છતાં જાણે તેમાં કશું નવીન ન હોય, કશું અસ્વાભાવિક ન હોય તેમ આખી સભા જાણે બીલકુલ નિર્દોષપણે જોઇજ રહી. કોઇએ એહ કે અરે જેવો ઉચ્ચાર સરખો કર્યો નહિ ! પાછળથી તપાસ કરતાં માત્રમ પડ્યું કે આવી રીતે તો ટવાલાગુ મહારાજને કેટલીયે વાર માણસોના જીવ

લેવા પડે છે. કોઈને છીંક આવે, કોઈ ઉધરસ ખાય, કોઈ એની સામે અવળે પડે બેઠો હોય, કોઈ પૂઠ બતાવીને ચાલે—એવા એવા અપમાનને માટે પ્રાણુદરણુ સિવાય બીજી શિક્ષા કરાતી નહિ. અને જાણે સાદું પ્રાણુ દરણુ એ તો ઓછામાં ઓછી શિક્ષા હોય તેમ મનાવું. બાકી જતજતના રીયામણાં સાથેની પ્રાણુદરણુની શિક્ષાના અનેક પ્રકાર હતા. કોઈના હાથ પગના કાંડા કપાય, કોઈના દાંત ખેંચી કઢાય, કોઈના શરીર પરથી અમુક ભાગની ચામડી ઉતારાય, કોઈને ડામ દેવાય —એ પ્રમાણે સાદા મોત કરતાં ચઢીઆતા મોતની વિવિધ શિક્ષાઓ હતી. સાદા મોતની શિક્ષા સ્ત્રીકારતાં કોઈ વ્યક્તિએ આનાકાની કે વિરોધ કર્યો એટલે તેને ઉપર ગણાવેલી એકાદ વિશિષ્ટ શિક્ષા આપવામાં આવતી હતી.

અને છીંક આવવા જેવા સાદા અપરાધને માટે મોત જેવી શિક્ષા કેમ અપાતી હશે તે વિષે તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે રાજાની હાજરીમાં કોઈ માણસને છીંક આવે એટલે આખી પ્રજામાં ભારે દુકાળ કે રોગચાળો ફાટીજ નીકળે એવી સૌ કોઈની માન્યતા હતી. આવી માન્યતા કેવી રીતે થઈ તે તો કાણુ જાણે, પરંતુ એવી રીતે રાજાની હાજરીમાં છીંક ખાનાર માણસને અંત આખી પ્રજાના હિતને ખાતર ત્યાં ને ત્યાંજ આવવો જોઈએ! ને તેમ થાય તોજ આખી પ્રજા પરની આફત ટળે એમ માનવામાં આવતું હતું.

ગમે તેમ હોય પણ આ દારણુ કિરસો અમારી નજર સામે બનતો જોઈને અમારા તો રૂંવા ખડા થઈ ગયા. જો પહેલેથી ખબર હોત તો તે માણસને બચાવવાને પ્રયત્ન કરત અથવા આવી જોઝારી સભામાં આવતજ નહિ. પણ હવે તેવું બને તેમ ન હતું. કારણ કે જાણે કાંઈ બન્યુંજ ન હોય તેવી રીતે સભાનો કાર્યક્રમ આગળ ચલાવવાને ટવાલાણુ મહારાજે હુકમ આપી દીધો હતો. તેમણે ઇનકુઝને પોતાની પાસે બોલાવ્યો, ને ધીમે સાદે કાંધક કહ્યું. તેના જવાબમાં

ઇનફુઝે અમારી પાસે આવીને કહ્યું કે મહારાજ આપને વચમાં બેઠાવે છે.

એના જવાબમાં પ્રતાપસયે જરા માથું ફેરવીને કહ્યું—“ અમે સ્થિતિમાં આત્મા છીએ. નમ્મર પૃથ્વીના પામર છતોના આસાને આવીને બેઠા નથી. ”

ઇનફુઝ બોલ્યો—“ આપને વચમાં આવવાને શું વધિ છે ? ”

“ અમને વધિ છે. અમે તારા રાગની સામે જઈને ઉભા રહેવાના નથી. ” પ્રતાપસયે જવાબ આપ્યો.

ઇનફુઝ મુંઝવણમાં પડ્યો. અત્યારે ટવાલાયુ અને અમારી વચ્ચે ઝઘડો થશે એમ એને લાગ્યું. અને તે એને પસંદ નહિ પડ્યું. ઝઘડો થાય તો અમને આ ગામમાં લાવનાર તરીકે એને કદાચ ધણું સહન કરવું પડે. ટવાલાયુથી તે બહીતો હતો પણ અમારે માટે એને સહનુભૂતિની જાગૃત્તી હતી. અને પ્રતાપસયને કાંઈ એક બે ચમત્કાર જોઈને તો એને આરે પૂજ્યવૃત્તિ ઉપજી હતી. અમારી શક્તિમાં એને શ્રદ્ધા હતી.

આથી તે ક્યવલે મને પણ ટવાલાયુની પાસે ગયો, ને અમે જથ્થા કાંઈક વાતચિત કરવા લાગ્યા. ટવાલાયુએ ઇનફુઝને ધમકાવ્યો. તેના પ્રત્યે કડક સખ્તો વાપર્યા ને તેને બાબુએ ઉભો રાખ્યો. અમે સાકાને ઉઠાડી કાંઈક હુકમ આપ્યો. સાકા છઠીને અમારી પાસે આવ્યો ને બોલ્યો—“ મહારાજ, આમ વચલા ચેમ્બાનમાં આવો. નહિ તો મારા આગ કહે છે કે તમ્મરે લખ કરાવીશ. ”

અમે કહ્યું—“ તમ્મરે આપને કહે કે અમારો લખ કરવા ઇચ્છનાર માથુસ લેવો. મનમાં વિચાર કરે તે પહેલાંજ તે જ્યાં બેઠો હોય ત્યાં તેના માથુસરણ કરવાની અમારામાં તકાત છે. એની આત્મી કચ્છી હોય તે વચમાં ઉભો કરો. અમે તે માથુસને સાકા, તેં તે પાશુ જોયું છે ને ? ”

રાજકુમારે થકને સાદે બોલ્યો—“ મને તો આપના પ્રભાવ વિશે ખાતરી છે. પણ મારા આપ કાંઈ ઝટ માને તેવા નથી. ”

“ તું તારા આપને ફરીથી સમજાવ કે જો અમારી સાથે સંબંધિત વર્તવામાં નહિ આવશે તો બગવાન સૂર્યદેવનો કોપ તમારા ઉપર ઉતરશે. તમારાં ખેતરોમાં દવ લાગશે. ઢોરોમાં રોમ પેદા થશે અને તમે પણ દુકાળને લીધે બૂખે ટળવળી મરણ પામશો. આટલું રાખજો. ”

એટલું બોલતાં બોલતાં પ્રતાપરાયે ડાળા એવા તો કકડાવ્યા અને ચહેરા પર એવા હાવભાવ પ્રગટ કર્યો કે સાકા તેનથી ધણોજ બીધો. તે પોતાના આપના સિંહાસન પાસે ગયો. ને તેને ધીમે સાદે કાંઈક સમજાવી કાઢાવાલા કરવા લાગ્યો. આખી સભા શું થાય છે તે જિજ્ઞાસાથી જોઈ રહી. કાંઈથી કાંઈ બોલી શકાય તેમ ન હતું.

ચોડીવારે સાકા પોતાની જગાએ બેઠો. ને રાજા પોતે ઉઠીને અમારી પાસે આવ્યો. તે બોલ્યો—

“ હે, જાડુગર મહાત્માઓ, મારો દીકરો કહે છે કે તમે ભારે અમત્કર કરી શકો છો. તમે દૂર ઉભા ઉભા ધારો તે માણસનો શવ લઈ શકો છો. તે જો ખરી વાત હોય તો ખરું સાચું હારમાં ઉભેલા ગુલામોમાંથી એકને—હું ખતાવું તેને—મારી નાંખો જોઈએ. ”

આના જવાબમાં પ્રતાપરાય તિરસ્કરભર્યું હાસ્ય હસ્યા અને બોલ્યો—“ અમે ન્યાયી ને નિષ્પક્ષ છીએ. નિર્દોષ માણસનો કદિ શવ લેતા નથી. પણ પાપી માણસને તેના પાપની વાજબી શિક્ષા કરવા માટેજ અમારી આ જાડુઇ લાકડીનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. ” એમ કહીને તેમણે એક ખંડુક ઉંચી કરી ખતાવી. પછી કહ્યું—“ છતાં જો તારે ખરખું જોવું હોય તો એકાદ પાખડ કે મધેકાને ચોમાસમાં મંગાવ. ને પછી જો, કે એકવીસ પગલાં ચાલે તો પહેલાંજ તેનો શવ જમ્યો છે કે નહિ ? ”

આથી કાંઈ દવાસાથને સંતોષ થયો લાગ્યો નહિ. ને ડોકું ધુણા-

વીને બોલ્યો—“હું, ગધેડો નહિ. માણસને મારો ત્યારેજ હું ખડું માનું.”

મેં કહ્યું—“માણસને ? ચલાવ. કાંઈ નહિ આવી જ. તું પોતેજ. અમે ખીજનો ફાગટ જીવ લેતા નથી પણ જે માણસ પારખું જેવા માંગતો હોય તેનો પોતાનોજ વધ કરવામાં અમને કાંઈ વાંધો નથી. તું પોતેજ સામો આવી જ.”

પણ રાજને પોતાનો જીવ જેખમમાં નાંખવાની ઇચ્છા ન જણાઈ.

એટલે પ્રતાપરાયે કહ્યું—“નહિ તો તારા દીરાને અમારી સામે ઉભો કર. પચાસ ડગલાં, સાઠ ડગલાં છોટે.....”

પણ સાકાએ એ શબ્દો સંભળ્યા કે તરતજ તે “ઓ આપરે, નહિ નહિ.” કરીને ખૂમ પાડી ઉઠ્યો અને પોતાની જગા પરથી ઉઠીને દોડતો દોડતો નાકો ને થોડે દૂર એક ઝુંપડીમાં બરાબજ ગયો. તે જણ્યો હો કે મારો આપ પ્રયોગને ખાતર મારા જીવને પણ જેખમમાં નાંખતાં અચકાય તેવો નથી.

સાકા નાસી ગયો તે જોઈને ટવાલાણુને ખાત્રી થઈ ગઈ કે અમારામાં કાંઈક દૈવી શક્તિ હોવી જોઈએ ખરી. છતાં તેણે પોતાના માણસને એક ગધેડું હાંકીને યોગાનમાં લાવવાનો હુકમ કર્યો. ને પોતે પોતાની જગા પર જઈને બેઠો.

ગધેડું આવ્યું એટલે પ્રતાપરાયે બંદુક તાકીને ફટ લઈને તેના તરફ ગોળી છોડી એકવીસ ડગલાં ચાલતાં પહેલાંજ તે ધમ લઈને જમીન પર પડ્યું ને તરતજ તરફડી મરણ પામ્યું. આખી સભા તે જોઈ વિસ્મિત થઈ.

પછી અમે રાજને કહ્યું—“રાજ, અમે સુર્યલોકમાંથી આવીએ છીએ પણ અમે કાંઈ તારી સાથે લડવા આવ્યા નથી. જે તું અમારી સાથે સારી રીતે વતંશી તો અમે તને આશિર્વાદ આપીશું ને આ જાદુઈ જુગળી (બંદુક) તને નિહાસ આપી જઈશું.”

એ સાંભળીને રાજા ખુશ ખુશ થઈ ગયો. તે અમારી પાસે આવ્યો ને જૂંઘળી જોવા માંગી. પ્રતાપરાયે એક ખાલી ખંડુક તેના હાથમાં આપી. જાણે ભારે નવાઈની વસ્તુ હોય તેમ કે બારીકાઈથી જોવા લાગ્યો. અમે કહ્યું—“આ જૂંઘળી ભગવાન સૂર્યદેવની પ્રસાદી છે. એને કેવી રીતે વાપરવી તે અમે તને શીખવીશું. પણ તારે એને કદિ પણ કોઈ જીવતા માણસ સામે વાપરવાની નથી. જો કોઈ પણ માણસના ઉપર તે આ જૂંઘળી વાપરી તો સૂર્યદેવનો કોપ તારા ઉપર ઉતરશે. પેલા માણસ મરે તે પહેલાંજ તારો જીવ ત્રીકળી જશે. યાદ રાખજો.”

પ્રકરણ ૩૬ મું.

કાંઈ જાણના

અટલું અમે બોલી રહ્યા એટલામાં એક અજાણ્યો ને ભારે વિસ્મય-જનક બતાવ્યો. સભાની એક બાજુએથી એક વિચિત્ર પ્રાણી વચ્ચેના એકાગ્રમાં દોડી આવીને નાચવા લાગ્યું. તેને જોઈને આખી સભા ઉભી થઈ. એ ને કોઈ પણ જાતના વિસ્મય વગર પેલા નાચતાં પ્રાણીને નમસ્કાર કરીને દરેક જણ પાછું પોતાની જગ્યાએ રીતસર બેસી ગયું. અમે પેલા નાચતાં પ્રાણી તરફ ટમર ટમર જોઈ રહ્યા.

પણી વાર સુધી તો અમને કાંઈ સમજાઈ પડી નહિ કે આ કોણ નાચે છે. પણ જરા ધારીને જોયું ત્યારે માલમ પડ્યું કે તે એક બહુ જ ધરડી સ્ત્રી હતી. ઓહો! કેવું વિચિત્ર એનું રૂપ? કૃષ્ણચરિત્રમાં કુષ્મન્ધુ જે વર્ણન આવે છે તેના કરતાંયે કુસમતામાં ધણે અંશે ચઢી જાય એવી એ ડોસી હતી. એનું મોં કદમાં ત્રણ ચારેક વરસના બાળક જેવું, પણ એટલી બધી કરમલીલાળું અને આડા પડેલું હવું કે આજુબાજુના મોં તરીકે તેને ઓળખવું જ મુશ્કેલ થઈ પડે. મહિનાના

મહિના થયા કોઇ સડતું પડેલું મુડદું હોય તેના જેવું તે દેખાતું હતું. માત્ર એ આંખો ચળકતી ને ધણી તેજદાર હતી, તેના પરથીજ તે જીવે છે એમ લાગતું હતું. તેના હાથપગ ઉપરતું માંસ ઓગળીને માત્ર ચામડાંજ રહ્યાં હતાં. તેની ફાદી એકદમ લાંબી થઇને બહાર નીકળી આવી હતી. અને નાકનું તે નામ લેવા જેવું પણ ભાગ્યે રહ્યું હતું. એની છાતી પર માંસ વગરના સ્તન લગડતા હતા. હાથ ને પગનાં આંગળાં પર નખ વધીને લાંબા થયા હતા. નવા કુટેલા દાંતને લીધે એનું મોં ઓર ખીલામણું લાગતું હતું.

થોડીવાર નાચ્યા પછી તે ડોસીએ ચીસો પાડવા માંડી. અહાહા ! કેવી કારમી તે ચીસ હતી ! આટલા નાના શરીરમાંથી આવડી મોટી ચીસ નીકળેજ કેવી રીતે ? એજ અન્યથાની વાત હતી. પછી તે બોલવા લાગી—

“ ઇઇઇ. ઇઇઇ. સાંભળ. રાગ, સાંભળ લોકો સાંભળો ઇઇઇ ઇઇઇ. યુલામો સાંભળો, રાણીઓ, ઘેરીઓ, ડોસીઓ, જવાનીયણો સાંભળો.....પહાડો, પથરો, ઝાડો, તાડો સૌ સાંભળો. જીવતા ને મુએલાં જનમવાના અને મરવાના પ્રાણીઓ સૌ સાંભળો-હું આત્માનું ભૂત છું-જીવતી ડાકણ છું. હું સઘળું જોઉં છું ભૂત બિપ્પ્ય વર્તમાન સઘળું જોઉં છું. હંચે નંચે આગળ પાછળ અને બધુંયે મને દેખાય છે. ઇઇઇ.....મોત-લડાઇ-ખૂન-લોહી ઇઇઇ.....”

વળી તે ચીસો પાડવા લાગી. એ ચીસો એટલી બધી કારમી ને હૃદયભેદક હતી કે શરીર પરના રૂંવાડા ખડા થઇ જતા હતા. તેના મોંમાંથી શીશુ નીકળતું હતું અને વચમાં વચમાં તેના લાંબા, કૂતરાના દાંત જેવા અણીયાળા દાંત બહાર નીકળતા હતા તેથી તેનું મોં બહુજ ભયંકર લાગતું હતું.

પળવાર અટકીને તે પાછી બોલવા લાગી—“લોહી, લોહી-રાતું ચટક લોહી. ખાટું લોહી-ખાટું લોહી ! વાહ.....વાહ.....મને લોહી

ભાવે છે. મારે લોહી જોઈએ. હું લોહી પીને જીવું છું. સેંકડો વરસ થયાં જીવું છું. મને લોહીની વાસ આવે છે. વાહ વાહ મારી આસ-પાસ સરસ લોહી છે મીઠું મીઠું પરદેશીનું લોહી છે. મને તેની વાસ આવે છે. મને લોહી ભાવે છે. ઇ ઇ..... ઇ ઇ ઇ.....”

થોડીવાર ચીસો પાડીને નાચતી નાચતી તે ફરીથી બોલી—

“મને લોહી ભાવે છે. મારે લોહી જોઈએ છે. હજાર વરસ મેં લોહી પીને કાઢ્યા છે. ને ખીન્ન હજાર કાઢીશ. તમે મને ઝોળખો છો ? તમારા આપદાદા મને ઝોળખતા હતા. તેના આપદાદા પશુ મેં જોયા છે ને રમાડ્યા છે. તે મરી ગયા. ખાડામાં ખડખડતા કીડાની પેઠે મેં તેને મરતા જોયા તમે પશુ મરી જવાના. હીહીહીહી. ને હું તમારા દીકરાને જોઈશ. તે મરવાના ને હું તેના દીકરા પશુ જોઈશ. તેને રમાડીશ ને મરશે એટલે ટાંટીઓ પકડીને ફેંકી દઈશ. મોતની ખીણમાં—હીહીહીહી ! એ બધું લોહીના પ્રતાપે લોહી ! લાવો લોહી ! મારે લોહી જોઈએ છે ! ટવાલાયુ, ક્યાં છે રે ? લોહી લાવ. અહીં પરદેશી માણસ કોણ આવ્યા છે ? તેનું લોહી લાવ, પરદેશી લોહી મીઠું હોય છે. પશુ તે રાજ મળતું નથી.”

બધા લોકોની નજર અમારા તરફ વળી. આખી સભામાં પરદેશી તો અમેજ હતા. મારી છાતી ધડકવા લાગી. અને મારી ખાત્રી છે કે મારા સાથીઓના પશુ મોતીઆ મરી ગયા હોવા જોઈએ. મેં પ્રતાપ-રાયની સામે જોયું. ‘તેમનોયે ચહેરો ઉતરેલોજ હતો. બનુચાચા તો જાણે જીવતું મડદું હોય તેવાજ દેખાતા હતા. એક અબોપા કાંઈ અહીં પરદેશી ન હતો. તે આ લોકોમાં બળી જાય તેવો હતો છતાં અમારા નોકર તરીકે આવેલો એટલે એની પશુ વલે અમારા જેવીજ થાય એ સંભવિત હતું.’

ડોશી પાછી બોલવા લામી—“પરદેશી લોહી મીઠું લાગે છે. પર-દેશીઓ લુચ્યા હોય છે. તે લોકો જાદુમર હોય છે. તે શામાટે આવે

છે તે કહું? તમારી દોહત લેવા. તમને લૂંટવા આવે છે, તમને કચરીને છૂંદી નાંખવા આવે છે. એ પરદેશીઓ-ધોળી આમડીવાળા ને માંજરી આંખોવાળા પરદેશીઓ પહેલાં પથુ આ દેશમાં આવેલા-મથુ વરસ પહેલાં, હજાર, એ હજાર, ચાર હજાર વરસ પહેલાં આવેલા. તમે તે જાણતા નથી, હું જાણું છું. તે આવેલા ને આ જામે રસ્તો બાંધેલો. પેલા પહાડોની બાબુજાના લખાણો ને ચીતરામજી પથુ તે જાદુમરોએ જ કોતરેલાં, હું તે જાણું છું. હું ડાકણ છું, ડાકણ છું. ડાકણની પથુ ડાકણ છું. તે લોક લાખાટે આવેલા? તે અજાણતા પથરા લેવા આવેલા. પથરા લેવા આવેલા ને પથરા જ લઇને ગયા! મુઝા. ઇ. ઇ. ઇ.

“ ને તમે! જો પરદેશી કુતાબો! ” અમાસ તરફ ફરીને તે ડાકણ બોલી-“ તમે કેમ આવ્યા છો? તમે કહો-કે નહિ કહો તોયે હું તે જાણું છું. સમજ્યા? શું તમે કોઇ ખોવાયલા માછને શોધવા આવ્યા છો? હા. પથુ તે તમને અહીં મળવાનો નથી. સેંકડો વરસ અ્યાં દક્ષિણના પહાડોને જોખંખીને આ તરફ કોઇ જવનો માણસ આવ્યો નથી. હજારો વરસ ઉપર એક આવેલો. પથુ તે મરવાને માટે જ પાછો ફરતાં ફરતાં જ તે મરણ પામેલો. તમે શું ચકચકતા પથરા શોધવા આવ્યા છો? હા. તે તમને મગશે. પથુ ને મોંઘા થઇ પડશે. તમે તમારી જીંદગી આપવાને તૈયાર છો? તમારે પગ નીચે અગદાતા મગતરાં પેડે મરી જવું પડશે. હીહીહીહી..... ”

એમ કહી તે ડોશી ખડખડ હસવા લાગી. અમારા આમમનનો ઉદ્દેશ આટલી યંત્રી ચોક્કસાઇથી એ કળી ગઇ તે જોઇને અમને નવાઇ લાગી. મનમાં ધારતી હતી તે સજ્જડ થઇ. ડોશી બોલી—

“ તમારે મરવું પડશે. કમોતે મરવું પડશે. પથુ બહુ સારું થયું કે તમે આવ્યા. તમારું લોહી મને પીવા મળશે. આ જંગલી લોકોનું લોહી પી પીને હું કંઠાળી મઇ છું. તમારું લોહી મીઠું છે.

બહુ સાફ થયું કે તમે આવી પહોંચ્યા. તમારું ભોલું મને ભાવે છે.”

એમ કહીને તે બહુરત વિકરાળ ડોશી અમારી સામે જોઈને ઠંતીયા કરતા લાગી અને વિચિત્ર ચાળા કરીને હસવા અને નાચવા લાગી. પછી અંબોપા તરફ જોઈને બોલી—

“અને તું, એ કાળોટીઆ, તું આ ભોકાની પેટું છાતી કાઢીને જોઈ રહ્યો છે, તે શું તું પણ આ ભોકાના જેવોજ પરદેશી છે ? ના. ના. તું કાંઈ પરદેશી નથી લાગતો. તારું ભોલું કાંઈ આ ભોકાના જેવું મીઠું નહિ હોય. છતાં એ ભોકાની સાથે આવ્યો છે એટલે મારે તારું પણ ભોલું આખવું પડશે. મને લાગે છે કે હું તને જાળ્યું છું. તને ક્યાંક મેં જોયો છે. કાંઈ શીકર નહિ જે હશે તે. તારું ભોલું પીણ, એટલે તરત મને યાદ આવશે. વાહનાજી વાહવા ! આજે તો બહુ સારો બધા આવ્યો છે.” એમ બોલતી તે ફરી પાછી જોરથી નાચવા લાગી. થોડીવારમાં તેને એવું ઝનુન ચઢ્યું કે દોઢ દોઢ હાથ ઉંચા કુદકા મારવા લાગી. પાંચ સાત કુદકા માર્યા એવામાં એક કુદકા એવો માર્યો કે જમીન પર પડતાં એનાં ટાટીઆ લપસી પડ્યા અને ચાકને લીધે એનું સમતેલપણું જતું રહેવાથી તે જમીન પર ગમડી પડી. તેના મ્હોંમાંથી શીણ શીણ નીકળવા લાગ્યું.

ડોશીને બોંધ પડેલી જોતાંજ આખી સભામાં જાણે હાહાકાર વરસ્યો હોય તેવો ખળભળાટ થઈ રહ્યો. રાજાની ખાસ મહેરબાની વાળા માણસો ઉડીને ડોશી પાસે દોડી આવ્યા અને તેને બહુજ સંભાળથી ઉપાડીને ખોળામાં લીધી. પછી તથુ ચાર ગુલામો આવ્યા તેમણે ડોશીના બેભાન શરીરને ડુલ પેટે કાળજી રાખીને ઉંચાણે ને પાસેનાજ એક મકાનમાં તેઓ લઈ ગયા.

ડોશી મયા પછી રાજાએ સભામાં માણસોને વિખેરાઈ જવાની આજ્ઞા આપી દીધી. તે વિખેરાયા એટલે રાજા અમારી પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો—

“ પરદેશી હુતારાઓ, સૂર્યલોકના આત્માનો ઢાંગ કરીને તમે અમને છેતરવા આવ્યા છો. પણ ગંગોત્રા ડોશીએ તમારો બેઠ પારખી લીધો છે. સાચે સાચા તમે કોણ છો ને ક્યાંથી આવ્યા છો તે તમારે કયુલ કરી દેવું પડશે. તમે અહીં આવીને શું કરવા ધારો છો તે પણ તમારે કહેવું પડશે. ગંગોત્રા ડોશીએ તમારા સંબંધમાં વિચિત્ર વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં છે. તે પરથી તમારો વધ કરવાની મને આશા મળી છે. આ સંબંધમાં તમારે શું જવાબ આપવાનો છે ? તે જલદી કહો. ”

ટવાલાશુના ઉપલા સંબોધન સાથેનો વિકરાળ ચહેરો જોઈને અમારા બધાના અંતઃકરણમાં ભારે ચિંતા પેઠી. છતાં પ્રતાપરાયે હિંમત રાખી જવાબ આપ્યો:

“ અમારે જે કહેવાતું હતું તે અમે કહી દીધેલું છે. અમે તારી ખાત્રી કરી આપેલી છે. તે છતાં જો તારે પેલા બળદના જેવી હાલત તારી પોતાની કરવી હોય તો તું અમારા શરીરને હાથ લગાડજે. અમારો વધ કરવો કાંઈ સહેલો નથી. ”

ટવાલાશુએ બવાં ચઢાવી કહ્યું કે—“આમ મારા જેવા રાજાને ધમકી આપવી ઠીક નથી.”

પ્રતાપરાયે કહ્યું—“અમે ધમકી આપતા નથી. સાચી વાત કહીએ છીએ. તારે આત્મવ કરવો હોય તો તરતજ હું બતાવું. લેજો.”

એમ કહીને પ્રતાપરાય માથે તપતા સૂર્ય તરફ જોઈને કાંઈક મંત્રો બોલવા તથા હાથના ચાળા કરવા લાગ્યા. તે જોઈને ટવાલાશુના પેટમાં ધાસ્તી પેઠી હોય એમ લાગ્યું ખરું. પણવાર હાથના ચાળા કરીને તેમણે ગજવામાંથી એક સુદર્શન કાચ ખેંચી કાઢ્યો.

એ કાચ વડે પ્રતાપરાય શું કરવા માંગતા હતા તે હું તરત સમજી ગયો. એટલે મેં પણ તેમની માંત્રિક ક્રિયામાં ભાગ લેવા માંડ્યો. પણવાર પછી પ્રતાપરાયે તે સુદર્શન કાચ એવી રીતે ધરી રાખ્યો કે

સૂર્યનાં કિરણો તેમાં થઇને ટવાલાગુના શરીર પર એણે પહેરેલાં વસ્ત્ર કપડાંના એક ભાગ ઉપર એકત્રિત થઇને પડે. અને ખીજે હાથે તેમણે જાદુગરની પેઠે ચાળા કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. હું પણ જાણે સૂર્યદેવમાંથી કાંઇક ભેદી વાયુરૂપ વસ્તુ આવતી હોય તેવા હાવભાવ કરવા લાગ્યો.

જેતજેતામાં તો ટવાલાગુના કપડાંનો છેડો બળવા લાગ્યો. સવારના દશ અગિયાર વાગ્યાનો સમય હતો અને એ વિધુવવૃત્ત પરનો આફ્રિકન સૂર્ય આકાશમાં ધગધગતો હતો. પછી સુદર્શન કાચને પ્રતાપે કપડાંનો બડકો ચતાં શી વાર ભાગે? ટવાલાગુ પહેલાં તો દેખીતી બેદરકારીથી અમે શું કરતા હતા તે જોઇ રહ્યો હતો. પણ જ્યારે તેણે પોતાનું કપડું બળતું જોયું ત્યારે તે એકદમ ગભરાયો, અને જામ પાડી ઉઠ્યો. બે ડગલાં પાછા હઠી જઇને તેણે બળતું કપડું યુગ્મની નાંખ્યું. પછી ધાસ્તીનો માર્ગો અમારા તરફ જોઇ બોલવા લાગ્યો—
“ વાર. વાર. મને માફ કરો. હું તમને મારી નહિ નાંખું. પણ જોઇશ. અત્યારે આપ આપના મુકામે જાઓ. આજે રાતના મોટા નાચ છે. મોતનો નાચ છે. તમે તે જોજો. તમે તે જોઇને રાજ થશો પછી કાલે આપણે મળીશું.”

એમ બોલીને તેણે બે ચાર ગુલામોને અમને અમારા મુકામ પર સંભાળથી પહોંચાડવાનો હુકમ આપ્યો અને પોતે પોતાના મકાન તરફ વિદાય થઇ ગયો.

પ્રકરણ ૩૭ મું.

મોતનો નાચ

અમારા ઉતારાવાળી ઝુંપડીમાં દાખલ પનાંજ મેં બનકડુએ ઇજારત કરીને બોલાવ્યો. તે આમ તેમ ચોરના પેઠે ધાસ્તીથી જોતો જોતો આવ્યો, અને અમને નમન કરીને સામે ઉભો રહ્યો.

“હવે ઇનફુઝ, અમારે તારી સાથે કંઈકીક ખાનગી વાતચિત કરવાની છે” પ્રભાતપરાયે તેને સંબોધીને કહ્યું.

“બોલો મહારાજ.”

“બોલતાં પહેલાં અમારે તારા તરફથી એક વાતની ખાત્રી જોઈએ. તે એજ કે અમુક બાબતમાં આપણે કાંઈ નકકી કરી શકીએ નહિ તો તારે આપણા વચ્ચે થયેલી વાતચિત બીજાકુલ ગુપ્ત રાખવી.”

“તે બદલ આપની સાથે હું બાપના બોલથી બંધાઉં છું. મરતાં સુધી આપની વાત કોઈને કહેનાર નથી.”

“તારૂં ત્યારે તારા ઉપર અમે વિશ્વાસ રાખીએ છીએ. જે સાંભળ અમને લાગે છે કે તારો રાજ ટવાલાગુ થયોજ વાતકી માણસ છે.”

“થયોજ વાતકી. મહારાજ,” ઇનફુઝ બોલ્યો—“એના વાતકી પાણીની હું શી વાત કહું? આખી પ્રજા એના ત્રાસથી ચરમર ધુળે છે. એ અને આ મંત્રોલા ડોશી એ જણા મળીને અમારા બધા લોકને ત્રાસ ત્રાસ પોકરાવે છે. મહારાજ, આ રાજના રાજમાં જે જુલોએ નાચ થાય છે તેની વાત જે આપ સાંભળો તો નવાઈ પામ્યા વગર નહિ રહે.”

“શી વાત છે?”

“અરે, એનું પૂરું વર્ણન કરવું પશુ મુશ્કેલ છે. આજેજ રાતના એ નાચ થવાનો છે એમ અમારા રાજના કહેવા પરથી લાગે છે. તમે બધું નજરે જોશો.”

પોતાના અવાજ ધીમે પાડી દબને તે બોલ્યો—

“મહારાજ, વરસમાં એકજવાર એ નાચ થાય છે. તે દિવસે આખી પ્રજામાં જે સુંદરમાં સુંદર કુમારિકા હોય તેનો ભોગ આ ડાક-જુને અપાય છે. પછી એ ડાકજુ નાચે છે અને નાચતાં નાંચતાં સભામાંના જે આજુસના શરીર પર તે પોતાની લાકડી લગાડે છે તેને

વધ કરવામાં આવે છે.

“જેને ગંગોલા છેડે છે તે માણસ પાપી ગણાય છે. તે જો જીવતો રહે તો આખી પ્રજા પર દુકાળની કપરી આફત આવી પડે એવું કહેવામાં આવે છે. જેના ઉપર ડાકજીનો હાથ પડ્યો તેણે પોતાનો જીવ આપવાને તૈયાર થવું જ નેહએ. પણ ખરી વાત તો બીજી લાગે છે. વરસ બરમાં કોઠપણુ માણસ રાજાની સામે બોલતો કે નિંદા કરતો. માલમ પડ્યો હોય કે રાજાને કોઈના ઉપર બીજી કોઈ પણ રીતે વહેમ આવ્યો હોય એટલે ગંગોલા ડોશીની લાકડી તેના ઉપર આવી જ પડે છે. છૂટક છૂટક એમ અમારા કેટલાયે સારા માણસો મરી ગયા ને આજે રાતના બીજા કેટલાયે મરશે. તે આપ નજરે જોશો.... મારોયે વારો આજે રાતના નહિ આવે એમ કહી શકાય નહિ.”

એમ બોલીને ઇન્દુકુડ થોડીવાર ચૂપ રહ્યો. પાછો બોલ્યો—“આ જોજ રાતના કદાચ મારો યે વારો આવે. કારણ ગંગોલાની લાકડી અડકી પછી કોઠથી કાંઈ બોલી શકાય જ નહિ. તેણે તરત જ ત્યાં ગોઠવેલા પથરા પર જઈને પોતાનું માથું ગોઠવી દેવાનું. ચું કે ચાં થાય જ નહિ. ગંગોલા એ ડાકજી છે ને દેવીયે છે, જે કહે તે છે. એની સામે કોઠથી થવાય નહિ. હું લઢાઈના કામમાં કુશળ છું તેથી જ ટવાલાણુ મારી સાથે સારો સંબંધ રાખે છે અને મને ખુશ કરવાને પ્રયત્ન પણુ કરે છે. તે જાણે છે કે પ્રજામાંના ધણાખરા લડવૈયા મારા કબ્જામાં રહે છે. પણુ બીજાઓની ઉપર તે ધણો ત્રાસ વર્તાવે છે. અમારે ત્યાં કોઈ માણસની જીંદગી સલામત નથી. રાજાને વહેમ પડવો જોઈએ કે બસ થઈ રહ્યું. આવી અન્યું સમજવું.”

“તો પછી તમે બધા મળીને રાજાને ઉથલાવી શા માટે પાડતા નથી ?” પ્રતાપરાયે પૂછ્યું.

“રાજાને ઉથલાવી પાડવો કાંઈ સહેલો નથી. તેને માટે સંપ જોઈએ. આટલા બધા અણસમજી લોકોમાં સંપ તે ક્યાંથી આવે ? ને

વળી સંપ કરીએ, રાજને ઉથલાવી પાડીએ તો પણ તેના પછી રાજ થવાને માટે માંહેમાંહેજ તકરાર થાય અને લોકો કપાઈ મરે. રાજ-કુટુંબમાં ખીળ કોઈ સમા નથી. જે છે તે આ ટવાલાણુ અને એનો દીકરો સાકા. જે ટવાલાણે મારીને એના દીકરાને રાજ બનાવીએ તો તો અમારા અમણા ભોગ લાગે; કારણ કે બાપ કરતાં દીકરો તો સવાયો ધાતકી છે. આજે જે આનો ભાઈ ઇમોદુ કે તેનો છોકરો ઇમોસી પણ જીવતા હોત તો આવો વખત નહિ આવ્યો હોત. અમારા લોકની જીંદગી રિથિત હોત પણ તે તો બાપડા મરી ગયા. કાણુ જાણુ કેટલાયે વરસ થઈ ગયા.....”

“કાણુ કહે છે કે ઇમોસી મરી ગયો છે ? એ તો પોતાની મા સાથે નાસી ગયો હતોને ?” અમારી પાછળથી એક અવાજ આવ્યો. પાછળ ફરીને અમે જોયું તો માલમ પડ્યું કે એ વાકયો અંબોપાના મ્હોંડામાંથી નીકળ્યાં હતા.

અમને બારે નવાઈ લાગી. આ જંગલી અંબોપા શા માટે આ જંગલવાસીઓની ઇતિહાસવાર્તામાં આટલો બધો રસ લેતો હતો ? તે બહુજ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી રહ્યો હતો અને ઉપલા શબ્દો બોલ્યો ત્યારે તો એક પ્રકારની અત્યંત ગૂઢ આનંદોર્મિનાં ચિહ્ન એના મ્હોં ઉપર દૃષ્ટિઓચર થતાં હતાં. એને વચમાં બોલતો જોઈને ઇન્દુકુએ પણ નવાઈ લાગી. એને કાંઈક ચીઠ પણ ચઢી કારણ કે એ અમારો નોકર તે એની સાથે વાત કરવા લાગે કે એને સવાલો પૂછે તે એને મન અપમાન જોઈું હતું.

છતાં ઇન્દુકુ પળાચાર તો કંઈ બોલ્યો નહિ. તે અંબોપાના ચહેરા સામે તાકીને જોઈ રહ્યો. અંબોપા પણ જરાયે ગભરાયા વગર તેના સામે નજર માંડી રહ્યો; થોડીવાર પછી ઇન્દુકુએ અંબોપાને પૂછ્યું—

“છોકરા, તું કાણુ છે ? ક્યાનો છે ?”

આનો જવાબ ન આપતાં અંબોપા બોલ્યો—“સાહેબ-શુ કાણુ છું તે આપમે જાણીશ. પણ કહો કે ઇમોસી તો એની મા સાથે નાસી

ગયો હતો ને?”

“હા, નાસી ગયો હતો. તે વખતે તે તો હાથમાં રમતાં બાળક જેવડો હતો.”

“પછી એ બંને મા દીકરો નાસીને દક્ષિણ તરફના પહાડ તરફ ગયાં. તેઓ દક્ષિણ તરફના પહાડમાં ગયાં એટલે અહીંના લોકોએ ધારી લીધું કે તેઓ બૂખ ને તરસથી પીડાઈને મરી જ ગયાં હશે.”

“હાસ્તો. કારણ કે દક્ષિણ તરફના પહાડની પાછળ મોટું રેતીનું મેદાન છે તેમાં કોઈ માણસ કે પ્રાણી જીવતું રહી શકતું નથી.”

“તે ખરી વાત છે. પણ સાહેબ—” અગ્રેજ લોકો અને દક્ષિણ આફ્રિકાના બીજા સુધરેલા લોકોની વચ્ચે વમવાટને લીધે અંબોપાને સાહેબ કહી સંબોધવાની ટેવ પડી હતી—“સાહેબ, અમે દક્ષિણ તરફના પહાડોને ઝોળંગીનેજ આવ્યા છીએ તો જાણીને આપને ખાત્રી થશે કે દક્ષિણ તરફના પહાડોમાં ને તેના પેલી મેર જનાર સર્વ કોઈ મરણજ પામતા નથી કોઈક જીવે છે પણ ખરા.”

ઇન્ડુક તરત પ્રતાપરાયની તરફ જોઈને બોલ્યો —

“ત્યારે શું તમે સૂર્યલોકના આત્મા નથી?”

પ્રતાપરાયે જવાબ દીધો—“સૂર્યલોકના આત્મા સિવાય, સૂર્યદેવની કૃપા સિવાય કોઈ માણસ દક્ષિણના વિશાળ બચકર રણમાંથી પસાર થઈ શકે ખરું કે?”

ઇન્ડુક કાંઈ બોલ્યો નહિ. અંબોપા તરતજ બોલી હાલ્યો—
“નહિજ. અને સૂર્યદેવની મહેરબાનીને લીધેજ ઇજોસી અને તેના મા જીવતાજીવત રણ ઝોળંગી શક્યા.”

“હું? ખરેખર?”

“હાજી.” અંબોપા બોલ્યો—“અડધુંક રણ વટાવ્યા પછી તેમને જંગલમાં ભટકતી એક વગડાઉ જાતની ટાળી મળી. તે લોકોએ આ માદીકરાને પોતાની ટાળી સાથે લીધાં. તેમને ખાવાનું આપ્યું. તેમની

પાસે સેંકડો ઘેરાં બકરાં ને કેટલાંક ઉંટ પણ હતા, મુસાફરી કરતા કરતા તેઓ પાણી અને લીલોતરીવાળા જમીન સુધી પહોંચ્યા. તેમણે કેટલાક મહિના વાસ કર્યો.”

“ શું આ બધી સાચી વાત છે ?” ઇન્દુએ સવાલ પૂછીને પ્રતાપરાય તરફ જોયું.

“ અમને કશી ખબર નથી. પણ અમારી સાથેના સહવાસમાં અંબોપા કદિ પણ જૂઠું બોલતો કે બનાવટી વાતો કરતો માલમ પડ્યો નથી.” અમે જવાબ આપ્યો.

અંબોપા બોલ્યો—“ આ બધી સાચી વાત છે અને હું તેની ખાત્રી કરાવી આપીશ. તમારો ઇગ્નોસી હજી જીવે છે અને હું તેને ઝોળખું છું.”

“તે હાલ ક્યાં છે ?”

“ હું આપને બધું કહું છું. આઠેક મહિના એ વગડાઉ જાતની સાથે વસ્યા પછી માએ તેમની રજા લીધી અને પોતાના બાળક છોકરા સાથે તે દક્ષિણમાં એક મોટા ગામમાં જઈને રહેવા લાગી. જ્યાં સુધરેલા લોકો ને ગોરી ચામડીવાળા લોકો રહે છે. થોડા વરસ પછી મા ધરડી થવાથી મરણ પામી. અને છોકરાને એક પુટ્ટા પાદરીએ પોતાની પાસે રાખ્યો અને ઉછેરી મોટો કર્યો. તે બહા પાદરીએ એને સુધરેલા રીતરીવાજે અને ગોરી ચામડીવાળાની બાપા બોલતાં શિખવ્યું. પણ તે અડધું શીખ્યો એટલામાંજ તે બાપડો મરણ પામ્યો.

“ પછી ઇગ્નોસી બસ્કરમાં જોડાયો અને ગોરી ચામડીવાળા કેટલાયે લોકોની સાથે ઘણી લડાઇઓ લડ્યો. પણ આખરે એને પોતાની જન્મભૂમિમાં જવાની ઉર્મિ થઇ આવી. એની માએ નાનપણમાં એને કાલાઝ દેશની ઘણી ઘણી વાતો કહી હતી. કાલાઝ દેશમાં પોતે કાણુ હતી અને પોતાની કેવી સ્થિતિ હતી તેની વાતો તેણે ઘણી વાર પેતાના દીકરાને કહી સંભળાવી હતી. એટલે ઇગ્નોસીના મનમાં તે

દેશ જોવાની બારે ઇચ્છા થાય એ સ્વાભાવિક હતું. તે ઉત્તર તરફ જનારી પરદેશીઓની એક ટોળી સાથે જોડાયો. એ ટોળી પોતાના કાષ્ઠક સગાને શોધવા ઉત્તર તરફના પહાડ તરફ જતી હતી. એ ટોળીની પાસે પૂરતાં સાધન હતાં. પણ સાધન કરતાં વધારે કીંમતી હિંમત અને સાહસ પણ હતાં. તે ટોળીએ લાંબો રસ્તો કાપીને જીવતા બાળી મૂકે એવું બચાવે રણ જોળાંયું, પહાડના માથા પર ચઢીને ઠારી નાંખે એવો બરફવાળો પ્રદેશ વટાવ્યો અને આ બાળુ પરનો ઢાળ ઉતરતાં તમે ઇન્દુજ એમને સામા મળ્યા...”

“અદ્યા, તું આ બધું શું બોલે છે ? બોલે છે કે બકે છે ?”

“હું બકતો નથી. પણ સાચું જ કહું છું. કાકા, હું પોતે ઇગ્નોસી છું ને અત્યારે સામે આવી ઉભો છું.”

“તું પોતે ઇગ્નોસી ?” બોલતાં બોલતાં ઇન્દુજના શરીર પર રોમાંચ ઉભા થયા. તે કંઈક ધ્રુણ પણ ઉડ્યો.

અંબોપા બોલ્યો—“હાજી, હું પોતે ઇગ્નોસી. હું આપને તેની ખાત્રી કરી આપીશ.”

એમ કહીને એણે પોતાના શરીર પર પહેરેલું બંડી જેવું જાડું વસ્ત્ર કાઢી નાંખ્યું. અને ઇન્દુજની સામે પીઠ કરીને ઉભો રહ્યો. અમને તો સમજ પડી નહિ કે આ શું કરે છે ? પણ ઇન્દુજે તો તેના વાંસા પર પળવાર નજર કરી અને પછી તરતજ તેના તરફ દોડ્યો. અને તેને પાછળથી ભેટી પડીને આવેશના ઉભરામાં તે બોલી ઉડ્યો—

“ઇગ્નોસી ! ઇગ્નોસી ! ! મારા ભત્રીજા, મારા બેટા ! !”

મકરણ ૩૮ મું.

સાથાળીયાનો લેદ.

આ બધું એટલી બધી ઝડપથી બન્યું કે અમને એને વિષે કશો પણ વિચાર કરવાનો કે સમજાને વિષત ધ્યાનમાં લેવાનો વખતજ ન મળ્યો. અંબોપાએ અમને દક્ષિણમાંથી માણસ શોધવાના સ્વાર્થને માટે આવેલી સાહસિક પુરૂષોની ટાળી તરીકે ઝોળખાવ્યા તેથી અત્યાર સુધી અમે જે પાઠ બજાવ્યો હતો તેનું ભોપાળું તો ફુટીજ ગયું હતું. હવે શું થાય છે તે જોવાનું હતું અને તે જોયા પછી અમારે કેવી રીતે પાઠ બજાવવો તે નક્કી કરવાનું હતું. અમારી સાથેનો જંગલી નોકર અંબોપા તે આ દેશના લોકોમાંનોજ છે અને તે વળી રાજકુટુંબમાંનોજ છે એ જાણીને અમે ભારે આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગયા. સાથે આનંદ પણ ધણો ઉપજ્યો.

છતાં એ અંબોપા ઉરડે ધગિતોસીનું આ દેશમાં શું સ્થાન છે અથવા એની શી વલે થશે તેનો કાંઈ ખ્યાલ નહતો. ટવાલાણુ રાજા મહા દેખિલો અને ધાતપી હતો. તેને જો ખબર પડે કે મૂળ રાજાનો છોકરો અહીં આવી પહોંચ્યો છે, તો તરતજ તેને પકડીને તેનું મૃત કરી નાંખતાં અચકચ કે વાર લગાડે તેવો એ નહતો. અને વળી તેની સામીત પેલી ગંગોલા ડાશી તો જૂત બવિષ્ય ને વર્તમાન સર્વ કાંઈ જાણતી હોય તેમ લાગતું હતું. એ ડાકણ અંબોપાને ઝોળખી લે તો એને પળવાર ખથુ જીવવા દે તેવી ન હતી. તેથીજ હવે શું થાય છે તે જોવાનું હતું.

ધન્દુડુંને પોતાને ભેટી પડેલો જોઇને અંબોપા પણ પાછલે હાથે તેને મજબૂત ભેટ્યો. અમે એ દૃશ્ય જોઈજ રહ્યા. પળવાર પછી તેઓ છૂટા પડ્યા. ધન્દુડુંએ ધીમા સાદે અમને કહ્યું—“મહારાજ, આ ધગિતોસી છે. મારો બત્રીજો. મારા ખરા રાજાનો પુત્ર. અને (આસ-

પાસ જોઇને કોઇ સાંભળી લેતું નથી એવી ખાત્રી કરીને તે બોલ્યો) મારો ખરેખરો રાજા એ છે. આપ એને તેડીને લાવ્યા તેથી મને ધણો આનંદ થયો. હું આપનો બહુજ આભાર માનું છું.”

પ્રતાપરાયે હસીને કહ્યું—“તું અમારો ઉપકાર માને છે તે તો ઠીક. પણ અમને તો એની જીંદગી વિષે ધાસ્તી પેડી છે. ટવાલાને ખબર પડશે કે આ ઇગ્નોસી છે તો તે એનો ધાત કરાવી નાંખશે....”

“અરે, ધાત કેમ કરાવી નાંખે? અમે જોઇશું કની? હવે એની સંભાળ લેવી એ મારું કામ છે અને આપ એ કામમાં મને મદદ કરજો. આપની મદદ હશે તો મહારાજ, હું એને વળી પાછો રાજા બનાવી શકીશ એ ઇગ્નોસી છેજ એ બાબતની મારી પૂરેપૂરી ખાત્રી થઇ છે. એના વાંસા પર જે સાપના આકારનું વાળનું ચુંચળું છે તેજ એનો મોટામાં મોટો પૂરાવો છે.”

એમ કહીને તેણે અંબોપાની પીઠ પર જે વાળનું ચુંચળું હતું તે અમને બતાવ્યું. એની પીઠ પર સંપોળીયના આકારમાં વાળ ઉગ્યા હતા. અને તે સાપનું પૂછડું એના ઢગરાની વચ્ચે ઉપલા ભાગમાં પાતળું થઇ અદૃશ્ય થઇ જતું હતું. આજ પહેલાં અંબોપાની પીઠ પરની આ વિચિત્ર આકૃતિ કેટલીકવાર મારા જોવામાં આવી હતી. પરંતુ તે આકૃતિ સાપનીજ છે, કે એ આકૃતિ આટલી બધી મહાવની હશે એવો ખ્યાલ મને કદિ આવ્યો ન હતો.

એ સર્પાકૃતિ અમને બતાવીને ઇન્કુકુઝ બોલ્યો—“આ સાપનો આકાર છે તે આ માણસ અમારા રાજકુટુંબમાંનો છે એનો મોટો પૂરાવો છે. એ સાપનો આકાર જોયા પછી અમારામાંનો કોઇ શંકા ઉઠાવી શકે તેમ નથી. હવે એ રાજા છે, અમારો રાજા છે.”

એ સાંભળી અંબોપા બોલ્યો—“હજી કાંઇ હું રાજા થઇ ગયો નથી, પણ કાકા સાહેબ, તમારી અને તમારા ભગવૈયાઓની મદદથી હું રાજા થઇ શકું ખરો. ટવાલાયુ ગમે તેવો ચિકરાળ ને જોરાવર હશે

પણ તેની સામે થવાની દિ'મત મારામાં છે. આ મારા પરદેશી મિત્રો જમણે મને અહીં સુધી આણ્યો છે તેઓ પણ મને આ કામમાં જરૂર મદદ કરશે.”

એના કહીને અંબોપાએ અમારી સામે જોયું. અમે એને આજ સુધી અમારા નોકર તરીકે ગણ્યો હતો. પણ અમને કશો ખ્યાલ ન હતો કે અમારો એ નોકર એક મોટી પ્રજાના રાજકુટુંબમાંનો હતો, એટલું જ નહિ પણ તે રાજાની પ્રાપ્ત કરવાને હકદાર હતો! હવે આ વાત જાણ્યા પછી અમારે તેના પ્રત્યે યોગ્ય સન્માન રાખીને મિત્ર પ્રમાણે જ વર્તવું જોઈએ—એ ચોકખું હતું. તેથી અમારા બધાના વતી પ્રતાપરાયે તેને જવાબ આપ્યો —

“અલગત, અમારો અંબોપા તે અહીંનો રાજપુત ઇનોસી છે એમ જાણ્યા પછી અમારે તેને આ રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ કરવી જ જોઈએ. અને તે અમે કરીશું જ. અમે તો પૂરેપૂરી મદદ કરીશું. પરંતુ બાધ ઇન્કુઝ તમારે એને ખરા દીકરી ટેકા આપવો જોઈએ.”

“મારે માટે તો આપે ચિંતા કરવી જ નહિ.” “ઇન્કુઝ બોલ્યો— “પચીસ વરસ પર આ છોકરાને મેં મારા બોળામાં રમાડ્યો હતો. મેં એને કેટલાંયે લાડ લડાવ્યાં છે. પછી એનો બાપ કફેડી હાલતમાં આવી પડ્યો. અને એની મા સાથે એ આ દેશની બહાર કોણ જાણે ક્યાં ચાલ્યો ગયો. પણ આજે એ પાછો આવી પહોંચ્યો છે તે હવે હું એને સહાય કરવામાં પાછી પાની કેમ કરીશ? હવે એને રાજ્ય બનાવવો એ મારું કામ.”

અંબોપા કહે—“પણ કાકા, ટવાલાથ સાથે તમારે વેર કરવું પડશે ને પેલી ગંગાલા ડાકણ તો...”

“તે કાંઈથી હું ગમરાંતો નથી. હવે દીકરા, તું આવી પહોંચ્યો છે એટલે મારા પગમાં ચારગણું જોર આવ્યું છે. હવે મને કાંઈ શીકર નથી. અત્યાર સુધીમાં ટવાલાએ એટલા બધા જીલમ કર્યા છે કે મારા

બધા લડવૈયા ને આખી પ્રજા તેનાથી ત્રાસી ગઇ છે. આ વેળા બહુજ સારો લાગ છે. બેટા ઇગ્નેસી, તું બહુજ સારે વખતે આવી લાગ્યો છે.” એમ કહીને તે ડાસાએ અંબોપાનો વાંસો ચાખડ્યો

x

+

x

પછી અમે સંતલસ કરવા બેઠા. અંબોપાને રાજા બનાવવો તો ખરો, પણ તે કેવી રીતે? કંઈક પણ ચોકસ ચોજના ઘડ્યા વગર એ કાર્ય પાર પડે તેમ નહતું. અંબોપા તે ઇગ્નેસીજ છે એવી ખત્રી કાલારના બધા લડવૈયાની થવી જોઈએ. અને તેને માટે અંબોપાએ તે સર્વેને ખાતગી રીતે મળી લેવું જોઈએ, એમ અમને વિચાર કરતાં લાગ્યું. ઇન્દુડે કહ્યું કે, “આપ ઇગ્નેસીને મારી સાથે મોડો. બપોર થવા આવ્યા છે. અને ટવાલા અત્યારે તો મરઘાં ખાઈને ઉંઘવા પડ્યો હશે. એટલે અમે છૂપી રીતે બધા લડવૈયાને મળી શકીશું. સાંજ પડતાં પહેલાં હું એને આપની પાસે મૂકી જઈશ.”

પ્રતાપરાયે પૂછ્યું—“રાતના નાચ ક્યારેક થશે?”

“મધરાતે. ચંદ્ર ઉગ્યા પછી.”

“ત્યારે સૂર્યાસ્ત થાય તે વેળા આપણે કોઈક એકાંત સુપ્ત જગાએ બધા લડવૈયાને બેગા કરવા એવો મારો વિચાર છે.”

“તેનો હું બંદોબસ્ત કરી દઈશ. સુરજ આથમીને બળભાંખણું થાય તે વખતે હું એક ઠેકાણે બધાને એકઠા કરીશ. અને પછી ત્યાં આપને તેડી જઈશ.”

“બહુ સારું.”

“પણ આ બાબત બહુજ છુપી રહેવી જોઈએ. કોઈને કાને સહેજ સંજુસારો પણ જાય નહિ.”

“તે અમે બહુ સારી રીતે સમજીએ છીએ. ને તેને માટે અમે પશ્ચીમ સાવચેતી રાખીશું.”

ઇન્દુડે રજા લીધી. અંબોપા તેની સાથે જવા ઉઠ્યો. તે જતાં

જતાં અમને પગે લાગ્યો. અમારા અધાના વતી પ્રતાપરાયે નમસ્કાર સ્વીકારીને આશિર્વાદ આપ્યો—“બેટા ફનેહ, કરો.”

તે ગયો.

x x x x

અપોર પછી નમતે પહોરે ટવાલાયુ રાજ તરફથી ત્રણ ચાર માણસો આવ્યા. તે એક મોટી ચામડાની ઢાલમાં કાંઈક વસ્તુ મૂકીને લાવ્યા હતા. અમારી સમક્ષ જમીન ઉપર તે ઢાલ મૂકી દધને નમન કરી દૂર ઉભા. પછી તેઓમાંના એક ધુપ્પ માણસ પાસે આવી હાથ જોડી બોલ્યો—

“મહારાજ, ટવાલાયુ રાજએ આ ચીજો આપને બેટ તરીકે મેલ-લાવી છે. તે સ્વીકારો.”

એ સાંભળીને પ્રતાપરાયે પળવાર વિચાર કરીને પછી જમણો હાથ લંબાવ્યો. પેલા માણસે પેલી ઢાલ ઉચકીને પ્રતાપરાયના હાથને અર-કાડી. અને પછી અમારી પાસે જમીન પર પાછી મૂકી. પ્રતાપરાયે હુકમ આપ્યો—“જાઓ.” એટલે પેલાઓ નમન કરીને, થોડુંક ઉઘે પગે ચાલી વિદાય થઇ ગયા.

અમે ઉઠીને વસ્તુ જોઇ. તે ઢાલમાં ત્રણ સુંદર અપ્તર હતાં. બહુજ ખારીક કારીગરીવાળાં, ઝીણી સાંકળીયાં ચુંથેલાં છતાં અત્યંત મજબૂત તે અપ્તર હતાં. ધણા ધણા વરસ ઉપર અનાવેલાં હોય જોઇએ એમ તેને ખારીકાઇથી જોતાં ખાત્રી થતી હતી. છતાં દરેક સાંકળીની ઉપર ચઢાવેલો એપ હળુએ જેવો ને તેવેજ હતો.

એ જોઇને અમને ધણુજ આશ્ચર્ય લાગ્યું. આ જગલી પ્રજામાં આવાં સુંદર અને ખારીક કારીગરીવાળાં અપ્તર કોણ અનાવતું હશે ? અમે ધણો વિચાર કર્યો, પણ સમજાયું નહિ. આ પ્રજામાં તો સામાન્ય કુહાડી કે કોદાળી કે બાલો અનાવવા કરતાં વધારે હુશીઆરીવાળો કોઇ લુહાર દેખાતો નથી ત્યારે આ કવચ અનાવ્યાં કોણે ? કહો ન

કહો પણ તે કોઈ રીતે બહારથી કોઈ સુધરેલી પ્રજામાંથી અહીં આવ્યાં હોવાં જોઈએ.

અને અમારું એ અનુમાન સાચુંજ પડ્યું. સાંજે સૂર્યાસ્તને જે ઘડી બાકી હતી તે વખતે ઇન્દ્રકુલ અને અંબોપા આવી પહોંચ્યા. અમારી પાસે બપ્તર પડેલાં જોઈને ઇન્દ્રકુલ બોલ્યો—“ઝાહો, આ અહીં ક્યાંથી ?”

અમે કહ્યું—“ટવાલાગુએ અમને ભેટ તરીકે મોકલાવ્યાં છે.”

“હું, ખરેખર ?”

“હા. કેમ ?”

“આ તો ભારે નવાઈની વાત છે !” “આ બપ્તર તો અમારા દેશમાં દેવ તરીકે પૂજાય છે.”

“અહીં આવા બપ્તર કોણ બનાવે છે ?”

“આવાં બપ્તર બનાવનાર તે કોણ હોય ? એ બપ્તર કોઈ કોઈએ બનાયા નથી.”

“ત્યારે એ ક્યાંથી આવ્યા ?”

“તે પણ કોણ જાણે. હું જાણતો નથી. અમારા લોકમાંનું કોઈ જાણતું નથી. માત્ર ગંગોલા ડોસી કહે છે કે હું જાણું છું. તે કહે છે કે આ બપ્તર પેલા ત્રણ કાળા પહાડની ગુફામાંથી એકેક નીકળી આવ્યાં છે. તે અમારા રાજના વડવાના વડાઓના વખતથી અમારી પાસે છે. રાજ કે રાજના છોકરાઓ સિવાય બીજાં કોઈ આ બપ્તર પહેરી શકતું નથી. ગંગોલા ડોસી કહે છે કે રાજના કુટુંબી સિવાય બીજાં કોઈ પહેરે તો છ મહિનામાં મરી જાય. આ બપ્તર તમને રાજએ મોકલ્યાં તે જોઈને મને નવાઈ લાગે છે.”

“આ બપ્તર પહેર્યાંથી કોઈ માણસ મરી ગયું હતું ખરું ?”

“નાજી. પણ છ મહિનામાં મરી જવાની ધાસ્તીથી કોઈ એને જતુંહેય નથી.”

પ્રતાપરાયે મારા તરફ જોયું. હું ગુજરાતીમાં બોલ્યો. “ડાક્ટર સાહેબ, કેટલાક પોશાકો ઝેર પાવતા આપે છે આ બપ્તર તેવાં ઝેર પીવડાવેલાં તો નહિ હોય ?”

પ્રતાપરાયે જવાબ દીધો—“મને એવું કાંઈ લાગતું નથી. કારણ કે ઝેર પાવતું હોય તો આ બપ્તર રાગ પોતે કે એના કુટુંબીઓ કે જી રીતે પહેરી શકે ?”

“તે તો કાણ જાણે. પણ ત્યારે આવી જંગલી પ્રજામાં આવી ઉત્તમ બારીક કારીગરીવાળાં બપ્તર આવ્યાં ક્યાંથી ?”

“એ વિષે મને એક અનુમાન સહે છે. હજારો વરસ ઉપર યુરોપની કેટલીક ટોળીઓ ધર્મ પ્રચારને માટે આ તરફ લડવા આવતી હતી એમ ઇતિહાસ ઉપરથી મલમ પડે છે. તે લોકો કુંઝડર કહેવાતા. મને લાગે છે કે આ બપ્તર તેવા કુંઝડરોના લશ્કરના કોઈ મરણ પામેલા લડવૈયાના શરીર પરથી આ લોકોએ ઉતારી લીધેલાં હોવા જોઈએ. અને પોતાનામાં આવી વસ્તુ સરજવાની કળા ન હોવાથી તેને એક અમૂલ્ય દ્રવ્ય સ્વીજ તરીકે એ લોકોએ સાચવી રાખ્યાં છે અને તેની પૂજા કરી છે. આજે આ વસ્તુ બેટ આપીને આપણને ટવાલાગુ ખુશ કરવા માગે છે. એને શું ખચ કે આવાં બપ્તરમાં આપણે મન કરી નવાઈ નથી.”

“મને લાગે છે કે ટવાલા આપણાથી ખીની હોવો જોઈએ. નહિ તો હો આવી અમૂલ્ય સ્વીજની બેટ આપણને આપે નહિ.”

મારા હાવબાવ ઉપરથી મારા વાક્યનો મર્મ સમજી જઈને ધન્વ-કુઝ બોલ્યો—“હું પણ એમજ ધારું છું.”

એ વાત એટલેથી રહી. પછી અંબોપાએ પોતે પ્રજામાંના કયા કયા લડવૈયાને મળી આવ્યો હતો અને તેમની સાથે શું વાતચિત થઈ હતી તે કહી સંભળાવ્યું. ઘણા ખરા લડવૈયા તો ઇંગ્લેન્ડી જીવતો છે અને આવી પહોંચ્યો છે એમ સાંભળીનેજ રાજી રાજી થઈ ગયા.

કેટલાકને એને પોતાની પીઠે બતાવવી પડી. તે લોકો સાપોળીયાન આકૃતિ જોઇને એકદમ ઉત્સાહમાં આવી ગયા. એકંદરે કામ સારું થયું હતું, આજે રાતના જો બીજું કંઇ અણધાર્યું ન બને તે ટવાલાગુને ઉથલાવી પાડવાનો બહુજ સરસ લાગ છે એમ અમને સર્વને લાગ્યું.

પછી કેટલીક બારીક વિગત નક્કી કરીને ઇન્કુકુઝ ગયો.

પ્રકરણ ૩૯ મું.

ભૂતિયો નાય

બાકીનો દિવસ જેમ તેમ કંટાળાભરેલી શાંતિથી વ્યતીત થયો. ક્યારે રાત પડે એવી ઉત્સુકતા મનમાં થતી હતી. પણ જે સાથે રાતના કાણુ જાગે શું થશે, કોનો ઉંટડો કયે પાર એસશે તેની અત્યંત વિધ કદપના થતાં ચટપટી થયા કરતી હતી અંતે રાત પડી તો ખરીજ. ગામડામાં ઠામકામ જંગલી દીવેલની બળતી મસાલો સળગી. એ મસાલેના ઝાંખા અજવાળામાં અમે કેટલાર આકારોને મહોલ્લા-ઓમાં અમથી તેમ જતા જોઇ સકતા હતા. થોડીવાર પછી અકાશમાં ચંદ્રમા ઉગ્યો તેના પ્રકાશમાં કેટલાક ભાલા ચમકતા દેખાયા. થોડીવાર પછી બધા માણસો એકઠી સાથે દિશામાં વજા જતા હોય એમ લાગ્યું. નાયનો વખત થયો હોવો જોઇએ એમ અમે ધાર્યું.

અડધો કલાક થયો એટલામાં ઇન્કુકુઝ આવી પહોંચ્યો. તેણે પોતાનો લડવેયાનો પોશાક પહેરેલો હતો. છાતી અને વાંસા પર જડા આમડાની ખસ બનાવેલી ઢાલ, ખભે તીર કામઠું અને એક હાથમ ભાલો. એની પાછળ ખીજ વીસ માણસ આવ્યા હતા. જે એન સામ્રોત હતા. બધાએ એમને સલામ કરીને દૂર ઉભા. અમે અમાર બખ્તર-ટવાલાએ ભેટ તરીકે મોકલાવેલાં તે-પહેરી લીધાં. એ બખ્તર

ઝેર પાયલાં હોવાનો વહેમ અમે કાઢી નાંખ્યો. જે થવાનું હોય તે થાય. પછી અમારી અંદુકોને સજ્જ કરી સાથે લઇને અમે એ વીસ ખડાદુર લડવૈયાની પાછળ પાછળ માન અને દયદમાભરેલી રીતે ચાલ્યા.

નાયવળા યોગાનમાં જઇને અમે જોયું તો ત્યાં હજારો લોકોની ભારે મેદની ઝમેલી હતી. આખું મેદાન ગડમી ગડમીને ભર્યું હોય તેવું લાગતું હતું. છતાં એ ભેળા મળેલા લોકોમાં એક જાતની વ્યવસ્થા હોય એમ દેખાઇ આવતું હતું. સંખ્યાબંધ માણસોની હારની હાર ખેડી હતી પણ તેમની વચ્ચે જ્યાં જુઓ ત્યાં બે માણસ સાથે ફરી શકે તેવડો રસ્તો રાખેલો હતો.

કોઇ ઠેકાણે ચોકીદારો કે જાગ્ર માણસ દેખાતા નહતા. વરસો વરસની ટેવથી દરેક માણસ કોઇ પણ જાતની સૂચના કે સ્વયંસેવકોની દોરવણી વગર પોતાની નિશ્ચિત જગા પરજ આવીને બેસતો. આવડો ગંભીર મેળો મળેલો હતો, છતાં ત્યાં શાંતિ તો એટલી બધી હતી કે પાંચ કે પૈસો પડ્યો હોય તોયે આખી સમામાં અવાજ સંભળાય.

છતાં બધા માણસોના મોં ઉપર એક જાતની સ્મશાનીઆ ગંભીરતા છવાઇ રહેલી હતી. નાય અને મેળો તો સ્વભાવિક રીતે આનંદજનક પ્રસંગો હોવા જોઇએ. પરંતુ આ તો મોતનો મેળો હતો. દરેક જણ જાણતું હતું કે આજે આપણાંમાના ઘણાકનો ભોગ લેવાશેજ. ઘણાક તો કોણ—એ નક્કી ન હતું. એટલે જોગણીતું ખરપર પોતાના ઉપરજ આવી પડશે એવી દરેકને દહેશત હતી, આવી બ્હાંકે દરેકના મુખ ઉપર સ્મશાનીઆ ગંભીરતા આવી વસે એમાં શી નવાઇ ?

અમે ઇન્કુકુઝને પૂછ્યું—“તારા રાજાનું આખું ભરકર અહીંઆ છે ?”

“ના જી. તેનો ત્રીજો ભાગ. માત્ર દર વરસે આ નાયના મેળામાં

આખા લશ્કરનો ત્રીજો ભાગ હાજર રહે છે અને બે ભાગનું લશ્કર રક્ષણ કરવાને માટે બાજુએ થોડે દુર તૈયાર રહે છે. જ્યારે વધક્રિયા શરૂ થાય ત્યારે કદાચ તોફાન થાય એવો રાજાને બય રહે છે તેથી એમ કરતા હશે.”

અમે એનો ભેદ સમજી ગયા.

“આજે કેટલા મરશે ?” મેં પૂછ્યું.

“પચ્ચીસ-પચાસ-સો-એનો કાંઈ નિયમ નથી.” ઇન્દુકુળ બોલ્યો.

“આ બહુ મૂર્ખારૂપદ દેખાય છે.” હું બબડ્યો.

પ્રતાપરાય કહે—“જો હોય તે. હાલ તો ધીરજ રાખીને, કાળજી કઠુણ કરીને એ જોયા સિવાય બીજો ઉપાય નથી.”

“અમારા ઉપર તો કાંઈ આક્રમ આવે તેમ નથીને ?” પાછળથી બનુ ચાચાએ પૂછ્યું.

“ના. ના. બનતાં સુધી તો નહિ આવે.” ઇન્દુકુળે જવબ દીધો—“તમે તો મેમાન છો. અમારામાં મેમાનને દુઃખ દેવાનો રિવાજ નથી. છતાં અમારો અવિચારી રાજા તેવું કાંઈ કરવા જશે તો હું અને મારા સાથીઓ તમારી રક્ષા કરવાને તૈયાર છીએ. અમે જીવતાં તમારા ગ્નનને કાંઈ પણ થવા દઈશું નહિ.”

ઇન્દુકુળે એ ઠીક કહ્યું. છતાં બનુ ચાચાને હૈયે ટાઢક વળી હોય એમ એના ચહેરા પરથી ન લાગ્યું. તેમની છાતી તો ધડકતીજ હોવી જોઈએ.

થોડીવારે એક બાજુએથી પચીસેક માણસોનું ટાળું આવ્યું. તે બતાવીને ઇન્દુકુળ બોલ્યો—

“જૂઓ. જૂઓ, પેલાં બધાં આવ્યાં. આ આગળ આવે છે તે ટવાલા. તેની પાછળ મગોલા. તેની પાછળ સાકા. તેની પાછળ પંદર વીસેક બૈરીઓ આવતી દેખાય છે. એ બૈરીઓ ગગોત્રા ડોશીની સામગ્રીતણો છે. બધાં કેવાં હારગધ ચાલ્યાં આવે છે. સાથી પાછળ

આવે છે તે કુહાડીવાળા મારાઓ છે. ”

એ કુહાડીવારી કસાઇઓએ આજે બપોળાં પેશાક કર્યો હતો. બપોળાં પેશાક એટલે શરીર પર રંગબેરંગી લેપના ચટાપટા કર્યા હતા. અને ડોકમાં તથા માથે ને કમ્બરે કીડીઆના હારતોરા પહેર્યા હતા. ખભા પર મોટી મોટી કુહાડીઓ મૂકી હતી. એવડી, કે એકે ધાગે ધડથી ડોકું જુદું પાડી નાખે. અત્યારે તેમના મોં પર બારે રવાળ દેખાતો હતો.

રાજા આવીને પોતાની જગા પર ગોઠવાયો. સાકા ને ગગોલા પણુ પોતાની નિશ્ચિત જગા પર ગોઠવાયા. પેલી સ્ત્રીઓ અને મારાઓ એક બાજુએ જઇ બેઠા.

ટવાલાએ અમારી સામે જોઇ મોં મલકાવ્યું. અમે પણ તેને ચોક્કસ જવાબ દીધો. પછી તે બોલ્યો—“આજે મહારાજ, આપને બહુજ અનુપમ પ્રસંગ જોવાનો મળશે. તે જોઇને આપ બહુ રાજી થશો. આવો દેખાવ તમને સૂર્યલોકમાં જોવાને નહિ મળે.”

અમે કાંઇ જવાબ દીધો નહિ. તેણે ગગોલા સામે જોયું. બંને જણાએ કાંઇક સંતલસ કરી અને પાસે ઉભેલા ગુલામને ઓર્ડર આપ્યો. તેણે એક બ્યુમલ જેવા અવાજની પીપી વમાડી. એટલે એક નાકા પર બેઠેલી સ્ત્રીઓની ટાળીએ કંઇક વિચિત્ર રાગનું ગીત ગાવા માંડ્યું. તે ગીતની પહેલી લીટીનો અર્થ ઇન્દુડે અમને નીચે પ્રમાણે સમજાવ્યો.

માએ જણેલો માનવી

અંતે ક્યાં જવાનો ?

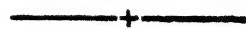
ક્યાં જવાનો ?

એ પ્રશ્નને બીજી તરફ બેઠેલી સ્ત્રીઓ રાગ કાઢીને જવાબ આપતી કે

કાણુ જણે રે

કાણુ જણે.

ગીત અડધુંક ચાલ્યું એટલે પેલી ટોળાબંધ આવેલી ગજોલા ડોશીની સામીતણો ઉઠીને ઉભી થઈ અને આખી સભામાં જુદે જુદે ઠેકાણે વિખેરાઈને જઈ ઉભી.

પ્રકરણ ૪૦ મું.

કુહાડીના કોમળ ઝટકા

થોડીવાર પછી તેમણે નાચ કરવા માંડ્યો. ચંદ્રમાના ઝાંખા પ્રકાશમાં એ વિકરાળ ડાકણોનો નાચ બહુજ ભયાનક લાગતો હતો. જાણે સ્મશાનની રૌદ્ર ભૂમિમાં અનેક મુડદાંની વચ્ચે ભૂતાવળાં નાચતાં હોય તેવું એ દૃશ્ય હતું. ગમે તેવા પત્થર હૃદયના માનવીને પણ એ જોતાં કંપારી છૂટે એમાં કાંઈ શંકા નહિ.

અમે ગુપચુપ બેસી રહ્યા હતા. શું થાય છે તે જોવા માટે ઉત્સુકતા હતી ખરી. પણ સાંભળેલા વર્ણન ઉપરથી એને માટે ધૃષ્ટા પણ ઉપજી હતી. થોડીવાર એક દિશામાંથી અવાજ આવ્યો—

“હાવેયાવેયા.”

અમે તે દિશામાં જોયું. તો માલમ પડ્યું કે ગજોલા ડોશીની એક ડાકણી શિખ્યાએ એક પાપી માણસને સૂંધી કાઢ્યો હતો. મરી ન ખીચારો ! નાચતાં નાચતાં પેલી ડાકણે એના શરીરને લાકડી અડાડી. તે અડતાંજ એનો ચહેરો ધોળો ફક જેવો પડી ગયો હતો. આટલે દુરથી પણ તેવું મુડદા જેવું મુખ અમારા અંતરમાં કંચળા ઉપજાવી રહ્યું હતું.

તે આપડો પોતાની જમાન્યથી ઉઠ્યો. અને કોઈ પણ જાતની દોરવણી વગર ચાલતો ચાલતો આવીને વચક્ષા કુંડાળામાં ઉભો રહ્યો. ત્યાં ઉભેલા એક મારાએ તેની મળવળી પકડી, અને ટવાલામુ તરફ જોઈને બોલ્યો—“હુકમ, મહારાજ.”

ટવાલાશુએ ગજોલા ડોશી તરફ જોયું અને બોલ્યો—“હુકમ.”

ગજોલા ડોશી દાંતીઆ કરીને વિકરાળ મ્હોં બનાવી બોલી—“ હુકમ ”

સાકા પણુ તેમના તરફ જોઇને પછી બોલ્યો—“ હુકમ. ”

બસ થઇ રહ્યું. ત્રણે જણુના મ્હોંમાંથી હુકમ શબ્દ નીકળે કે મોત માંગવા આવેલા એ પામર પ્રાણીનું ભવિષ્ય નક્કી થઇ જતું. નક્કી તો પહેલેથીજ રહેતું. પરંતું આટલી વિધિ દરેક માણસના સંબંધમાં કરવામાં આવતી. તે પ્રમાણે ત્રણે વિકૃતિઓનો હુકમ મળી જતાં પેલા મારાએ તે વધ્ય પ્રાણીનું ડોકું પાસે પડેલી મોગી શિક્ષા ઉપર નમાવ્યું. ને પોતાનો હાથ ખેંચી બીધા. વમર તકતારે મોતને શરણે થયેલો એ માનવી તો આ વખતે જ અડધો મરી ગયેલો— બેભાન થઇ ગયેલો હતો. તેના ડોળ ઉપર એ પાસેથી એ એટી કદાવીઓ ધડાક ધડાક કરતી પડી. તે સ્થાને જ ડોકું ‘રડધી તુર’ પડી બાણુએ ગમડી પડ્યું. પેલા ધાતકી મારાઓએ એકનો કાન અને બીજાનો ટાંડીઓ પકડીને તેને એક બાણુ પર ખાસ રાખેલી જગાએ દમલો થવાને ફેંકી દીધું.

આ વર્ણુન જોટલી હિંમતપૂર્વક હું લખ્યું છું તેના કરતાં સોગણી હિંમત એ કરપીણ દૃશ્ય નજરે જોતી વેળા અમારે રાખવી પડી હતી એમ કહું તો વાંચક, તેમાં અતિશયોકિત ન માનતો. આવા નિરપરાધ માનવીને ભરસભારી વચ્ચે પકડીને કોઇ પણુ જાતની તપાસ વગર બાણુમળાની પેડે સમારી નાખવામાં આવે એ દૃશ્ય કાળજીને વર્જીર જેવું કઠુણ કાર્યા સિવાય કેમ જોઇ શકાય ?

એકને મરી નાંખવાનો વિધિ સંપૂર્ણ થયો ન થયો એટલામાં તો બીજા ત્રણુ પ્રાણીઓને ગજોલા ડોશીની ઉરતાદ સામીતણોએ વધ-સ્થાન પર મોકલી આપ્યા હતા. બ્યારે પહેલા ભોગ ઉપર કુહાડીન ધા કરવાની પવિત્ર ક્રિયા થતી હતી ત્યારે પણુ એ ડાકણો તો સભાન

જુદા જુદા ભાગમાં ફરતી ને નાય કરતી ચાલુ જ હતી. તેમનું પા-
પીઓ(!)ને સુધી કાઢવાનું કાર્ય તો ચાલુ જ હતું.

પહેલા મનુષ્યનો વધ કર્યા પછી બીજાને બોચીમાંથી પકડતાં
પહેલાં પેલા ભાગઓએ કાંઈક બચડવા માંડ્યું. કાંઈ ગીત કે મંત્રો
બોલતા હોય એમ નરે કાગ્યું મેં પાછળ ફરીને ઇન્દુકેને પૂછી
જેયું. તેણે જવાબ આપ્યો કે એ લોકો આ મરનાર માણસના જીવને
માટે પ્રાર્થના કરે છે. પ્રાર્થનાની એવી મતલબ હતી કે પોતાના જાતિ-
ભાઈઓના હિતને ખાતર દેહનો ભોગ આપનાર આ માનવીને હે મગ-
વાન, સ્વર્ગમાં સાહે રથાન આપજો. એવા એ જીવને આ દુનિયાના
પાપમાંથી મુક્ત કરવાની તક મળવા માટે અમે અમારી જાતને ધન્ય
ધન્ય માનીએ છીએ. વગેરે.

એ સમાપ્ત થયા પછી તરતજ બીજાનો કેસ હાથમાં લેવામાં
આવ્યો. એક કસાઇએ તેના બોચી ઝાલી, ને રાજ તરફ જોઇ પૂછ્યું:-
“હુકમ, મહારાજ ?”

ટવાલાયુએ ગોલા તરફ જોયું ને બોલ્યો-“હુકમ”

ગોલા અને સાકાએ પણ એક બીજાની સામે જોઈને પછી
હુકમ આપ્યો. તે મળતાંજ પેલાનો બોચી શિલા ઉપર નમાવવામાં
આવી ને ઉપરથી કુહાડીઓ પડી. ડોકું ધડથી જુદું પડતાંજ ટવાલા
મોટેથી બોલ્યો-“નંબર એ.”

બીજો પછી ત્રીજો, ત્રીજો પછી ચોથો, એમ ટવાલાયુ મારનાર
માણસના નંબર મોટેથી બોલતો ગયો. ધીમે ધીમે એનો નંબર લગભગ
પચાસ સુધી આવ્યો. ગોલાની સામીતણે એ વિશાળ જનસમુદાયની
વચ્ચે ફરતી જતી હતી અને એક પછી એક માણસને બલિદાન દેવાને
વચ્ચેના ચોગાનગાં મોકલી આપતી હતી. અને પેલા વિકરાળ મારાઓ
જરા પણ આશંકા કે અચકાયા વગર કુહાડીના ધા કર્યેજ જતા હતા.
પચીસનો નંબર આવતાં તો મેં પ્રતાપરાયને કહ્યું-“આ તો બહુજ

ધૃણારખ છે. ચાલોને આપણે કાંઈ બહાનું કાઢીને અહીંથી ઉડી જઈએ.”

પ્રતાપરાય કહે—“હવે ખેસોની. બહાદુરબાઈ, વખત આવ્યે કડવામાં કડવો છુટડો પણ આપણને ગળા જતાં આવડવો જોઈએ.”

“આવું કરીશુ દૃશ્ય જોવા કરતાં તો અહીંથી નાસી છૂટવું તે સારું.” મેં કહ્યું.

પ્રતાપરાયે કહ્યું—“બહાદુરબાઈ, માણસને પ્રવાસમાં કાંઈ હંમેશ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણેના સંયોગો મળતા નથી. તમને તેની સારી પેઠે ખબર છે. કદાચ એમજ બને કે આ જોવામાંથી આપણને કાંઈક નવું ને ઉપયોગી જણવાનું મળી જાય.”

હું કાંઈ જોઈયો નહિ. મને વિચાર થયો કે હું આટલો કંપી ઉઠું છું તો બનુચાચાને તો કાણ જાણે કેવીયે લાગણી થતી હશે. તેમને કેવી લાગણી થાય છે તે જોવાને મેં પાછળ ફરીને જોયું. તો ચા અલ્લાહ ! બનુચાચાના પોપચાં મળી ગયેલાં હતાં. તે ડોસા આટલી મોડી રાત્રે જાગરણ કરવાનું માંડી વાળી ક્યારના મીઠી નીંદરડીને આસ્વાદ લેવા મંડી પડ્યા હતા. તે બેડા બેડાજ કોપરં જોખતા હતા. અને વચમાં વચમાં અંબોપાના ખભા પર ઢળી પડતા હતા.

બનુચાચાની યુક્તિ જોઈને મને પણ લાગ્યું કે આ સારો ઉપાય છે. રજાનું નહિ ને દાઝણું નહિ. મેં પણ આંખ મીચી લીધી. સર્વ કાંઈ દેખાતું બંધ થયું. એટલે પછી તેને લીધે ઉપજતી ધૃણા પણ શમી ગઈ.

એ સ્થિતિમાં મને કાણ જાણે ત્યારે નિદ્રા આવી ને ખબર નથી. કેટલો વખત હું ઉઠ્યો હજીશ તે પણ હું કહી શકું નહિ. પરંતુ જ્યારે હું જાગ્યત થયો ત્યારે મારી આસપાસ કેટલીક ગરખડ થતી હતી. ખરું કહું તો એ ગરખડ ને કાલાહલને લીધેજ હું ઝમકીને જાગી ઉઠ્યો હતો.

આંખો ચોળીને મેં જોયું તો—પ્રતાપરાય ઉભા થઈ ગયેલા હતા.

તેમની સામે ટવાલાગુ અને ગજોલા ડોશી આવીને ઉભાં હતાં. તે બે જણા પ્રતાપરાયની સાથે કાંઈક તકરાર કરી રહ્યા હતાં. મારી પાછળવાળા બનુચાયા તે અંબોપા પશુ ઉભા થયા હતા. તે જોઈને હું પણ એકદમ સ્ફુર્તિ લાવીને ઉભો થઈ ગયો.

તરતજ મને સમજ પડી. ટવાલા અને ગજોલા અંબોપાનો વધ કરવાની માંગણી કરતા હતા. ગજોલા ડોશીની ડાકણુ સાચીતણુંમાંની એકે નાચતાં નાચતાં અંબોપાની પાસે આવી પોતાની લાકડી તેના ખભા પર અડાડી દતી. એ લાકડી અડનાંજ નિયમ પ્રમાણે અંબોપાએ સ્વેચ્છાપૂર્વક ઉઠીને વધસ્થાન પર જઈ ઉભા રહેવું જોઈએ. પરંતુ તેણે તેવું કાંઈ કયું નહિ. એટલે પેલી ડાકણે તેને ધાંટો પાડીને ડગવવા માંડ્યો. પરંતુ અંબોપાએ તેને કાંઈ દાદ દીધી નહિ. એટલે તેણે ગજોલાને દારવાદ કરી. ગજોલા ટવાલાગુને લઈને તરતજ અંબોપા બેઠો હતો તે જગ્યાએ આસને ચિપરાજ બેઠો કરી તેને ઉઠવાનો હુકમ આપવા લાગી.

પ્રતાપરાયે દમાન લી કહ્યું—“એ મારો સેવક છે. એના શરીરને આંગળી અડાડવાની કોઈની મગદૂર નથી.” તેમણે ગજોલાને ધાંટો પાડી કહ્યું—“ખબરદાર, દૂર રહે, ડોશી.”

ટવાલાગુ રાજાને શોભે તેવી નમ્રતાથી પ્રતાપરાયના કાલાવાલા કરવા લાગ્યો—“મહારાજ, આપ તો અમારા મેમાન છો. પશુ આ નોકર કાળો છે. અમારી જાતિનો છે. અમારી જાતિના કામદાને એણે માન આપવું જ જોઈએ. આપ એની તરફેણ કરો તે નહિ ચાલે.” વગેરે.

“શું તમારી જાતિમાં પરાણાઓ ઉપર પશુ જીલમ કરવાનો રિવાજ છે ?”

“પશુ આ તો કાળી જાતનો છે.”

“તેમાં શું ધમ ગયું ?” પ્રતાપરાય બોલ્યા—“એ મારો સેવક છે તે એના તરફ તમારે માનપૂર્વક વર્તવું પડશે.”

એ સાંભળીને ગજોલા ચીસ પાડીને બોલી—“ઝાહોહોહો! મોટા સેવક આવ્યો છે તે....! નહિ જોયો હોય તો !” તેણે ટવાલાગુને એક ઢીકા માર્યો ને તેની સાથે વઢવા લાગી:—“તું કેમ આવી પોચી પોચી વાતો કરે છે? ડાકણુમાતા ભોગ માંગે છે ને તે જ ભોગ માંગે તે આપણે જ નેહએ. જો નહિ આપીએ તો આખી પ્રજા આક્રમકમાં આવી પડશે, દુકાળ પ્લેગ ચાલશે, જો ભોગ પોતે ના પાડશે તો તે સૌથી પહેલો પ્લેગમાં મરશે. એણે મરવાને ઉભા થવું જ નેહએ. ડાકણુમાતા ભોગ માંગે છે. ડાકણુમાતા લોહી માંગે છે. ટવાલા, તું શું જોયા કરે છે?”

પ્રતાપરાયથી કાંઈ બોલ્યા નહિ. તેઓ તો પોતાના મોજમાને અનુકૂળ ઢબથી બંનેના પ્રતિ જોયા કરતા હતા. ગજોલાએ ચાવી ચઢાવ્યાથી ટવાલાગુ બોલ્યો—“સૂર્યલોકના દેવી આત્મા, આપે આ નોકરને અમારે સ્વાધીન કરવો જ પડશે. એ પાપી છે. એ આખી પ્રજાને માટે જોખમ ભરેલો છે. પાપીને સૂંધી કાઢવામાં સેંકડો વરસની અનુભવીયણુ એવી ડાકણુ માતાઓએ એને સૂંધી કાઢ્યો છે. એટલે તેમાં અમારું કે તમારું કાંઈ ચાલે તેમ નથી.” તેણે પોતાના એક ગુલામ તરફ જોઈ કહ્યું—“ચાલે, આને પકડીને ખેંચી જા.”

પેલો ગુલામ આગળ વધતો હતો. એટલામાં પ્રતાપરાયે બનુચાચા તરફ જોઈને ગુજરાતીમાં કહ્યું—“ચાચા, તમારી બંદુક આના તરફ ધરો.”

પછી મોટેથી પેલાઓને સમજાવ્યે તેવી રીતે બોલ્યા—“ખખર-દાર, જે કાંઈ આગળ વધશે તેના હાલ પેલા બળદ જેવા થશે.”

પેલો તરત ચમકીને ઉભો રહ્યો.

“કેમ, અટક્યો? કૂતરા !” ટવાલાગુ તડુક્યો.

પેલાની દશા સૂઝી વચ્ચે સોપારી જેવી થઈ. તે આપડો ચરચર ધુજવા લાગ્યો. ટવાલાગુએ ફરી તડકાવ્યો—“રાજના હુકમ કરતાં ને ડાકણુ માતાના હુકમ કરતાં તારા સડેલા કૂતરા જેવા શરીરને વધારે

ગણે છે ? પાછા !”

પેલો આગળ વધવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. એટલે પ્રતાપરાયે બનુચાચાને કહ્યું—“તમારી બંદુક ટવાલાણ પર તાકો.” મને કહ્યું—“તમે તમારી બંદુક ગંગોલા પર તાકો.”

મેં તેમ ક્યું. ટવાલાણના મ્હોં પર તરત બચનાં ચિન્હ દૃષ્ટિગોચર થયાં. પ્રતાપરાયે વજ્રર જેવા મક્કમ અવાજે કહ્યું—“ખોલો, હવે એક શબ્દ પણ ખોલો—આ મારા સેવકની જીંદગી લેવા વિષે એક શબ્દ પણ ખોલો, કે તરત તમારું આવી બન્યું સમજો. સૂર્યલોકના દેવી જીનોનું અપમાન કરનાર તો મૂર્ખ રાજા, હવે ચલાવ તારો હુકમ, જોઈએ.”

આ શબ્દોની આઘાત અસર થઈ. રાજાએ તરત ગંગોલાની સામે જોયું. બંનેએ પોતાની સાંકેતિક ભાષામાં ગુપ્ત મસલત કરી. પછી રાજા પ્રતાપરાયના તરફ જોઈ ખોલ્યો—“આપ આપની જાદુઈ ભૂંડળી અમારા તરફથી પાછી ખેંચી લ્યો. આપણે આ રીતે લડવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. આપ અમારા મેમાનો છો, ને આપના આ નોકરને પણ અમે મેમાન તરીકે ગણી લઈએ છીએ. ચાલો, પાછા હટો.” તેણે પોતાના ગુલામોને હુકમ આપ્યો.

પ્રતાપરાય ખોલ્યો—“હવે ખરી અકલ સઝી ખરી. “એમ કહી તેમણે અમને બંદુકો ખેંચી લેવાનું કહ્યું. પછી ખોલ્યો—“ટવાલા, અમે આ કતલખાનાથી કંટાળી ગયા છીએ. અમારે હવે આરામ લેવો છે. આ સભા પૂરી ક્યારે થશે ?”

“હવે પૂરીજ થઈ ગઈ છે.” રાજા ખોલ્યો.

પ્રકરણ ૪૧ મું.

એક ડગલું આગળ

એ રીતે વાત થયા પછી તરતજ અમને અમારા મુકામવાળી જુપડીએ મોકલી આપવામાં આવ્યા. રાત્રી પણ તરતજ પૂરી થઈ. સો મુંગા મુંગા ઉડીને પોતાને ઘેર ગયા. સો ગયા ત્યારે વચલા આગાનમાં મુડકાનો એક ડુંગર ખડકાયલો દેખાયો.

અમે અમારી જુપડીનાં પેડા, એટલે અંબોપા બાજુનાં વાસીને પ્રતાપરાયની આગળ આવી ભોંય પર લાંબો યજ્ઞને પડે લાગ્યો. બોલ્યો—
“આજે આપે મારો જીવ બચાવ્યો છે. હું આપનો ભારે ઝાણી છું.”

પ્રતાપરાય બોલ્યો—“એમાં મેં વિશેષ કાંઈ નથી કર્યું. હજી તો મારે તને રાજ બનાવવો છે. આજે તું જરૂરો તે તારા પોતાના નસીબને લીધેજ. મને પણ આશા ન હતી.”

“આપ સાચું કહે છે. હજી હું અહીંનાં બધા લડવૈયાને મળી શક્યો નથી. એકવાર મારું પાકું થાય પછી ટવાલાની મગફળ નથી કે મારી સામે આંગળી ઉંચી કરી શકે.”

એ પછી કેટલીક પરચુરણ વાત થઈ અને અમે ઉંઘતા પડ્યા. ઘણો વખત સુધી બીલકુલ ઉંઘ ન આવે. રાત્રે જોયેલાં મથંકર દૃશ્યનાં સ્વપ્નાંજ નજર સામે તરવરે. આખરે બહુ મોડી ઉંઘ આવી. તે પરિણામે સવારેયે બહુ મોડા ઉઠ્યા.

ઉઠ્યા કે તરતજ ઇન્દ્રકુલ આવી પહોંચ્યો. તે બોલ્યો—“માફ કરજો મહારાજ. મારે રાત્રેજ આપની પાસે મળવા આવવું જોઈતું હતું. પણ ન આવી શક્યો.”

“તેનું કારણ હું સમજું છું.” પ્રતાપરાયે જવાબ દીધો—
“ટવાલાને ખબર પડે તો તારી પ્રત્યે તે શંકા લાવે—કેમ, તેથીજને?”

“હાજી.” ઇન્દ્રકુલ બોલ્યો—“ખરી વાત છે. હજી અમારા બધા

હાવૈયા પાકા થયા નથી. તેટલુ થાય પછી ટવાલાગુ જખ મારે છે.”

પછી તેણે અબોપાની સાથે કેટલીક વાતચિત કર્યા પછી અમને કહ્યું કે —“મહારાજ, બહાર કેટલાક અમારા સરદારો ઉભા છે તેઓ ઇંગ્લેન્ડની નજરે જોવા માંગે છે. તેમને ખાતરી કરવી છે. આપની આજ્ઞા હોય તો તેમને અંદર લાવું.”

પ્રતાપરાયે આજ્ઞા આપી. એટલે ઇન્ફન્ટ્રી બહાર ગયો અને ત્રણ પડછંદ કાળા હાથોવાળાને અંદર તોડી લાવ્યો. તેમની ઓળખાણ આપતાં તે બોલ્યો—“મહારાજ, આ અમારા રાજાના તામાના મોટા મોટા સરદારો છે. એમના હાથ નીચે હજાર હજાર માણસ લડે છે. એઓ એક શબ્દ બોલે કે બસ થાય અમારા રાજાનો બધો આધાર આ ત્રણ જણની ઉપર છે, એમ કહું તો ચાલે.”

એમ કહીને તેણે અબોપાને પોતાનો વાંસો ખુલ્લો કરવા કહ્યું. તેણે તેમ ક્યું એટલે એના વાંસા પરની સર્પાકૃતિ દેખાઈ. પેલા ત્રણ જણ ચક્રિત થઈ ગયા. તેમાંનો એક તો અબોપાના વાંસા પર હાથ ફેરવી પંખાળવા લાગ્યો. અબોપાએ પોતાનો આગલો ઇતિહાસ તેમને ટુંકમાં કહી સંભળાવ્યો. તે પરથી તેમને સંતોષ થયો હોય એમ લાગ્યું.

પછી ઇન્ફન્ટ્રીએ તેમના તરફ જોઈને કહ્યું—“સરદારબાઈઓ, તમે ઇંગ્લેન્ડની બધી વાત સંભળી છે. હવે તમે શું કહેા છો? તમે એને એના ખાપની ગાદીએ બેસાડવામાં મદદ કરશો ખરા કે નહિ કરો? લોક બંધા ટવાલાગુથી ત્રાસી ગયા છે. તમે જાણો છો. ટવાલાગુ હંમેશાં લોહીનો તરસ્યો છે. નિરપરાધ માણસોનાં લોહીની એના રાજમાં નદીઓ ચાલે છે. ગઈ કાલે રાત્રે જ શું ‘બન્યું’ તે તમે જોયું. તમારી પેઠે ખીજા એક બે સરદારને અહીં લાવી આ ઇંગ્લેન્ડ સાથે મારે મેળવવા હતા. કાલે તેઓ જીવતા જમતા હતા. પણ આજે ક્યાં છે? પેલા મુઝાના હગલામાં તેમની લસો સળટે છે. કેવી દસા આ રાજા તા રાજમાં બાઈઓ, તમે પણ ચેતશો નહિ તો તમારી પણ એજ દસા બોલો, બોલો.

તમે શું કરવા ચાહો છો ? ”

એ સાંભળીને બે જણા તો કંઈ બોલ્યા નહિ. પણ ત્રીજો જે એક આંખે બાંડો હતો તે બોલ્યો—

“ તારા શબ્દો સાચા છે ઇનકુદુઝ. ટવાલાનો ત્રાસ ભારે છે. મારો પોતાનો ભાઈ મધ કાલે મૃત્યો. એટલે મને તો આ દશા માટે બહુ જ બાજે છે. પણ આ બહુ ગંભીર વાત છે. આપણે બધા ઇગ્નોસીને માટે લડીશું ખરા. પણ આપણા લોકના બે ભાગ પડી જશે. કેટલાક ટવાલાના તરફથી લડશે. કારણ કે તેમને હહેશત રહેશે. હહેશત તો આપણે પણ રાખવી જ પડશે. કારણ કે હજારો માણસ મરશે ને લોકીનાં ખાઓઝીયાં મરશે, છતાં કદાચ આપણે જીતીએ નહિ એવું બને. જે આપણે હાર્યા ને જીવતા રહ્યા તો ટવાલા આપણા માથામાં ચીરા પાડીને મીઠું પૂરશે. કાઠની ચામડી ઉતરાવશે, ને કંઈ કંઈ કરશે....”

“ પણ આપણા તરફ આ દેવી પુરષોની સહાય છે ને ? ” અંબોપા બોલ્યો.

“ હા. તે ખરું પણ બેટા, એ દેવી પુરષોનો જન્મ કેટલો છે ને આપણે જાણતા નથી. જે તેમના જન્મની ખાત્રી થાય તો કંઈ બને.”

“ તમારે કેવી ખાત્રી જોઈએ છે ? ” મેં પૂછ્યું.

“ અમારે તો નિશાન જોઈએ નિશાન; જેથી બધું લોકો આપણા તરફ ખેંચાઈ આવે. ”

“ ને કાઠને વહેમ રહેજ નહિ.” બીજો સરદાર બોલ્યો.

પ્રતાપરાયે મારા તરફ જોઈને કહ્યું—“ એવું તે આપણે શું નિશાન આપવું ? ”

મેં કહ્યું—“ આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. એ લોકોને એવું તો નિશાન આપીએ, કંઈક એવો ચમત્કાર બતાવીએ કે ચોક્કી જ નય. પછી આપણા કલા મુજબ બધું કામ કરે. ”

પ્રતાપરાય વિચારમાં પડ્યા. મેં પેલાઓને કહ્યું—“ હાલ નક્કર

સારું નથી. થોડીવાર પછી અમે કંઇક મજબુત નિશ્ચાન આપીશું. હ-
મણાં તમે બહાર જાઓ.”

નાદાન કલ્યાણગરા છોકરાની પેઠે તેઓ ઝૂંપડાની બહાર જઇ બેઠા.
અમે વિચાર કરવા માટે અમારા પોતપોતાના ખાટલા પર પડ્યા.
બનુઆઆ ‘કળશ્યો’ લખને દિશાએ ગયા.

એ સ્થિતિમાં અમે બેઠા હતા એટલામાં ટવાલાયુ રાગ તરફથી
બે અનુચર આવ્યા. ને કહેવા લાગ્યા કે અમારા રાગ સાહેબે આપને
વંદન કહાયા છે. ને કહેવડાવ્યું છે કે “ આજે રાત્રે સુંદરીઓનો નાચ
થશે તે જોવા માટે આપ રાગજીના મકાનની પાસે પધારજો. સમય થયે
ગુલામો આપને તેડવા આવશે. ” રંગેરે.

“ વાર. ” એમ અમે રવાન થી જવાબ આપ્યો, એટલે પેલા અ-
નુચરો અમને વંદન કરીને ચાલ્યા ગયા.

એટલે પ્રતાપરાય બોલ્યા—“ જ્યો. બહાદુરબાઇ, ગઇ કાસે ડાકણનો
નાચ જોયો, આજે આપણે સુંદરીઓનો નાચ જોવાનો છે. એ વળી
કાણુ જાણે કેવોયે હશે. અમે તેમ પણ આ રાગ આપણી સારી ખા-
તરબરદાસ કરવા માંગતો હોય એમ લાગે છે. ”

મેં કાંઇ જવાબ આપ્યો નહિ. માત્ર મ્હોં મલકાવ્યું. એટલામાં
બનુઆઆ દિશાએ જઇને આવી પહોંચ્યા. તેમણે પૂછ્યું—“ ડાકટર
સાહેબ, આજે તિથિ કંઈ થઇ ? તમારા પંચાંગમાં જુઓ તો. ”

“ કેમ, વળી તેનું શું કામ છે ? ”

“ જરા જુઓ તો ખરા. મને કંઇક વહેમ છે. ”

“ શાનો વહેમ છે ? ”

“ તમે જુઓ પછી કહો. ”

પ્રતાપરાયે પંચાંગ કાઢી જોયું. એવી એવી વસ્તુઓ તો મને
તેવી કપરી મુસાફરીમાં તેઓ સાથે જ રાખતા. બે ચાર પાનાં ફેરવતાં
આલૂ માસનું પાનું આવ્યું. તેની કેટલીક તારીખો જોતાંજ કાંઇક અમ-

કરો થયો હોય એવાં ચિહ્ન પ્રતાપરાયના મ્હેં ઉપર દેખાયાં. તે જોઇ મેં પૂછ્યું—“ કેમ, શું છે ? ”

“ આજે પૂનમ. આજે અદ્વૈત છે. ” પ્રતાપરાય બોલ્યા.

“ એમ ? ” મેં ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“ હં અં અં અં જોયું ? નીકળ્યું ને ? મને પહેલેથીજ વહેમ હતો. કે આ મહિનામાં ધરણ્ય છે. ધરણ્યને ખીજે દિવસે મારા મોટા દીકરાની વરસગાંઠ આવે છે, એમ મેં જોયું હતું. આવતી કાલે મારા રસુબની વરસગાંઠ, હોંકે ડાકટર સાહેબ ! ”

પણ ડાકટરસાહેબે તેનું કહેવું કાંઈ સાંભળ્યું નહિ. તેઓ તો વિચારમાં પડી ગયા હતા. વારે વારે તેઓ પંચાંગમાં જોતા હતા ને આંગળીના વહેડા પર કાંઈક ગણતરી કરતા હતા.

મેં પૂછ્યું—“ શું વિચાર કરો છો ? ”

તે કહે—“ હું બે વિચાર કરું છું. એક તો એ કે આજે ખરેખર અદ્વૈત થશે કે નહિ ? અતે ખીજે એ કે અદ્વૈત થાય તો તેનો કાંઈ ચમત્કાર ‘મતાવવામાં ઉપયોગ થઇ શકે કે નહિ ? ’

મેં કહ્યું—“ મને તો લાગે છે કે અદ્વૈત પોતે જ એક ચમત્કાર રૂપ આ લોકોને મન થઈ પડે એવું કાંઈક કરવું જોઈએ. ”

“ ખરાબર છે. આ લોકો જ ગલી છે. ધરણ્ય કોઈ કોઈવાર થવું એમણે જોયું તો હશે જ પણ તે શાથી થવું હશે તે તો એ લોકો નહિ જ સમજતા હોય. કેમ, તમે શું ધારો છો ? ”

મેં કહ્યું—“ તમે કહો છો તેમ જ. આપણે એ રીતે તો એ લોકોને છક્કજ કરી નાખીશું ”

“ ઠીક ત્યારે તમે એ સરદારને બોલાવો. ”

મેં ઇન્કુઝને બોલાવ્યો. તેણે પેલા ત્રણે સરદારને અંદર બોલાવ્યા. તેઓ આવ્યા એટલે પ્રતાપરાયે ગભીર અને આડંબરી આપામાં તેમને સંબોધીને કહ્યું—“ સરદારે તમે કદિ આ ધરતી પર જન્મેલા અને

હાડ્યામની મનુષ્ય માતાએ જણેલા માનવીને સર્વ અથવા ચંદ્રને ઢાંકી દેતો જોયો છે ? ”

પેલા લોકોએ જવાબ આપ્યો—“ ના મહારાજ. કોઈ માણસ સૂરજ ચંદ્રને ઢાંકી શકે નહિ. અહીં કોઈ કોઈ વાર એવું બને છે ખરું. પણ તે કોઈ બીજી દુનિયાના રાક્ષસો સૂરજ ચંદ્રને કાળો કરી નાખતા હશે તેથી ચતું હશે. પછી તો કાણુ જણે. ”

પ્રતાપરાયે કહ્યું—“ એ કોઈ રાક્ષસનું કામ નથી પણ દૈવી પુરુષોનું કામ છે. તમારે અમારી પાસેથી નિશાન જોઈએ છે. ખરું ને ? તો અમે કહીએ છીએ કે જીવ. આજે રાત્રે ચાંદો માથા પર આવશે એટલે અમે તેને કાળો બનાવીને અંધારૂં ઘોર કરી નાંખીશું. એલો, પછી તમારી ખાત્રી થશે કે નહિ ? ”

પેલાઓ તો અવાજ થઈ ગયા. બાધા જેવા પ્રતાપરાયના તરફ અને અમારા તરફ જોઈ રહ્યા. મેં પૂછ્યું કે—“ કેમ, તમારા મગજમાં ઉતર્યું ” કે નહિ ? ”

“ હા. મહારાજ, સમજ્યા તો ખરા. પણ—પણ શું આપનો જાદુ એટલો બધો છે ? અમને બહુ નવાઈ લાગે છે. ” પેલા બાંડા સરદારે જવાબ આપ્યો.

“ અમારો જાદુ કેટલો છે ને કેટલો નથી તેની ખાતરી એક બે દિવસમાં નહિ થઈ શકે. અમે ધારીએ તો ટવાલાશુને એક ક્ષણમાં મરેલા મુકામ જેવો કરી નાંખીએ. અમારી જાદુઈ શક્તિમાં તમે વિશ્વાસ રાખો. અમે ઇંગ્લેન્ડની મદદમાં છીએ અને તમે પણ પૂરા દિલથી એનેજ મદદ કરો. તો સૌ સારાં વાનાં થશે. ”

બે જણા તો બોલ્યા—“ અમને વિશ્વાસ છે. અમે આપને તાબે છીએ. ” પણ ત્રીજો બાંડો સરદાર બોલ્યો—“ આજે રાતના આપનો જાદુ જોયા પછી નકકી કરીશું. ”

પ્રકરણ ૪૨ મું.

મુંઢરીઓના નાચ

થોડીવારે તેઓ ગયા. પછી અબોપા પ્રતાપરાયની પાસે આવીને ધીમે સાદે કહેવા લાગ્યો:—“ડાકટર સાહેબ, આપે ખૂબ તકાકો માર્યો.”

“કેમ ?”

“આજે રાતના જાડુની વાત. ચંદ્રને ઢાંકી દેવાનો જાડુ કેમ થશે તે હું સમજી ગયો છું. આજે ધરણુ થવાનું છે ખરું ને ?”

અબોપા ચાલાક હતો. દક્ષિણના સુધરેલા પ્રદેશમાં તે ભાળે સમય રહ્યો હતો. એક અંગ્રેજ પાદરીને ઘેર રહીને તે ઉછર્યો હતો. કંઈ કંઈ ભસ્કરમાં એણે નોકરી કરી હતી. તેથી ધરણુ વિશે તે થોડું એક જાણતો હતો. ઝાડું તો નહિજ. ધરણુની કુદરતી રચનાનો એને કાંઈ ખ્યાલ ન હતો. પંચ વરસ એ વરસમાં એક કે એ વાર સૂરજ ચંદ્રનું ધરણુ થાય છે અને મણતરીવાળા લોકોને તેની પહેલેથી ખબર પડી જાય છે એટલી એને ખબર હતી. તેણે પંચાંગ વિશેની અમારી વાતચિત સાંભળી હતી ને તેથી ચાંદમામાને ઢાંકી દેવાના જાડુનો ભેદ એ સમજી ગયો હતો.

પ્રતાપરાયે તેના જવાબમાં માત્ર મ્હોં મલકાવ્યું.

અબોપા બોલ્યો—“ગમે તેમ, પણ ડાકટર સાહેબ, આપના ઉપકાર મારા ઉપર દરેક ધડીએ ધડીએ વધતા જ જાય છે. આપના એક જીવંતે લાંબેજ આ ત્રણ સરદારો પૂરા દિલથી અને મદદ કરવાને તૈયાર થશે એવી મારી ખાતરી છે અને એ ત્રણની પાછી મદદ મળી એટલે ખસ થઈ ગયું. આપનું ઋણ હું કેવી રીતે અદા કરીશ ?”

પ્રતાપરાય બોલ્યા—“જો તું રાજ થાય—ને થશે તો ખરોજ—તો એ કામ તું પહેલાં કરજે.”

“ક્યાં ક્યાં ?”

“ એક તો એ કે આ બધી ડાકણુમાતાઓને શૂળીએ ચઢાવવી—”

“ અને બીજું ? ”

“ બીજું તારા રાજ્યમાં કોઇ પણ માણસને પૂરતી તપાસ કર્યા વગર મારી નાંખવામાં ન આવે એવો બંદોબસ્ત કરવો.”

“ આ બીજાને માટે તો સાહેબ, હું આપની સાથે આપના બેલથી અંધારું છું. પણ પહેલાંની જાતમાં હું આપની આગ્રા શબ્દે શબ્દ પાળી શકીશ એમ લાગતું નથી. ડાકટર સાહેબ, આપ અમને બરાબર ઓળખતા નથી. અમે જંગલી છીએ. માણસના જીવતી અમને ઝાઝી કીંમત નથી. વળી આ ડાકણુના નાચમાં ધરમની અને વહેમની માન્યતાઓ જોડાયેલી છે. કાલારની પ્રજા એ ડાકણુને માતા માને છે. આથી તેમને શૂળીએ ચઢાવવાનું તો નહિ બને, પણ આ ધાતકી નાચ અંધ કરાવવાનું માત્ર મારાથી બની શકે એમ લાગે છે.”

“ તો બસ. મારે પણ એટલું જ જોઇએ છે.”

x

x

x

+

તે આખો દહાડો જેમ તેમ પસાર થઇ ગયો. નોંધવાલાયક કશું બન્યું નહિ. સજ પડી અને અમે વાળુ કર્યા પછી બેએક કલાકે બે અનુચરો અમને નેડતા આવ્યા. અમે તેમની સાથે યોગ્ય આડંબરથી ગયા. જતાં પહેલાં અમે અમારાં બખ્તરો કાળજીપૂર્વક પહેરી લેવાનું અને અમારી બંદુકોમાં ગોળીઓ ભરી લેવાનું વિસર્ગા ન હતા.

રાત્રના મહેલ ઉરફે બાદશાહી ઝૂંપડા પાસે જઇને જોયું તો આશ્ચર્યે સોએક માણસો એકઠાં થયેલાં હતાં અસપાસ વાડ બાંધીને વાડો કરી લીધા હતા. આ કાંઈ જાહેર જલસો ન હતો. એટલે સામાન્ય વર્ગના લોકોને એમાં બાગુ લેવાનો ન હતો. જે લોકો ભેગા થયા હતા તેમાં ખાસ કરીને ટવાલાયુ રાત્રના કુટુંબીઓ, સરદારો અને બીજાં કોની કુપાપાત્ર માણસો હતાં. એક મોટા ઝાડનું થડ કાપી લાવીને તેનું સિંહાસન બનાવ્યું હતું. તેના પર ટવાલાયુ બેઠો હતો. તેની

પાસે એક નાના પથરા પર ગંગોલા અને બીજી બાજુએ સાકા બેઠાં હતા. સરદારો પ્રત્યે અમે નજર કરી તો સવારે ઇન્દુકુઝની સાથે અમને મળવા આવેલા ત્રણ સરદારો દેખાયા. તેમણે અમને ઇશારતથી નમન કર્યું—જે અમે ઇશારતથી જીલ્યું.

ટવાલાગુએ પણ અમને હસીને નમન કર્યું અને અમારે માટે ગોઠવેલાં આસનો પર બેસવાની ઇશારત કરી. એણે આ વેળા અબો-પાની સાથે પણ મ્હોં મલકાવ્યું—જે કે તેમાં કૃત્રિમતા હતી તે સ્પષ્ટ દીસી આવતી હતી. ગંગોલા માત્ર અમારા પ્રત્યે ને અબોપા પ્રત્યે ડોળા ધુરકાવી રહી હતી. અમે તેની કશી દરકાર પણ કરી નહિ.

થોડીવાર સુધી સૌ ગુપચુપ બેઠા. પછી ટવાલાએ હુકમ આપ્યો:—“ શરૂ કરો.”

હુકમ સાંભળતાંજ પંદરેક યુવાન અને સુંદર સ્ત્રીઓ આગળ આવીને વચલા યોગાનમાં ઉભી તે યુવતિઓ શરીરે ગોરવણી તો નહિ છતાં મ્હોંના ઘાટને લીધે અને બીજી ટાપટીપને લીધે અત્યંત મનોહર લાગતી હતી. કોઇની આંખો ધણીજ તેજદાર અને મોહક હતી, કોઇના હોઠ પર મીઠું હાસ્યજ રકુર્યા કરતું તો કોઇના વાળ સુંદર ને ગુંચળીઆ હોવાથી બહુજ મનોહર લાગતી હતી. ઉમ્મર સર્વેની સત્તરથી માંડીને બાવીસ સુધીની હોય એમ લાગતું હતું.

તેમણે આગળ આવીને રાગને નમન કર્યું અને એક ગીત ગાવા માંડ્યું. શું ચાલે છે તે બરાબર સમજવા માટે અમે ઇન્દુકુઝને ઇશારત કરી અમારી પાસે બોલાવ્યો અને બેપાડયો. તેણે અમને બધું સમજાવવા માંડ્યું—

આ છોકરીઓને રાગ્યના જુદા જુદા ભાગમાંથી છૂપી રીતે પકડીને, ફેસલાવીને લાવવામાં આવી હતી. દર વરસે એકવાર આખા રાગ્યમાંથી જે સુંદરમાં સુંદર છોકરીઓ હોય તેને ટવાલાગુ રાગ્યના સુખાઓ શોધી કાઢીને રાજધાનીમાં લાવતા. એ સુંદરીઓને કહેવામાં

આવતું કે રાજના છોકરાના લગ્ન કરવાના છે માટે તું ચાલ. જે યુવરાજ કુમાર તને પ્રસન્ન કરશે, તો તું રાજની રાણી થશે. પેલી ભોળી બાળા એ લાલચને વશ થઇને તે સુખાની સાથે જવા તૈયાર થઇ જતી. અને તેનાં તેનાં માઆપને પણ ખબર પડતી નહિ. છોકરી ગુમ થઇ જતાં માઆપ સહેજસાજ શોધખોળ કરતાં, પણ ઝાઝી દરકાર કરતાં નહિ. બધી જગલી જતોની પેઠે આ ભોકામાં પણ માઆપ અને સંતાન વચ્ચે રતેહની સાંકળ જેમએ તેવી નહિ હતી. વળી યુવાન વયે છોકરી માઆપની રજ વગર ગમે તેની સાથે ચાલી જાય અને પરણી જેસે એવો રીવાજ હતો, તેથી પણ માઆપ એવી રીતે ગુમ થયેલી છોકરીને માટે ઝાઝી કનવાર કરતાં નહિ.

જે સુખાઓ આ છોકરીઓને પકડી લાવતા તેઓ જેમ અને તેમ ગુપ્ત રીતે સુંદરમાં સુંદર છોકરીને લાવવાનો પ્રયત્ન કરતા. દરેક માણસ એકજ છોકરીને લાવી શકેનો અને તે બાળાના સૌંદર્યના પ્રમાણમાં વનું ઓછું ધનામ તેને રાજ તરફથી મળતું. ત્યાં આવેલી બધી છોકરીઓમાં જે વધુ સૌંદર્યવતી અને નૃત્ય ગાયનમાં કુશળ નીવડે તેના લાવનારને રાજ પોતાનો ખાસ માનીતો સરદાર મળતો.

પણ દુઃખની વાત તે સૌથી સુંદર અને કુશળ નિવડનાર છોકરીને માટે હતી.—તે એ કે રાજના કુંવરની રાણી બનવાનું તો દર રહ્યું—પણ તેજ ધડીએ ને તેજ જગાએ રાજના કુંવરને હાથે તેનો ભોગ અપાતો. દર વરસે એવી રીતે શ્રેષ્ઠ ઠરેલી બાળાની છાતીની આરપાર સાકા પોતાનો લાંબો તીક્ષ્ણ બાલો ઘોંચી દેતો. અને તેજ બાલા વડે તે બાળાનું શરીર ઉંચકી યોગાનમાં ગોઠવેલા ત્રણ પથરાની આસપાસ એક ચક્રર ફરતો.

પ્રકરણ ૪૩ મું.

“કેને બોલી કરશો ?”

ધન્વકુલ અમને સમજાવતો જતો હતો તે વખતે પેલી યુવતિઓનું સંગીત અને નૃત્ય ચાલતુંજ હતું, એક ગીત પૂરું થયું એટલે તેમણે ટવાલાને અને સાકાને નમન કરીને બીજું ગીત ઉપાડ્યું. આ ગીતમાં એક યુવતિ ગવડાવતી હતી અને બીજી બધી ઝીલતી હતી. ગવડાવનાર યુવતિ આખી હારમાં સૌ કરતાં સૌંદર્યવતી હતી. શું એનો મધુર કંઠ ! આપણા ગુજરાતની વાણીયાણી અને નાગરાણીઓને ટકર મારે એવી એની હલક હતી. એ કોણ જાણે શુંગે ગાતી હતી ! પણ એના ચહેરા પરના હાવભાવ અને આંખોના ચમકારાને લીધે એનું સંગીત બહુજ આકર્ષક, બહુજ અસરકારક અને વેધક લાગતું હતું. મેં ધન્વકુલને એ સુંદરીનું નામ પૂછ્યું.

તેણે કહ્યું—“પુલીટા”

“પુલીટા ?” હું બોલ્યો—“કેવું સુંદર નામ !” એના નામમાં પુષ્પ શબ્દ આવ્યો તેથીજ જાણે મને એ નામ અતિ પ્રિય લાગ્યું.

ધન્વકુલે કહ્યું—“અમારા રાજ્યનાં દક્ષિણ તરફના જીલ્લામાંથી એ છોકરી આવી છે. આખી મંડળીમાં એ સૌથી સુંદર છે. કેમ ખરુંને ?”

મેં ડોકું ધુણાવી હા કહી—“સુંદર છે અને નાચવામાં પણ બીજી બધી કરતાં એજ વધારે કુશળ દેખાય છે.”

મારી ગણતરી સાચીજ પડી, પુલીટાનું નૃત્ય અને ગીત પૂરું થયા પછી બીજી ચૈદૈચૈદ સુંદરીઓનાં છૂટાં છૂટાં ગીત ગવાયાં અને નાચ થયા. પરંતુ પુલીટાને કોઈ પહોંચ્યું નહિ. દરેક નાચ ત્રણ ચારેક મિનિટ પહોંચતો. અને જેનું ગીત કે નૃત્ય નહિ ગમે તેને તો ટવાલા ને સાકા અધવચ્ચેથીજ અટકાવી દેતા.

બધી સુંદરીઓનો નાચ પૂરો થતાં ટવાલાએ અમારા તરફ જોઈને હસીને પૂછ્યું—“કેમ મહારાજ, કોને ખોટી કરશો?”

હું તો ચમક્યો. આ શું વળી? આપણી સુધરેલી સમાજદૃષ્ટિએ કેવી નફરત વાત! છતાં અહીં તો આજ રીવાજ હતો, એ શ્રેષ્ઠ ઠરનાર છોકરીને હાજર રહેલા રાજકુટુંબીઓ અને રાજાની કૃપાને પાત્ર થયેલા સુખાઓ એકેક ચુંબન કરતા. છેલ્લું ચુંબન સાકા કરે ને પછી તરતજ પોતાનો બાલો તેની છાતીની આરપાર ઘોંચી ધાલે. અમે અહીં મેમાન તરીકે આવેલા હતા, તેથી રાજાએ અમારો અભિપ્રાય પહેલો પૂછ્યો.

પ્રતાપરાયે તેને જવાબ આપ્યો—“અમે સુર્યલોકના આત્મા આ પૃથ્વીના માણસોને ચુંબન કરતા નથી. પણ અમારી દૃષ્ટિએ આ પહેલા નંબરની યુવતિ સૌથી કુશળ અને સુંદર છે.”

“ધન્ય છે ધન્ય છે! મહાનુભાવ.” રાજા તરતજ ખોલી હાથે—“અમારો મત પણ આપના પવિત્ર મંત્રને મજબૂત આવે છે. આપને ધન્ય છે. કેમ સરદારો, તમારો શું મત છે?”

એમ કહી રાજાએ પોતાના સરદારો સામે જોયું. તેમણે કૃત્રિમ હાસ્ય સાથે ખ્હીતાં ખ્હીતાં પોતાનો પણ એજ મત છે એમ જણાવ્યું. કોની મગદૂર કે બીજો મત દર્શાવે? જો કે અહીં તો પુલીટાની કુશળતા માટે જરાયે સંદેહ ન હતો.

આટલું થયું એટલે ટવાલાએ પુલીટા સિવાયની બીજી બધી યુવતિઓને પોતપોતાની જગ્યાએ બાંધ્યા જવાનો હુકમ કર્યો. તેઓ ત્યાંથી વિદાય થઈ ગઈ. દર વરસે એ પ્રમાણે નાપાસ થયેલી છોકરીને આ મેળાવામાંથી અડધેથીજ કાઢી મૂકતા હતા, જ્યાં બીજા વરસે તેમાંની કોઈ પાછી આવે તોયે તેને આગલે વરસે કુશળ ઠરેલી સુંદરીનું શું થયું તેની ખબર પડતી નહિ. વળી આ બધો સમારંભ અને કાર્યક્રમ રાજકુટુંબીઓમાં અને સરદારોમાં બહુજ સંભાળપૂર્વક

અને ધાર્મિક માન્યતા સાથે ગુપ્ત રાખવામાં આવતો હતો.

પેલી છોકરીઓ ચાલી ગઇ એટલે રાજના હુકમથી હારખંધ બેઠેલા સરદારોમાંના એક પછી એક અનુક્રમે ઉઠ્યા. અને પુલીટાની પાસે જઇને ચુંબન કરવા લાગ્યા. પહેલો માણસ આવ્યો ત્યારે પુલીટા પ્રથમ તો ગભરાઇ; પણ પછી, તે પોતાને વિરોધ કાંઇ કરતો નથી એવું જોઇ તેણે સહનશીલતા ધારણ કરી. એક પછી એક વીસેક માણસો તેને ચુંબન કરી ગયા. કેટલાક બેઠ્યા પણ ખરા. પણ તેમના પ્રત્યેનો તિરસ્કાર અને સગ પુલીટાના મોં ઉપર સ્પષ્ટ દીસી આવતાં હતાં.

અને સાચું પૂછો તો એ વિકરાળ ચીજા ને ગદા સરદારોને આવી લાવણ્યવતી સુકામળ સુંદરીના હોઠ પર ને ગાલ ઉપર ચુંબન કરતા જોઇને મને પણ બહુજ ચોંટ ચઢી. એ સરદારોમાંના કેટલાક તો એવા બયાનક દેખાવવાળા હતા કે રાતે રસ્તામાં મળે તો સામાન્ય માણસ હેખતાઈજ મરે. એક એ તો કાણા ને કનકટ્ટા હતા એકની મૂછો એવી લાંબી ને બચ્છડ હતી કે જાણે સોવાજ ભોકાય ! એણે પુલીટાને ચુંબન કર્યું ત્યારે તે બાપડી ચીસજ પાડી ઉઠી. એ ચીસ સાંભળીને મારા તો રૂંવાડા ઉભા થઇ ગયા. પુલીટા ગમે તેવી કાળી ને જંગલ વાસીની હતી છતાં તે સ્ત્રી હતી, અને સ્ત્રીજાત પ્રત્યેની મારી માનવૃત્તિ ગમે તેવા કપરા સંજોગોમાં હું કેમ વિસારી શકું ?

મેં પ્રતાપરાયને ગુજરાતીમાં કહ્યું—“આપણે આ અટકાવવું જોઇએ, આપણી નજર સમક્ષ એક સ્ત્રીજાત ઉપર આવા અત્યાચાર થાય તે આપણાથી કેમ જોઇ રહેવાય ?”

તેમણે જવાબ આપ્યો—“તમારી વાત સાચી છે પણ બહાદુર બાઇ, આપણે અહીં શા ઉદ્દેશથી આવ્યા છીએ તેનો પણ ખ્યાલ રાખવો જોઇએ. મારી સ્ત્રીમાનવૃત્તિ તમારા કરતાં કાંઇ ઓછી નથી. પણ આપણે આપણો હેતુ પાર પડે ને પહેલાં બીજી ત્રણ લખ્ખન છપ્પનમાં પડીએ તે ઠીક નહિ, એમ સમજીને હું મન વાળીને બેઠો

હું. છતાં જોઈએ છીએ શું થાય છે તે.”

હું કાંઈ બોલ્યો નહિ. પ્રતાપરાયના ઉત્તરથી મને કાંઈ સંતોષ થયો ન હતો. અમારી વાતચિતનો અવાજ ડુલીટાને કાને પડ્યો હતો અને જોકે તે શબ્દો સમજી શકે તેમ ન હતું છતાં અમારા મુખભાવો ઉપરથી વાતચિતનો મર્મ સમજી ગઈ હતી. તે મારા પ્રત્યે દયામણે મુખે જોઈ રહી હતી, એમ મને લાગ્યું.

થોડીવારમાં સરદારોનો યુગ્મનવિધિ પૂરો થઈ ગયો એટલે છેલ્લો રાજકુંવર સાકા ઉઠ્યો. તેણે ડુલીટાસુંદરીની પાસે જઈને જોરથી બાથ બીડીને બે ચાર યુગ્મનો કર્યો. પછી ગંગોલાની સામે જોઈને તેણે નમન કર્યું. એ ડાકણમાતાએ કાંઈક મંત્રના જોવો ઉચ્ચાર કર્યો અને પછી પાસે ઉભેલા ગુલામને સાકાનો બાલો આપવા કહ્યું. તે બાલો આપવા આવ્યો એટલેજ ડુલીટા સમજી ગઈ કે હવે માફ મોત આવ્યું. તે ચરચર ધ્રુવવા અને સાકાના હાથમાંથી છૂટવા પ્રયત્ન કરવા લાગી. પણ તે રાક્ષસે એને પેતાના પાંખમાં મજબૂત રીતે પકડી હતી.

પ્રકરણ ૪૪મું.

ચંદ્રમા પર જાડું

એ વેળા બધા પ્રેક્ષકો ડુલીટા અને સાકા તરફ ટાંપીને જોઈ રહ્યા હતા. સાકાનો બાલો લઈને એક ગુલામને આવતો જોઈને ડુલીટાની ગભરામણનો પાર ન રહ્યો. એ વખતના એના હાવભાવ જોઈને મમે તેવા પાપાણ્ડુદેવી માણસનું હૃદય પીગળી જાય. મારા તો ફંવાડા ખડા થઈ ગયા, અને જોવો પેલો રાક્ષસ બાલો લઈને ઉભામવા જતો હતો તેવાજ હું મોટેથી બોલી ઉઠ્યો—

“અમરદાર, અમરદાર! એ છોકરીના જનને કાંઈ કર્યું તો! એ પાપી રાક્ષસ, એને છોડી દે.”

સાકા, દુહીતા, અને આપી સભા મારા તરફ ટગર ટગર જોવા લાગી. જાણે જોગ્ય આવીને પડ્યો હોયને તેવું જ કંટલાકને તો લાગ્યું. મેં પ્રતાપરાયની સામે જોયું—કે મારા વર્તનથી એ ચીઢવાયા તો નથી. પણ ના, તેવું કાંઈ ન હતું.

ટવાલા તરત બોલી ઉઠ્યો—“કેમ શું છે? આ છોકરીનો ભોગ અપાય છે. તમે કેમ ના કહો છો?”

પ્રતાપરાય બોલ્યા—“અમે ના કહીએ છીએ, એનો ભોગ આપવાનો નથી.”

“એટલે?” ગજોલા હાંતીઆ કાઢીને બોલી ઉઠી—“એટલે તમે શું કહેવા માંગો છો? આ ભોગ શા માટે અપાય છે ને તમે જાણો છો?”

મેં પૂછ્યું—“શા માટે અપાય છે?”

તે ડાકણ બોલી—“હા હા. મોટા સૂર્યલોકવાળા આવ્યા છે. એટલું જ જાણતા નથી. પેલા મોટા દેવ છે. પેલા ત્રણ પહાડો છે. અમારા પૂર્વજે એમાં બેસા છે. તે અમારું રક્ષણ કરે છે. અમે તેમને ભોગ આપીએ છીએ, દર વરસે આપીએ છીએ. ને આપવો જ પડે. નહિ આપીએ તો બધા મરી જાય. રોગ ચાલે. દુકાળ પડે. સમજ્યા?”

મેં કહ્યું—“સમજ્યા. સમજ્યા. છતાં કહું છું કે આ છોકરીના શરીરને હાથ લગાડ્યો તો ખબરદાર.” એમ કહીને મેં સાકાના તરફ જોઈ ડોળા કકકાવ્યા. તે બીધો અને દુહીતાને પકડેલા હાથ ઢીલા પડ્યા. તેવીજ તે બાળા બડકેલી હરણીની પેઠે છટકીને દોડી આવી. મારા પગમાં ઢળી પડી, આંખમાં આંસુ સાથે મને ન સમજાય એવી એની કાલીધેત્રી બાધામાં ‘હું તમારી ગાય છું’ મને બચાવો’ એવી મતલબના કાલાવાલા કરવા લાગી.

પછી તો મોટા ઝંખડો જાગ્યો. અમે સૂર્યલોકના દેવો. એક અબળા જાત અમારે શરણે આવે અને અમે તેને રક્ષણ ન આપીએ—એ કેમ બને? બીજી તરફથી ટવાલા અને ગજોલાને અમારા વર્તનથી

મોટું અપમાન લાગ્યું. તેઓ ક્રોધથી ગમે તેમ બોલવા ને બબડવા લાગ્યા. ઝડપથી મગોલા તો વિકરાળ મ્હોં કરી ચઢેલા પાડવા લાગી. તે બોલી—“હું તમને ખાધ જઈશ. આખા ને આખા ખાધ જઈશ, મેં સેંકડો માણસ ખાધાં છે. આ છોકરીને છોડો છો કે નહિ? હું તમને ખાધ જઈશ....”

એમ બોલતી તે અમારા તરફ ધસીને આવવા લાગી, અમે તરતજ બંદુકનો કુંદો તેના તરફ ધર્યો. તે અચકીને ઉભી રહી. પોતાની ભાષામાં અમને ગળો દેવા લાગી, તે જોઇને પ્રતાપરાયે ડોળા કકડાવી ને કહ્યું—“ચૂપ રહે, ઓ ડોકરી, તારાથી અમે ડરતા નથી. તારા જેવી સેંકડો જાદુગરણીને અમે પગ નીચે કચરી નાંખીએ છીએ. વધારે ગરબડ કરીશ તો— યાદ રાખજે—આકાશમાં આ ચંદ્ર ઝગઝગે છે તેને કાળો મેશ કરી નાંખીને આખી દુનિયા પર અંધારું ધાર કરી નાંખીશું....”

મને લાગ્યું કે પ્રતાપરાયે આ ઠીક તાકડો સાધ્યો છે. ચંદ્ર જરા-જરા માથા પર આવ્યો હતો અને હવે મહાજી ચવાને માત્ર પાચેક મિનિટનીજ વાર હોવી જોઈએ. અલગત—પંચાંગ સાચું હોય તો, તેમ ન હોય તો શું થાય તેની કલ્પનાજ કરવી મુશ્કેલ હતી.

મગોલાએ પ્રતાપરાયના ચઢેલા પાડાને હાથના લટકામટકા કરીને કહ્યું—“ઓહો! ચાંદાને કાળો કરશો? અનેજ નહિ. જુદી વાત. હું તમારાથી ડરતી નથી. ખરું હોય તો કરી બતાવો જોઈએ.”

એને જવાબ ન આપતાં પ્રતાપરાયે ઉંચું જોઇને જાણે કાંઈક મંત્રો બોલતા હોય તેમ બબડવા ને હાથ હલાવવા માંડ્યા. એ વખતનો એમનો દેખાવ એવો તો વિચિત્ર હતો—એમના મુખ પરના ભાવો એવા કારમા હતા—કે ગમે તેવો પરિચિત માણસ પણ શંકામાં પડી જાય કે આ માણસ તે પ્રતાપરાય ન હોય કે શું? એમનું જોઇને મેં પણ એ વખતને અનુરૂપ ચાળા કરવા માંડ્યા. ટવાલા, મગોલા,

સી સરદારો ને આખી સભા પ્રતાપરાય પ્રત્યે અને આકાશમાંના ચાંદ પ્રત્યે જોઈ રહ્યા, સાકા દીસોદખ્ય પડીને બાળુએ જઈ ઉભો હતો. તે પણ અમને ટગર ટગર જોવા લાગ્યો.

એક મિનિટ—એ મિનિટ—ત્રણ મિનિટ અમે મંત્રો બણ્યા કર્યા. પણ કાંઈજ અસર નહિ. અમારી નજર ચાંદામામા ઉપર સ્થિર થયેલી હતી. તે દરમ્યાન કોઈ પાછગથી ઓચિંતો ધા નહિ કરે તે માટે આસપાસ નજર રાખવાનું મેં અંબોપાને હકારતથી કહ્યું.

ચાર મિનિટ—પાંચ મિનિટ—છ મિનિટ થઈ. પણ કાંઈ અસર નહિ મળે. ચંદ્રમા જેવો ને તેવો ઝગઝગતો રહ્યો. મારી છાતીમાં ધમકારા વધવા માંડ્યા. શું થશે? અદણુ થશે કે નહિ? એ બીતિ મનમાં પેસવા માંડી. અમે સુયલોકના આત્માએ બોલ્યું પાળી ન શકીએ તો અમારી દશા આ જગત્ની લોકના હાથમાં નરકલોક કરતાંયે પુરી થાય એમાં શંકા ન હતી. અને પાંચની ઉપર છઠ્ઠી સાતમી મિનિટ પસાર થઈ એટલે તો એ અવદશાના અને બણુકારા વામના માંડ્યા. મેં પ્રતાપરાયના પ્રત્યે આડી નજરે જોયું. પણ તેઓ તો ઠંડે કલેજે મંત્રો બોલ્યા જતા હતા. તેમના અંતરમાં જરાયે ગભરામણુ થતી હોય એમ દેખાતું ન હતું.

પરંતુ પ્રતિપણે મારી ગભરામણુ તો વધતીજ જતી હતી. એ કટોકટીની વેળાએ ચંદ્રમાના પ્રતિ હું જેટલી તીવ્ર દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો હતો, તેવી નજર મેં આખી જીંદગીમાં ફરી કોઈ વાર નહિ નાંખી હોય. કૌરવોની સભામાં દ્રૌપદીનાં વસ્ત્ર ખેંચાયાં તે ધડીએ

‘હજીજ મારી રાખજો ગિરધારી’—

નું ગીત એણે જે કાકલુદીબરી યાચનાથી ગાયું હશે તેવીજ કંઈયે યાચકૃત્તિ એ વેળા મારા મુખ ઉપર આવી બેઠી હોવી જોઈએ એમ મને લાગે છે. ચાંદામામાને માફ અંતર કરમરીને કહી રહ્યું હતું કે

‘હજીજ અમારી રાખજો, ચંદમાજી.’

પણ દુઃખની વાત છે કે ભગવાને આંદામામાને કાન આપ્યા નથી. ને આપ્યા હોય તો તે ઘડીએ તેમાં પ્રમડાં ખોસાઈ ગયાં હશે. ગમે તેમ પણ પ્રતાપરાયના એ કારમા મંત્રોની કશીજ અસર તેના ઉપર થઈ નહિ. મારી છાતી ખેમવા લાગી. મોત હવે પાસે આવતું હતું તેના ધ્યક્ષકારા મને સંભળાવ લાગ્યા. ધરતી મને ચકકર ચકકર ફરતી હોય એમ લાગ્યું. સામે ખેડેલી ગંગોલા તરફ નજર કરી તો તેના મોં પર વિકરાળ આનંદની છાયા નજરે પડી. અમે અમારા જાદુમાં નિષ્ફળ જતા હતા તે જોધને એ ડાકણને આનંદ કેમ ન થાય ?

પણ હવે શું કરવું એનો માર્ગ મને સૂઝતો ન હતો. પ્રતાપરાય પણ કંઈક ગભરાયા હોય એમ મને લાગ્યું. કારણ કે ચંદ્રમાને જેવો ને તેવો સતેજ જોધને તેમણે ઝનુને બરાધને વધારે ઘાંટા પાડીને મંત્રો બોલવા માંડ્યા. તેમણે ચાળા પાંચ લાંબા લાંબા હાથ કરીને કરવા માંડ્યા. આખી સભાનાં માણસો ટગર ટગર એમના પ્રત્યે જોધ રહ્યા.

કેવી એ ઉત્સુકતા ! કેવી તીવ્ર આતુરતા ! પોતાની શીતળ આંદ નીચી જમતને આહ્વાદ આપતો એ ચાંદો તે વખતે અમારો વેરી બન્યો હતો ! અમારા મંત્રોને, અમારા દેવીપણાને કે ખુદ પંચાંગને પણ તે ગાંઠતો ન હતો.

પ્રકરણ ૪૫ મું

ધરણી લાભ્યું !

પણ આસપાસ જોઈલા સંખ્યાબંધ જંગલી જીવોની દરકાર રાખ્યા વગર અમે અમારું મંત્રોચ્ચારનું કાર્ય ચાલુ રાખ્યેજ ગયા, અને આઠા ! આખરે તેની અસર થઈજ ! અમે મંત્રો બોલવા માંડ્યા તે ક્ષણથી માંડીને બાર મિનિટ પૂરી થઈ હશે એટલામાંજ ચંદ્રમાની એક કોરણ ઉપર કાળી છાયા દેખાવા લાગી. મારા જીવમાં જીવ આવ્યો. હાઆઆ-આશ ! આખરે પચાંગનો દિવસ સાચો પડ્યો. પચાંગની ધડીપણ સાચી પડ્યાં.

વાંચનાર ! ચંદ્રમાની કોરને કાળાશ લાગતી જોઈને અમારા હૃદયમાં કેવી આનંદની હેલી થઈ હર. તેની તો કલ્પનાજ કરી શકાય. પ્રતાપરાયના મુખ ઉપર તરતજ ભાવો બદલાયા. પેલી ડાકણ મગોલાના મ્હોં ઉપર નિરાશા અને ક્રોધનાં ચિહ્ન દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યાં.

અમે મંત્રો બોલવાનું ચાલુજ રાખ્યું. મહણ તો ખરેખર લાભ્યું-જ હતું એટલે ચંદ્રમાના ગ્રિમ્મ ઉપર ધીમે ધીમે કાળાશ પથરાવા લાગી. અમારા અંતરમાં આનંદ છીછળતો હતો છતાં મ્હોંડા ઉપર તે અમારે બતાવવો ન જોઈએ. કારણ કે અમારા જાડુથી ચંદ્રમા કાળો થવોજ જોઈએ—ઠંકાવોજ જોઈએ, એમાં કશું આશ્ચર્ય અમને તો લાગવુંજ ન જોઈએ—એવી રીતે અમારે વર્તન કરવાનું હતું. ને તે અમે આપાદ જાળવ્યું.

અને જેમ જેમ ચંદ્રમા પર કાળાશ વધવા લાગી તેમ તેમ અભાર સુધી ચાંદરણામાં ઝળહળતું દ્રશ્ય ધીમે ધીમે ઝાંખું પડવા લાગ્યું. ટવાલા અને મગોલાના મ્હોં પર બેવડી કાળાશ વધવા લાગી. એક તો ચંદ્રમાનું તેજ કમી થવાને લીધે અને બીજી અમે આવો ભવ્ય-મનુષ્ય શક્તિથી કલ્પિત ન બને એવો જાડુ કરી શક્યા તેથી ઉપજેલી નિરા-

જાને લીધે. તેઓ એક બીજાની સામે જોવા લાગ્યાં. ટવાલા અવાર નવાર પોતાના લડવૈયા સરદાર તરફ જોવા લાગ્યો. તેમાંના કેટલાક અમારા પ્રથે જોવા લાગ્યા.

પ્રતાપરાયનું મંત્રાચ્ચારણ્ય તો હજી ચાલુ જ હતું.

ચંદ્રમા પોણો કાળો થયો એટલે તો ટવાલાના ટાંટીયા થરથરવા લાગ્યા હોય એમ અમને લાગ્યું. કારણકે તે પોતાની પાસે બેઠેલા એક સરદારની સાથે ગબરાટમાં કાંઈક વાતચિત કરતો હોય એમ લાગ્યું. મે ઇન્કડુએ ઠોસો માર્યો. તે જાણે ઉંઘમાંથી ઝંખડીને જાગ્યો હોય તેમ ચમકીને બોલી ઉઠ્યો—“ કેમ, મહારાજ ?”

મેં કહ્યું—“ કેમ શું ? આ ખરેખરો લાગ છે. જે તું ઇશ્વરત કરે ને બધા સરદારો ઉભા થાય તો અત્યારે ને અત્યારે ટવાલાનો ઘાણ કાઢી નાંખીએ. હમણાં જોતજોતામાં ચંદ્રમા આપો કાળો થઇ જશે. બોલ, શું કહે છે ? ”

કાણે જાણે કેમ પશુ તે કાણે મારી સૂચના ઇન્કડુએ મગજમાં સોંસરી પેસી મઠ. મને કાંઈ જવાબ ન આપતાં તે પાધરો ઉઠ્યો. અને હારબંધ બેઠેલા ટોળાની પાછળ થઈને એ સામી બાબુએ ગયો. ત્યાં એણે ત્રણ ચાર લડવૈયાઓના ખભા પર ટકોરી મારી જરા દૂર બોલાવ્યા અને કાંઈક સમજાવવા લાગ્યો. ચંદ્રમા આ વખતે મોટે ભાગે હંકાઇ ગયો હતો એટલે કાંઈથી ઝાઝું દેખી શકાતું ન હતું.

પ્રતાપરાયના મંત્રાચ્ચારનો વેગ હવે કાંઈ ઠંડો પડવા માંડ્યો હતો. તેમણે વચમાં વચમાં ટવાલાયની સામે જોવા માંડ્યું. અત્યાર સુધી તેની કાંઈ બોલવાની હિંમત ચાલી નહતી પણ પ્રતાપરાયને પોતાના તરફ જોતા જોઇને તે હવે બોલ્યો—“ મહારાજ, હવે તો માફ કરી ચાંદાને ખુલ્લો કરો. અમારી બધી પ્રજા મરી જશે. અમને રોગ થશે. માફ કરો માફ કરો. ”

પ્રતાપરાય બોલ્યા—“ હવે માફ કરવું અમારા હાથમાં નથી.

અમારો જાડુ હવે એકાએક પાછો ખેંચી શકાય નહિ. પશુ.....”

તેઓ પશુ શબ્દની આગળ કાંઈ પશુ બોલવા જાય તે પહેલાં ટવાલાગુની પાછળથી એક મોટો હોઠારો પડ્યો. ચંદ્રમા હવે કાળો મેંઝ જેવો થઈ ગયો હતો એટલે દેખી શકાય એમ હતું જ નહિ. છતાં અધિકારમાંયે એક બે તરવારો અને પાંચ સાત કુહાડીઓ ઉછળતી ને ચળકતી દેખાઈ. એ ચાર ઘા પડ્યા. ખુમાટો વધ્યો. મેં પ્રતાપરાયને કહ્યું—“ ટવાલાગુની ઉપર એના સરદારોએ હથેલો કર્યો છે. તમે સાવધ રહેજો.”

અમે તરતજ દૂર ખસીને ઉભા. બનુચાચાએ પૂછ્યું—“ કેમ, બંદુક છોડું ? ”

મેં કહ્યું—“ ના ના. કાંઈ દેખાતું નથી. અને ગમે તેને લાગી બેસે તે ઠીક નહિ.”

પ્રતાપરાય કહે—“ થોડાક ખાલી બાર કરો.”

મેં કહ્યું—“ હા તે ઠીક છે. એથી કેટલાક ડરપોક હશે તે પહેલાં નાસી જશે અને બાંજને ડરપોક બનાવશે.”

મેં અને બનુચાચાએ પાંચ સાત ખાલી બાર કર્યા. તેની સાથે ટાળામાં હોહા એકદમ વધી પડી. પેલી ડાકણ મગોલાની ચીસો સંભળાવા લાગી. ટવાલાગુના બરાડા અને ગાળો સંભળાતાં હતાં. સાકા પશુ એક તરફ ચીસો પાડી રહ્યો હતો. તે બોંય પર પડેલો હતો અને તેના શરીર પર પાંચ સાત ઉંડા ઘા થયેલા હતા. તેમાંથી લોહી વહેતું હોતું જોઈએ એમ તેની ચીસો પરથી લાગતું હતું, પશુ દેખાતું કશું જ ન હતું.

મેં ધાર્યું કે અંબોપા શું કરે છે તે જાણવું જોઈએ. પાછળ ફરીને જોયું તો કાંઈ ન મળે. એકલા બનુચાચા ઉભા હતા અને પેલી સ્થામ સુંઢરી કુતીટા તેમની આગુમાં ભયથી ચરચરતી ઉભી હતી. પળવાર પછી જે દિશામાં યુદ્ધ ઝામ્યું હતું તે દિશામાંથી અંબોપાની

અનુનબરી કાકીયારીએ સંભળાવા લાગી. એટલે અમને સમજ પડી ગયું. એ વીર લડવૈયો તો ક્યારનો આ ડોકાયણમાં પોતાના દરજ્જાને યોગ્ય ભાગ લેવા અંપલાવી પડ્યો હતો. આવે વખતે જો એ શૂરાતન દર્શાવે નહિ તો એનાથી રાજા કેમ થવાય ?

\times \times $+$ $+$

ધોર—તુમુલ—યુદ્ધ ઝામ્યું થોડીવારે એક તરફથી તતુડું વાગ્યું. રાગ્ન પર આવી પડેલી આફત એમને થોડી થોડી ઉંઘમાં પડેલા એના એકોદ્ધરો અમકાને જાગૃત થઈ ગયા. અને વરસેતું લૂણુ ખાધેલું તેની પ્રેરણાથી જે મળે તે હથિયાર લઈને રાગ્નનો બચાવ કરવા ઉતરી પડ્યા. એની રાણીએ પણ કેટલીક મજબૂત શરીરની હતી તે આ યુદ્ધમાં ઉતરી પડી હોય એમ લાગતું હતું. કારણકે કુહાડીના કડાકા સાથે કોડોઆં મણુકાના ખજુખજુટ સંમળાતા હતા. કોઈ કોઈ બૈરીને પડતા ધાની સાથે તેની કારમી ચીસ પણ સંમળાતી હતી. આ જંગલી લોકોમાં કોઈ હજી વનિતાવાત્સલ્યના અંકુરો પુટ્યા ન હતા. સ્ત્રી ઉપર હાથ ન ઉગ્રામાય એવી બાવના પ્રમટ થઈ નહતી, એટલે લડાઈના મેદાનમાં તો એ લોકો સ્ત્રી અને પુરૂષ બન્નેની સરખી ગણના કરતા હતા.

+ + x

જરાબર સાડી સત્તાવીશ મિનિટ આ બ્રહ્મચારી ચાલશે એવા પચાસ મંત્રી ગણતરી હતી. અને જરાબર સાડી સત્તાવીશ મિનિટ સુધી એ જંગલી પ્રાંતમાં ખુનખાર ભડાઇ ચાલી. શરૂઆતમાં ટવાલાયુના નાગ લાગણીવાળા સરદારો ઝાઝા ન હતા. પરંતુ એકાએક હલ્લો થયેલા બેઠને કેટલાક પોતા સરદારોની વફાદારી ઉભરાઇ આવી હશે તેથી કહો, અમર તો અંધકારને લીધે કોઇ કોઇને દેખી શકતું નહતું, તેથી પણ યુદ્ધ ભારે તુમુલ્લ મન્યું હતું એમાં કાંઈ શક નહિ. છેવટના ભાગમાં મને લાગે છે કે આજુબાજુથી ઘણા લોકો દોડી આવ્યા હતા.

આસપાસની વાડ બાંગી તૂટીને મેદાન થઇ ગઇ હતી. તેના બાંધવાના અવાજ કડાકડ સંભળાતા હતા.

અમે દૂર ઉભા ઉભા બધા તાલ જોયા કરતા હતા. માત્ર અંબોપાને માટે અમને ચિંતા થયા કરતી હતી. એ જીવતો હશે કે મુએલો? આ અંધારાની અંધેર લડાઇમાં એની મરદન પર કાંઈ એચિતો ધા પડી ગયો હોય તો? એવી આશંકા અમારા હૃદયમાં થયા કરતી હતી. એટલામાં જ ચંદ્રમાનો ખગ્ગાસ કાળ પૂરો થયો. જરા જરા ઝાંખો પ્રકાશ સૃષ્ટિ પર પથરાવા લાગ્યો. તે અજવાળામાં અમે કોઈક માણસને અમારા તરફ દોડી આવતું જોયું. પાસે આવ્યું ત્યારે અમે તેને ઇન્કુઝ તરીકે ઓળખ્યો એના શરીર પર પાંચ સાત ધા પડેલા હતા. અને લોહી નીતરતું હતું.

“ કેમ, ઇન્કુઝ, શા સમાચાર છે ? ”

“ આનંદના ” તે બોલ્યો—“ ટવાલાશુને મારી નસાડ્યો છે. સાક્ષ મરી ગયો લાગે છે. ટવાલાના પક્ષના બધા સરદારો શરણે આવ્યા છે. કેટલાક મરી પશુ ગયા. ”

“ તને બહુ વાજેલું દેખાય છે. ” મેં કહ્યું.

“ કંઈ નહિ. કંઈ નથી. એ તો હોય. ” તેણે જવાબ આપ્યો.

પ્રતાપસયે પૂછ્યું—“ અંબોપા કેમ છે ? ક્યાં છે ? ”

“ અંબોપા કુહાડી લઇને ઘૂમી રહ્યો છે. અત્યારે એ ઝનુને ભરાયો છે. વકરાયલા વાઘ પેઠે જે સામે આવ્યું તેનો ધાણ કાઢી નાંખે છે. એ છોકરામાં આટલું પરાક્રમ હશે એમ હું ધારતો નહતો ” ઇન્કુઝે જવાબ આપ્યો ને પછી બોલ્યો—“ ખરેખર એના બાપનું નામ હીપાવે એવો છે. ”

પ્રકરણ ૪૬ મું.

કુલીરા મંદરી

અમને એ સાંભળીને સંતોષ થયો. હવે અંબોપા અહીં રાજ થશે એમ નક્કી લાગ્યું. છતાં હજી ઘેર યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. ચંદ્રમા પરની કાળાશ ધીમે ધીમે ઝાઝી થતી હતી.

મેં ઇન્દુજને પૂછ્યું—“ત્યારે લડાઈ છોડીને તું અહિં કેમ આવ્યો ?”

“મને લાગ્યું કે આ અંધેર લડાઈમાં આપ અટવાઈ જાઓ તો આપના અમુલ્ય દેહને ઇજા થઈ એસે—એટલે આપને થોડે દૂર એકાદ નિર્ભય જગા પર લઈ જાઉં, એવા વિચારથી હું આવ્યો....”

“અમે અહીં નિર્ભય જ છીએ.” પ્રતાપરાય બોલ્યા.

મેં કહ્યું—“અમે પણ ક્ષત્રિય છીએ, લડાઈથી ડરીએ તેમ નથી.”

મારું કહેવું ઇન્દુજના મગજમાં ઉતર્યું કે નહિ તે હું કહી શકતો નથી પણ તરતજ તે બોલ્યો—

“હવે આ અંધકાર જલદી મટી જાય તો સાફ.”

“અમે જાદુ પાછો ખેંચી લીધો છે.” મેં જવાબ દીધો—“હવે થોડાજ વખતમાં આકાશ હતું તેવું નિર્મળ થઈ જશે અને ચંદ્રમા પણ પહેલાંની પેઠે ખરાબર જળકવા માંડશે.”

“તેમ જાય તો સાફ.” ઇન્દુજ બોલ્યો—“કારણ કે આમ તો દોસ્ત કે દુશ્મન કોણ મરે છે—કોને મારવો—તે પણ સમજાતું નથી...”

એટલું તે બોલી રહ્યો એટલામાં એક કારમો હોકારો પડ્યો. જે દિશામાં લડાઈ ચાલતી હતી તે દિશામાંથી તે અવાજ આવ્યો હતો. એ સાંભળીને મારાં રૂવાડાં ખરાં થઈ ગયાં. ઇન્દુજ અમારી સાથે વાત કરવી પડતી મૂકી લડાઈના મેદાન તરફ દોડ્યો.

તેના જવા પછી વળી પાછા એ ત્રણ ઘોર હોકારા પડ્યા. એ જંગલી લોકો પોતાની ભાષામાં એકબીજાને ઉત્સાહ આપવાને માટે— હરહર મહાદેવ ને મારો, કાપો, ઠાર કરો—એવી મતલબના ઉદ્ગારો કાઢતા હતા. કેટલીકવાર ‘દેશદ્રોહીને મારો—કાપો’—એવા પોકાર સંભળાતા હતા.

ચંદ્રમાનો પા ઉપરાંત ભાગ હવે ખુલ્લો થઇ ગયો. થોડે દૂર ચાલી રહેલી લડાઇમાં લડતા એ કાળા માણસો રમશાનભૂમિમાં તાંડવનૃત્ય કરતા બૂતાવળા સરખાં દેખાતાં હતાં. કોઇ કોઇ વાર ઝાંખા પ્રકાશમાં કુહાડીઓનાં ને તરવારોનાં ચળકતાં પાનાં ઝળકી ઉઠતાં હતાં.

એ સમયે અચાનક ચંદ્રમાના એ ઝાંખા પ્રકાશમાં લડાઇની દિશામાંથી એક વ્યક્તિને અમે અમારા તરફ દોડી આવતી જોઇ. પળવાર તો એ કાણુ હશે તેનો અમે વિચારજ કરી રહ્યા. અમારી પાસે બંદુકો ભરેલી તૈયાર હતી એટલે અમારે કોઇ પણ રીતે ડરવાનું તો હતુંજ નહિ. (રાતનો સમય હતો એટલે કોઇ તીરકામદું જે વાપરી શકે તેમ ન હતું. દિવસનો સમય હોત તો અમારે તેનો ભય રાખવો પડતે)

પણ અમને વિચાર કરવાને ઝડો સમય મળ્યો નહિ. તે વ્યક્તિ તુરતજ અમારી નજીક આવી પહોંચી અને અમે તરતજ તેને ઝોળખી. તે મગોલા હતી.

હા—તે મગોલા ડાકણ હતી. ઉછળતી ને છલ્લંગો મારતી ને અમારા તરફ—અમારી પાસે આવી, અને કાણુ જાણે કઇ વિચિત્ર કલબલીયા ભાષામાં અમને ગાળો દેવા લાગી એના ઉચ્ચાર એવા થતા હતા કે જાણે મ્હોંમાં કાંકરા ભરીને કોઇ વાગોળતું હોયને! અને અમારા તરફ લાંબા લાંબા હાથ કરીને અમને ડરાવવાને તે કાંઇ કાંઇ આળા કરવા લાગી. એના શબ્દો જો હું થોડાકણા પણ મહા મહેનતે ખરા સમજ્યો હોઉં તો તેની મતલબ આવી થાય—

“મુઆઓ, ફાટી મુઆઓ, કાળ મુઆઓ આવ્યા છે! જાઓ....

તમને કોણે બોલાવ્યા ? મરી જાઓ. તમારું સત્યાનાથ જાઓ. ચાંદાને કાળો કર્યો ?.... જાડુની ભૂંગળા ચઢાવી, કાળમુખા !...મરો !...તમને ખાધ જાઉં !.....પણ તમે પાપી છો...જાઓ ! નથી ખાતી, મરી જાઓ, તમે જાઓ,” વગેરે.

અને એ શબ્દો બોલતી વખતે તે ડોસલી આંખના ડોળા એવા તો ફરકાવતી હતી કે કોઈ હલકો પોત્રો હોય તે ડરીજ જાય-જાયનીત થઈને થરથરી ઉઠે. પરંતુ અમે તો એને ઝોળખી ગયા હતા એ ડાકણનો જાડુ કેટલા ઉંડા પાણીમાં તરતો હતો તે પણ સમજી ગયા હતા. એટલે અમે કાંઈ ડર્યા નહિ જ્યારે અમને લાગ્યું કે હવે તો આ ડોકરી છેકજ ‘ફાસ્ટ’ જાય છે ત્યારે અમે તેને બંદુકનો કુંદો ખતાવ્યો. તે જોતાંવારજ તે ચૂપ થઈ મઈ. અને બે ડગલાં પાછી હઠી, ને આડે માર્ગે ચાલતી થઈ. તે ક્યાં જાય છે તે અમે જોઈ રહ્યા. અંધકારમાં-ઝાંખા પ્રકાશમાં ધણે દૂર-તે અદૃશ્ય થઈ મઈ ત્યાં સુધી અમે તેની પાછળ જોયાજ ક્યું.

x

x

x

x

ત્યાર પછી પાંચ સાત મિનિટ સુધી અમે તેજ સ્થાને ઉભા રહ્યા. પછી મેં પ્રતાપરાયને કહ્યું—

“ ડાકટર સાહેબ, હવે આપણે અહીં ક્યાં સુધી ઉભા રહીશું ? આના કરતાં આપણે આપણી ઝુંપડીમાં જઈને પડીએ તે ઠીક. ”

ખુશચાચા બોલ્યા—“ હા. તેજ ઠીક છે. આ લડાઈનો તો હવે કોણ જાણે ક્યારે અંત આવશે—ને મને તો જીંધ આવે છે. ”

મેં કહ્યું—“ લડાઈ તો હમણાં અંદરમા પ્રગટ થશે એટલે પૂરી થઈ જશે. પણ તે પૂરી થાય તે પહેલાં આપણે અહીંથી ચાલ્યા જ-ઈએ તેજ સાચું છે. ”

પ્રતાપરાય ધીમે રહીને બોલ્યા—“ મારે કાંઈ વાંધો નથી. માત્ર આપણને રસ્તો જડવો જોઈએ. ”

“ હા. એ મુશ્કેલી છે. ” મારા તથા અનુચારના મહેમાંથી એકી-સાથે ઉદ્ગાર નીકળ્યો.

“ હું આપને રસ્તો બતાવીશ. ” અમારી પાછળથી સુકોમળ અવાજ આવ્યો. અમે ચમકીને પાછળ જોયું ત્યારેજ ખચર પડી કે અહીં પણ પુલીટા અમારી સાથે આવીને ગરીબ ગાયની પેઠે ઉભી હતી. એને જોતાંજ અમારામાં અજબ હિંમત આવી. કાંઈ પણ બોલ્યા વગર અમે તેની પાછળ પાછળ ચાલવા માંડ્યું.

એવી રીતે શાંત ચાલતાં ચાલતાં જ મને વિચાર આવ્યા—પુલીટા સુદરી અમારી સાથે, અમારી પાછળ ન આવે તો જય પણ ક્યાં ? તે નિરાધાર હતી. મને ઇન્દુજના શબ્દો યાદ આવ્યા. દક્ષિણ તરફના પ્રદેશમાંથી તે એકલી, કોઈ અનુષ્ઠા માણસની સાથે ચાલી આવી હતી. રાજની રાણી થવાના લેખે તેણે પોતાના માથાપની રજ સાધી ન હતી કે ખચરે આપી ન હતી. અને અહીં આવ્યા પછી એની કેવી દશા થઈ હતી ? મોતના જડામાંથી અમે એને બચાવી હતી. હવે એને અમારા સિવાય બીજા કોઈનો આધાર ન હતો. તે અમારી સાથે જ ન આવે તો બીજો જય પણ ક્યાં ?

ને એ અમારી સાથે આવી તેથી અમને પણ એક અમૂલ્ય આધાર મળ્યો એમ કહું તો ખોટું નથી. એ ન હોત તો હવે પછીના પ્રસંગમાં અમારી શી વહે ચાત, તેની તો કલ્પનાજ કરવી મુશ્કેલ. હું તેનું ચે વર્ણન કરીશ.

પ્રકરણ ૪૭ મું.

મધરાતના ભાઈ

થોડીવારમાં અમે અમારા સુકામવાળા ઝુંપડે આવી પહોંચ્યા. રસ્તો જરા લાંબો હતો પરંતુ માર્ગમાં અમને કશી અડચણ પડી નહિ. કેટલોક વખત સુધી અમને દૂર દૂર ચાલી રહેલી ભાઈના હોકારા સંભળાયા કર્યા. પરંતુ સુકામ પર આસપાસ અધે જ્ઞાંત વાતાવરણ હતું.

દિવસના તથા રાતના અત્યંત પરિશ્રમને લીધે અમે થાકીને થોથ-પોથ થઇ ગયા હતા. એટલે આરામને માટે દિલ તથા આંખો તબસી રહ્યાં હતાં. બનુચાચા તો આવ્યા તેવાજ પોતાના ખાટલામાં પડ્યા ને તરતજ ઘેરવા લાગ્યા. એમને ઉંઘતાંયે ન વાર ને જાગતાંયે ન વાર. ને ઉંઘે તેવાજ ઘેરણનો મગડાટો ચલાવે. હું ને પ્રતાપરાય થોડો વખત બેસી રહ્યા. બોલતા કશું જ નહોતા. કાંઈક ઓચિંતી અણધારી અફતના બણકારા વાગી રહ્યા હોય એમ અમને ખંતેને લાગતું હતું. પણ શું તે સમજતું નહતું. ડુલીટાસુંદરી પણ ઝુંપડામાં આવીને ગુપચૂપ એક ખુણે બેસી રહી હતી. તે વારાફરતી મારા અને પ્રતાપરાયના મ્હોં તરફ જોયા કરતી હતી.

થોડી વારે પ્રતાપરાય બોલ્યા—“ બહાદુરભાઈ, સુઇ જાઓ, હવે. એ તો જે થવાનું હશે તે થશે ”

મને આનો કાંઈ ઉત્તર આપવા જેવું લાગતું નહતું છતાં હું બોલ્યો—“ હા, એ તો જે થવાનું હશે તે થશે જ. ”

આમ બ્યર્થ જેવો લાગતો શબ્દ-વિનિમય થવાથી જાણે અમારા હૃદયનો કેટલોક ભાર ઓછો થયો હોય એમ લાગ્યું. પછી બીજી કાંઈ પણ બોલ્યા વગર અમે આડા પડ્યા. મેં ડુલીટાને કહ્યું—“ તું પણ ઉંઘી જ. ” તે કાંઈ બોલી નહિ. કદાચ તે સમજી નહિ હોય.

આજે એક ખાટલો ખાલી હતો. અંખોપા ચેરહાજર હતો તેની

જગા ખાલી હતી તે ખતાવીને મેં એને ફરીથી સુષ જવા કહ્યું. ત્યારે તે બોલી—“ મને ઉંઘ નથી આવતી. ”

ક્યા મીઠી ને મધુરી વાણી ! મને એ ભાષાના વ્યાકરણનું જ્ઞાન ન હતું. માત્ર અનુભવે વાતચિત કરતાં ને સમજતાં શીખ્યો હતો. છતાં એના શબ્દો સાંભળીને મને ખરેખર મનમાં કંઈ કંઈ થઈ જતું હતું. કોણ જાણે એને જોઈ ત્યારથીજ મને એના પ્રત્યે કંઈક ન સમજાય એવી લાગણી થતી હતી. શું એ લાગણી પ્રેમની હતી ? ના. ના. હું પરણેલો અને છોકરાં છૈયાંવાળો પુખ્ત ઉમ્મરનો માણસ હતો. મારી પ્રિય પત્ની ચંપા આના કરતાં શરીર કાન્તિમાં અનેક દરજ્જે ચઢી જાય તેમ હતું. એટલે આના દેહગૌરવથી મારા અંતરમાં મોહ-વૃત્તિ ઉપજી હોય એમ અને તેવું ન હતું. તો પછી એ શી લાગણી હશે ? મનેજ કાંઈ સમજતું ન હતું.

મેં એને ફરી આગ્રહ કર્યો :—“ ઉંઘ આવતી ન હોય તોએ સુઈ જ. બેઠાં બેઠાં તો વિચારો આવે ને ચિન્તા થાય. ” વગેરે. મારા આગ્રહને વશ થઈ એ ખાલી ખાટલા ઉપર જઈ સૂતી.

સૂતાં એટલે અમે સર્વ તરતજ નિદ્રાવશ થયાં. જોખમ અને ચિન્તા ઝૂમતાં હતાં પરંતુ શરીરના તંતુઓ એટલાં બધાં શ્રમિત થઈ ગયાં હતાં કે જાગૃતિ રહેવીજ અશક્ય હતી. થોડી જ વારમાં મારે આ લોકનું કે સૂર્યલોકનું સમુગ્ધનું જ્ઞાન જતું રહ્યું.

x

x

x

x

એ રીતે અમે કેટલો સમય નિદ્રાધીન રહ્યાં હોઈશું તે હું કહી શકતો નથી. પણ નિદ્રાવશતામાં મેં કંઈક અવાજ સાંભળ્યો. જાણે કોઈક સીસકારી બોલાવતું હોય. પછી તો “ઓ ઓ” — એવો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો. મારામાં કંઈક જાગૃતિ આવી. પણ પૂરેપૂરો હું જાગ્યો થયો નહોતો. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં આવ્યો ત્યાં તો કોઈ મને ઢંઢે મતું હોય એમ લાગ્યું. તરતજ હું જાગ્યો થઈ ગયો. આંખો

ઉધાડીને જોઈ છું તો દુલીટા મારી પાસે ઉભી હતી. તેનો ચહેરો એકદમ ગભરાઈ ગયેલા માણસ સરખો હતો. મને જાગી ઉઠેલો જોઈને તે ઘોઘરે ધાંટે બોલી—

“ઉઠો. ઉઠો. આગ આગ.”

“હું?” એમ બોલતાંજ હું બેઠો થઈ ગયો. ચિંતાપૂર્ણ ઉત્સુકતાથી દુલીટા સુંદરી તરત જોયા લાગ્યો. ત્યાં તો એ બોલી—

“આલો, નાસો. આ ઝુંપડાને આગ લગાડે છે....ટવાલારાજાને એનાં માણસો આવીને લાગે છે. તે આગ લગાડે છે.....મેં હમણું સાંભળ્યું...ઉઠો. નાસો.”

મને સમજ પડી ગઈ. મેં તરતજ પ્રતાપરાયને અને બનુચાચાને જાગ્રત કર્યા. કાંઈપણ ન સમજાવતાં મેં તેમને કહ્યું—“આલો નાસો. દુશ્મનો આવ્યા છે. આ ઝુંપડાને આગ લગાડે છે” તે બંને તરતજ ઉઠ્યા અને દુલીટાએ અમને માર્ગ બતાવ્યો. અમારી જાંઠુકો તથા સામાન લઈ એક ડોકાવારી વાટે અમે ત્રણે જણે બહાર કુદી પડ્યા. દુલીટાને પણ સંભાળીને મેં બહાર ખેંચી લીધી. પ્રતાપરાયે કુદતાં પહેલાં પોતાના અમુલ્ય સામાનની પોટલી બગલમાં મારી લીધી હતી એ કહેવાની જરૂર નથી.

અમે થોડે દૂર એક ખૂણામાં જઈને ઉભા તો ચાર પાંચ મનુષ્યાકૃતિ—ઝાળા અમને દેખાયા. તેમણે અમારા ઉતારાવાળા ઝુંપડાને ઘેરી લીધું હતું, થોડીવારમાં અમને એક ખૂણે એક બડકો ચતો દેખાયો. ઝુંપડાની ટટી સાથે તે બડકો ચંપાયો. બીજે છેડે પણ બીજી વ્યક્તિએ તેવુંજ કામ કર્યું. અને ત્રીજે ખૂણે ત્રીજો બડકો ચયો....

રજેરજ વનરપતિના બનાવેલા એ ઝુંપડાને સળગી જતાં શી વાર લાગે? જોતજોતામાં જાણે એક મોટી હોળી પ્રગટી. એ હોળીના બડકાનો પ્રકાશ ચોમેર ફેલાવા લાગ્યો. એ પ્રકાશમાં અમે એ જંગલી પ્રજાનું કેટલાક માણસોને નાચતાં જોયા. બીજી બે ચાર મિનિટ ગઈ

એટલામાં તો અગ્નિદેવે આખા ઝુંપડાનો ગ્રાસ કરી લીધો ! અમે દૂર ઉભા હતા. અધકારમાં ઉભા હતા. અમને કોઇ જોઇ શકે તેમ ન હતું. છતાં અહીંથી અમે એ જળતા ઝુંપડાને ઘરાબર જોઇ શકતા હતા. એમાં વપરાયેલા વળીઓ, સાકટાઓ અને વાંસડાઓની ગાંઠો જળતાં, ડુટતાં નીપજતો અવાજ અમને સંભળાતો હતો. અહાહા ! કેવું કારમું દૃશ્ય ? અત્યારે અમે જો એ ઝુંપડામાં હોત તો ? કેવી ભયાનક દેશ ! ને જો ડુલીટાસુંદરીએ અમને વેળાસર જામત ન કર્યા હોત તો ? અંગેડીમાં વેગણ કે બટાટા બહાય તેમ અમે ક્યારના એ ભૂતભડકામાં બહાઇ મયા હોત. ખરેખર, ડુલીટાએ આ વેળા અમને ત્રણે જણાને મોતના પંજમાંથી બચાવ્યા હતા. અમે એના ઉપર કરેલા ઉપકારનો બહો એણે વ્યાજ સાથે વાળી આપ્યો હતો—ના. માત્ર એટલું જ કહીને બેસી રહેવામાં એના કાર્યની પૂરતી કદર થઇ શકે તેમ ન હતું.

તે પછી અમને માલમ પડ્યું. ડુલીટાસુંદરી સાથે વાતચિત કરતાં તેણે જણાવ્યું—કે “હું ખાટલા પર સૂતી ખરી. પરંતુ મને ઉંઘ નહિ જ આવી. આખરે થાકીને મેં ઝુંપડામાં આમથી તેમ આંટા મારવા માંડ્યા. કલાકેક એવી રીતે આંટા માર્યા હશે તેવામાં એક બે વાર હું પેલી પાછળની બીંત પાસે આવી. તે વખતે મેં કટલાક માણસને વાતચિત કરતા સાંભળ્યા. મેં ધ્યાન દઇને સાંભળવા માંડ્યું. તો સમજ પડી કે તે ટવાલા રાજા ને તેનાં માણસો હતાં ને આપણું ઘર બાળી મૂકવાની તૈયારી કરતા હતા. આથી મેં તમને જાગાડ્યા.”

ડુલીટાની વાત સાંભળીને અમને એના પ્રત્યે કેવી આભારની લાગણી ઉપજી હશે તેની તો વાંચનાર, માત્ર કલ્પના જ થઇ શકે !

પ્રકરણ ૪૮ મું

પરલાતના પહોરમાં

થોડીવાર સુધી અમે ત્યાંજ ઉભા રહ્યા. ત્યાંથી અમે ટવાલા રાજનાં માથુસોને પોતે એક મોટું પરાક્રમ કર્યું હોય, ને તેના ઉપરથી ખૂબ આનંદમાં આવી જઈને કલ્લોલ કરતાં હોય તેવી રીતે વર્તતાં જોયાં. પાંચેક મિનિટ પછી અમે ટવાલાથાને પથુ ત્યાં આવી પહોંચેલો જોયો. કાણો, ખીલામણો, પ્રચંડ—વાધરી જેવો એ રાજ, જેતાંવારજ કમકમાટી છૂટે. એની બયાનક મુખમુદ્રા અત્યારે જોર બયાનક દેખાતી હતી. એને જેતાંજ અનુચાચાનો કીનાખોર સ્વભાવ એકદમ ઉછળી આવ્યો. અંદુક રાજના પ્રત્યે તાકી તે બોલી ઉઠ્યા—“હું તો ગોળી છોડું છું, ડાકટર સાહેબ.”

“અરે, ના ના.” પ્રતાપરાયે એમ બોલતાં ચાચાનો હાથ ઝાલ્યો ને અંદુક ખેંચાવી લીધી; ને બોલ્યા—“ચાચા, તમે કેમ બૂલી જવ છો? આપણે તો અહીં સૂર્યલોકનાં માથુસ છીએ, આપણાથી આવી સાદી રીતે, આવી માથુસપદ્ધતિથી વેર ન લેવાય. હમણાં રાખો.”

મને પથુ વિચાર આવ્યો કે અંદુક છોડીને આવી રીતે અત્યારે છતા થવાની કશી જરૂર નથી. ઝુંપડાને આગ લગાડનાર માથુસો અમે એમાં બળીને ખાખ થઈ ગયા હોય એમજ માનશે, ને તેમની એ માન્યતા આખા લોકમાં ફેલાશે તે છતાં સવારે અમે ગામ બહાર જંગલમાં એક ઝાડ નીચે કે ગુફામાં જોડિયાં દેખાઈએ—તો અમારી અદ્ભુતતા ને પ્રતિષ્ઠા વધે એ સ્વાભાવિક હતું. એટલે મેં પ્રતાપરાયના વિચારને અનુમોદન આપ્યું.

અમે અમારો સામાન લઈને ગામની બહાર જંગલ તરફ અભવા માડ્યું. પુલીટા અમારી આગળ ચાલતી હતી. એ આગળ એકાદવાર નાનપથુમાં આ શહેરમાં આવી ગઈ હોય એમ લાગતું હતું. કારણ કે

તે રસ્તાઓથી કંઈક માહિતગાર હોય એમ લાગતું હતું.

શહેરની ગલીકુંચીઓ વટાવી અમે બહાર નીકળ્યા અને અડધોઠો માઇલ દૂર એક જાડની નીચે જઈ મુકામ કર્યો. અહીંથી પશુ પેલા બળતા ઝુંપડાનો પ્રકાશ આંખમાં ફેલાયલો દેખાતો હતો. એ વખતે પરાંદીયું ચવા આવ્યું હતું. આખી રાતના ઉગ્મગરને લીધે આંખમાં તો જણે ભડકા બળતા હતા. અમારા ઝુંપડામાં પશુ અમે કલાક દોઢ કલાક કરતાં વધુ વખત શાંતિથી નિદ્રા ભોગવી શક્યા ન હતા. અને રખડપટ્ટોના ચાકને લીધે હાડકાં કળતાં હતાં. છતાં હવે થોડીજ વારમાં મળસ્કું થાય એમ હોવાથી ઉંઘવા પડીએ તોયે ઝાઝો સમય આરામ મળે તેમ ન હતું.

આથી અમે તો જગતાજ બેસી રહેવાનો યત્ન કર્યો. પશુ કુલીટાની આંખો નિદ્રાથી ઘેરાતી હતી. એણે અમારી નિદ્રાવસ્થામાં પશુ અમારી ચોકી કરી હતી. એટલે આ વેળા એને આરામ આપવો તે અમારી ફરજ હતી. તેથી મેં એના પ્રત્યે જોઈને ઇશ્વારતથી કહ્યું—“સુખ જા.” અને વધુ આગ્રહ કરાવવાને નહિ થોભતાં તેણે તરતજ એ જાડના એક જાડાં ઉપસી આવેલાં મૂળીઆં સાથે માથું ટેકવ્યું અને પળવારમાં—જેતજેતામાં તે નિદ્રાવશ થઈ ગઈ.

પછી તરતજ પૂર્વ દિશામાં અરણ્યદેવની આછી છાયા દેખાવા લાગી. ધીમે ધીમે એ જગાએ બળભાખણું થયું. પેલા બળતા ઝુંપડાના દૂર દેખતા ભડકા હવે સ્પષ્ટ મયા હતા.

અમે શાંત બેસી રહ્યા હતા. હવે શું કરવું તે વિશેના વિચાર અમારા મગજમાં ઘોળાયા કરતા હતા. કોઈ કોઈ વાર અમે તેની ચર્ચા પશુ કરતા. પરંતુ પ્રતાપરાયે કહ્યું—“જ્યાં સુધી અંબોપા અને ઇન્દુકુન્ડું શું થયું તે માલમ પડે નહિ ત્યાંસુધી આપણી કાર્યદિશા નક્કી થઈ શકે નહિ.” અને મને પશુ એ વાત વાજબી લાગી.

+

+

+

+

કલાકેક પછી પૂર્વમાં સૂર્યનારાયણ પ્રગટ થયા. અને એનાં આછાં સોનેરી ફિરણો જમત પર પથરાવા લાગ્યાં. નિદ્રસ્થ ધુલીટાસુંદરી ની મુખજ્યોતને એ ફિરણોએ વધુ દેદિપ્યમાન બનાવી. જ્યારે પ્રતાપરાય પાસેના વહેણમાં મુખધાવન કરવા ગયા અને અનુયાયા કળસ્યો લઇને ઝાડો પાછળ બરાયા તે વેળા એકલો પડેલો હતું એ સુંદરીના મનોરમ મુખ પ્રત્યે એકી-ટશે જોઇ રહ્યો. કેટલી બધી વાર સુધી હું જોઇ રહ્યો—તેનું મને ખાત નથી. અણસુધરેલી—જંગલી અને કાળી મેશ જેવી ચામડીવાળી પ્રજામાંયે આવું સૌંદર્ય પાકે છે! અને સૌંદર્ય એ એક જાતની દોલત છે. બનાવટી ઉપાયોથી એ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી—એ વિચારો માન્ય ચિત્તમાં ઉછાળા મારી રહ્યા.

પણ એટલામાં દૂરથી એક ટાળું અમારા તરફ આવતું દેખાયું. પાસે આવતાં માલમ પડ્યું કે તેમાં ઇન્દુકુલ અંબોપા અને બીજા ત્રણેક સરદારો હતા. કેટલાક ગુલામો પણ હતા. અંબોપા અને ઇન્દુકુલના શરીર પર મધ કાલે લડાઇમાં ધા થયા હતા. તે જગાએ કાંઈક વનસ્પતિના પાંદડાં બાંધીને પાટા બાંધ્યા હતા. પેલા સરદારોએ પણ થોડા થોડા પાટા બાંધેલા હતા.

તે લોકોએ મારી પાસે આવીને મને પ્રણામ કર્યા, અંબોપાએ પૂછ્યું—“ડાકટરસાહેબ ક્યાં ગયા છે?” અંબોપાને મન કાંઈ હતું કે પ્રતાપરાય સૂર્યલોકના આત્મા ન હતા. અમારું જોઇને તે પણ પ્રતાપરાયને ડાકટરસાહેબ કહેતો હતો. માત્ર આ રાજમાં આવીનેજ તે મહારાજ કહેવા લાગ્યો હતો.

મેં જવાબ દીધો—“મુખધાવન કરવા ગયા છે. હમણાં આવશે. તમારી શું હકીકત છે?”

ઇન્દુકુલ બોલ્યો—“રાત્રે તો અમે ટવાલાને મારીને હાંકી કાઢ્યો હતો. પરંતુ મળરકે ખબર પડી કે એ ધાતકી રાક્ષસે આપ લોકના ઉતારાવાળું ઘર સળગાવી મૂક્યું છે. અમને ધારકો પડ્યો અને તરતજ

હીને જોવા ગયા. તો એ ને એનાં માથાસો બળતા ધરની આસપાસ ફરકાકરતાં હતાં. અમે અચાનક જમને હલ્લો કર્યો, એટલે તે ભાગ્યા. કેટલાક સામા પશુ થયા. ટવાલા સામે થયો પશુ તેને અમે ખૂબ ધાયલ કરીને કેદ પકડ્યો છે. આપની હયાતિ વિશે અમને ધારતી હતી. પરંતુ બળતા ઝુંપડામાં કોઈ જીવ બળ્યું હોય એમ ન લાગવાથી અમને નિરાંત વળી. ત્યારના અમે આપની શોધ ચલાવીએ છીએ. તે છેક અત્યારે આપનાં દર્શન થયાં.”

આમ વાતચિત ચાલતી હતી. એટલામાં પુલીટા ઉંધમાંથી જાગી ઉઠી. તે આજસ મરડીને બેઠી થઈ. તેજ વખતે પ્રતાપરાય અને બનુ-આચા પશુ આવી પહોંચ્યા. પ્રતાપરાયને જોતાંવારજ અંબોપા તેમના તરફ દોડ્યો અને ખૂબ ઉમળકાભેર પગે પડ્યો. તેમના પગ પકડ્યા. તે કાંધે બોલી શક્યો નહિ. કૃતમતાથી તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું હતું.

પ્રતાપરાયે તેને જમીન પરથી ઉઠાડ્યો અને ખભો ચામડી આશિર્વાદ આપ્યા. કહ્યું—“હવે તું રાજ થયો છે—એટલે રાજની રીતે તારે વર્તવું જોઈએ.”

અંબોપા બોલ્યો—“પશુ આપનો તો હું દાસ છું. દાસ હતો ને આપને પ્રતાપેજ હું જગા પર આવ્યો છું. એ મારાથી કેમ બૂલી શકાય ?” વગેરે કહીને તેણે બહુજ લાગણીભેર પોતાનું અંતર ઠાલવ્યું.

પછી ઇન્કુકુઝ બોલ્યો—“ડાકટર સાહેબ, હવે આપને સૂર્યલોકના દેવ બનવાની કાંઈ જરૂર નથી. અંબોપાએ મને બધી વાત કહી છે. હવે ટવાલાનું રાજ નથી. અંબોપાનું છે. એટલે આપ જો છો તેજ રૂપે અમારા નમરમાં પધારો.”

પ્રકરણ ૪૯ મું.

જડપ્પ લુંગળીના પરચો

જવાબમાં અમે હસ્યા. અને પછી તેઓ અમને સરખસની પેઠે માનભેર નગર તરફ લઇ ચાલ્યા. ગામમાં આવીને જોયું તો ટવાલાનું ભવ્ય મકાન જે આમલા ભાગમાં ખંડિત થયું હતું, તેનો કબજો અંબોપા અને ઇન્દુકનનાં માથુસોએ લીધો હતો. એ મકાનના આગલા ભાગમાં એક દાટેલા થાંભલા સાથે ટવાલા રાજાને બાંધેલો હતો. તેની આસપાસ પાંચ સાત માથુસ ચોકી કરતા હતા. ટવાલાના બંને હાથ પહોળા કરીને, પાછળ વાંસા પર થઇને એક સીધું લાકડું—સાકટા જેવું—એ હાથ સાથે બાંધેલું હતું. સાકટાની સાથે હાથને કચકચાવીને બાંધ્યા હતા.

ફાંસીએ ચઢાવવા લાયક હોય છતાં જેને કોઈ કારણે જીવતો રાખવાનો હોય, તેવા માથુસને આ લોકો આવી શિક્ષા કરતા. તેના હાથ પાછળથી એક વળી સાથે બાંધતા. ને તેને એમ દિવસના દિવસો સુધી રાખી મૂકતા. તેમ કરવાથી એ હાથમાં ફરતું લોહી બંધ થઇ જતું અને હાથ જૂઠા પડતા, અને એ હાથે પછી કાંઈ કામ થઇ શકતું નહિ. જેખમભરેલા ખૂની માથુસને ઠેકાણે લાવવાનો આ આગ્રહ ઉપાય હતો. ને તે ટવાલાગુની ઉપર અજમાવવામાં આવ્યો હતો. હાથ બાંધેલી દશામાં તેને દાટેલા થાંભલા સાથે બાંધ્યો હતો.

અમને આવી પહોંચેલા જોઇને ટવાલા પ્રથમ કંઈક ચકિત થઇ ગયો. ને પછી વિકરાળ મ્હોં બનાવીને દાંતીયા કરવા લાગ્યો. એનાથી બીજા કાંઈ થઇ શકે તેમ ન હતું. અંબોપા તરફ જોઇને તે વિચિત્ર કોણપૂજ્ય અવાજે બોલ્યો—

“તું મને મારી નાંખવાનું કરે છે. પણ એ આવલા, રાજાના કુટુંબીને એમ સાદી રીતે મારી નાંખવામાં આવતો નથી. તે વાત તું

બૂકતો નહિ. મારે તો મારી સાથે કુસ્તી ખેલનાર જોઇશે. કુસ્તીમાં મને તારે મારવો પડશે. રાજના કુટુંબીને ઠંડા લોહોમાં નહિ મરાય. જનથી ધુત્તાર્ક ગયેલા એ દીકરા, મને એવી રીતે મારીને તારા કુટુંબનું નામ યોગીશ નહિ.”

તે ઇન્દુડને પૂછતાં એ વાત સાચી માન્ય પડી. એક રાજ પડ ને કેદ પકડાય તો તેને જીતેલા રાજ તરફથી દંડયુદ્ધ અપાવું. પોતે આપે અથવા પોતાના કોઈ મજબૂત શરીરવાળા સરદાર પાસે અપાવે. હારેલો રાજ પોતાને યોગ્ય માણસની માંગણી કરતો. એક જણ હારે તો બીજો માંગતો, બીજો હારે તો ત્રીજો માંગતો. એમ જ્યાં સુધી પોતે ખૂબ ધાયલ થઇને મરણુતોલ થઇ જાય ત્યાં સુધી દંડયુદ્ધ ચાલવું. છેલ્લે જે સરદાર એ રાજના દેહને તોડી પાડતો તેને નવા રાજ તરફથી માન મળવું અને તેને માનીતો—પહેલા નંબરનો—સરદાર ઠરાવાતો.

આ પ્રમાણે પરાપૂર્વથી ચાલતો આવેલો રીવાજ હતો. તે મુજબ ટવાલાએ ઉપલી માંગણી કરી. અબોપાએ તેનો જવાબ આપ્યો નહિ. છતાં ટવાલા દાંત કચકચાવીને બોલ્યો—“મારે લડવાને જોઇશેજ. મારે લડવાને માણસ જોઇશે, તે કાંઈ દલકો પોચો નહિ. મારે તો આ સૂર્યલોકનો દેવ જોઇએ—સૂર્યલોકનો મોટો દેવ જોઇએ.” એમ કહીને તેણે પ્રતાપરાયના તરફ આંગળી કરી.

જવાબમાં મેં મારી ખંડુકની નળી તેની સામે ધરી. એટલે તે બોલી ઉઠ્યો—“નહિ નહિ. એ જાદુઈ બૂંગળી નહિ...એમ ને એમ આવી જ. હું તારાથી ડરતો નથી.”

અબોપા ને ઇન્દુડ જવાબમાં બોલી ઉઠ્યા—“એ સૂર્યલોકના દેવ કે.ઇ.ની સાથે દંડયુદ્ધમાં ઉતરતા નથી. તારે જોઇએ તેને અમારામાંથી માંગી લેજ. અમે તને ઠંડા લોહીમાં નહિ મારીએ.”

પણ પ્રતાપરાય બોલ્યા—“એને હાલ મારી નાખવાનો નથી.

જીવનો રાખવાનો છે. એની મારફતે ઘણું કામ હજી કરવાનું છે.”

અમ કહીને અમે તે મકાનમાં ગયા. ત્યાં અંબોપાએ અમારે માટે પ્રથમથીજ સારી સોંપ કરાવી હતી. એક એરડાને સારી રીતે સજ્જ-વીતે-અન્નપત્ર એ જંગલી પ્રદેશમાં મળી શકે તેટલાં ને તેવાં સાધનો-પાંજ સનવીતે-તૈયાર કરાવ્યો હતો. તેમાં અમે મુકામ કર્યો. એણે અમારી તહેનાતન ચાર પાંચ ગુલામો આપ્યા પુલીટાને તેણે પાંજ ભાગમાં જ્યાં ટવાલા રાખ્યાં એ ચાર રાણીઓ રહી હતી ત્યાં, તેમની સાથે મુકામ આપ્યો.

સવારનો નારનો અને જંગલી સાયુદ્ધાણની કાંજીને ત્યાં આપ્યા પછીના એ કલાક અમે ઉંઘી કાઢ્યા. ઉંઘીને ઉઠ્યા, ત્યારે કાલાર પ્રાંતનાં સારાં ને સારો રસો પાવનાવી શકે અવી સ્વાદિષ્ટ રાજાશાહી વાનીઓ અમારે માટે તૈયાર હતી. હવે અમારે કાંઈ જાતની ચિંતા નહતી. અંબોપા એકવારનો અમારો નોકર-રાજા થયો હતો-અવસા વિશાળ પ્રદેશનો એ માલીક થયો હતો, એટલે પછી અમારે શી મજા હોય? જોઈએ તેવું ખાવાનું, પીવાનું, જંગલી સુધારે ઘડેલા ખાટલા પલંગો, એઢવાનાં જે જોઈએ તે હવું. એઢવાનાં કંઈ અહીં જનતાં નહતાં, પરંતુ ઘણા વરસો પર પરદેશી લશ્કરોએ આ દેશ પર ચઢાઈ ને છૂંટ કરેલી તે વખતે તેમને મારીને પાછા કાઢતી વખતે થોડાં ઘણાં કપડાં પડાવી લીધેલાં તેને એમણે ધોમને સાચવી રાખેલાં હોવાં જોઈએ. અંબોપાએ તેમાંથી જે જોઈએ તે અમને છૂટી વાપરવા માટે આપ્યાં.

x

x

x

અપોરે ઇન્દુક અમારી પાસે આવ્યો અને કહ્યું કે આવતી કાલે ઇગ્નેસીનો નવા રાજા તરીકે જાહેર રીતે સ્વીકાર થશે. તેનો ઉત્સવ થશે. વગેરે. જૂનો રાજા પડ્યો અને તેની જગાએ નવો રાજા બેઠો એ વિષેની અપર આખા રાજમાં કેવા રીતે પડે? તે કામ માટે નવો

રાજા પસંદ કરે તે ઝાડનો ઝુડો લાઇને તેના ઉપર દાઢ તલવાર કુહાડી વગેરે હથિયારો ભેરવીને બપોળે ચાર ચાર સરદારોની ટુકડીઓ આપ્યા રાજમાં ફરી વળતી. જ્યાં જ્યાં તેઓ જતા, ત્યાં ત્યાં તેઓ નવા રાજની આજુ વર્તાવતા. અને હવે પછીના ધાન્યના ઉધરાણા નવા રાજને ભરવા એવો હુકમ આપતા. તે વેળા કોઇ કોઇ સામા પશુ થઇ જતા. જેને જૂનઃ રાજ સાથે ખાસ સંબંધ હોય અને નવા રાજનો વિરોધ કરવો હોય તે તરતજ તરવાર ખેંચીને એ સરદારોની સામે થઇ જતો. અને તરત દાન ને મહા પુન્ય—એ ન્યાયે એ સરદારો તેને તેજ વખતે એવા આસામીનો નિકાલ કરી નાંખતા. પણ ધણુંખરૂં તો ઉગતા સૂરજને પૂજવા સૌ કોઇ તૈયાર થઇ જતા.

ઇન્દુઝની સાથે વાતચિત કરતાં આ બધું અમને સમજાયું. તેણે અમને રાજ મહેસુલ કેવી રીતે વસુલ કરતો તેની પદ્ધતિ પણ સમજાવી: દર વરસે ચોમાસું વીત્યા બાદ રાજના જુદા જુદા સરદારો જે જુદા જુદા પ્રાંતમાં રહેતા, તેઓ પોતપોતાના વિભાગમાંથી મહેસુલનો દાણો એકઠો કરી લેતા અને પછી એક સામટો રાજધાનીમાં એકઠો આપતા. એ પ્રમાણે ચોમાસા પછીની મોસમમાં રાજના સો સો માડાંની લંધારની લંધાર કાલાર રાજના ક પાઉન્ડમાં આવીને દાણો ઠાલવતી. એ દાણો સંધરવાને માટે રાજએ મોટા મોટા પચાસ સાઠ કોઠારો બનાવેલા હતા. તે કોઠારોમાં હજારો મણુ દાણો ભરાતો, તેની ચોકી કરવા માટે દશ દશ બાર બાર ગુલામો બેસાડવામાં આવતા. કેટલીક વાર મહેસુલના બદલામાં બગદો અને ગાય બેંસ પણ ભેવામાં આવતાં આ દેશનો રાજ તે હજારો મણુ બનાવતો અને હજારો ઢોરનો માલીક ગણાતો. એ સિવાય એની પાસે બીજી સાલ્ખબી થોડીજ રહેતી.

પ્રકરણ ૫૦ મું

અબોલ ઠાઠા

સાંજે અમે ઘોડે બેસીને ફરવા નીકળ્યા. અંબોપાએ જરૂર હોય તો અમારી સાથે આવવા ઇચ્છા બતાવી. પરંતુ અમે કહ્યું કે “સાથે આવવાની જરૂર નથી અમે એકલા જ જઈશું.” એટલે તેણે અમારી તહેનાતમાં બે પગપાળા ગુલામો મોકલ્યા.

તેમને જોઈને બનુચાચા બોલ્યા—“ત્યારે તો આપણાથી ઘોડા દોડાવી શકાશે નહિ.”

“અરે, એમ શું બોલ્યા? તમારા ઘોડા કરતાં ડબલ ઝડપે આ ગુલામો દોડી શકે તેમ છે.” અંબોપા બોલ્યા.

અને એ બાબતની તરતજ અમારી ખાત્રી થઈ ગઈ. કારણ કે અમે એ બે માનવ ઘોડાને દોડાવી દોડાવીને બધું દૂર લઈ ગયા, ભગભગ ચાર માઇલ દૂર નીકળી ગયા. છતાં એમાંથી એકે દોડવામાં મંદ પડ્યો ન હતો. આખે રસ્તે તેઓ અમારી સાથે ને સાથેજ રહ્યા હતા.

ચાર માઇલ દૂર એક નાનકડી નદીના કાંઠા પર રેતીમાં અમે બેઠા. ગુલામોને થોડે દૂર એક ઝાડ પાસે ઘોડા સોંપીને બેસાડ્યા.

થોડી વાર શાંત બેસી રહ્યા પછી પ્રતાપરાય બોલ્યા—“બહાદુર બાઈ, ઘણાં સંકટો વેઠીને કપરા સંજોગો પસાર કરીને આપણું નાવ હવે લગભગ કાઠે આવી રહ્યું છે.”

“ખરી વાત છે. આ બાબતમાં ખાસ આભાર આપણે બનુચાચાને માનવાનો છે,” મેં જવાબ દીધો.

“અલબત્ત, એમનો અમૂલ્ય સાથ નહોત તો પેલાં જીવલેણ રજુ પ્રદેશમાં આપણે પ્રવેશજ કરવા પામત નહિ. અને ત્યાર પછીયે એમનો સાથ આપણને ભારે કુંદે રૂપ મઠ પડ્યો છે, ખરેખર, બનુચાચા, તમે

ભારે બળવી છે. આટલી વૃદ્ધ અવસ્થામાં પણ તમે અમારા જેવા ધાંધલખોર જીવાનીઆનો સાથ આપાદ બળવ્યો છે. અમે તમારો નેટલો આભાર માનીએ તેટલો એછો છે.”

“એમાં આભાર માનવાની જરૂર નથી. મારાથી બન્યું તેટલું મેં કર્યું” છે તે દળુગે બનશે તેટલું નિઃપ્રદક્ષાલથી પ્રીતિ. મારી એક ખાસીયત છે તે એજ કે જોનું લાજ ખાધું હોય તેનું કામ હમાનસે કરના. અમારા ધરમમાં કહ્યું છે કે ઈમાન બંદી ચીજ હૈ”...

એમ કહીને ચાચા તો પેતાના ધરમની બંદી બંદી બાનો પર ઉતરી જતા હતા. તેમને વચમાં અટકાવીને મેં કહ્યું—

“પણ ડાકટર સાહેબ, મને તો લાગે છે કે દળુગે આપણું નાવ છેક કાંઠે આવેલું નથી. દળુ આપણા મુખ્ય હિદેશ તો પાર પડ્યો નથી.”

“શેનો? હીગની ખાજી બાબતનો?” બનુચાચા બોલ્યા.

“હા. તે પણ ખરો અને બીજો પાગમમાણનો અને ત્રીજો...”

“ત્રીજો શું વળી?” પ્રતાપનાથે પૂછ્યું.

“આપના શાઈ જીમાનની જોધ કરવાનો.”

“હં હં, તે બાબતમાં તો બદાદુરબાઈ, દવે મને ઝાઝી આશા નથી પડતી. મને લાગે છે આપણે “હુ આકા ઉતરી પડયા છીએ. હવે એનો પતો લાગવો મુશ્કેલ છે વળી તો જે થાય તે ખર.”

મેં કહ્યું—“કાલે ગાંધીનશીન કલસપ થશે. અને તેના બંધી ધાંધલ પૂરી થાય પછી વાતાવરણ એક બે દિવસે થાજે પડે એટલે તરતજ આપણે અંબોપાને કહેવું કે અમને અંબોલ દાહાના પહાડ પર જવાની સંધવડ કરી આપ.”

“અંબોલ દાહા—એ શું વળી?” બનુચાચાએ પૂછ્યું.

મેં દૂર દેખાતા ત્રણ પહાડોના તરફ આંગળી કરીને કહ્યું—

“પેલા બેઠા છે તે પહાડો જેને કાલારે કોઠા પોતાના રક્ષક દેવ

માને છે."

અમોલકાદા એ પેલા ત્રણ પહાડોન છે એવું જણીને આચા રાજ
ચક્ર ગયા. તે ફરી બોલ્યા—“હં હં. પણ હીરાની ખાણોએ ત્યાંજ
છે ને!”

“હા. ત્યાંજ છે.”

“ત્યારે તો સારું. આપણે ખાણમાં જઈએ ત્યારે મારે યોડાક
હીરા લેવાના છે. ડાકટર સાહેબે મને હીરા આપવાનું કબૂલ કર્યું છે.
કેમ ડાકટર સાહેબ?”

મેં જવાબ દીધો.—

“હા, તે તો ખરી વાત છે. પણ આપણે હીરાની ખાણમાં
જઈએ ત્યારે ને? હજી તો તેને ઘણી વાર છે. એ પહાડો પર જવાનો
રસ્તો બહુજ વિકટ છે એમ કહેવાય છે.”

પ્રતાપરાય બોલ્યા—“ખરી વાત છે, રસ્તો વિકટ છે. એટલુંજ
નહિ પણ બહુજ અઘાત છે. ધન્દુડા તો કહેતો હતો કે આખા મુશ-
કમાંથી કોઈ એ પહાડ પર ચઢ્યું નથી. કોઈ ચઢ્યું નથી. સિવાય કે
અચાનક કોઈ બુધ્ધી જઈ ચઢ્યું હોય. પેલી ડોશી ગજોલા છે તે એ
પહાડ પર બે ત્રણ વાર જઈ આવી છે. તે રસ્તો જાણે છે. ને ટવાલા
પણ એક વાર જઈ આવ્યો છે, એમ તપાસ કરતાં માલમ પડે છે.”

“તેથીજ આપે ટવાલાને મારી નાંખવાનો નથી—એની પાસે
ધણું કામ લેવાનું છે એવું કહ્યું. કેમ ખરું ને?”

“હાસ્તો.” પ્રતાપરાય બોલ્યા—ગજોલા ડોશી રસ્તો જાણે છે.
પણ તે પકડાય ત્યારે કની? પકડાય છતાં રસ્તો બતાવવાનું નહિજ માને
તો આપણે એ ઘેરી જતને શું કરીએ? ટવાલાને તો જરૂર પડે
રીઆવી પણ શકાય.”

ત્યાર પછી યોડીક સંતલસ ચર્ચા કરીને અમે ઉઠ્યા. ઉતારા પર
આવીને જોઈએ છીએ તો બાઘાહી મકાનની સામેજ એક મોટું ટાણું

અમેહું હતું. તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે કેટલાક માણસોને ગંગોલાનો પતો લાગવાથી તેઓ એને પકડીને લાવ્યા હતા, અને તેઓ રાજને સુપરત કરવા જતા હતા. એટલામાં બીજાઓ જેમને એ ડાકણનાં ઉપર ધણી સમયથી ખાર હતો તેઓ એને કાંકરે કાંકરે મારતા હતા—તથા બીજા અનેક રીતે પજવતા હતા. ટવાલા રાજના રાજમાં અને તેની હુકમમાં રહીને ગંગોલા ડોશી લોકોને ચાહે તેમ સતાવતી હતી. એણે કંઈક નિર્દોષ માણસોના પ્રાણ લાંબા હતા—લેવરાવ્યા હતા. ડાકણીઆ નાચને બહાને અસંખ્ય બેચુનાહ સ્ત્રી પુરુષોના ભોગ લઈને ત્રાયત્રાય વર્તાવી હતી. તેનો બદલો લેવાનો આ સારો સમય આગ્યો છે એમ ધારી તે વેળાના ખારે બળેલા લોકો અત્યારે એના પર વેર લેતા હતા.

પણ પ્રતાપરાયે તરતજ એક નોકર સાથે કહેવરાવીને આદેશ આપ્યો કે “એના જર્જરિત દેહને જરાયે છેડશો નહિ. જે કાંઈ ગંગોલાના શરીરને પીડા કરશે તે રાજના તેમજ સૂર્યલોકના દેવના કોપનો ભોગ થશે.”

તે પછી થોડીજ વારમાં બધા લોકો વિખેરાઈ ગયા, ગંગોલા ડોશીને કાંઈ સારી જગામાં ચોટી પહેરા તળે રાખવાનો હુકમ આપીને અમે અગારા ખંડમાં ગયા.

x

x

x

x

બીજે દિવસે રાજ્યારોહણનો ઉત્સવ હતો. સવારના પહેરમાં હું વહેલો દિયો. આરીએ જઈને જોઉં છું તો એક અજાણ જેવું દૃશ્ય મારી નજરે પડ્યું. રાજમહેલના કંપાકિન્ડમાં થોડે દૂર એક ખંડીયેર જેવા ભાગમાં બે વ્યક્તિઓ બેઠી હતી. ના—એક બેઠી હતી તે એક ઉભી હતી. તે કાણ હતી?

વાંચનાર, તું શું ધારે છે? કાંઈક દ્રશ્યના તો કરી લે.

એક સ્ત્રી હતી—યુવતિ હતી. ખંડીયેરની એક પટેલી બીંત પર તે બેઠી હતી તેણે નીચે પડેલા બેક મારીના ગચ્છીયા પર પગ ટેકવ્યા

હતા. અને ખીજી વ્યક્તિ—પુરુષ—તે ખંડીયેરની બીંત ઉપર એક પગ અને ખીજો જમીન પર રાખીને ઉભો હતો. તેણે પેલી તરફથીનો એક હાથ પોતાના હાથમાં લીધો હતો, ને તેના મ્હોં તરફ ઉત્સુકતાથી જોઈ રહ્યો હતો. તે યુવતિ નીચું જોઈ રહી હતી ને એક આંધું રિમત એના મુખ ઉપર ફરકી રહ્યું હતું. મને લાગ્યું કે પુરુષ કાંઈક પ્રશ્ન પૂછી રહ્યો હતો અને એ સુંદરી તેનો જવાબ આપતાં સંકોચાતી હતી.

એ કાણ હતું. વાંચનાર, હવે તો કદપી શકાયું હશે.

દક્ષિણના સુધરેલા પ્રદેશમાં રહીને અંબોપા સુધરેલી રીતે ગ્રેમ કરતાં શીખ્યો હતો. ડરખન અને નાતાલ જેવા શહેરમાં અને ડચ, અંગ્રેજ, ફ્રેંચ વગેરે લોકોની નોકરીમાં રહેવાથી અંબોપાને સુધરેલી વન-કળા કેટલેક અંશે હસ્તગત થઈ હતી. ને તેના પુરાવો મેં અત્યારે નજરોનજર બાળ્યો.

પણ પુલીટાસુંદરી—ખીલકુન જંગલી વાતાવરણમાં ઉછરેલી ને રાક્ષસી રીતભાતોનાજ પરિચયવાળી, પુલીટાને આ વનનકળા કેમ ભારે આશ્ચર્યની વસ્તુરૂપ લાગતી હોય એમ એના મુખ પરથી પ્રતીત થતું હતું. ને ભારે આશ્ચર્ય લાગવા છતાં એ કળા એના અંતરને કેટલી આલ્હાદક હતી તે પણ કળી જવું મુશ્કેલ ન હતું.

મારા જોતજોતામાં અંબોપાએ ફરીવાર કાંઈ પ્રશ્ન પૂછ્યો. અલબત્ત મારાથી તે કાંઈ સંભળાયો કે સમજાયો નહિ. પરંતું હોક ફફડતા દેખાયાથી હું કદપી શક્યો. ને ઉત્તરમાં પુલીટાએ મક્કને મુખડે ઉંચે જોયું. એની ટુંટાટુંટ મળી. ને હારમની ઉર્મિઓ ઉછળી.

મને લાગ્યું કે પ્રતાપરામને આ દ્રશ્ય અતાવવું જોઈએ. તેથી મેં નજર પેલા દ્રશ્ય તરફથી ખસેડ્યા વગરજ ધીમે સાદે ખૂમ પાડી—
“ડાકટર સાહેબ, પ્રતાપરામ, આમ આવો કાંઈક અતાવું.”

પણ મને જવાબ ન મળ્યો. ખીજી એકવાર ખૂમ પાડવા છતાં ઉત્તર ન મળ્યો એટલે મેં પ્રતાપરામની સહ્યા તરફ જોયું. તો તે ખાલી

હતી. મને આશ્ચર્ય લાગ્યું કે—પ્રવારના પહોરમાં આટલા વહેલા ઉડીને એ ક્યાં ગયા હશે ?

મેં આખા જોરડામાં તપાસ કરીને પાછી બારી બહાર નજર નાંખી તો—અરરરર ! ખેલ ખસાસ ને પૈસા પાણીમાં ! બન્ને વ્યક્તિઓ ત્યાંથી અત્રોપ થઇ ગઇ હતી. કોણ જાણે તેમણે મારો અવાજ સાંભળ્યો હશે ? કે મને જોઇ લીધા હશે ? હું કાંઇ કહી શકતો નથી.

પ્રકરણ ૫૧ મું.

શબ્દના રીઝણનો ઉત્સવ

ધોડીવારે પ્રતાપરામ આવી પહોંચ્યા. તેમને મેં પૂછ્યું—“કેમ ડાકટર સાહેબ, ક્યાં ગયા હતા ? અહીં કેવી સરસ મમ્મત જોવાની હતી.”

“કેમ, શું હતું ?” તેમણે પૂછ્યું.

“અરે, બહુજ મમ્મતની વાત, બહુજ રસિલી વાત, આજે ધણે મહિને જાણે મને નાટકનો એક સીન જોવાને મળ્યો.”

એમ કહીને મેં પા કલાક પર જોયેલા દૃશ્ય વિશે વાત કરી. ખૂબ રસ લઇ લઇને તેમણે એ કથા સાંભળી. ને પછી બડબડ હસી

પડ્યા. બોલ્યા—“એ પણ સારી વાત છે. કુલીટા રાજની રાણી થવાની આશાથી અહીં આવી હતી, રાજની રાણી થવાને બદલે એનો ભોગ અપાતો હતો તે વેળા તમે વચમાં પડોને એનો જન બચાવ્યો. હવે એ જીવતી રહી તેા એણે રાજની રાણી થવું જ જોઈએને ? અને અંબોપા એને ચઢાવા લાગ્યો છે એ પણ એક યુગ ચિન્હ છે.”

“હાસ્તો. પણ વાર. આપ અત્યારના પહોરમાં ક્યાં ગયા હતા ?”

“હું ? હું તો પેલી ડાકણ પાસે ગયો હતો.” પ્રતાપરાયે જવાબ દીધો.

“કેમ ?”

“એની પાસેથી કેટલીક વાતો કઢાવવાની હતી. એ ડોકરી બહુ જબરી દેખાય છે. મેં મારી ઉમ્મરમાં એના જેવી બેરી જોઈ નથી.”

“કેમ એણે કાંઈ વાતનો પતો ન આપ્યો કે શું ?”

“ન શું આપે ? એ તો કઢાવવાવાળો હું ક્યાં કાચો હતો ? પણ મુશ્કેલી બહુ પડી, કેટલીવાર સુધી તો બોલેજ નહિ. ને ફેલ કર્યા કરે. પણ આખરે મેં એને ઠેકાણે આણી.”

તે દિવસે રાજ્યારોહણનો ઉત્સવ થયો. એ ઉત્સવમાં એક મોટી સભા થઈ. ત્યાં અંબોપા સિંહાસને બેઠો ને સરદારોએ પોતપોતાનાં હથિઆરો તેના પગ આગળ મુક્યાં. અંબોપાએ તે પોતાને હાથે ઉત્ક્રાંતીને સરદારોને પાછા આપ્યાં. પછી એક કાંટાળા જંગલી ઝાડના ઝુંડા પર હાલ તરવાર વગેરે હથિયારો બેરબીને સરદારોની દુકડી રાજ્યમાં પ્રવાસ કરવા નીકળી પડી, એવી ભે તથા દુકડીઓ રાજ્યમાં જુદી જુદી દિશાએ ચાલી નીકળી.

પછી નાચ જાન અને ખાણી પીણીની પાટીઓ થઈ. એ બધાંનો લાંબો હેવાલ હું નહિ આપું. એટલું તો ખરું કે મુંબાઈની બાટીઆ જાહી લગનની પાટીઓ જેવી કે પારસી ફેશન ધમ્મારીઆ એ પાટી ન હતી, અહીં તો એક વિશાળ જગામાં ચૂલા માંડીને રાજના કોઠાર-

માંથી ધાન્ય લઇને રસોઇ તૈયાર કરેલી—રોટલા, દૂધ, ભાત વગેરે. તે જોને જોમ ફાવે તેમ પોતપોતાના વાસણમાં માંગી લઇને ગમે તે ઠોકણે બેસીને ખાય, ઈંડા અને માંસનો પણ અહીં સારો ઉકાવ થયો હતો.

નાચ ગાન પણ આખો દિવસ જોસબેર ચાલ્યાં, બે ત્રણ જણા એક બીજના ગળામાં હાથ બરાવી ઢોલકના તાલ સાથે કુદી કુદીને ગાય. તેમાં સ્ત્રીઓ પુરુષો સૌ કોઇ છૂટથી ભાગ લે. નાચીને થાકે એટલે ગામઠી ગાળેલા દારૂ તથા તાડીનાં ધડીઆનો ડોઝ ઠાંસે.

x x x x

બે દિવસે એ ગાદીનશીનના મહોત્સવની ધમાલ શમી. પછી અમે અંબોપાને અમારા ખંડમાં બોલાવ્યો અને તેની આગળ હીરાનો ખાણમાં જવાની બામરી ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. એટલે તેના નું મ્હોં ઉતરી ગયું.

તે બોલ્યો—“સાહેબ, આપ શા માટે એ બામરક જોખમના કાર્યમાં ઝંપલાવો છો? બધાજ કહે છે કે એ પહાડે પર કોઇ જવું નથી. ને જે જાય છે તે પાછું આવતું નથી. આપ અહીં સુખથી રહો. હું આપને જોઇએ તે સુખવૈભવ પૂરાં પાડવાને પ્રયત્ન કરીશ, પણ આપ એ પહાડ પર જવાનું નામ લેશો નહિ.”

અમારા ઉપરની મમતાને લીધે અંબોપા આ પ્રમાણે બોલ્યો; પરંતુ એને ખ્યાલ ન હતો કે હવે એ પહાડ પર જતાં પહેલાં નકામેં વીતતો એકેક દિવસ અમને કાળ જોવો લાગતો હતો. રોજ બે ત્રણ વખત ખાવું અને ઉંઘવું, આળસમાં સમય વ્યતીત કરવો એ અમારા જેવા કામચલા માણસોને કેમ પાલવે? કે રૂચે?

વિશેષ વાતચિત થતાં અમે અંબોપાને સમજાવી શક્યા કે માત્ર આટલાજ ઉદ્દેશથી અમે ઠેક હજારો માઇલ દૂરથી સાહસ અને જોખમ ખેડીને આવ્યા છીએ ને આ ઉદ્દેશ જો પાર ન પડે તો અમારા આગમનનું પ્રયોજનજ ન હતું. વગેરે. એટલે તેણે કંઇક દિલ્લગીરીપૂર્વક અમને જોઇતી બધી સગવડ કરી દેવાનું માથે લીધું.

x x x x

ઉપરોક્ત બનાવ અન્યા પછી બીજો દિવસે સવારે અમારું સર-
વસ અંબોપાનગરથી નીકળ્યું. સરવસમાં અમે ત્રણ જણા ઇન્કુબે-
અને ગગોલા નોકર આકરો ઘોડા, સામાન, ખોરાક વગેરે હતાં. મહા
જોરાવરીએ ને રીયાવવાના ધાકે ગગોલાને અમે સાથે લઈ શક્યાં
હતા. અને આખે માર્ગે સખન પહેરા વચ્ચે રાખવી પડી હતી.
રખેને નાશી ગયા.

આ મુસાફરી કાંઈ બહુ લાંબી ન હતી. ને લાંબી હોય તોયે
તેનો લાંબો વિગતવાર હેવાલ આપીને હું વાંચકને કંટાળો આપવા
નથી ઇચ્છતો. ત્રીજો દિવસે સાંજે અમે અબેલનાદને નામે જોળખાતા
પહાડોની તળેટીમાં આવી પહોંચ્યા. સુર્યાસ્ત થઈ ગયો હતો. એટલે
અત્યારે તો પહાડ પર ચઢાય તેમ હતુંજ નહિ. આથી ગુલામોએ
અનારે માટે કામચલાઉ ઝુંપડા બનાવી દઇને મુકામની જોગવાઈ
કરી દીધી.

આ પહાડો જ્યાં આગળ આવીને રાગ શાલીવાદનનો જગતિ-
ખ્યાત રસ્તો અટકી જતો હતો-તે પહાડોનાં ત્રણ શિખરો ત્રિકોણ-
કૃતિમાં ગોઠવાયલાં હતાં. અમે મુકામ કર્યો હતો તેની બરાબર સામે
એક અને બીજા બે અમારી બેડ બાજુ પર આવેલાં હતાં

બીજો દિવસે સવારે સુરોદય થતાં પહેલાં આ શિખર ત્રિપુટી
ઉપર અને આસપાસ જે કુદરતી સૌંદર્ય મેં નિરખ્યું તે મારી આખી
જીંદગી સુધી હું જુલી શકું તેમ નથી. અમારી ઉપર ઉચે ઉંચે
જુરા વિશાળ બોમમાં એ હિમાચ્છાદિત શિખરો જાણે તૂટી પડતા
આકાશના ધુમ્મટને ટકાવી રાખવા માટે થાંભલા તરીકે પ્રભુએ ગોઠ-
વ્યા હોય તેમજ લાગતું હતું. અમારી નજર સમે સીધોસટ જોતો
એ શાલીવાદનો વિખ્યાત માર્ગ વચલા પહાડ ઉપર પાંચેક માઇલ સુધી
ઉંચે ચઢતો દેખાતો હતો અને ત્યાંજ બસ ! એનો છેડો આવતો
હતો. આગળ કશું દેખાતું ન હતું.

અને એ સવારે નાસ્તો વગેરે કરીને અમે ઉપર ચઢવા માટે નીકળી પડ્યા ત્યારે અમારી લાગણીઓ કેવી ઉછળતી હતી તેનો ચિતાર આપવાને મારી પાસે પૂરતા શબ્દોનું નથી. અમારાં અંતઃકરણ આનંદથી અને બચથી ઉમરાતાં હતાં ‘આખરે આપણે એ બયાનક છતાં અતામ દોહતથી બરેલી ખાણોની પાસે આવી પહોંચ્યા ખરા! જે સ્થાને પહોંચવાના પ્રયત્નમાં પેલો પોરટુગીઝ વીર ત્રણસો વરસ પહેલાં મરણ પામ્યો અને ખીજા કેટલાયના ભોગ અપાઇ ગયા તેની નજીક આવી પહોંચ્યા—હવે આપણે આપણો ઉદ્દેશ પાર પાડીને એમાંથી જીવતા પાછા ફરીશું કે કેમ?’ એવી આશંકા અમારા હૃદયમાં થતી હતી. મારી છાતીમાં તો ધનકારા વધતા જતા હતા અને મારા સાથીઓની પણ કંઈક અંશે એજ દશા હતી.

ગંગોલાને હવે અમે એક લાકડાના ખાંધેલા પાંજરામાં પૂરીને સાથે લીધી હતી. ત્રણ ગુલામો એ પાંજરું ઉંચકીને ચાલતા હતા અને ગંગોલા તેમાંથી ડાકીયાં કરી કરીને અમને કંઈ કંઈ ગાળો ને શાપ દેતી હતી. ઉત્સાહમાં કહો કે ઉત્સુકતામાં અમે એટલા બધા ઝપાટાભેર ચાલતા હતા કે ગંગોલાનું પાંજરું અમારાથી છેડું પડી પાછળ રહી જતું હતું.

તેથી એ ડાકણ ધાંટો પાડીને બોલી—“અરે, એ લાકડાનું, એમ લખલખ કરીને આમળ થું દોડો છો? અબોલદાદાની દુદોહત ભેવી છે? તે ભેવી ટાંછ સહેલી નથી. સહેલી નથી. એ તો જન આપવો પડશે. લોભીયા પરદેશીઓ, બહુ ઉતાવળા મા થાઓ, નહિ તો રસ્તો ચૂકી બૂલા પડશો....”

તે છતાં અમે તો ચાલ્યા ક્યું. ને લગભગ મધ્યાહ્ન વખતે એક વિશાળ ઉંડા ખાડા નજીક આવી પહોંચ્યા. એ ખાડો અમારી અને શિખરની વચ્ચે હતો. તેનો ઘેરાવો અઘો માઈલ જેટલો હતો. ઉંડાઈ ત્રણસો કે તેથીયે વધારે ફુટ હતી. એ ખાડાની બાજુઓ ઢાળ પડતી હતી, ને એક તરફથી ઉતરવાનો રસ્તો હતો.

બનુચાચા તે જોઇ બોલ્યા—“કહો ડાકટર સાહેબ, આ શું છે ?”

“સાળું કાંઈ સમજાતું નથી.” મેં જવાબ દીધો— “આવડો મોટો આડો જ્ઞાનો હશે? ને કાણે બનાવ્યો હશે ?”

“ત્યારે તમે કીંબરલીની હીરાની ખાણો જોઇ નથી લાગતી.” બનુચાચા બોલ્યા—“અહીં આફ્રિકામાં તો હીરાની ખાણોમાં આવા ખાડા બહુયે હોય છે. પંદરેક વરસ પર હું એક ડચ સાહેબ સાથે તે જોવા ગયેલો, ત્યારે ત્યાં આવુંજ હતું. ને આ પેલા ઢગલા પડ્યા છે તેવા પથરાના અચીયા ઉપર પડેલા હતા.”

એમ કહી બનુચાચા રસ્તાની એક ખાણુ પર પડેલા ઢગલામાંથી એક નાનો પત્થર ઉંચકી લાવ્યા ને મને હાથમાં આપીને બોલ્યા— “બસ, આજ. આવોજ પત્થર.”

અહીં આવીને અમે પળવાર થોભ્યા. અમારી પાછળ આવતા ગુલામો અમારી સાથે થઇ ગયા. તેમની પાસેથી પ્રતાપરાયે પોતાનાં અમૂલ્ય દોપીસ્તાઓનું પોટલું લીધું. તે છોડ્યું ને નકશો કાઢ્યો. એક જગા પર આંગળી મૂકી મને બતાવીને હરખથી બોલ્યા—“જૂઓ, બહાદુરબાઈ—આ રહ્યું—આ રહ્યું—આ ખાડાનું નિશાન. ને અહીંથી આ રસ્તાના બે ફાંટા પડે છે તેની ત્રણ આ નકશામાં ચોક્કસ નિશાનીઓ છે.”

ખરેખર આ વિશાળ કુવા આગળથી સોલોમન અથવા શાલી-વાહનના રસ્તાના બે ફાંટા પડતા હતા. એ ગંગવર ઉંડી વાવસમા ખાડાની આસપાસ ચઢને સાગી ખાણુએ એ રસ્તા ભેગા થતા હતા. ને તે જગાએ ત્રણ નાનાં કાળાં ટપકાંઓ જેવું કાંઈક દેખાતું હતું.

તે બતાવીને મેં પ્રતાપરાયને પૂછ્યું—“પેલું શું દેખાય છે ?”

“એ તો ત્રણ વિશાળ મૂર્તિઓ છે.”

“મૂર્તિઓ ?” મેં ચકિત થઇને પૂછ્યું—“અરે અહિંથી તો જાણે ત્રણ સાંભેલા ગોઠવી મુક્યાં હોય તેવી ટપકાંઓ દેખાય છે.”

“હા. અહીંથી તો તેવુંજ દેખાય છે. પણ આ નકશામાં તો બતાવે છે કે એ ત્રણે સો સો ડુટ લાંબી પથરની અખંડ મૂર્તિઓ છે. જે હશે તે હમણાંજ આપણે ત્યાં પહોંચીશું એટલે માલમ પડશે.”

પ્રકરણ પર મું

પાષાણી સાંબેલા

એ હીરાખાણની બાબતો એક માર્ગ પકડીને અમે આગળ ચાલવા માંડ્યું. જેમ જેમ આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ અમારી આત્રી થતી ગઇ કે આજથી હજારો વરસ પર આ વિશાળ રસ્તો બાંધવાને કેટલી મુશીબત પડી હશે—કેટલાં કાબેલ ભેજાંઓ કામે લાગ્યાં હશે. મોટી મોટી પાંચસો પાંચસો બંગાળી મણુની શિલાઓ—અરે, ધર ધર જેવડી રાક્ષસી ગદાઓ કેટલેક ઠેકાણે લાવીને ગોઠવી હતી. માર્ગમાં આવતાં નાળાંઓ પૂરવાને કેટલેક સ્થળે અખંડ પથરાથી પુલ બાંધ્યા હતા. કેટલેક સ્થળે બાબુની જમીન હીરા ખાણના ખાડામાં ધસી ન આવે તે માટે મોટા પથરાઓ ગોઠવ્યા હતા વરાળ, તેલ કે વિજળિક પાવર વગરના એ જમાનામાં આ બધું કેવી રીતે થયું હશે તે વિષે આશ્ચર્ય પામતા અમે આગળ ચાલ્યા.

કેટલેક સમયે અમે તે દૂરથી સાંભેલા સમી દેખાતી મૂર્તિઓ પાસે આવી પહોંચ્યા. અહા, કેવી ગંભીર મૂર્તિઓ ! ત્રણ અખંડ શિલાઓમાંથી તે કાતરી કાઢેલી હતી. તેનાં નાક હાથ પગ આજે હજારો વરસના તડકા તાપને પરિણામે કેટલેક સ્થળેથી ખંડિત થયા હતા. છતાંયે તે જમાનાના અદ્ભુત કારીગરોની કળાની સાક્ષી પૂરતાં હતાં.

ત્રણમાંની એક—વચલી—મૂર્તિ સ્ત્રીની હતી. અને આજુબાજુની બે પુરૂષોની હતી. ત્રણે બીજકુલ નર. છતાં હજારો વરસ પર પહેરવામાં આવતાં હાગીનાઓની આકૃતિઓ એ મૂર્તિઓના દેહ પર કાતરેલી હતી. સ્ત્રીના દેહ પર કંઠે મણકાની માળા, હાથમાં કંકણ જેવું તથા કટી પર મેખલા, નાકમાં બે નરકેરાની વચ્ચે પહેરેલી આખા મુખને પરિવેષિત કરી લેતી મોટી વાળા. અને છાતી પર બંને સ્તનની આસપાસ કુંડાળાં કરતી એક મણિકચુકી જેવું હતું. જે દિવસે માણસને કપાસ વાવીને રૂ ઉગાડતાં નહોતું આવડતું ત્યારે પણ તે પોતાને મળે તેવાં જંગલી કે ખનીજ સાધનોથી પોતાના અંગને વિભૂષિત કરતો હતો એવી આ પરથી ખાતરી થતી હતી.

જ્ઞાત એકાંત નિર્જન પહાડો પર બેઠેલા આ સાંભેલા સમી મૂર્તિઓને કાલાર હોકો અખોલ દાદાના નામે ઓળખતા. એવી જખર-હસ્ત ને વજનમાં હજારો મણ થાય એવડી સળંગ પત્થરની મૂર્તિઓ કાણે ખનાવી હશે, એ કારીગરો કેવા કુશળ હશે તે વિષે અનેકવિધ કલ્પનાઓ અને અર્થાઓ કરતા અમે આગળ ચાલ્યા. આગળ ચાલતાં પહેલાં ઇન્કુઝે આ મૂર્તિઓ પ્રત્યે જોઇને બહુજ ભાવપૂર્વક નમન કર્યું. પોતે જાણે કેવુંક અશક્ય ને જોખમભરેલું કામ કરતો હોયને તેવી ભાવના એ વખતે એના મ્હોં પર હતી. એણે નમન કર્યું પરંતુ અમે કર્યું ન કર્યું તે જોઇને એને નવાઇ લાગી. પણ એ કાંઇ બોલ્યો નહિ.

થોડીવાર અમે જે એક જગાએ આવી પહોંચ્યા, ત્યાં બે ખડકોની

વચ્ચે એ દરવાજા જેવું બની રહ્યું હતું. તે બતાવીને ઇન્કુકે કહ્યું—
“આ મોતનો દરવાજો કહેવાય છે. ગંગોલા અમને ઘણીવાર મોતના દરવાજા વિષે વાત કરતી હતી. તે આ આગે. શું આપ તેમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છો છો?”

“હા.....”

“હમણાં ને હમણાં? કે પછી? ભોજન વગેરે કરીને?” એમ પૂછીને તેણે ગંગોલા ડોશીના પ્રથે જોયું. તે ડાકણનું પાંજરું હવે અમારી સાથેસાથ જ ચાલ્યા કરતું હતું.

ઇન્કુકના સવાજ પરથી એને આ મોતના દરવાજામાં આવવાની જરાય મરજી નથી, બહુજ બહીક લાગે છે એવું સ્પષ્ટ માલમ પડતું હતું. એના ઉત્સુકતાપૂર્ણ પ્રશ્નના જવાબમાં તે ડોશી બેલી—

“હમણાંજ આવવું હોય તો ચાલો. હમણાં જે મોતના દરવાજામાં આવશે તેને હું લઇ જઇશ. પછી નહિ. જેની માએ શેર સંઠ ખાધી હોય તે આવે મારી સાથે. તેનેજ હું રસ્તો બતાવીશ. બીજા બાવલાઓનું મારે કામ નથી. કેમ બહાદુર પરદેશીઓ! તમારો શો વિચાર છે?”

અમારા તરફથી પ્રતાપરાયે તરતજ જવાબ આપ્યો—“અમે અત્યારેજ એ દરવાજામાં પ્રવેશ કરવા માંગીએ છીએ. અમે કોઇથી કરતા નથી.”

“જાન્ય. જાન્ય! તમારી માએ સંઠ ખાધી છે, સંઠ. ઠીક ત્યારે, તમે તમારાં કાળજાં કઠુણ કરજો, જે કાંઇ જોવાનું છે તે તમારી છાતી ફાડી નાંખશે. કેમરે અધ્યા, ઇન્કુક તુંએ આવવાનો કે?”

ઇન્કુક કાંઇ બોલી શક્યો નહિ. તે ગમરાયો. અંદર આવવાની એનામાં હિંમત ન હતી. પણ ન આવે તો અમને ખોટું લાગે એવો એને ભય હતો. પણ પ્રતાપરાયે એને ગુંચવણમાથી ઉગારી લીધો.

“તમે નહિ આવશો તો ચાલશે. આટલે સુધી તમે અમારો

સાથ કાઢે છે તે બહુ છે.”

તે બોલ્યો—“હું આપને માટે અહીં જ થોભીશ. આપ મારે પાછા ફરશો?”

“તે કાંઈ કહી શકાય નહિ.”

મગોલા બોલી—“તે કાંઈ કહી શકાય નહિ. એ તો મોતની ખીણ છે મોતની. એમાં જનાર ભાગ્યેજ પાછું ફરે છે, મારા સિવાય ખીણું કાઢ પાછું ફરું નથી. છતાં આ લાભચુ પરદેશીઓને હોંસ છે...તો હું કહું છું કે આવી જાઓ બચ્ચાણ. ને તારે સ્વાદ આખવો હોય તો તુંથે ચાલ. અને નહિ આવવું હોય તો નિરાંતે પાચસો બનીને ઘેર જા. આ લોકોની વાટ જોતો નહિ. સમજ્યો?”

એમ બોલીને એ ડાકણ વળી પાછી ઇન્દુડાના તરફ જોઈને કાંઈ કાંઈ આળા કરવા લાગી. પ્રતાપરાયે તેના તરફ ડોળા કાઢીને તેને ધમકાવી. ને પછી ઇન્દુડાની પાસે જઈને કાણુ જાણુ શી વાત કરી. વાત સાંભળીને ઇન્દુડા હસ્યો. ને બોલ્યો—“વાર, ત્યારે, હું એમજ કરીશ.”

પ્રકરણ ૫૩ મું.

કુદરતની નાટકશાળા

પછી અમે તે મોતના દરવાજામાં પ્રવેશ કર્યો. થોડેક દૂર ગયા એટલે તો એ ખીણ જેવા માર્ગની દિવાલો બહુજ પાસે પાસે આવી ગઇ. એ દિવાલો બહુજ ઉભી અને ઉંચી હતી. પાંચેક મિનિટ આગળ ચાલ્યા એટલે તો એ જાણા માંડમાંડ સાથે ચાલી શકે એટલો સાંકડો રસ્તો આવ્યો. ઉંચે નજર કરી તો આકાશનો માત્ર થોડોજ ભાગ એક ચીરા સરખો દેખાતો હતો. પાછળ જોયું તો માત્ર પહાડ અને પથરોજ દેખાય. જે રસ્તે અમે આવ્યા તે વાંકોચૂકો હતો. એટલે લાંબે સુધી નજર પહોંચતી ન હતી. વળી વચમાં વચમાં બાજુ પરની દિવાલોમાં ઝાડવાં ઉગ્યાં હતાં ને કેટલાક ઝાડમાંથી વડની પેઠે રેસાઓ નીચે ભટકતા હતા. આથી પશુ અમારા માથા પરનો રસ્તો છવાયેલો હતો.

વળી થોડે દૂર ગયા ત્યારે તો માથા ઉપર એટલી બધી ઝાડી આવી કે તેને લાંબે માર્ગ પર ઘણુંજ અંધાર પડવા લાગ્યું. આ નિર્જન અવાગરા રસ્તા પર રોજ કાંઈ કોઈ ઝંડુ ફેરવતું ન હતું. એટલે નાના મોટાં ઢેહાંઓ અને અણીયાળા પથરાઓ જ્યાં ત્યાં પડેલા હતા, તેથી ચાલવું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડતું હતું.

અમારી આગળ બનુચાચા ચાલતા હતા તે અચાનક અટકીને ઉભા રહ્યા. મેં પૂછ્યું—“કેમ?”

તે કહે—“હવે આમળ જવાય તેમ નથી.”

“કેમ શું થયું?”

“મને કાંઈક કરડયું. જૂઓને ગાલે ચમ ચમ થાય છે. અહીં તો કાંઈ જીવડાં ઉડે છે જીવડાં...”

“શું છે? મધમાખ?”

એ જવાબ આપે એટલામાંજ એક જીવડું મારા ગામ પર ખેડું

ને ચટકો મારી ઉડી ગયું. તે શું હતું તે જોવાનો પણ વખત મળ્યો નહિ. વખત મળતે તોયે અંધારાને લાંબે કદાચ હું જોઈ શકતે નહિ. તેથી મેં પ્રતાપરાયને કહ્યું—“ડાકટરસાહેબ, સમાજીને ચાલજો. અહિં તો બહુ જીવડાં ચટકી જાય છે.”

એટલે પેલી ડાકણ બોલી—“અરે, એમ જીવડાંથી શું ડરી જાઓ છો? મોતની ખાણમાં આવીને! એટલું બધું ખાયલાપણું કેમ સંધરી રાખો છો? એ તો માખી છે માખી. જંગલી માખી. એ તો તમને ચુંબન કરવા આવે છે.....”

“વારૂ વારૂ.” પ્રતાપરાયે તેને ધમકાવીને કહ્યું—“ચાલ, તું સૌથી આગળ ચાલ.”

એમ કહીને અમે તેને આગળ કરી. જરા આગળ ચાલ્યાં એટલે ખડકની દીવાલમાં એક ઝાડવું આવ્યું. તેની એક ડાળીને એ ડોશીએ પકડી. ને એકજ ઝટકો મારીને તોડી નાંખી. લગભગ સો વરસની અને હાડપીંજર સમા શરીરવાળી એ ડોશીના શરીરમાં આટલું બધું બળ કયે ખુણે ભરાય બેઠું હશે તે સમજાય તેમ નહતું.

એ ડાળીની લાકડી બનાવી ઠ્યુક ઠ્યુક ઠોકતી ઠોકતી તે આગળ ચાલી. અમે તેની પાછળ ધીમે ધીમે હીંડ્યા જતા હતા.

માથા પર અંધારું વધતું જતું હતું. આગળ જતાં તો એવી જગા આવી કે રસ્તો સૂએજ નહિ. આંખે અંધારાં વળે. બેઉ તરફના ખડક ઉપર બેઉ હાથ અડાડી અમે ફેફાળતા ફેફાળતા આગળ ચાલ્યા. પેલી ડોશી તો અમારી આગળ ધપ્યે જતી હતી અને “ચાલોરે, અલ્યાઓ દોડો રે દોડો...ખાણની દોલત ઉડી જાય છે. એમ કીડીને વેગે શું ચાલો છો? ઉપાડો પગલાં... જ નહિ દોડો તે ખાયલો...” એમ કાંઈ કાંઈ બોલ્યા ને બબડ્યા કરતી હતી.

પણ અમારાથી દોડી શકાય તેમ હતુંજ નહિ. કારણ કે ઉચી નીચી ભીનમાં પડેલાં નાના મોટા અણ્યાળા પથરાઓ વખતોવખત

પગમાં વાગી બેસતા હતા. કોઇક વાર તો ઠોકર એવી સળજડ વાગી બેસતી હતી કે જાણે તમ્મરજી આવી જાય.

એવી દશામાં ચાલતા, ખોડંગતા, કુદતા અમે પાંચેક મિનિટ પછી એક યુદ્ધાના મ્હોં આગળ પહોંચ્યા. તે મ્હોં એકી વખતે એકજ માણસ પેસી શકે એવડું મોટું હતું. ગજોલા ડોશી તો તેમાં ગપ કરતી કે પેસી ગઇ. મારી આગળ બનુચાચા ચાલતા હતા. તે અચકીને ઉભા રહ્યા. એટલે તે ડાકણ બોલી—

“અરે, કેમ અટક્યા કેમ ? આવો આવો. અહીં તો મઝાની ગમ્મત જોવાની છે. એમ ગભરાઓ છ શું ? ખામલાની પેટે. અહીં ખીવાતું કાંઇ નથી....”

“મેં બનુચાચાને ઠાંસો માર્યો. કહ્યું—“ચાલો ચાલો આગળ ચાચા. અમે તમારી સાથે છીએ. દરિયા તરીને ખાખોચિયામાં ડૂબવાની શી જરૂર છે ?”

પ્રતાપરાય બોલ્યા—“તમારાથી પહેલ ન થતી હોય તો ખસી જાઓ. મને આગળ જવા દો. હું પહેલો પ્રવેશ કરું છું, એ યુદ્ધામાં.”

આખરે અમે ત્રણે અંદર પેદા. એ મુખદાર પ્યાર ચૌદ ફુટ લાંબું હતું. તે પૂરું થયું એટલે ચાર મોટાં મોટાં પગથીયાં આવ્યાં. પગથીયાં ઉતર્યાં એટલે અમે એક એવી જગામાં આવી પહોંચ્યાં જેનું વર્ણન કરવું એ મુશ્કેલ થઇ પડે. વિશાળતા અને બળ્યતા દર્શાવનાર અધારે સ્વપ્ન વાપરી નાંખીએ તોએ એ ગંજલર હોલનો યથાસ્થિત ખ્યાલ આપી શકાય નહિ. પ્રિયવાંચકા—એકસો પચાસ વાર લાંબા અને આશરે એસી પંચાસી વાર પહોળા એક વિશાળ ઓરડાની કલ્પના કરી લો અને પછી મેં જે ખંડ જોયો તેનો કંઈક ખ્યાલ તમને આવશે. જેમણે વિલાયતનો વેસ્ટ મીન્ટર એખી જોયો હશે કે એવાજ કોઇ ખીજ બળ્ય હોલનો ખ્યાલ હશે તેજ આ કુદરતી રચનાના બળ્ય આમારની આંખી આંખી કરી શકશે.

એ હોલમાં બેઠ તરફની દિવાલોથી દરેક વારને અંતરે એક સરખી હાર થાંભલાઓની હતી. તે થાંભલા કેવા? ઝોઝામાં ઝોઝા દસ ફુટ જેટલો તો તેનો ઘેરાવો હતો; ને ઉંચાઇ પચાસ વાર! અધધધ! પચાસ વાર ઉંચે આપણાં માથા પર પથરની અણસરખી છત આવી રહેલી હોય ત્યારે આપણા હૃદયમાં ભય જોખમની કેવી લાગણી થાય તેની માત્ર કલ્પનાજ થઇ શકે. એ છતની અંદર દરેક બખ્ખે થાંભલાની વચ્ચેના માળામાં ઉપર આકાશ દેખાય એવાં બાકારાં પાડેલાં હતાં.

મનુષ્યની કલ્પનાસૃષ્ટિમાં ભાગ્યેજ સમાઇ શકે એવડા એ ગંગા-વર હોલમાં પ્રવેશદ્વારની સામે એક મોટું ટેબલ હતું. એ ટેબલ કાંઇ લાકડાનું ન હતું. પણ કુદરતની અખંડ શિલાનુંજ રચાયેલું હતું. એની લંબાઈ પહોળાઈ જોતાં એને ટેબલ કહેવાને બદલે એક મોટું સ્ટેઈજ કહીએ તેજ વધારે યોગ્ય લેખાશે, કારણ કે તેની લંબાઇ ૨૫ વાર અને પહોળાઈ આશરે સત્તર વાર હતી. એ સ્ટેઈજની બેઠ તરફની કોરાણે કોરાણે પથરની ખુરશીઓ અગર બાંકડા હોય તેવી રચના હતી. ને એ બાંકડા પર કંઈકે મનુષ્યાકૃતિ સમા ને કંઈકે પૂતળાં સમા એવા સ્વેત આકારો દેખાતા હતા. આ સ્ટેઈજ અને આસનો ને એ પૂતળા સમા આકારો મનુષ્યરચિત હશે કે કુદરતની કળા વડે આપો-આપ રચાઈ ગયાં હશે તે કાંઈ સમજાવું ન હતું.

આ ભવ્ય સ્થાનમાં એ વેળા એવું તો વાતાવરણ છવાઈ ગયેલું હતું કે ગમે તેટલા શબ્દો વાપરવા છતાં એનો ખ્યાલ ન આપી શકાય. શાંતિનું તો અહીં સામાન્ય હતું. એવી ઘેર શાંતિ કે સામાન્ય મનુષ્યને તો પ્હીકજ લાગે. એ શાંતિનો ભંગ કરતાં ખરેખર હૈયું ધબકતું હતું. ને જરાક પણ બોલીએ તોયે—ગમે તેવા ધીમે સાદે બોલીએ તોયે એ સ્થાનની વિશાળતાને લીધે એવડો મોટો પડથો પડતો હતો કે ધણી વાર વાત કરતાંયે મુઝવણ થતી હતી. આવડા મોટા

હોલમાં પડ્યો કેવો જબરો પડે તેની તો કલ્પનાજ માત્ર થઈ શકે. અમે જેમ અને તેમ ધીમે સાદે વાતો કરવા લાગ્યા. વાતો કર્યા વગર ચાલે તેમ ન હતું. વાતચિતથી અમને એક બીજાને હું રહેતી હતી. જો કે થોડાક શબ્દો ભોલતાંએ આખા હોલ માં સમુદ્ર ધ્રુવવતો હોય એવો અવાજ થઈ રહેતો હતો. છતાં અમારી ભોમિયણુ ગંગોલા ડાકણુ તો ખેપરવાહપણુ—કોઈ પણ જાતના સંકેત વગર મોટા મોટા ખાંટા પાડીને એના વિચિત્ર વ્યવક્રાટ ચાલુ રાખી રહી હતી. ને પોતાની લાકડી ઠ્યુક ઠ્યુક ઠોકતી આગળ ચાલતી હતી.

* + * *

ધીમે ધીમે તે અમને આગળ દોરવતી ચાલી. આસપાસ જોતા, નિરીક્ષણ કરતા હાથ લંબાવી ફેંકાળતા ને ખીંચતા ખીંચતા અમે આગળ ચાલ્યા.

જ્યારે અમે તે મોટા રોજની પાસે પહોંચ્યા ત્યારે એની ફેરાઓ ઉપર એકવાયલાં પૂતળાંઓ જોઈને અમે ચોંકી જ ગયા. કારણ કે દરેક દેખાતાં પૂતળાંઓ ખરેખરી રીતે તો મૂંઝેલાં માણસોનાં હાડપિંજર હતાં. ને તેના ઉપર પાણી ઠરીને બરફ જેવું બની થરના થર વ્યાઝ્યા હોય તેવું દેખાતું હતું. પાસે આવ્યા એટલે એ પૂતળાંઓની વિકરાળતા બરાબર રખજા કેમે દેખાવા લાગી.

અમે હાડપિંજરને ગણ્યા—એક, બે, ત્રણ, ચાર એક કોરણ પર લેર નંબર થયો. તે બીજી તરફ પંદર. વચ્ચે બરાબર સામે એક મોટું હાડપિંજર જાણે પ્રમુખ તરીકેતી ખુરશી પર બેઠું હતું. તે સામાન્ય મુઠ્ઠાના દેહ કરતાં ધણું જ મોટું હતું. તે પરથી તે પથરનું કોરી કોરું કે સ્વેદીજ ફાઈ રીતે બનાવેલું હોય એમ લાગતું હતું.

એને જાતાવીને ડાકણુ ગંગોલા બોલી—“જેયુ”? ઓ ખરદેશીએ, આ અમારા મોતના દેવ! એના એક હાથમાં તલવાર ને બીજા હાથમાં ડાકું છે....ને આ હારખાં બેઠા છે તે કાલાઈ દેશના જુના

રાજાઓ છે. સમજ્યા? હા હા! કેવા રૂપાળા દેખાય છે!” એમ બોલીને તે ખડખડ હસી.

પછી પાછી બોલી—“ઠરેક રાજા મરે એટલે લોક તેને પેલા મોતના દરવાજા સુધી મૂકી જાય પછી ત્યાંથી એને અહીં લાવીને આ સિંહાસન પર ગોઠવેા એ માફ કામ. કેટલાયે વરસો થયાં મેં એ કામ કર્યું છે. કંઈક રાજાના મુઠાંને મેં અહીં લાવીને ગોઠવ્યા છે. મુઠાં પરથી મારે ચામડાં ઉતારીને ચોકખું કરવું પડે. પણ મારી તે મહેનત ફાગટ જતી નથી. એના શરીરનું માંસ મને ધણા વખત સુધી ચાલે છે....હા હા. રાજાના શરીરનું માંસ કેવું મીઠું! શું બન-ક્યા? મુઠાંનું? હા મુઠાંનું માંસ. મરેલું માંસ. એ તો મને બહુજ બાવે. ને એ ઠરેલું લોહી તો! હું ચાટી ચાટીને ધરાતી નથી. પણ છટ તેમાં તમને શું? આ તો જ છે તે કશું—”

“વારુ પછી?” કંઈક જાણવાની હત્યકતાથી મેં પૂછ્યું.

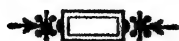
“પછી એ મુઠાંના કાડપિંજરને હું એક જાતના રસનો લેપ ચઢાવું છું. એ તો ઝાડનો રસ છે. મારા સિવાય કોણ તેને ઝોળખતું નથી. એ રસનો લેપ કર્યાથી હાડકું સળતું નથી. ને વરસોના વરસ સુધી જેવું ને તેવું રહે છે. ને પછી હું તેને લાવીને આ પથરા પર ગોઠવું છું. પેલો ટવાલા ને એનો દીકરો સાકા. ને આ અબોપા પણ મરશે ત્યારે એને મારે અહીં લાવીને ગોઠવેા પડશે.....”

“તે ત્યાં સુધી તું જીવ્યાજ કરવાની?” મારી પાછળથી બનુ-આજ્ઞા બખડ્યા.

તે સાંભળીને ડાકણ તડુકી ઉઠી—“હેંએંએંએં! શું બોલ્યા? હું જીવવાની? જીવવાની નહિ તો શું મરી જવાની? અરે—તમને કાંઈ અકલ છે ખરી કે? મેં તો આ રાજાઓની કેટલીયે પેઢી જોઈ નાંખી છે. ને હવે ખીજ કેટલીયે જોઈશ. મને મરવાનું કેવું? મોતને તો મેં મારી બગલમાં ઢાળી રાખ્યું છે, મારી બગલમાં જોયું? ફટફટ

ફટ ફટ.....”

એમ બોલતી તે ડોસી એક હાથ બગલમાં નાંખીને કાખથી બોલાવવા લાગી. તેનો પટપટ અવાજ આખી ગુફામાં ધોર સાદે મંછ રહ્યો.

મકરણ પ૪ મુ.

પારસનો હરવાળો

એ ડાકણના આનંદનો કિલકિલાટ અને એની બગલનો પટપટારો શાંત પડી ગયો, એટલે મેં તેને પૂછ્યું—“અમે આ ટેબલ પર ચઢીને આ હાડપિંજરો તપાસી જોઈએ તો એમાં કાંઈ હરકત ખરી કે?”

તે બોલી—“હરકત ? ના...હરકત શી ? પણ એના કરતાં તમારે જાતેજ અહીં ગેઠવાવું હોય તોયે મને વાંધો નથી. મોત આવે ત્યારે તો જાણે ગમે તેને જોઈવી શકાય પણ વગર મોતે પણ કોઈને કામ પાડવો હોય તો તે મને આવડે છે. કેમ છે, તમારી મરજી ?”

એ ડોસી એટલી બધી નીડરપણે બોલતી હતી કે સામાન્ય માણસને આશ્ચર્ય લાગ્યા વગર ન રહે. ખીજ કોઈ જગાએ હોત તો કદાચ હું એને આવું બોલવા માટે બે ચાર તમાચા ચોંડો કાઢતે. પણ અહીં તો અમારે એની ગરજ હતી. એની મારફતે અમારે ઘણી ઘણી વિગતો

જાણવાની હતી. અમારી ભોમિયણુ તરીકે એ સાથે આવી ન હોત તો આટલે સુધી આ ગુફામાં આવતાં અમને કેટલોયે વિલંબ થયો હોત, કેટલીયે મુશ્કેલી પડી હોત, કંઈક આડે માર્ગે ચઢી ગયા હોત. અને હજુયે કાંઈ અમે અમારા લક્ષ્યબિન્દુની પાસે આવી પહોંચ્યા ન હતા. એટલે અમને એ ડોસીની બહુજ ગરજ હતી. ને તે એ સારી પેઠે જાણતી હતી.

હાડપિંજરો તપાસવાનો વિચાર માંડી વાળીને અમે એ ડોસીની પાછળ પાછળ ચાલતા તે સ્ટેષન સરખી વિશાળ શિલાના પાછલા ભાગમાં ગયા. ત્યાં એ પ્રમુખ તરીકે બેઠેલા હાડપિંજરના આસન નીચે ત્રણેક ઘુટ જગામાં એક મોટું બાકરું મલમ પડ્યું. માણસ વાંકો વળીને માંડમાંડ તેમાં પેસી શકે એવડી તેની ઉંચાઈ હતી. અમે જરા પાસે જઈ તેમાં નજર કરી, તો સાવ અંધારું. કશુંજ સૂઝે નહિ. એ બાકરામાં ભોંયરું હશે ? કે ટાંકું હશે કે પાતળામાં ઉતરવાનો કોઈ માર્ગ હશે ? કે હીરાની ખાણ હશે કે શું હશે તેની ચર્ચા ને વિમાસણ કરતા અમે ખંચાછને ઉભા રહ્યા. એટલે તે ડાકણ બોલી—

“કેમ, ખંચાઈ કેમ ગયા ? આ તો હીરાની ખાણ—જીવતી ખાણ છે. એમાં લાખો ચળકતા પથરા છે—જેને તમે લોકો કાણું પાડીને દોરા બાંધીને ગળામાં લટકાવો છો તે—તેજ તમારે જોઈએ છે ને ? તેનેજ આતર તમે ઠેક હિંદુસ્થાનથી અહીં આવ્યા છો ને ? તેજ હીંદુધિરાની ખાણ છે. હવે કાંઈ આવીને અચકાઓ છો કેમ ? ચાલો અંદર પેસો...એક પછી એક. કેમ, ખીંધા કે શું ? ફટ ફટ ખાણલા... ખાણલા છો....”

તે વધારે બોલવા જતી હતી એટલામાં પ્રતાપરાયે તેના તરફ ડોળા કાઢી ચૂપ રહેવા જણાવ્યું. એટલે તે બોલતી બંધ થઈ; અને અમારી પાસેથી છૂટી પડી. પેલા સ્ટેશનના આગલા ભાગમાં જઈને પગથીયાં ચઢી તે ઉપર ગઈ. કોરણો ઉપર બેઠેલી વિકરાળ મૂર્તિઓની

પાસે જઈને તેના પર હાથ મૂકી પંખાળવા લાગી.

દરબાન પ્રતાપરાયે અને કહ્યું—“કેમ બહાદુરજી, શું વિચાર છે ? જેને ખાતર આપણે હજારો માઇલની કપરી મુસાફરી કરી, અનેક સંકટો વેડીને, જીવભેદી રણપ્રદેશ પસાર કરીને આટલે સુધી આવી પહોંચ્યા છીએ તે આપણા ઉદ્દેશની સફળતાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. આપણે આ પ્રવેશદ્વારમાં જઈએ ને જીવતા પાછા આવીએ એટલે બસ...તમે શું ધારો છો ?”

મેં કહ્યું—“આટલે સુધી તો આપણે જીવતા અને સુરક્ષિત રહ્યા આવી છીએ. જે મહાન ઉદ્દેશને ફલિભૂત કરવાને ખાતર આપણે પ્રવાસે નીકળ્યા હતા—નીકળ્યા છીએ તે પરિપૂર્ણ થવાની અણી પર આવ્યો છે એવી જે તમારી ખાત્રી થતી હોય—તો માર્ગમાં આપણે જે જે મુશ્કેલીઓ વેડી અને આફતો સહન કરી તે બધું તો ગોણું પની જાય છે—એવું બધું રહેજે વિચારી શકી શકાય છે. પરંતુ ડાકટર સાહેબ, મને તો લાગે છે કે આ ગંજાઈ બહુ જ ભેડી અને જોખમભરેલું હોયું જોઈએ. અંદર ડાકીયું કરીને જોતાં અને તાણી તાણીને નજર દોડાવતાં પણ કશોજ તાગ દેખાતો નથી. એ માર્ગ ક્યાં જતો હશે, કેટલો લાંબો હશે તે કશુંજ સમજાતું નથી. પ્રકાશની આછી છાયા પણ એમાં નજરે પડતી નથી. માત્ર ઉઠ્ઠી ઉઠ્ઠી અને વિચિત્ર ગંધવાળી હવા એમાંથી સુસવાટો મારતી બહાર આવે છે. જાણે કોઈ ભોંયરામાં સડતું સરણુ કે બટાટા બદાયાથી ઉભાણુ મારતા હોયને ! એવા અજ્ઞાત બયાનક ભોંયરામાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં ખુબ વિચાર કરવો જોઈએ.”

“ખરી વાત છે. ને તેથીજ હું તમને પૂછી રહ્યો છું. આ અંધારીયા ને અજાણ્યા ભોંયરામાં પ્રવેશ કરવો એ જોખમભરેલું છે ખરું. પરંતુ એ મુદ્દાની વાતને બીધે મને હિંમત આવે છે. એક તો એ કે અત્યાર સુધીનો આપણો બધો માર્ગ મારી પાસેનાં પુસ્તકોમાં

લખ્યા પ્રમાણે અને નકશાઓમાં ચીતરેલો છે તે પ્રમાણે તેજ અંશે પડ્યો છે. રેતીનું રણ, કાબર દેશ, કોમોરકુના પહાડો, સાલીવાનનો માર્ગ, સાંબેલા સમી મૂર્તિઓ, ખૂટી પડેલી હીરા ખાણનો ખાડો ને મોતનો દરવાજો એ બધાં વિષે પ્રથમથી જ મેં તમને વાત કરી હતી ને ?”

“હાજી, તેની હું ના કહી શકતો નથી. અત્યાર સુધી તો બહાંડના બેઠવાળા પુસ્તકે આપણને અજબ મહદ આપેલી છે. ને મને તો નવાઈ લાગે છે કે ચીન દેશમાં પહાડની શાંત એકાંત ગુફામાં બરાબ બેઠેલા અને ત્યાંજ આખી જીંદગી વીતાડતા બાવાઓએ આ બધી બારીક વાતો ને વિગતો કેવી રીતે જાણી ને લખી કરે ?.....”

“તે વિચારું કરવાનો અત્યારે વખત નથી.” પ્રતાપરાય વચમાં બોલ્યા.

“એટલે આપના નકશા પર આધાર રાખીને અમુક અંશે હિંમત અને સાહસ ખેડી શકાય. પણ બીજો મુદ્દો આપ શો બતાવો છો ?”

“એજ કે આ બાકારામાંથી સુસત્રાટાબેર પવન બહાર આવે છે તે પરથી આ બોંયરાની અંદર બીજું એક અગર વધારે દાર હોવાંજ જોઈએ.”

“હા. એ વાત કહી તે ખરી. કુદરતના કાયદા મુજબ ને વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંત મુજબ એ તો સમજી શકાય તેવું છે. પરંતુ આમાંથી વિચિત્ર અસલ વાસ મારે છે તેનું શું ?”

“એમાં તો મને કશુંજ નવાઈ નથી લાગતી.” પ્રતાપરાય તુરતજ બોલ્યા—“પૃથ્વીના પેટામાં આપણે કદિ જોઈ કે સાંભળી ન હોય એવી કંઈ કંઈ ચીજો રહે છે. બહુમો રસાયણી ચીજો એવી હોય છે કે જેની વાસ માત્રથી માણસ મૂર્છા પામે. તેવી કેટલીક અમૂલ્ય ચીજો તો પૃથ્વીના પેટામાં હાલાખપ પડી રહે છે. ને તેના સ્પર્શથી

હવામાં ફેરફાર થાય એ સંબંધિત છે. કદાચ એવુંયે બને કે આ ભોંયરામાં કેઇ અજબ જેવી રસાયનિક વસ્તુ આપણીજ વાત જોઇને બેસી રહી હોય ને આપણેજ તેને ખોદીને બહાર કાઢી જગત સમક્ષ રજુ કરવાને નિર્મિત થયા હોઇએ.”

એ પ્રમાણે વાતચીત ચાલતી હતી તે દરમિયાન ગંગોલા પેલા હાડપિંજરો સાથે ગેલ કરી રહી હતી. કોઇને તે પંપાળતી હતી, કોઇની સાથે એ પોતાની કલબલીઆ બાષામાં વાતચીત કરી રહી હતી, કોઇ સાથે તે હસતી હતી, કોઇની હડપચી પકડીને હલાવતી હતી, કોઇને તે ચુંબન કરી લેતી હતી અને પોતાને ચુંબન મળે તેવી રીતે એ હાડપિંજરના મ્હોં સાથે પોતાનો ગાલ અડાડતી હતી. એની વિચિત્ર રીતભાત અને અજબ જેવા અભિનયને કીધે બનુચાયા તો ટમર ટમર એના પ્રત્યેજ જોડ રહ્યા હતા.

ચર્ચાને બંને અમે નક્કી દરાવ્યું કે ગમે તેમ થાય પણ અમારે એ બૂગબંદારમાં પ્રવેશ તો કરવોજ. પારસમણિનું દ્રવ્ય આ ભોંયરામાંજ કોઇકે સ્થળે પડેલું છે એમ પ્રતાપરાય છાતી ઠોકરીને કહેતા હતા. તેમણે તો એમ પણ કહ્યું કે જે વિચિત્ર પ્રકારની વાસ ભોંયરામાંથી આવતી હતી તે એ પારસદ્રવ્યનીજ હોવી જોઇએ. લોખંડ જેવી દ્રઢ ધાતુને ઝોગાળી તેની રજકણોમાં ફેરફાર કરી નાંખે એવું જે દ્રવ્ય, તે બહુજ કડક હોવું જોઇએ. તેના રંગ, સ્વાદ અને વાસ પણ બહુજ ઉચ્છ હોવા જોઇએ, એમ તેઓ કહેતા હતા અને મારી પણ એ વિષે ખાતરી થઈ હતી.

વળી બનુચાયાને હીરાને લગની લાગી હતી. પ્રતાપરાયે તેમને જોઇએ તેટલા હીરા આપવાનું—લેવા દેવાનું કમ્બલ કર્યું હતું. પણ અમે હીરાની ખાણમાં જઇએજ નહિ તો હીરા મળેજ ક્યાંથી ? એટલે તેમને પણ મનમાં એ ભોંયરામાં પ્રવેશ કરવાની ઉત્કુહતા હતી.

એટલે અમે ડોસીને કહ્યું—“ ચાલે ડોસી, અમારે ભોંયરામાં

જવું છે. આગળ થા.”

સાંભળીને તે ખડખડ હસી પડી. અને બોલી—“હેં એં એં ?
—હિંમત આવી ? શાઆશ ! શાઆશ ! ચાલો. ચાલો.....”

એમ કહેતી તે દોડી અને સ્ટેજના પગથિયાં ઉતરી સડસડાટ
અમારી પાસે આવી. પ્રતાપરાયને હાથ પકડીને તે ખેંચવા લાગી.
ને ખેંચતી ખેંચતી તે અંદર જવા લાગી.

પાછળ અમે પણ પ્રવેશ કર્યો. તેજ વખતે પવનનો એક જળરો
સુસરાટો આવ્યો. તેની સાથે ભારે દુર્ગંધ આવી પણવાર અમે
નાકે હાથ ધર્યો, ને ઉભા રહ્યા.

એટલે ડોસી પાછી અમને બાયલા કહીને મહેણું મારવા લાગી:—
“બસ, છુ થઇ ગયા ? માત્ર સાદી વાસથી હબકી ગયા ? બાયલા !
બાયલા !! આટલીજ હિંમત હતી તો આટલે સુધી આવ્યા શું
કામ ? ખાળકુંડીમાં મ્હોં ધૂએ...” એવું એવું કાંઇ કાંઇ તે બબડવા
લાગી. ભોંયરામાં પ્રવેશ કર્યો એટલે અંધારું ધોર. પાંચ સાત ડગલાં
અંદર ગયા પછી તો અમે એક બીજને જોઇ શકતાયે નહતા. અમારા
પોતાના હાથની આંગળીયો પણ હવે તો સ્પર્શતી નહતી. માત્ર એ ડોસીના
બડબડાટનો અવાજ સંભળાતો હતો ને એની બિલાડી જેવી માંજરી
આંખો અંધકારમાં પણ ચમક ચમક થયાં કરતી હતી.

આગળ—આગળ—આગળ—અમે એક બીજની પાછળ ચાલ્યા કર્યું
રસ્તો નીચે ને નીચે ઉતરતો, ઢાળ પડતો હતો. સવાસોએક વાર ગયા
એટલે ડોસી બોલી:

“જેજે હવે ઉતરવાનાં પગથીયાં આવે છે. સંભાળીને આવજો.”

અમે કહ્યું—“વાર.”

પગથીયાં ઉતર્યાં. એક—એ—ત્રણ—ચાર ગણ્યાં તો પચાસ થયાં.
ડોસી લાકડી ઠોકતી ઠોકતી ચાલતી હતી. તે બોલતી “આ તરફ આવો.
આવો આ તરફ.” તેમ તેમ અમે તેની પાછળ જતા હતા.

અમે કોઇ વિશાળ ઝોરડામાં ઉતર્યા હોઇએ એમ લાગ્યું. ઝોરડાની જમીન અણસરખી હતી. ખાડા ખાખોચીયાંમાં પગ પડતા હતા, અને કોઇ કોઇ વાર પથરાઓ પગ નેડે અફળાતાં હતા.

હવે પવનના સૂસવાટા ખીલકુલ લાગતા નહતા. સંભળાતાયે નહતા. માત્ર અમારા શ્વાસોશ્વાસનો અવાજ સંભળાતો હતો. ગગો-લાનો બબડાટ વખતોવખત તેમાં ભંગ પાડતો હતો.

આમળ ચાલ્યા. એટલે નાના સોપારી જેવડા પથરા આવ્યા. એટલે ડોસી બોલી:

“અહીં હીરા જડશે. જોઇએ તેટલા શોધી લ્યો.”

મેં જમીન પરથી એક નાનો પથરો ઉપાડ્યો. અને હાથ ફેરવીને તપાસવા માંડ્યો.

પ્રકરણ પપ મું.

“હીહીહીહીહી.....”

હાથ ફેરવતાં તે પથરો લીસો લાગ્યો. કોઇ કોઇ બાજુએ કાંક-રીયાળો પથ્થુ હતો. તે ચળકાટવાળો હતો કે નહિ તે જોઇ શકાય તેમ ન હતું. કારણ કે એ ગુફામાં ઘેર અધાર હતું. સહેજ પથ્થુ પ્રકાશની કામ્યા વગર-પ્રકાશના એકદ પથ્થુ ફિરવ્યુ વગર હીરા થે ચળકી શકે નહિ.

છતાં એ હીરાજ હશે—અથવા કાચા હીરાનો પથરો હશે એમ માની લઇને મેં બનુચાયાને કહ્યું—“ચાચા, અહીંથી બને તેટલા પથરા લઇને ગજવામાં ભરો. એ હીરાજ છે. આપણે દેશમાં જઇને એના લાખ્ખો રૂપિયા ઉપજવીશું.”

ચાચા બોલ્યા—“હું તમારા કહેવાની રાહ જોઉં એવો કાચો નથી. જુઓ, કપારના મારા ગજવા ભરી લીધા છે.”

એમ કહીને તેમણે પોતાના ગજવા પર હાથ મૂક્યો અને અંદર ભરેલા પથરાના ટુકડા ખખડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

તે અવાજ કંઈ ઝાઝો થયો નહિ. એટલામાં પ્રતાપરાય બોલ્યા—

“કેમ બનુચાચા, તમને એટલીયે ધીરજ રહી નહિ? હજી તો આમળ જવાનું છે. ત્યાં ચાના કરતાંયે સારા હીરા મળશે. કાચા નહિ પણ પાકા હીરા મળશે. અત્યારથી શા માટે ગજવામાં ભાર ભરો છો?”

પ્રતાપરાય આ બોલ્યા—તેનો અરાજ અમારાથી પચીસેક કદમ દૂરથી આવ્યો. કંઈ દિશામાંથી આવ્યો તે અમે મહા મુસ્કેલીએ જાણી શક્યા. કારણ કે જરાક પણ ઉડના અવાજનો ચેતરફથી પડ્યો પડતો હતો.

“તમે છૂટા પડી ગયા છો? ડાકડર સાહેબ, અમારી સાથે રહો. સાથે રહો તો ઠીક પડે.”

અંકારમાંથી અવાજ આવ્યો:—“તમે આ તરફ આવો.”

“તમે આ તરફ આવો” ચેતરફથી પડ્યો પડ્યો.

છતાં અમુક દિશામાંથી અરાજ આવ્યો એવું અનુમાન કરીને અમે તે તરફ ચાલ્યા. પણ પ્રતાપરાય તે તરફ નહતા. ફરી અવાજ આવ્યો—“આ તરફ આવો.”

“આ તરફ આવો” ભોંયરામાં ચોમેરથી પડ્યો પડ્યો.

દિશા બદલીને અમે ચાલ્યા. પળવાર પછી માફ શરીર બનુચા-ચાના શરીર સાથે અથડાયું. તરતજ મેં તેમનો હાથ પકડી લીધો.

એક બીજના હાથમાં હાથ મિલાવી અમે ચાલવા લાગ્યા.

“ગજોલા ? ગજોલા કેમ કાંઈ બોલતી નથી ? ગજોલા, તું ક્યાં છે ?

પ્રતાપરાયે એ સવાલ પૂછ્યો. તે પરથી ખચર પડી કે ગજોલા તેમનાથી દૂર નીકળી ગઈ હતી. તે કંઈ તરફ ગઈ હતી તે સમજાય તેમ ન હતું. પ્રતાપરાય અમારી પેઠે તેને શોધવાને ફાંફા મારતા હોય એમ લાગ્યું.

અધિકારમાં હાથ લાંબા કરીને અમે ફાંફાળતા ફાંફાળતા ચાલવા માંડ્યું. આમથી તેમ ને તેમથી આમ જે દિશામાં પ્રતાપરાયના પગલાં કે શબ્દોનો અવાજ સંભળાતો તે તરફ અમે જતા. પણ પાછા પડતા હતા.

એકવાર મારી પાસેજ ત્રણેકવાર ઉપર સળવળ સળવળ કરતો કાંઈક અવાજ થયો, મેં પૂછ્યું—“કોણ ? ગજોલા ?”

પણ કાંઈ જવાબ મળ્યો નહિ. કાંઈ ઝટપટ ખસીને ચાલ્યું ગયું લાગ્યું. મેં કહ્યું—“ઉમા રહો, પ્રતાપરાય, ડાક્ટર સાહેબ, આપણે સથે આથે ચાલીએ.”

“આ તરફ આવો.” વળી અવાજ આવ્યો.

“આ તરફ આવો” ભોંયરામાં તેનો પડથો પડથો.

જ્યાંથી અવાજ આવે છે એમ લાગ્યું તે દિશામાં અમે ચાલ્યા. અવાજ બહુ વિચિત્ર હતો તે પ્રતાપરાયનો હતો કે ગજોલા ડોસીનો તે કળી જાય તેમ ન હતું. ગુફાનો ધુધવાટ તેની સ્પષ્ટતાને બાંધી નાંખતો હતો.

આમથી તેમ ને તેમથી આમ—આથડતાં પાંચેક મિનિટે એક શરીર બનુચાચાના પડખા સાથે અથડાયું.

“કોણ ?...ઉમા રહો...બનુચાચા ?...હા...પ્રતાપરાય ?..... ઉમા રહો...” એવા શબ્દો એક સામટા અમારા મ્હોંમાંથી બહાર પડ્યા.

એક હાથ મારા ખભા પર આવી પડ્યો. મેં તે પકડ્યો. તરતજ અવાજ આવ્યો—

“ બહાદુરભાઈ ! સાવધ થાઓ. સાવધ રહો. આપણે સપડાયા છીએ...”

“ કેમ ? ”

“ ગંગોલા, છટકી ગઇ લાગે છે, મારી સાથે હતી. કંઈ તરફ ગઇ તે સમજાતું નથી...”

“ કદાચ એજ આપણને અહીં છોડીને નાશી જતી હોય.” બોલતાં બોલતાં મારા કંઠે પ્રાણ આવ્યા. શ્વાસ રૂંધાયો હોય, ગળું સૂકાઇ ગયું હોય તેવો અનુભવ થયો.

એવું થાય તેમાં આશ્ચર્ય ન હતું. કારણ કે આ ભયાનક સ્થળે ગંગોલા અમને છોડીને નાસી જાય, અથવા અમારાથી દૂરી પડી જાય તો અમારે મોતના જડવામાં આવી પડવા સરખુંજ હતું.

“આપણે એન પકડવી જોઈએ.” હું બોલ્યો.

“હું પણ તેનોજ પ્રયત્ન કરું છું” પ્રતાપરાગે જવાબ આપ્યો. થોડીવાર અમે ચૂપ રહ્યા. પછી બૂમ પાડી “ગંગોલા ! ગંગોલા !” આખી ગુફામાં ઘોર અવાજ ગાળી રહ્યો—“ગંગોલા ! ગંગોલા !” પણ કાંઈ પ્રત્યુત્તર આવ્યો નહિ. કેટલેક દૂર કાંઈક સગવળાટ થતો લાગ્યો.

“કોણ છે ત્યાં ?” ઘાંટો કાઢીને પૂછ્યું. પરંતુ કાંઈ જવાબ મળ્યો નહિ. માત્ર અમારા પ્રશ્નનો પડધો પડી રહ્યો.

ફરી પૂછ્યું—“ગંગોલા તું ! ક્યાં છે ? આમ આવ, આવ.”

“હીહીહીહીહી...”

એક ભયંકર અદૃશ્ય આખી ગુફામાં ગાળી રહ્યું. ધણે દૂરથી તે આવ્યું હોય એમ લાગ્યું—કંઈક ઉંચેથી અવાજ આવ્યો હતો. પેલાં પગથીયાં મથાળેથી કોઈક બોલ્યું હોવું જોઈએ. પળવાર

પછી ફરી સંભળાયું.

“હીહીહીહીહી...” ને કાલાર માધામાં શબ્દો આવ્યા—“હા. હા. હું તો ગગોલા. આ રહી આ રહી. આ હું તો ડાકણ. આ હું તો ડાકણ. હીહીહીહી.....ને તમે તો દેવ! સૂર્યલોકન! દેવ! વાહવા! વાહવા! ગગોલા, ગગોલા. હું તો ડાકણ, હું તો ડાકણ...હીહીહીહીહી... આવજો, સાહેબ જી!...”

એમ કહીને ઝડપથી તે દોડી ગઇ. તેના પગલાંનો અવાજ સંભળાયો. લાકડી પશુ ઠ્યુક ઠ્યુક ઠોકાતી સંભળાઇ. અમે સમજી ગયા કે મગોલા ડાકણ અમને આ ગુફામાં છોડીને પોતે બહાર સટકી ગઇ. અમે તે પગથિયાં તરફ ઝપાટાએ ચાલ્યા. ત્રણે જણાએ એક બીજના હાથ પકડ્યા હતા. ચોટુંક ચાલ્યા, વીસ પચીસ ડગલાં ગયા હોમથું એટલામાં જ એક મોટો ધ્યાકો થયો. ધડડડડ કરતો એક મોટો પથરો ઉંચેથી પડ્યો હોય તેવો એ અવાજ હતો.

પ્રતાપરાય અટક્યા. મારી છાતી ખેસી ગઇ. બનુચાચા મૂઠ જવા બની ગયા. આ શું થયું? કાંઈ સમજાયું નહિ. છતાં પેલી ડાકણ અમને આ ગુફામાં પૂરીને નાસી ગઇ હોય એવી ભીતિ અમને સવ ને લાગી. એ ભીતિ સાચી છે કે નહિ તેની તપાસ કરવાને અમારે તે પગથિયાં પાસે અને મુખદ્વાર પાસે જવું એમજ. અમે ત્રણે એ સમજ્યા. વાનચિત કરવાની જરૂર નહતી.

ધીમે ધીમે અમે પેલા ધ્યાકાવાળી દિશામાં ચાલ્યા. હાથ તો એક બીજના પકડેલા જ હતા. દિશા ધ્યાનમાં રાખીને આશરે આશરે જ જવાનું હતું. છતાં સદમાગ્યે અમે પાંચેક મિનિટમાં જ એ પગથિયાંની સીડી પાસે પહોંચ્યા. હાથનો ટેકો દબને તેના ઉપર ચઢ્યા—એક, બે, ત્રણ, ચાર—પચાસ.

ઉપર ચઢી જોયું તો જે દ્વારમાં થઇને અમે આવ્યા હતા તેના મહોં ઉપર એક મોટો પથરો અતીને પડેલો હતો. તે દ્વારની અંદર

ભગમગ અંધબેસતો જ ગોઠવાઇ ગયો હતો. બાળુમાં કે ઉપર નીચે ક્યાંયે હાથ પસાર થઇ શકે તેવડું બાકાઈ રહ્યું ન હતું. તો પછી માણસ તો ક્યાંથી જ નીકળી શકે ?

“હવે ?” મારા મુખમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યો. વિશેષ બોલવા જેટલી હામ રહી ન હતી. પ્રતાપરાય કાંઇજ બોલ્યા નહિ. તેમને પોતાનું અંતર ડબ્બતું હોય એમ મને લાગ્યું. શા માટે મેં પ્રથમથી અંદાજસ્ત ન કર્યો ? શા માટે એ ડાકણને મેં છુટી મૂકી ?—એ જાતનો પશ્ચાતાપ તેમને થતો હોવો જોઇએ. બનુચાચા તો હેમતાઇ ગયેલાજ લાગતા હતા. તેમના મનમાં શું થતું હશે તેનો ખ્યાલ હું આપી શકતો નથી.

“બેસો.” પ્રતાપરાય બોલ્યા. અને પોતે જ્યાં ઉભા હતા ત્યાંજ બેસી ગયા. ને મને ફરી કહ્યું—“બહાદુરભાઇ, બેસી જાઓ.”

ગમે તેવી આદતમાં પ્રતાપરાય અજબ જેવી ધીરજ રાખી શકતા હતા. તે બોલ્યા—“ગમે તેવી મુશીબતમાં ધીરજ રાખી નિરાંતે બેસી વિચાર કરવાથી ઉપાય સૂઝે છે.”

હું તેમની જોડેજ બેસી ગયો. બનુચાચાને પણ મેં હાથ મેંચી બેસાડી દીધા. અમારી સામે પચાસ પગથીયાં નીચે હીરાની ખાણ હતી. હીરાના નાના મોટા જોઇએ તેટલા ટુકડા પડ્યા હતા. પરંતુ અત્યારે તેમાંથી એક પણ ઉંચકવાનું મન થતું નહતું. એ વેળા હીરા માણેક પ્રત્યે સંપૂર્ણ વિરક્તિ મનમાં આવી વસી હતી.

મકરણ પદ મું.

પૃથ્વીના પદામાં

પ્રિય વાંચનાર, જો વેળા અમારા મનની કેવી સ્થિતિ થઇ હશે એની કલ્પના તો તું જાતે એની દશામાં આવી પડ્યો હોય ત્યારેજ કરી શકે. અત્યાર સુધી અમારો માર્ગ આગળ ખુલ્લો હતો. જ્યારે જ્યારે સંકટ કે વિમાસણ ઉભી થતી ત્યારે ત્યારે પ્રતાપરાય એમનાં દોષીસ્તાં ખોલીને જોવા એસી જતા. અને આશરે આશરે પણ કાંઈક ઉપાય, કાંઈક નવો માર્ગ જોણી કાઢતા. પણ અહીં તો તેવું કશું થઇ શકે તેમ ન હતું. ચોપાસ કારમું અંધારું વ્યાપી રહેલું હતું. માણસને ખુદ પોતાની આંખોની આંખો પણ ન સૂઝે, માણસની આંખમાં ઝગમગતી જીવન જ્યોત પણ જાણે હોલવાઇ ગઇ હોય તેમ લાગે, એવું આ સ્થાન હતું. એમાં પુસ્તકો વાંચી જોવાની કે નકશા ઉકેલવાની આશાજ ક્યાંથી હોય ?

આ દશામાં અમે વાતો કે ચર્ચા પણ શું કરી શકીએ ? જીવન જાણે શમી ગયું હોય, કાળના કારમાં ધનકારા સંબળાઇ રહ્યા હોય તેમ અમને લાગતું હતું. મારી ને બનુચાચાની તો એ દશા હતી. પ્રતાપરાય કાંઈ બોલતા ન હતા. તેમનો શ્વાસોશ્વાસ માત્ર સંબળાતો હતો. તેઓ કોણ જાણે શુંયે વિચાર કરી રહ્યા હશે ! કદાચ અમને આવી રીતે મોતના જડ્યામાં ખેંચી લાવવા માટે તેમને પસ્તાવો થતો હોય; કદાચ પારસમણિના લોભમાં પડીને આવું સાહસ ખેડવા માટે તેમને પોતાને માટે ખેદ થતો હોય—હું કાંઈ સમજી શકતો ન હતો.

અચાનક પ્રતાપરાય બોલી ઉઠ્યા—“ એક આશ્વાસન છે...એક... આશ્વાસન. ”

હું વિચાર કરવા લાગ્યો. પ્રતાપરાય બોલતા હતા કે બચડતા

હતા? મેં એમની સામે જોયું. પણ તેથી શું? અધિકારને લીધે કશું દેખી શકાય તેમ તો હતુંજ નહિ. છતાં જોવાની ટેવને લીધે જોવાધ ગયું. પ્રતાપરાય મારી તરફ જોતા હતા કે નહિ તે હું કહી શકતો નથી.

તે ફરી બોલ્યા—“આશ્વાસન તો છે...એક આશ્વાસન.”

“શું?” મેં પૂછ્યું.

“પેલું—પેલું—ગુફાના આરણ્યમાં આવળ પવનનો સુસવાટો આવતો હતો તે.” પ્રતાપરાય બોલ્યા:—“મને ચોક્કસ લાગે છે કે આ ગુફાને કોઈક પણ ઠેકાણે બીજું આરણ્ય—‘બાકોફ’—હોવું જોઈએ.”

ગમે તેવી ગંભીર સ્થિતિમાં પ્રતાપરાય ગભરાઈને બાન બૂલી જાય તેવા ન હતા. એમનામાં અજબ જેવી સહનશક્તિ અને સમય-સૂચકતા હતાં. અત્યાર સુધી મૂળા બેઠેલા તે આ દુઃસ્થિતિમાંથી છૂટવાનો વિચાર કરવા માટેજ. એ મને તરતજ સમજાયું.

“પૃથ્વીના પેટામાંથી પવન નહિ વાય?” મેં અદ્દરજ કાંઈક વિચાર આવવાથી પૂછ્યું.

“ના, ના, હા. વાય તો ખરો પણ તે ધણો ગરમ હોવો જોઈએ. પૃથ્વીના પેટામાં ધણીજ ગરમી રહે છે તે તમે નથી જાણતા?”

હું કાંઈ બોલ્યો નહિ. મારી માનસિક દૃષ્ટા કાંઈ સુધરી ન હતી. પરંતુ સનત વ્યથામાં કાંઈક રાહત મેળવવા ખાતર મેં પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. અંતર તો જીવનની આશા બીલકુલ છોડી બેઠું હતું.

પાંચેક મિનિટ સુધી અમે શાંત બેસીજ રહ્યા. પછી પ્રતાપરાય બોલ્યા—“ઉઠો.”

તે પોતે ધીમે રહીને ઉભા થયા. મારો હાથ પકડી મને ઉભો કર્યો તે બોલ્યા—“અહીં બેસી રહેવાથી કાંઈ વળવાનું નથી. God helps those who help themselves.”

હું ઉઠ્યો. અનુચાયા પણ ઉઠ્યા. અમે ત્રણે સાથે સાથેની પગથીયાં ઉતર્યાં. ત્રણેએ એક બીજાના હાથ પકડેલા હતા.

કોઈક પણ ઠેકાણે આ શુદ્ધમાં ખીણું આકોઈ હોવું જોઈએ—કોઈ પણ સ્થળે પવન દાખલ થાય તેવું આરણ્ય કે દરવાજો હોવો જોઈએ—એવી માન્યતાથી આશાભેર અમે ચાલવા લાગ્યા. કદ દિશામાં ચાલતા હતા તે અમને ખબર ન હતી. સાચું કહું તો દિશાનુંજ અમને ભાન ન હતું. કેટલું ચાલ્યા તેનું માપ પણ પગલાંની ગણતરી સિવાય ખીજ કોઈ રીતે કહી શકાય તેમ ન હતું.

ચાલ-ચાલ-ચાલ-એક ખીજના હાથ પકડીને આમથી તેમ અને તેમથી આમ કોણુ જાણે ક્યાં સુધી અમે ચાલ્યા કર્યું. જમીન એવી ખરબચડી હતી અને કેટલીક જગાએ તો એવા ખાડા હતા કે તેમાં પગ પ્રડીને મોત્યવાઇ જવાનો પૂરો સંભવ હતો. કોઈ કોઈ વાર ચીચા પથર જેવા અણીવાળા ઢેફા પગના તળીઆમાં ખુંપી જતા હતા.

ધમમમ— ચાલતાં ચાલતાં અનુચાયાનું શરીર અને માથું અચા નક કોઈ ચીજ સાથે અથડાયું. અમે અટકીને ઉભા. તે શુદ્ધની એ પાસની દિવાલ હતી. પણ ઈંટ વડે ચણેલી ધરની સપાટ દિવાલ જેવી ન દિવાલ ન હતી. કોઠાળીએ ખોદતાં ખોદતાં બાકી રહેલી ખાડી ખરબચડી તે ભીંત હતી.

તેની સાથે અથડાવાથી અનુચાયાને વાગ્યું હતું. ઝાઝું તો નહિ પણ ધરડા શરીર પર થોડા આઘાતનીયે ઝાઝી અસર થાય. પળવા તેમને તમ્મર આવ્યાં. ને ભોંય પર બેસી ગયા.

“આ બધું મારું પાપ છે.” પ્રતાપરાય બોલ્યા—“તમા જેવા જુદા માણસને હું ક્યાં અહીં અડગડીયાં ખાવા તેડી લાવ્યો!

અનુચાયા કાંઈ બોલ્યા નહિ. પણ જરાક વારમાંજ શરીર સંતરીને ઉભા થયા. બોલ્યા, “કંઈ નહિ એમાં તે શું થયું? ચાલો. આફત વખતે તે હિંમત હારી જાય એવા ન હતા.

પુનઃ ધીમે ધીમે આગળ ચાલ્યા. હવે એ ભીંતને આધારે, તે હાથ લગાડી લગાડીને ચાલવા લાગ્યા. તેમ કરતાં માલમ પડ્યું કે

ભીંત કાંધ સીધી ન હતી. કોઇ ઠેકાણે આગળ પડતી ને કોઇ ઠેકાણે અંદર પડતી હતી. વળી કોઇ જગાએ તેમાં એટલો ઉંડો ખાડો આવતો કે બાર ફુટ માર્ગ કાપતાં અમને બાર મિનિટ લાગતી હતી. જેમણે કોલસાની ખાણો જેમ હશે તેમને એ ભીંતની રચનાઓનો ખ્યાલ આવી શકશે.

x

x

x

આગળ-આગળ-આગળ-ભીંતનો ટેકો લાંછને અમે ચાલ્યા ક્યું. એક ઠેકાણે તો ભીંતમાંથી પાણીની ધાર ટપકતી હોય એમ લાગ્યું. તે જગા પર જમીન બહુ જ બીની થઇ ગઇ હતી. અમારા પગ કાદવમાં પડવા લાગ્યા. એ કાદવમાંથી કાંકરા ખૂંચતા હતા. તે કાંકરા જ હતા કે હીરાના ટુકડા તે જોવાનું અમારી પાસે કશું સાધન ન હતું.

ફપ કરતો કે મારો એક પગ ખાઓચિયામાં પડ્યો. ને હું ખૂંપી જવા લાગ્યો. જે પાણી ભીંતોમાંથી ટપકતું હતું તે જમીન પર વહીને એ જગાએ ઉંડુ કિતરી જતું હતું. અહીંથી તે પથ્થરમાં થઇને કોઇક જગાએ નદીના મૂળ તરીકે બહાર પડતું હશે એમ અમે ધાર્યું. કારણ કે મારો પગ તે ખાડામાં ઘણો ઉંડો કિતરી ગયો. સારે નસીબે મારો એક હાથ પ્રતાપરાયે ને શ્રીને બનુચાચાએ ઝાલ્યો હતો. ખાડામાં પડતાંજ મેં ખૂમ પાડી એટલે તેમણે મને તરતજ બહાર ખેંચી કઢાડ્યો.

પછી અમે સાવધાની રાખીને આગળ ચાલ્યા. પાએક કલક આશરે આશરે ચાલ્યા એટલે દૂર કાંઇક શ્વેત આકાર હોય, કાંઇક અજવાળું હોય એવો આભાસ થયો. અમે ઉત્સાહમાં આવી ગયા. અહા! આલ્યું! ગુફાનું બીજું દ્વાર આવ્યું! અમે ઝપાટાબંધ તે તરફ ચાલવા લાગ્યા. ઉતાવળને લીધે મારા ને પ્રતાપરાયના પગમાં એક બે વાર ઠોકરો વાગી પશુ તેની અમે દરકાર કરી નહિ.

પ્રકરણ ૫૭ મું.

૫૧ સળીએ.

પણ જ્યારે અમે તે જગા પર પહોંચ્યા ત્યારે અમારી આશા ખોટી પડી. અમે કાંઈ છેક ઠગાયા ન હતા. એ શ્વેત આકાર તે પ્રકાશજ હતો પરંતુ તે ક્યાંથી આવતો હતો ? ભોંયરાના મથાળા પરની છતમાંથી. ત્યાં કાંઈ યુક્તિનું દ્વાર ન હતું પરંતુ છતમાં એક ખારીક ફાટ પડી હતી જેનો ગાળો વધારેમાં વધારે ચારેક ઈંચનો હશે. ઉમર ઝૂઝૂમી રહેલા આકાશનો એ ગાળામાં ચઢને એળો પડતો હતો. અને જે સ્થાનમાં તે એળો પડતો હતો તે ઢાળ પડતું હોવાથી પ્રકાશ ફેલાઈને જાણે ચાદર પથરાયલી હોય તેમ દેખાતું હતું. તેને જોઈનેજ અમે લોભાયા હતા.

પરંતુ એ પ્રકાશ તે માત્ર ઉપરના આકાશનો એળોજ છે એવું જાણીને અમારી શી દશા થઈ હશે તેની કલ્પના વાંચક પોતેજ કરી લે. અમે એ પ્રકાશવાળી જગા પર હાથ ફેરવ્યો. આ સ્વપ્ન છે કે કેમ તેની ખાત્રો કરવાને મેં—પેલી વાર્તાઓમાં આવે છે તેમ—પગે ચૂંટી ખણી જોઈ. બનુચાચાએ ઉડીને હાથ પગ ઉંચા નીચા કરી કસરત કરી. પ્રતાપરાય તે ફાટમાંથી ઉંચે આકાશ બણી જોઈ કાંઈ બહાર નીકળવાનો ઉપાય સૂઝે તે માટે વિચાર કરવા લાગ્યા.—ફાંફા મારવા લાગ્યા એમ કહું તોયે ખોટું નથી, કારણ કે તે છત અમારા માથા પર ઓછામાં ઓછી સો ફુટ ઉંચે હશે, અંધકારને લીધે અંતરની ચોક્કસ માપણી તો થઈ શકે તેમ હતુંજ નહિ. આટલે ઉંચે કોઈ પણ જાતનાં સાધનની સહાય વગર કેવી રીતે ચઢી શકાય ? અને કદાચ ચઢી શકાય તોયે ચાર ઈંચની ફાટમાંથી કેમ કરીને બહાર નીકળી શકાય ?

થોડીવાર અવાચક જેવા બન્યા પછી અમે એક બીજાને કહ્યું—
“પાછા ફરો.”

“પણ કદાચ દિશામાં ? કદાચ તરફ જમથું ?”

કાંઈએ જવાબ દીધો નહિ. પણ અમે મૂગા મૂગા એક બીજનો હાથ પકડીને દિશા બદલી ચાલ્યા. થોડેકે ગયા એટલે મારું શરીર એક ખડક સાથે ભચાક કરતું કે અથડાયું. મને સખત વાગ્યું. પરંતુ એ વાગેલા ભાગને પંપાળવાનો અવકાશ ન હતો. આ ભયાનક ગુફામાંથી બહાર નીકળવાનો કાંઈપણ માર્ગ શોધી કાઢવા માટે અમે જીવ પર આવી ગયા હતા. જેમ એક ઘરમાં આગ લાગી હોય તે વેળા તે ઘરમાં છ મહિનાથી ખાટલો ભોગવતો કાંઈ માંદો માણસ એકદમ સતેજ થઈને જીવ ખચાવવા માટે ઉશ્કેરાઈ-ઝડૂને ભરાઈ દોડવા મંડી જાય છે તેમ અમે અચારે ઝડૂને ભરાઈ ગયા હતા ને જોશબેર ચાલતા હતા. મને વાગ્યું એટલે પ્રતાપરાય બોલ્યા—“જરા સંભાળીને ચાલો, બહાદુરબાઈ.”

મેં કહ્યું—“આવા ઘેર અંધારામાં ગમે તેટલી સંભાળ લીધેલી ઓછી છે. આપણી પાસે એકાદ લાકડી પણ નથી. કે તે આપણને ચાલવામાં મદદ કરે. જે ચાર દિવાસળીઓ હોત તોયે સાફ થાત. પણ હું તો બીડી પીતો નથી. આવી વખતે બીડી પીતા હોય એ તેની કીંમત થાય છે. પણ ડાકટર સાહેબ, તમારી પાસે છે કે નહિ ?”

“છેલ્લા પંદર દિવસ થયા મેં સિગાર મ્હોંડે માંડી નથી. ને દિવાસળી તો મારી પાસેથી ક્યારની ખલાસ થઈ ગઈ છે.” પ્રતાપરાય બોલ્યા. તેને અટકાવીને બુઝાયા બોલ્યા—“બીડી તો મારી પાસે પણ નથી. પણ થોડી દિવાસળીઓ છે ખરી.” એમ કહીને તેમણે પોતાના કપજનું ખીસું ખખડાવી જોયું. દિવાસળીનો અવાજ થયો એટલે ફરી બોલ્યા—“હા. છે, છે ખરી.”

“હું ? તમારી પાસે દિવાસળી છે ત્યારે બોલતા કેમ નથી ? કાઢો કાઢો એકદમ.” પ્રતાપરાય ઉતાવળા થઈ બોલ્યા.

મેં પણ કહ્યું—“બુઝાયા તમારી પાસે દિવાસળી હતી તો

આટલો બધો વખત અથડામણ પડી, ત્યાં સુધી મૂળા કેમ થઇ રહ્યા ? ચાલો એકદમ કાઢો. ને સળગાવો.”

પ્રતાપરાય બોલ્યા—“ના. ના. કાઢો ખરા પણ સળગાવો નહિ. પહેલાં મને જોવા દો, કેટલી દિવાસળી છે તે. લાવો મારી પાસે લાવો.” એમ કહી તેમણે અનુચાયા તરફ હાથ લંબાવ્યો.

ચાચાએ તેમને દિવાસળીની પેટી આપી. પ્રતાપરાયે તે બોલીને અંદરની સળીઓ સંભાળી ગણી જોઇ. તે અગિયાર થઇ.

પ્રતાપરાય બોલ્યા—“અગિયાર દિવાસળી છે. આઠ વખત સળગશે, કારણ કે ત્રણેક તો બેજને લીધે નિષ્ફળ જશે.”

“છતાં આપ હવે સળગાવો તો ખરા.” અધીરા થઇને મેં કહ્યું.

“સળગાવું છું. પણ દરેક દિવાસળી વધારેમાં વધારે ૦૧ મિનિટ સળગશે. તેટલા વખતમાં આપણે આસપાસ બધે બારીક નજર નાંખીને જોઈ લેવું જોઈએ કે કઈ દિશામાં રસ્તો છે.”

પ્રતાપરાયની સૂચના વાજબી હતી. દિવાસળી એટલે અશ્વિક પ્રકાશ. એ પ્રકાશનો અમારે જેમ અને તેમ સફળ ઉપયોગ કરી લેવો જોઈએ. અમે ત્રણ જુદી જુદી દિશામાં નજર માંડીને ઉભા. પ્રતાપરાયે પેટી પર દિવાસળી ધસી. ખસક કરતો કે અવાજ થયો. પણ સળી સળગી નહિ. બીજી વાર ધસી પણ નિષ્ફળ ! મારા અંતરમાં નિરાશા પ્રગટવા લાગી:—“શું બધી દિવાસળી આવીજ હશે ? કે બેજને લીધે હવામાં મઈ હશે ?”

પણ ખરેખર તે દિવાસળી હવાયલીજ નીકળી.ત્રીજો ઘસરકો પડતાંજ દિવાસળીનું માથું સળી પરથી ઉખટી પડ્યું. પ્રતાપરાયે બીજી સળી કાઢી. કાઢતાં બોલ્યા —“જેયું ? બહાદુરનાઇ, પહેલીજ દિવાસળી નિષ્ફળ ગઇ. અગિયારમાંથી એક તો ઓછી થઇ !”

“આપણું નસીબ.” મેં કહ્યું—“હવે બીજી સળગાવો. જો આપણા નસીબમાં આ ગુફામાંજ દગાઇ મરવાનું લખ્યું હશે તો

મોટામાં મોટી કીટસન લાઇટ પણ આપણને માર્ગ બતાવી શકવાની નથી.”

“તમે છેક નિરાશ થઇ ગયા લાગે છે. આટલા બધા નસી-બવાદી કેમ થઇ ગયા ?”

મેં કાંઇ જવાબ આપ્યો નહિ. પ્રતાપરાયે ખીજી સળી કાઢીને પેટી સાથે ધસી. પહેલો ધસરકો તો નિષ્ફળ ગયો. પણ ખીજે ધસરકે તે સળગી ખરી. બપ કરતો પ્રકાશ આખી ગુફામાં ફેલાયો. પરંતુ તે પ્રકાશ કેવો ? આવડી મોટી કાળી ઘોર ગુફામાં એક નાનકડી માસુલી દિવાસળી તે ફેટલું અજવાળું પાડી શકે ?

છતાં જે પ્રકાશ મળ્યો તેનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કરવા માટે અમે બધી દિશામાં આંખો તાણી તાણીને જોવા માંડ્યું. જે તરફ હું જોતા હોતો તે તરફ ખડકની બીંત પાસેજ હતી. પચીસેક વારનું અંતર હશે. અનુચાચાની દિશામાં બીંત ધણે દૂર હતી એ તરફ રસ્તો હોય એમ લાગ્યું.

“પણે કાંઇ છે. પણે કાંઈ છે.” અનુચાચા બીંત તરફ આંગળી કરીને બોલ્યા.

“શું છે ? ક્યાં છે ?” અમે ઉત્સુકતાથી સાથે સાથેજ પ્રશ્ન કર્યો.

“ઝોલ્યું રીયું.” અનુચાચા બોલ્યા—“કાંઈક હુંકા સરખું દેખાય છે.”

અમે તે તરફ જોવાને પ્રયાસ કર્યો. પણ એટલામાંજ દિવાસળી જેપ થઇ ગઇ.

મેં કહ્યું—“ત્રીજી સળગાવો.”

ત્રીજી દિવાસળી પણ બે ધસરકા નિષ્ફળ ગયા પછી સળગી. પાસે જઇને અમે તે હુંકા પ્રત્યે જોવા—આરીકાથી નિહાળવા લાગ્યા. ખડકની બીંતની એક ફાટમાં કાંઈક સાવરણીના ટૂંકા જેવું હતું.

પણ તે કાંઈ સાવરણી હોય ? અહીં સાવરણી વળી ક્યાંથી આવે ? અમને કાંઈ સમજ પડી નહિ એટલે ગમે તેમ અનુમાન કરવા લાગ્યા.

હાથ પહોંચે તેમ નહતું. નહિ તો વળી તેને અડકીને-સ્પર્શ કરીને તપાસ કરતે. વધુ વિચાર કે અનુમાનો કરવાનો સમય મળે તે પહેલાં દિવાસળી હોલવાઈ ગઈ.

પણ પ્રતાપરાય તુરતજ બોલ્યા—“હાં હા. હું સમજ્યો. એ તો મશાલ છે. મશાલ.”

“મશાલ ? અહીં વળી મશાલ ક્યાંથી ?” મેં ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

“આ જગાએ પહેલાં હીરાની ખાણ હતી ને તેમાં કોઈ રાજનાં માણસો ખોદકામ કરતા હતા. હજારો વરસ પરની એ વાત છે. ખોદકામ વખતે અંધકારમાં પ્રકાશ આપવા માટે તેઓ આ મશાલ સળગાવતા હશે, એમ હું ધારું છું.”

“જો એમજ હોય તો આપણે શા માટે એ મશાલ ન સળગાવી શકીએ ?” મેં સૂચવ્યું.

“એ વિચાર મને પણ આવ્યો હતો. પરંતુ હજારો વરસે આ મશાલના હુંદામાં તેલ કાંઈ બેસી રહ્યું હશે ? સંભવિત નથી.”

“છતાં આ વિચિત્ર સંજોગોવાળું સ્થાન છે. હજારો વરસ પરના મંજુરો આ મશાલમાં દિવેલજ વાપરતા હતા કે બીજી કોઈ રીતે પ્રકાશ ઉપજાવતા હશે તે પણ આપણે જાણતા નથી, છતાં એની ઉપર એકાદ દિવાસળી અજમાવી જોવામાં શુ નુકસાન છે. જો સળગશે તો આપણને આ મોતની શુદ્ધિમાંથી બહાર નીકળવામાં ભારે મદદ સમાન થઈ પડશે. નહિ સળગશે તો તો માત્ર એક દિવાસળી બગડશે.”

“અગિયારમાંથી ત્રણ તો ખપી ગઈ. હવે આઠ રહી છે. જેમ જેમ એકેક દિવાસળી ખપતી જાય છે તેમ તેમ આપણા જીવનનો આક્રમો આક્રમો ભાગ ખલાસ થતો જાય છે.....”

ગમે તેમ પણ મશાલ સળગે તો અમને જે સહાયરૂપ થઈ પડે તે બહુજ લોભાવનારું હોવાથી અમે અતે એ મશાલનું હુંદું સળગાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ મશાલ બીંતમાં ઉંચે ખોસેલી હતી

તેથી પળવાર વિભાસણમાં પડ્યા. આખરે મારે બનુચાચાને કમ્બર પકડીને ઉંચા કરવા અને તેમણે વધુમાં વધુ બે દિવાસળી ફેડીને મશાલને સળગાવી જોવી—એમ નક્કી થયું.

તે પ્રમાણે બીંતની પાસે જઈને મેં બનુચાચાને પકડી ઉંચા કર્યા. તેમનું શરીર ધરડાવાને લીધે ક્ષીણ થયેલું હતું. એટલે તેમને ઉંચકતાં મને કાંઈ ઝાઝો શ્રમ ન પડ્યો. પ્રતાપરાયે દિવાસળીની પેરી બનુચાચાના હાથમાં આપી. તેમણે એક દિવાસળી ફેડીને મશાલની તળે ધરી.

આખી સળી બળી રહી પરંતુ મશાલ સળગી નહિ. હજારો વરસ પર વપરાયેલી મશાલમાં આજે તેલનો છાંટો પણ ક્યાંથી હોય ? છતાં પેલી કહેવત છે તેમ આશા અમર રહે છે.—તેવી આશા રાખી બનુચાચાએ બીજી સળી ફેડી, મશાલ તળે ધરી, ને કહેવાની જરૂર નથી કે તે પણ નિષ્ફળ જ ગયું.

પ્રકરણ ૫૮ મું.

ચળકતું કંઈક

આ પ્રમાણે છએક સળી અને ગુમાવી બેઠા. હવે માત્ર પાચ સળીની સહાયથી અમારે અમારો માર્ગ ખોળી કાઢવાનો હતો. મેં બનુચાચાને ખબા પરથી નીચે ઉતાર્યા અને જે દિશામાં લાંબી વાટ

હોવા જેવું લાગ્યું હતું. તે તરફ અંધારમાં કાચ ફફાળતા ફફાળતા ચાલવા માંડ્યું. નાના કોઠાની જેમ અમે ત્રણે જાણી એક શીઘ્રની આંગળી પકડીને ચાલતા હતા.

આ વેળા હું એક બાજુ પર હતો. બનુચાચા વચ્ચે ચાલતા હતા. મારો ફફાળતો કાચ એકવાર પાસેન. ભીતને અડક્યો, તેથી હું અફળાતો બચી ગયો. એ તરફ માર્ગ બંધ છે એમ નમજી અમે જરા દિશા બદલી ચાલવા માંડ્યું. સંભાળીને ડગલાં મૂકતા અમે માર્ગ કાપતા હતા. એટલામાં મોડક કોતક જોયું.

ખડકનો એક ભાગ જે અમારાથી વીસ બારીસેક વાર દૂર હતો તેની બાજુમાં કેટલોક ભાગ અંધારમાં ઝળક ઝળક થતો માત્રમ પડ્યો. એના તરફ આશ્ચર્ય પામતા અમે બે જાણી-હું અને બનુચાચા એકી સાથે બોલી ઉઠ્યા—

“ઓ! ઓ પેલું શું? કાંઈક ચળકે છે.”

પ્રતાપરાય બોલ્યા—“હા. કાંઈક ચળકે છે. મારું પણ ધ્યાન એ તરફ ખેંચાયું છે. ચાલો, આજે પાસે જઈએ.”

અમે તેની પાસે ગયા. ખડક નજીક જઈ ઉભા; ત્યાં કાંઈક ઝળક ઝળક થતું સ્પષ્ટ દેખાયું. એ શું હતું તે કાંઈ સમજાયું નહિ. લગભગ બે ફૂટ જેટલો ખડકનો ભાગ ઝાંખો પ્રકાશ આપી રહ્યો હતો, મને વિચાર આવ્યો કે દિવાસળી મળગાવીને એ શું છે તેની તપાસ કરવી જોઈએ મારા કહેવાથી પ્રત રાગે દિવાસળી મળગાવી. નો—

આશ્ચર્ય! આશ્ચર્ય! દિવાસળી મળગતાં જ એ ઝાંખો પ્રકાશ કાણુ જાણુ ક્યાં અલો! થઈ ગયા. ને તે જમાએ ખાસ જુદું પડી આવે એવું કશું જ ન હતું. માત્ર ખડક જેવો ખડક હતો. પથર સરખો પથર જ!

અમને બહુ જ નવાઈ લાગી. ત્યારે શું એ માત્ર ભ્રમ હતો? ખડકની બાજુમાં ઝાંખો ચળકતો પ્રકાશ અમે ત્રણેજે જોયો હતો.

એક ઠગાય, એ ઠગાય. પણ ત્રણે જગ્યા ઠગાય એ બહુ સંભવિત નહતું.

એ શું હતું તેનો વિચાર કરવા માટે અમને ઝાઝો સમય મળે તે પહેલાં દિવાસળી હોલવાઇ ગઇ, અને આખી ગુફામાં અંધાર ધીર થઇ રહ્યું પણ તે ખડકની બાજુમાં તો પાછો એ ઝાંખો પ્રકાશ ઝંખક ઝંખક થવા લાગ્યો.

“મને લાગે છે કે હું હાથ લગાડીને પરીક્ષા કરી જોઉં. શું ચળકે છે તે જોવું જોઇએ.” પ્રતાપરાય બોલ્યા. અને તપાસ કરવા માટે હાથ લંબાવવા માંડ્યો.

પણ મેં તરતજ તેમનો હાથ પકડી લીધો અને બોલ્યો—“હાં હાં ! એ શું કરો છો ? એવું સાહસ હાલ કરવાની જરૂર નથી. કદાચ કોઇ પ્રકારનો તેજાખી પદાર્થ અહીં સમાયેલો હોય, કદાચ કોઇ પ્રકારની વિજળિક શક્તિ આમાંથી ઉત્પન્ન થતી હોય—જે જોવા, તપાસવાનાં આ વખત નથી. અત્યારે તો આ ગુફામાંથી જીવતા બહાર નીકળવાનાં માર્ગ શોધી કાઢવો એ આપણું પહેલું કર્તવ્ય છે.....”

“ખરી વાત છે.” બનુચાચા બોલ્યા—“એ ગમે તે પદાર્થ હોય ગમે તે ઝંખક ઝંખક થતું હોય તે જાણી ને પણ આપણાં આ ગુફામાંથી બહાર ન નીકળાય તો જાણ્યાનું સાર્યક શું ?”

અમારા બંનેના પ્રયત્નથી પ્રતાપરાય તે ઝંખકતા પદાર્થને હાથ લગાડતા અટક્યા. તેમ કરતાં એમનું મન બહુ કચવાયું. કોઇ ઠેકાણે નથી જાણવાની જોવાની વસ્તુ હોય તે સંબંધમાં નવું જ્ઞાન મેળવવાની એમની જિજ્ઞાસા ખરેખર અત્યંત આશ્ચર્યજનક હતી. એવો પ્રસંગ છોડીને, એવી તક જતી કરીને એમનાથી ચાલ્યા જઇ શકાયજ નહિ. છતાં અમારા આગ્રહને વશ થઇ એમણે એ સ્થાન છોડ્યું. અમે ગુફાનો માર્ગ ખોળતા આગળ ચાલ્યા.

વાંચનાર ! એ વેળા અમને ખ્યાલ ન હતો, અમને જરાયે બાન નહતું કે અમે કેવી દુર્જન તક છોડીને ચાલ્યા જતા હતા ! અમને

સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હતો કે જો અમે ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા ન હોત તો કેવડી મહાન શોધ અમે જગત સમક્ષ રજૂ કરી શક્યા હોત !

પણ અમે એ સ્થાન છોડીને જતા હતા તે વખતે અમને જરા પણ ખ્યાલ ન હતો કે જો અમને ગમે તે જોખમે પણ એ ઝળકતા પ્રકાશનાં કાર્ય કારણ રચનાની તપાસ કરવાની યુદ્ધિ સૂઝી હોત તો એક મહાન ગૌરવભરી શોધ અમે જગત સમક્ષ રજૂ કરી શક્યા હોત ! પરંતુ એ અમારા નસીબ નહિ. બાકી થોડા મહિના પછીજ અમે છાપાઓમાં વાંચ્યું કે રેડીયમ નામની એક નવીન ધાતુ નીકળી છે તે અધિકારમાં ચળકે છે અને પ્રકાશમાં કાળી પડી જાય છે. એ મોતની ગુફામાં અમે જે ઝળમરો જોયો તે રેડીયમ ધાતુનોજ કેમ ન હોય ? પણ જ્યારે અમે રેડીયમ વિષે વાંચ્યું ત્યારે અમારાથી એ ગુફામાં બીજીવાર જવાય—અરે, જવાની દિશા તો પણ ચાલ તેમ ન હતું. અરુ.

વળી પાછી અમે અમારી મરણતોલ મુસાફરી શરૂ કરી. ‘અધે લૂએકી જોડી દે દાતાર’ ની પેઠે એક બીજનો હાથ ઝાડી આગળ ચલાવ્યું. ઉંચા ટેકરા નીચા ખાડા ઓળંગતા અમે સંભળપૂર્વક ચાલતા હતા. છતાં કોઈ કોઈ વાર પગમાં એવી તો ઠોકર ચાગી જતી હતી કે તમ્મરજ આવે. પરંતુ અમે ત્રણે જણે એક બીજને સંભાળી લેતા હતા.

પાંચેક મિનિટે અમે બીજનું એક પ્રકાશનું ધાતુ જોયું, પણ આ વેળા અમે પહેલાના જેટલા લોભાયા નહિ. ધીમે ધીમે પાસે ગયા. પાસે જઈ જોયું તો પડોશના ખડકમાં એક ફાટ માલમ પડી. ફાટની પહોળાઈ આશરે પાંચ ઇંચ હશે, એમાં થઇને આવતું અજવાળું અમને જીવનદાન દેતું હોય એટલું પ્રિય લાગ્યું. એ ફાટ જો થોડીકજ વધારે પહોળી હોત તો અમારામાંનું એકાદ જણ દુઃખે પાપે છોડાતે શરીરે પણ તેમાંથી બહાર નીકળી શક્યું હોત. પરંતુ આટલી સાંકડી

ફાટમાં થઇને પસાર થવાની આશા રાખી શકાય તેમ ન હતું. એટલે પેલી અંગ્રેજ કહેવત પ્રમાણે ગ્રેપ્સ આર સાવર એમ કહીને અમે આગળ આલતા થયા.

પ્રકરણ પદ મું.

જીવન મરણની જોડમાં

આ પ્રમાણે રખડતાં અમને કેટલા કલાક થયા હશે તે હું કહી શકતો નથી. મને લાગે છે—ને હું તો માત્ર પેલી ફાટમાંથી દેખા-યલા પ્રકાશ ઉપરથી અનુમાન કરી કહું છું કે એ વેળા સાંજના પાંચેક વાગ્યા હશે. આજે બપોરના અમને કાંઈ ખાવા મળ્યું ન હતું; ને આખો દિવસ ચાલી ચાલીને થાકી ગયા હતા. પેટમાં ખોરાક પડ્યો ન હોય ને અથડાતા ફૂટાતા ચાલ્યા કરવું પડે તે વખતે કેવી દશા થાય તેની કલ્પના વાંચકેજ કરી લેવી. કોલસા વગરનું એન્જન કેવી રીતે ચાલે ?

આથી અમારાં એન્જનો બપોર પછી ઠંડા પડવા લાગ્યાં હતાં, એટલે અમે સાંતલસ કરીને હવે એક ઠેકાણે ખેસી જવાનો મનસૂબો કર્યો. કોઈ સાઈં સ્થાન આવે એટલે ખેસી જવાને તૈયાર થયા અને સારે નસીબે એવું સ્થાન આવતાં ઝાઝી વાર લાગી નહિ.

એક નાના ચોનરા જેવો ખડક શોધીને અમે બેઠા. શાંત રીતે બેઠા

કારણ કે બોલવાનું અમને કશું સૂઝતું ન હતું. શું બોલવું? આવી બચાવક દશામાં માણસની વાચા પણ હજીજી જાય. મોતના બણકારા પળોપળ સંભળાયાજ કરતા હતા. ચોમેર દાવાનળ સળગ્યો હોય અને કોઈ પણ ક્ષણે તે આપણો કાળીઓ કરી લે એવા સંજોગોમાં અમે ઢૂળી ગયા હતા.

અહીં બેઠા પછી એક બે મિનિટમાં મેં મારી પાછળ કાંઈક ઘો ઘો અવાજ થતો સાંભળ્યો. પાછું ફરીને જોયું તો બનુચાચા ઉંઘી ગયા હતા, ને નરકારાં બોલાવતા હતા. મેં પ્રતાપરાયને ઉદ્દેશીને કહ્યું.—

“આ બહુ સારો ઉપાય છે. ખાવાનું ન હોય તો ઉંઘી જવું.
He who sleeps, sups.”

“ખરી વાત છે,” તેમણે કૃત્રિમ હાસ્ય મ્હોં પર લાવવાનો પ્રયત્ન કરીને કહ્યું “આપણે પણ એજ ઉપાયનો આધાર લેવો પડશે.”

“જે થાય તે ખરું.”

એમ બોલીને મેં ઉંઘ લાવવા માટે આંખ બંધ કરી. મારાં શરીરનાં ગાંઠાં ઢીલાં કરી નાંખ્યાં. (જો કે અથડામણને લીધે તે ઢીલાં થઈ ગયાં તો હતાંજ,) પ્રતાપરાયે પણ તેમ કરીને નિદ્રા દેવીનું આરાધન કરવાને પ્રયાસ કરવા માંડ્યો. અને સારે નસાંબે એકાદ મિનિટમાં અમારો પ્રયાસ સફળ થયો.

ઉંઘ આવવા માંડી એટલે મેં બનુચાચાના શરીર પર માથું મૂક્યું, એમનો તકાવો બનાવ્યો. અને પ્રતાપરાયે મારા શરીર પર માથું મૂકીને મને તકીયો બનાવ્યો. એમ કરવાથી અમારા ત્રણેના શરીરની ગરમી સચવાય તેમ હતું. ને આ શીતળ પહાડની શુદ્ધમાં પથ્થરનીજ પથારી કરીને સૂતાં સૂતાં શરીરની ગરમી સાચવવાની ખાસ જરૂર હતી. તેમ છતાંયે કદાચ રાત આખી દરમ્યાન અમારાં શરીર ઠંડાગાર થઈ જવાનો પૂરો સંભવ હતો.

આથીજ અમે ત્રણે એક બીજાના શરીરને તકીયો બનાવીને સૂતા.

૪૬. બનુચાચાનું માથું પ્રતાપરાયે સંભાળથી પોતાની છાતી પર લઇ લીધું. થોડીજ વારમાં અમે ત્રણે નિદ્રાધીન થઇ ગયા.

x

x

x

એ દશામાં અમે કેટલો સમય પડી રહ્યા હોઇશું તે હું કહી શકતો નથી. કેટલાક સમય પછી મારી છાતી પરથી મોટા ભાર ઉઠકાઇ ગયો હોય એમ મને ઉંઘમાં લાગ્યું. તે વેળા પ્રતાપરાય જાગ્રત થઇને એકા થયા હોવા જોઇએ. તે વેળા મેં છૂટકારાનો એક ઉડો શ્વાસ લીધો હતો. ને તે પછી થોડીજ વારમાં મારે કાને અવાજ આવ્યો:-

“ બહાદુરભાઈ, બહાદુરભાઈ, જાગ્રત થઇ જાઓ એકા શાઓ. અહીં કાંઈ સળવળ થાય છે ”

કાંઈક સળવળ કરતું હોવાની વાત સાંભળતાંજ હું ચોંકીને ઉઠ્યો. એટલે થયો. સળવળ થાય છે એ સાંભળીને મને પહેલોજ ખ્યાલ કેમ બચાવક અજગરનો આવ્યો. અમે બચાવક દશામાં તો હતા જ. આ દશામાંથી જીવતા માગેજ છૂટાશે એવી મોટે ભાગે ખાતરી તો હતીજ છતાં અજગર કે સાપના દંશથી મરવા જેટલી તૈયારી અમારામાં ન હતી. મેં તરતજ બનુચાચાને ઢંઢોળીને ઉઠાડ્યા. અને અમે ત્રણે જે સ્થાન પર સૂતા હતા ત્યાંથી દૂર ખસી જઇને ઉભા. જે દિશામાં સળવળ થતું હોવાનું લાગ્યું હતું તે તરફ ધ્યાનપૂર્વક જોવા લાગ્યા. પરંતુ અમને કશું દેખાયું નહિ. માત્ર એક આંખ જેવું કાંઈક ચળકયા કરતું હતું. ને તે અમથી તેમ જતું હોય એમ લાગ્યું. ગમે તેવા અંધકારમાં જીવતા પ્રાણીની આંખ તો ચળકયા વગર રહેતી નથી. એ પ્રાણીની જીવનજ્યોત આંખમાં ઝળકા રહી હતી, તે પરથી તે અમારાથી કેટલે દૂર હશે તેની કલ્પના અમે કરી શકતા હતા.

એ કશું પ્રાણી હશે તે જાણ માટે દિવાસળી સળગાવવાની સૂચના બનુચાચાએ કરી. પણ “એવી રીતે દિવાસળી બગાડવાની કશી જરૂર નથી. એ પ્રાણી ગમે તે હોય છતાં તેને જોવાથી આપણને કાંઈ

લાભ નથી, કે તેથી આપણને આ ગુફામાંથી બહાર નીકળવાનો માર્ગ શોધી શકવાના નથી.” એમ કહી પ્રતાપરાયે તેમ કરવા ના પાડી.

જેતજેતામાં તે પ્રાણી સળવળ મળવળ કરતું એક પથરની પાછળ બરાબને અદૃશ્ય થઈ ગયું અને અમે તે સ્થાન છોડી આગળ ચાલ્યા. અમે ‘ગુફામાં હતા; અને એવી ગુફામાં હતા કે બહારની દુનિયામાં શું થાય છે? બહાર દિવસ છે કે રાત છે તે અમારાથી બાણી શકાય તેમ ન હતું. પરંતુ ઠંડાં કડકડતી હતી. કોઇક વર પવનનો સૂસવાટો એવો તો જોરજોર લાગી જતો હતો કે શરીરના રૂંવાડા ઉભા થઈ જતા હતા. છતાં તે સૂસવાટો ક્યાંથી આવ્યો, ગુફામાં એ પવન ક્યાં થઈને બરાયો તે અમારાથી જોઇ કે સમજી શકાતું ન હતું. તે પરથી અમે ધાર્યું કે દળુ જંગલમાં રાત્રિનુંજ સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે. સૂર્યનારાયણનો ઉદય થયો નથી.

અમે તેમ હોય-જંગલમાં રાત્રિ હોય કે દિવસ હોય પરંતુ અમે તો કેદમાં પૂરાયલા હતા. જીવન મરણની જોલમાં દટાયલા હતા. ને તેમાંથી નીકળી છૂટા થવું એજ અમારો મુખ્ય હેતુ હતો. એટલે ગુફામાં કોઇ બીજું મુખ્યદાર હોય તેની શોધ કરવા માટે અમે આગળ ચાલ્યા.

પ્રકરણ ૬૦ મું.

પારસમણિ

ચાલ-ચાલ-ચાલ—

એક ખીખ્ખના હાથ પકડીને અમે કોણે જાણે ક્યાં સુધી ચાલ્યાજ ક્યું. કેટલા કલાક ચાલ્યા તે પણ હું કહી શકતો નથી. અમારી પાસે ઘડીઆળ ન હતી. નેમ આસપાસમાં કોઈ ઉંચું ટાવર પણ ન હતું જેના ટકોરા સાંભળીને અમે સમગના કકડા પાડી ગણી શકીએ. સાચું પૂછો તો કેટલીક વાર તો મારા બે સાથીના હાથમાં ખેંચાનોહું ઉંઘતો ઉંઘતો ચાલતો હતો. અતિશય ઝમને લીધે ઉત્સાહભેર ચાલવા જેટલી મારામાં મતિ રહી ન હતી. કેટલીકવાર મારા શરીરનો ભાર મારા સાથીના ખભા પર પડતો. મારા પગ કામ કર્યા કરતા પરંતુ હું ખેભાન સ્થિતિમાં હતો, એમ મને અત્યારે લાગે છે.

x

x

x

થોડીકવારે પ્રતાપરાય પણ થાક્યા બનુચાયા તો તેમની પહેલાંજ થાકેલા હતા એટલે ફરીવાર અમે કોઈ ઉંચાણે આરામ લેવાનો વિચાર કર્યો. સદ્ભાગ્યે થોડીજવારમાં એક સાફ સ્થાન મળી આવ્યું. ત્યાં બોંચ એક સરખી સાફ કરેલી હતી. અમે હાથ ફેંકીને જોયું તો લગભગ પંદર ફુટના ઘેરાવા જેટલી જગા તે હશે. ને તેની વચમાં બરાબર મધ્યબિંદુ પાસે શંકુના આકારનો એક પથ્થર જોડવેલો હતો.

પ્રતાપરાય તે પથ્થર જોઈને હસ્યા—આનંદમાં આવી બોલ્યા—

“બહાદુરબાહ, હવે મને આશા પડે છે ખરી.”

“શાની ?”

“આ ગુફામાં પારસમણિ છે. આ ગુફામાં પારસ દ્રવ્ય નહીં હોવું જોઈએ.”

“શા પરથી આપ એમ કહો છો ?”

“મારા નકશા પરથી. મારા નકશામાં આવા એક સ્થાનનું ચિન્હ છે. અત્યાર સુધી હું સમજી શકતો નહતો કે એ શાનું નિશાન હતો. હવે મને સમજ પડી. આ શંકુની આકૃતિ જોતાં મારી ખાત્રી થઈ છે. અહીંથી ઉત્તરમાં ત્રીસ ડગલાં પર પારસદ્રવ્યનો જથ્થો હોવો જોઈએ એવી સમજ છે.....”

“પણ ઉત્તર દિશા કઈ તે કેમ પારખવું?”

“એ તો આશરે આશરે જ જોવાનું છે. નહિ સમજ પડશે તો બધી દિશા અન્નમાવી જોઈશું.”

એમ કહી પ્રતાપરાય તે શંકુ આકૃતિ આગળથી એક બાજુએ ચાલીને ત્રીસ ડગલાં ગણવા લાગ્યા, એક, બે. ત્રણ, ચાર.... તેર ચૈદ પંદર...અચાક

ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં ડગલાં ભરવા ને ગણવા જતાં પંદરમે ડગમેજ પ્રતાપરાયનું શરીર બીંત સાથે જોરથી અથડાયું. અવાજ પરથી તેમનું નાક ચગદાયું હશે એમ પણ મને લાગ્યું. ઓરે! એવો ઉદ્ગાર તેમના મ્હોંમાંથી નીકળી ગયો ને બે ડગલાં પાછા હડી ગયા.

“શું થયું?” અનુચાચાએ પૂછ્યું.

“બહુ વાગ્યું કે?” મેં પૂછ્યું.

“કાંઈ નહિ. કાંઈ નહિ.” નાકે હાથ પંપાળતા પ્રતાપરાય બેટ્યા અને અમે ઉભા હતા ત્યાં પાછા આવ્યા. તેમને વાગ્યું હતું ખરું પણ તેથી કાંઈ તેમનો ઉત્સાહ ઓછો થયો ન હતો.

“મેં ખોટી દિશા માપી. એ ઉત્તર દિશા ન હોય. હવે બીજી દિશા માપી જોઈશું. તમે મદદ નહિ કરો?”

“શા માટે નહિ?” મેં જવાબ દીધો—“કહો, હું કઈ દિશા પકડું?”

તેમણે મને એક દિશા બતાવી, અને અનુચાચાને પણ એક દિશા બતાવી. અને કહ્યું કે—“અહિંથી ત્રીસ ડગલાં ગણીને ઉભા રહેજો.

અને શું અનુભવ થાય છે તે મને કહેજો. પરંતુ જોજો મારી પેટ મહુ ઉત્સાહમાં આવીને ચાલતા રખે, નહિ તો તમે ખડક સાથે ભટકાઈ પડશો.”

મેં કહ્યું—“એ માટે આપને ભલામણ કરવાની જરૂર નથી. પારસમણિને માટે અપના જોડેલો ઉત્સાહ અમારામાં રહ્યો નથી.”

પ્રતાપરાયે ગોઠવી આપ્યા પ્રમાણે તે તે દિશામાં મ્હોં રાખી અમે ઉભા અને અધારામાં ધીમે ધીમે હાથ લંબાવી ફેંકાળતા ફેંકાળતા સંભાળપૂર્વક ડગલાં ભરતા ને ગણતા ગણતા અમે ચાલવા લાગ્યા.

અમે ચાલતા હતા ને પ્રતાપરાય ડગલાં ગણતા હતા—એક, બે, ત્રણ, ચાર...વીસ એકવીસ...

એકવીસમે પગલે મારે એન્જન અટકી પડ્યું. મેં હાથ લંબાવેલા હતા તેને ખડકરૂપી ભીંત અટકી. એટલે હું ઉભો રહ્યો ને પ્રતાપરાયને કહ્યું—“હવે મારી દિશામાં આગળ વધાય તેમ નથી. આગળ રસ્તો નથી.”

પ્રતાપરાય બોલ્યા—“ત્યારે એ ઉત્તર દિશા ન હોય. તમે પાછા ફરીને મૂળ જગાએ આવીને ઉભા રહો.”

મેં તેમ કરવા માંડ્યું. એમના નંબરો આમળ બોલાયા—“બાવીસ, ત્રેવીસ, ચોવીસ...”

બારે પચીસ નંબર પૂરા થયા ત્યારે અનુચાચા બોલ્યા—“હવે મારાથી આગળ ચલાય તેમ નથી. અહીં તો કંઈક ઝટકા વાગતા હોય તેવું લાગે છે કોઈ ચટકા ભરતું લાગે છે.”

“સંભાળીને આગળ ચાલો” પ્રતાપરાયે જવાબ દીધો.

“નારે બાપા. મારાથી હવે આગળ જવાય તેમ નથી. હું તે પાછો ફરું છું.”

એમ બોલીને તે પાછા ફર્યા. પ્રતાપરાય પોતાની દિશામાં આગળ ચાલ્યા. થોડાંક ડગલાં ચાલીને તેઓ ભોંય પર ખેસી ગયા અને જમી-

નમાં કાંઈ હોય તેની તપાસ કરવા લાગ્યા.

પાંચેક મિનિટ તેમણે તેમ ક્યું: પછી બોલ્યા—“અહીં તો કાંઈ પતો લાગતો નથી.”

એમનો એ અવાજ પચાસેક ડગલાં દૂરથી આવ્યો હોય એમ લાગ્યું. અંધકારમાં કશું દેખાતું તો હતુંજ નહિ. માત્ર અનુમાનથી એક બીજાનાં સ્થાન કલ્પી શકતા હતા. અમે મરણના પડવા સાંભળી રહ્યા હતા તે વખતે આ જાણે છેવટની રમત રમી રહ્યા હતા.

અંતે પ્રતાપરાય પશ્ચુ નિરાશ થઇને પાછા આવ્યા. અમે ત્રણે વચલા શંકુ આકાર પાસે બેગા થયા અને ફરી એક બીજાના હાથ ઝાલ્યા. જેમ આગળ અફળાતા કુટાતા ચાલ્યા હતા તેમ પાછું ચાલવા માંડ્યું.

દશ પંદર મિનિટ ચાલ્યા એટલે પ્રતાપરાય ઉભા રહ્યા અને ધીમે સાદે, કંઈક શંકાશીલ રીતે કંઈક ખેંચીતાં ખેંચીતાં બોલ્યા—“મને લાગે છે કે બનુચાચાવાળી દિશામાં હું જાતે જઈ આવું. એ દિશામાં કાંઈક હોય એવો મને વહેમ છે.”

“હવે ડાકટર સાહેબ વહેમનાં ભૂત ને ડાકણ તમે મગજમાંથી કાઢી નાંખો. આ મોતની બીજામાં તો પડ્યા છીએ તેમાંથી ઉગરવાનો કોઈ આરો પહેલાં શોધી કાઢો પછી આપના વહેમ ને શંકાની શોધ કરજો.” બનુચાચા આકળા થઇ બોલી ઉઠ્યા.

મેં પણ કહ્યું—“હવે પાછા ફરીને તે દિશાનો પતો મેળવવો મુશ્કેલ થઇ પડશે. બંધી દિશા અજમાવ્યા વગર બનુચાચાવાળી દિશા મળવાની નથી. માટે હાલ એ પ્રયાસ કરવાનો વિચાર માંડી વાળો.”

મહા મહેનતે સમજાવ્યા ત્યારેજ પ્રતાપરાયે પાછા ફરવાનો વિચાર પડતો મૂક્યો. અમે આજળ ચાલ ચાલ ક્યું: વળી એકવાર બેસી ગયા. અડધો કલાક આરામ લઇ પાછા ઉઠ્યા. વળી ચાલ્યા. એ વખતે સુધીમાં બહારની દુનિયામાં પેરાદીયું થઇ ગયું હોય એમ લાગ્યું. હવે પક્ષી-ઓનો કલમલાટ કંઈક અંશે સંભળાવા લાગ્યો હતો. કોઈ કોઇવાર

ગુફામાં કોઇ સ્થળે ફાટ આવી જતી. ત્યાંથી બહારના જગતનું ઝાંખું અજવાળું ગુફામાં પ્રવેશ કરી આવતું હતું. એટલા ભાગમાં અમે પળવાર ઉભા રહેતા. અને કાંઇક ફાટમાંથી નીકળી નાસવાનો અમર ફાટને તોડીને પહોળી કરવાનો કાંઇ ઉપાય જડે તે માટે મગજના ઘોડાની લગામ છોડી મૂકતા. પરંતુ કાંઇ ઉપાય હાથ લાગતો નહિ. કારણ કે ફાટવાળી જગાએ ઉપર કેટલા કુટ ખડક આવી રહ્યો હશે તેની અમે કદપનાયે કરી શકતા ન હતા. જે ચાર કુટ હોય તોયે તેને ખોદી કાઢવાનું અમારી પાસે કશું સાધન ન હતું.

પ્રકરણ ૬૧ મું.

કુતરાની ટોપી

એમને એમ ધણો સમય નીકળી ગયો. ચોવીસ કલાકના અમને કડાકા થયા હતા અને ચોવીસ કરતાં વધારે કલાકની અથડામણના અમે ભોગ થઇ પડ્યા હતા એટલે હવે શરીર રૂપી એજીનમાં ખીજ કાલસા પડ્યા વગર ટાંટીઆ કામ કરવાને ના પડતા હતા. પરંતુ એ કાલસા લાવવા ક્યાંથી? અમારી પાસે કશું ખાવાનું તો હતુંજ નહિ. પેલી ડાકણ ગંગોલાએ સિંહદ્વારમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાંજ થોડો ધણો નાસ્તો કરી લેવાનું યાદ દેવાડ્યું હતું. પરંતુ તે વખતે તો અમે દોઢ

ડાહ્યા થઇને માનમાંજ તણાઈ ગયા. એટલે અત્યારે પેટ રોટલા જેવું ચપ્પટ થઇ ગયું હતું.

છતાં અમારે સારે નસીબે આ બયાનક ગુફામાં અમને થોડા વધુ કલાક જીવતા રાખે એવું ખાવાનું મળી આવ્યું. એ ખાવાનું શું હશે ? તમે શું ખાશે છો ?

એ હતી કૂતરાંની ટોપી ! ચોમાસામાં ભીંતો પર અને છાપરાંના નળીયાં ઉપર ઉગતી કૂતરાંની ટોપી તમે જોઇ છે ? કદિ ખાધી છે ખરી ? કોઇ દહાડો ન આપેલી અને જેને માટે ખરેખર સૂગ હતી એ વિચિત્ર કૂતરાંની ટોપી ખાઇને અમે કેમ ચલાવ્યું હશે તેની તો વાંચકો કલ્પનાજ કરી લેશે. જ્યાં અમે બેઠા હતા તેની પાસેજ બેજ-વાળી જગામાં થોડકાંધ કૂતરાંટોપીઓ ઉગેલી હતી તે અમે તોડી તોડીને ખવાય એટલી ખાધી.

કૂતરાં ટોપીએ આપેલાં જીવનતત્વને સામવીને કેટલોક વખત સુધી અમે બેસીજ રહ્યા. ગાય ભેંસની પેઠે ખાધેલું ધાન મ્હોંમાં લાવી જાણે વાજોળતા હોઇએ તેવી દશામાં અમે બેઠા હતા. વાતચિત કરવાનું અમને મન થતું નહતું છતાં આ રાક્ષસી ગુફાની બબ્બતા ઉપર અમને અવાર-નવાર થોડાં વાક્યોની આપણે કર્યા વગર ચાલતું નહતું. આ ગુફા કેણે બનાવી હશે ? મનુષ્યકૃતિ કે કુદરત કૃતિથી એ સરખાઇ હશે ? એની વિશાળતા મનુષ્ય કલ્પનામાંયે ન આવે એવડી હતી. જે દિવસે આ ગુફામાં હજારો માણસ ખોદકામ કરતા હશે અને હીંગ શોધી કાઢવાને પ્રયત્ન કરતા હશે ત્યારે એ ગુફાનું વાતાવરણ કેવું જીવંત હશે ! આજે કચ્છસ્તાન કરતાંયે વધુ બચકંર લાગતી ગુફાનો હજારો વરસ પર શો ઉપયોગ થયો હશે ! એમાં કામ કરતા માણસો ઉપર કોણ દેખરેખ રાખતું હશે ?—વગેરે અમારી ચર્ચાના વિષયો થઇ પડતા હતા. બનુચાયા તો ફરી ફરીને એમજ કહેતા કે આ ગુફામાં પહેલાં કોઇ નગર વસેલું હોતું જોઇએ. તે વગર આવી ગુફા કોઇ બનાવેજ નહિ. હું જ્યારે નાનો

હતો ત્યારે વહેંતીઆ માણુસોની વાત સાંભળી હતી. જમીન ખોદતાં વહેંત સરખા માણુસો નીકળ્યાની અને જમીનને તળીએ પાતાળમાં દીંચુ-સજી સરખા માણુસો વસતા હોવાની વાતો સાંભળી હતી. આ શુદ્ધમાં હજારો વરસ પર તેવી કોઈ પ્રજા વસતી હોય એવી પણ કલ્પના અમારા મગજમાં કોઈ કોઈ વાર ઉદ્ભવતી હતી.

વળી અમુક સમય આરામ લઇને અમે ઉડ્યા અને ચાલવા માંડ્યું. આ ઘોર અધારામાં દિશાનું બાન તો અમે સદંતર બૂલી ગયા હતા. એટલે કદાચ જે દિશામાંથી અમે આવ્યા તેજ દિશામાં પાછા વિહરતા હોદાએ એવું બનવાનોયે કાંઈક સંભવ હતો. ગમે તે રીતે બહાર નીકળવાનો માર્ગ શોધી કાઢવો એ અમારું ધ્યેય હતું.

પા કલાક ચાલ્યા એટલે એક પક્ષી પાંખો ફફડાવતું આમથી તેમ ઉડી ગયું હોય એમ લાગ્યું. તે જોઇ પ્રતાપરાય બોલ્યા—“મને લાગે છે કે હવે આપણો છૂટકારો દૂર નથી. હવે મનુષ્ય વસ્તી આપણાથી બહુ દૂર નહિ હોય.”

મેં કહ્યું—“ડાકટર સાહેબ, પ્રભુ કરે ને તમારું અનુમાન સાચું પડે, પરંતુ આ ઉડી ગયેલું પક્ષી માત્ર જંગલવાસી પક્ષીજ હોય એમ કેમ ન બને?”

પ્રતાપરાયે જવાબ દીધો—“બહાદુરભાઈ, તમે જાણો છો કે પક્ષી-ઓની બાપા વિષે હું કેટલુંક સમજું છું. અમુક પ્રદેશના પક્ષીઓ અમુક જાતનાજ ઉચ્ચાર કરે એવો કુદરતનો નિયમ છે. પક્ષીની બાપા જાણનારા તે બધું સમજી શકે છે. ઉડતાં ઉડતાં આ પક્ષીએ જે ઉચ્ચાર કર્યો તે પરથી હું કહી શકું છું કે એ પક્ષી ગમે ત્યાં પણ મનુષ્ય વસ્તીની વચમાં રોજ જડનારું હોવું જોઈએ.”

મેં કાંઈ જવાબ દીધો નહિ. પ્રતાપરાયનાં અનુમાનો વિષે હું હવે કાંઈ મત બાંધી શકતો નહોતો. મેં તો ઘણો વિચાર કર્યો પરંતુ એ ક્યું પક્ષી હશે તે સમજાયું નહિ. અમે થોડોવાર પક્ષી ઉડ્યું તે

દિશામાં ચાલ્યા.

“ગમે તેમ તે કોઇ ફાટમાંથી બહાર નીકળી ગયું હોવું જોઇએ.”
અનુચાચા બોલ્યા.

“પ્રભુ કરે ને તે ફાટ આપણું શરીર બહાર નીકળી શકે એવડી મોટી હોય...” મેં અપેક્ષા બતાવી.

એવી અપેક્ષા અત્યારે અમારા ત્રણેના હૃદયમાં સળગી રહી હતી. કેટલાક કહે છે કે તીવ્ર ઇચ્છા કરવાથી ઇચ્છિત વસ્તુ આવી મળે છે. **યાદૃશી ભાવના યસ્ય સિદ્ધિર્ભવતિ તાદૃશી**—એમ કહે છે એ સૂત્ર જો સાચું હોય તો અમારી અંતરેઅંતરની તીવ્રતાને પરિણામે અમને આ ગુફામાંથી બહાર નીકળવાનો માર્ગ ક્યારનો સૂઝી ગયો હોત. પરંતુ હજી સુધી તો તેવું કશું થયું ન હતું, ને અમે અચકાતા ફૂટાતા ચાલ્યાજ કરતા હતા.

x

x

x

x

એવી રીતે કેટલોક સમય ચાલ્યા એટલે એક બીજી પક્ષી પાંખ ફફડાવતું ઉડ્યું. એને અમે ધ્યાનપૂર્વ જોઇ શક્યા. તે એક મોટી જંગલી સમડી હતી. તેણે આ ગુફામાં માળો બાંધ્યો હોવો જોઇએ. અમે વાતો કરતા હતા તેના અવાજથી ચમકીને તે પોતાના માળામાં ઉડી નાહી.

અમે તેના માર્ગની પૂંઠ પકડી. ગુફાના આ ભાગમાં અમને કોઇક સ્થળેથી આવતો ઝાંખો પ્રકાશ મદાય આપતો હતો. એટલે તે સમડી કંઇ દિશામાં ઉડી ગઇ તે અમે જોઇ શક્યા. અને તે માર્ગે પાલતાં અમે એક બાકરાં પાસે આવી પહોંચ્યા. એ બાકરાં જોઇને અમને ધણે આનંદ થયો. તેની પહોળાઇ લગભગ દોઢ વેંત હતી. અને લંબાઇ ચાર પાંચ ફુટ હશે. આવડું મોટું બાકરાં અત્યાર સુધીમાં કોઈ જગાએ અમને સાંપડ્યું ન હતું. છતાં એમાંથી બહાર નીકળી શકાશે કે નહિ તે સંજોગો અમારી ખાતરી ન હતી. ગમે તેમ

થાય તોયે આ જગા પરથીજ અમારે બહાર નીકળવું જોઈએ. એ સિવાય બીજું કોઈ બાકારું આથી મોટા કદનું હવે અમને સાંપડે એવી આશા ન હતી. એટલે અમે તેમ થાય, શરીર છોડાય કે કદાચ શરીરનો એકાદ ભાગ કાપી નાંખવો પડે તોયે આજ બાકારામાંથી અમારે બહાર નીકળવું એવો અમે નિશ્ચય કરી નાંખ્યો. અમે ખરેખર જીવ પર આવી ગયા હતા.

અમે તે બાકારાની નજીક ગયા તો તેમાંથી બહારની દુનિયાનો ધણો ભાગ દેખાવા લાગ્યો. બાકારાની ઉંડાઈ આશરે પાંચ છ ફુટ હશે. અંદરની બંને બાજુએ ખરબચડી અને અણીયાળા પત્થરવાળી હતી. બાકારામાંથી બહાર મોટા વિસ્તારવાળો પ્રદેશ દેખાતો હતો. તેમાં કંઈ જંગલો ઝાડી અને એક નદીનો વાંકાચૂકો પ્રવાહ પણ દેખાતો હતો. નદીની પેલી મેર નાની નાની ડુંગરીઓ દેખાતી હતી. એ દૃશ્ય ઉપરથી અમે અનુમાન કરી શક્યા કે અમે જ્યાં ઉભા હતા તે સ્થાનની ઉંચાઈ જંગલની સપાટી ઉપર એક હજાર ફુટ કરતાંયે વધારે હશે.

બાકારામાંથી જેટલો પ્રદેશ દેખાતો હતો તેનું ક્ષેત્રફળ દશેક ચોરસ માઇલના આખા વિસ્તારમાં કોઈ સ્થળે એક પણ બેપગું માણસ કે એક નાનકડું ઝુંપડુંએ દૃષ્ટિગોચર થતું ન હતું, તો પછી ગામડું કે શહેર હોવાની તો આશા જ ક્યાંથી રખાય? જે નદી દેખાતી હતી તે મોટી ને પહોળી લાગતી હતી પરંતુ તેમાં એક વહાણ કે નાવડું સરખુંયે તરતું માલમ પડતું ન હતું.

છતાંએ અમારે એજ સ્થાનમાં ઉતરીને અમારા કદખાનામાંથી મુક્ત થવાનું હતું. અમે હજાર ફુટની કે દોઢ હજાર ફુટની ઉંચાઈ પર હોઈએ અથવા તો સામેનો પ્રદેશ બીલકુલ વસ્તીહીન હોય તોયે અમારે એજ દોઢ બીલસના બાકારામાંથી બહાર નીકળીને કોઈ જીવતા માણસનું ઝુંપડું શોધી કાઢવાનું હતું. બીજું કોઈ મોડું

બાકોર શોધવાના હોંસકોંશ અમારામાં રહ્યા ન હતા.

હવે માર્ગ મળ્યો હતો એટલે તેમાં ચઢીને પહેલાં કોણે બહાર નીકળવું તેનો અમે વિચાર કરવા લાગ્યા. સૌથી પાતળા શરીરવાળો માણસ પ્રથમ બહાર નીકળે એવું અમે નક્કી કર્યું. તેણે બહાર નીકળીને આસપાસ નજર કરી એકાદ જમીન ખોદવાનું સાધન મેળવવું. સામેના વિશાળ પ્રદેશ પર એકે ઝુંપડું દેખાતું ન હતું. પરંતુ સંભવ છે કે આ પહાડ પરજ કોઈ જમણી માણસનું એકાદ ઝુંપડું મળી જાય અને સંભવ છે કે તેની પાસે નરાજ કે કોઠાળી જેવું કાંઈક સાધન હોય. એવું હોય અને અમારા સદ્ભાગ્યે તે સાધન આપવાની તે કૃપા કરે તો અમારામાંથી પહેલાં નીકળનારે બાકોર આસપાસથી ખોદીને મોડું કરી આપવું અને બીજા બે જણાને નીકળવાનો માર્ગ સરળ કરી આપવો એવું અમે નક્કી કર્યું.

અમારામાંથી સૌથી પાતળા બનુચાચા હતા. તેના થી બીજે નંબરે હું અને પછી પ્રતાપરાયનો નંબર આવતો હતો. અમે બનુચાચાને પહેલાં બહાર નીકળવા કહ્યું. તેમણે આસ્તે રહીને પોતાનું માથું બાકોરામાં ઘાલ્યું. પણ ખમા સુધી આવતાંજ તે બીચકવા લાગ્યા. મેં કહ્યું—

“ચાચા, એમ નહિ નીકળાય. તમે સૂઝ જઈને પડખે ચાઓ અને પછી સાપની માફક શરીર ધસડતા ધસડતા ચાલો.”

તેમણે તરતજ મારી સૂચનાનો અમલ કર્યો. જમણે પડખે સૂઝ ગયા. બંને હાથ માથાની ઉપર લંબાવ્યા, અને બાકોરાંની બાજુ પર ટેકવી ટેકવીને શરીરને અંદર ખેંચવા માંડ્યું.

ધસડ-ધસડ-ધસડ-

કમ્મર સુધીનો ભાગ અંદર ચાલ્યો ગયો. હવે માત્ર ટાંટીઆ બહાર હતા. જે બાકોરામાંથી પેટનો ઘેરાવો પસાર થાય તેમાંથી ટાંટીઆ નીકળવા એ કાંઈ મુશ્કેલ કામ ન હોય. પણ અહીં તો બાકો-

રાના અધવચ ભાગમાં ઘણીજ સંકડાશ આવતી હતી. અને તેમાંયે બરાબર વચલા ભાગમાં એક અણ્ણીદાર પથરો ખડકની બહાર નીકળી આવતો હતો. ખનુચાચા આગળ વધ્યા કે તરતજ તે પથરો એમના પેટ પર આવીને ભોંકાવા લાગ્યો.

“ઓ બાપરે !” પથરની અણ્ણી પેટમાં ભોંકાનાંજ ખનુચાચા જૂમ પાડી ઉઠ્યા.

પ્રતાપરાયે કહ્યું—“ચાચા, ધીરજ રાખો, ગમરાશો નહિ. તમે જરા શ્વાસ ઉંચો ચઢાવો એટલે પેટમાં ખાડો પડશે. એમ કરીને હળવે રહીને પેટનો ભાગ બહાર કાઢી લ્યો.”

મેં પણ કહ્યું—“ચાચા, આ છેલ્લી તપશ્ચર્યા છે. હવે ગમરાશો નહિ. આટલી મુશ્કેલી સહન કરીને પાર ઉતરશો એટલે મોતના જડામાંથી છૂટ્યા એમ નક્કી જાણજો.”

પ્રતાપરાય બોલ્યા—“એકજ મુશ્કેલી છે. ખાકોરાંનો આગસો ભાગ સારો પહોળો છે.”

ખનુચાચાએ દમ ઘૂંટવા માંડ્યો. બાપ જન્મારે પ્રાણાયામ કરેલા નહિ કે પ્રાણાયામ કેવા શાય તેની ખબર નહિ એટલે શ્વાસ ઉંચો ચઢાવતાં શાતું ફૂંચાવડે ! છતાં જેમ તેમ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. ત્રણેક પ્રયાસ કર્યા એટલે દમ સજ્જડ ધુંટાયો. પેટમાં ખાડો પડ્યો. તેમણે સ્થિરરેને અંદર ખેંચ્યું. પેલા પથરની બરાબર પેટી ઉપર દુંટી પાસે આવી પહોંચી. તેજ વખતે જાણે કનકવાની કમાન છટકે તેમ ખનુ-ચાચાએ ઘેરેશો શ્વાસ એકદમ છટકી ગયો, ને પેટ પાછું ટુલી આવ્યું. પથરની અણ્ણી દુંટી પર ભોંકાઇ ને તરતજ ચાચા રડી ઉઠ્યા.—

“ઓ બાપરે, ઓ ખુદા ! મરી ગયો રેએએએ.”

મેં કહ્યું—“ગમરાઓ નહિ. ફરી દમ ઘૂંટો.

પણ મારા શખ્દો તેમણે ભાગ્યેજ સાંભળ્યા હશે. તેઓ તો ‘ઓ બાપરે ! ઓ ખુદા !’ એવી ખૂંસો માર્યાંજ કરતા હતા અને વચમાં

વયમાં શ્વાસ ઘૂંટવાનો પ્રયાસ કરતા હતા. જેમ જેમ તેઓ પ્રયત્ન કરતા હતા તેમ તેમ પેસો પથ્થર તેમના પેટમાં વધારેને વધારે દબાતો જતો હતો. શ્વાસ ઘૂંટનાં ઘૂંટનાં પણ ચાચા થકી ગયા. મેં પ્રતાપરાયને કહ્યું—“આ તો બુઢો ફસાઈ પડ્યો લાગે છે. એ જે બાકોરામાંજ બરાધ બેસશે, તો આપણા બહાર નીકળવાનો માર્ગ પણ જતો રહેશે. આપણે એને આમાંથી બહાર કાઢવા માટે કાંઈક કરવું જોઈએ. આ પાર કે પેસે પાર એને કાઢવા વગર છૂટકો નથી. નહિ તો આપણે વગર મોતના મરી જઈશું.”

પ્રતાપરાય કહે—“તમે એવું એવું ન બોલો. મને તો ખાત્રી છે કે આપણો મુક્તિનો માર્ગ આ સાંપડેલોજ છે. હવે કોઈ જાતનો બચ રાખવાની જરૂર નથી.”

“પણ આ ચાચાજ એ મુક્તિના માર્ગમાં ફસાઈ પડ્યા છે તો આપણે બે એના કરતાં જાડા, તે—એમાંથી કેવી રીતે પચ્ચાર થઈ શકીશું?” મેં પૂછ્યું.

“તે બાપતમાં તમારે ગમરાવાની જરૂર નથી. એનો ઉપાય હું કરીશ.”

એમ કહી તેમણે અનુચ્ચાના ટાંડીયા પકડ્યા અને તેમને બાકોરાંની અંદર ધકકો મારવા માંડ્યો. ‘વનુચાચા વધારે કળ ખાવા ને બરાડા પાડવા લાગ્યા. એટલે તેમણે કહ્યું—“ચાચા, તમે અગાઉની પેટે ફરી એકજવાર ઉંડો દમ ઘૂંટો. હવે માત્ર પેટનો થોડોજ ભાગ દબાયેલો છે. તમે ખૂબ પાડવી બંધ કરશો તોજ તમારાથી દમ-ઘૂંટાશે.” ચાચાએ ખૂબ પાડવી બંધ કરી અને મહા પ્રયત્ને સ્વસ્થ થઈને શ્વાસને ઉંચો ચઢાવ્યો. તેમનું પેટ દબાયું. આ વેળા તેમાં કીક ઉંડો ખાડો પડ્યો.

પ્રતાપરાયે મને ઇશારત કરી. અને બોલ્યા વગર ચાચાનાં શરીરને એક ચાચકા સાથે ધકકો મારવાનું કહ્યું. મેં અને પ્રતાપરાયે એકી સાથે હડસેલો મારતાંજ ચાચાના શરીરનો છૂટકો થયો. તેમનું શરીર

દબાણમાંથી છુટું થઇ, આકારાંની અંદર સરળતાથી પ્રવાસ કરવા લાગ્યું. હવે તેઓ એ હાથે એક બાજુને ટેકા દઇ શરીરને બહારના ભાગ તરફ ખેંચવા લાગ્યા. અને હાઆઆશ ! જોતજોતામાં તેમનું આખું શરીર એ બયાનક ગુફાના પંખમાંથી સદંતર મુક્ત થઇ ગયું. તેઓ બહાર નીકળી ગયા.

“હાવો છ ! કાવો છ ! ડાકટર સાહેબ, હું આખો અણીશુદ્ધ બહાર આવી ગયો છું એ ખુદા ! એ ખુદા !” એમ બોલીને તેઓ નાચ કરવા લાગ્યા. તેમનો નાચ અમે જોઇ શકતા નહતા પણ તેમની આનંદની કીડીયારી ઉપરથી અમે કલ્પી શકતા હતા.

“ચાચા, તમે બહાર નીકળ્યા તે તો સારી વાત છે પણ હવે અમારું કાંઇ કરો.” મેં અંદરથી કહ્યું.

“હં હં હં. હવે તમારું કંઈ છું.” તેમણે આકારાંમાં બહારથી ડોકીયું કરીને જવાબ આપ્યો. અને પછી તરતજ ત્યાં આગળથી આવ્યા ગયા. તેમના પગલાંનો આછો અવાજ અમને સંભળાયો. જરાકવાર સંભળાઇને તે શાંત થઇ ગયો. અમે ધાર્યું કે તે આકારાં મોટું કરવાનું કાંઇક સાધન લેવા ગયા હશે.

તેમને ગયાને પાંચ મિનિટ થઇ, દસ મિનિટ થઇ, બાર મિનિટ થઇ. એટલે અમે અંદરથી ખૂમ પાડી:—“નુચાચા શું કરો છો ?” પણ કાંઇ જવાબજ ન મળે. પંદરેક મિનિટ થઇ. પ્રતાપરાયે જોરથી ઘાંટો પાડી ખૂમ પાડી. પણ જવાબજ નહિ. એટલે અમને વહેમ પડવા માંડ્યો. પોતે બહાર નીકળ્યા એટલે એમને બીજાની શી પરવા ? અદૃશ્ય તો નહિ થઇ ગયા હોય ?

પ્રકરણ ૬૨ મું.

જંગલનાં જમરૂખ

અનુયાયાને ગયાને પાંચ મિનિટ થઇ સાત મિનિટ થઇ અને ધીમે ધીમે દશ મિનિટ થઇ એટલે તો અમારા પેટમાં ફાળ પડવા લાગી. ધાસ્તી પેંઠી કે રખેને એ ડોસો પોતાનું 'કામ થયું' એટલે ખીજની પરવા કરવી છોડીને પોલ થઈ જાય. આ દુનિયા સ્વાર્થની છે. કહેવત છે કે ગરજ સરી ને વેદ વેરી ! આવા ભયાનક ઠારાગારમાં આટલો લાંબો સમય ગોંધાઇ રહ્યા પછી અચાનક છૂટકારો થાય તે માણસ પાછું વળીને જૂએજ શાનો ?

ને જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ અમારી ધાસ્તી વધતીજ ગઇ. અનુયાયા તો જાણે ગયા તે ગયાજ ! અમને ચિંતા થવા લાગી. પંદર મિનિટ થઇ એટલે તો અમે ખુમ પાડવા માંડી—
“ચાચા ! અનુયાયા !”

પણ અમારો સાદ નિષ્ફળ ગયો. બહારથી કાંઇજ જવાળ આવ્યો નહિ. બાકેરાંની પાસે પચાસેક કદમ સુધીમાં અનુયાયા ઉભા હોય તો તો એને અમારો અવાજ અવશ્ય સંભળાવો જોઇએ. એટલે મોટેથી અમે ખુમ પાડી હતી. પરંતુ કદાચ બાકેરાંની અસાધારણ ઉંડાઇને લીધે અવાજ પૂરતા પ્રમાણમાં બહાર જવાજ ન પામતો હોય એવો વિચાર આવ્યો. એટલે ફરીથી ખુમ તાણીને થોડા પાડી મેં ખુમ પાડી—“ચાચા, ઓ ચાચા !”

પણ જવાળ ન મળે.

ત્રીજી વાર ખુમ પાડતાં કાંઇક આંધેથી ધનકારા સંભળાયા. અમે ધાયું કે આવ્યા ચાચા દોડતા કે શું ?

અમે અત્યંત ધ્યાનપૂર્વક કાન માંડીને સાંભળી રહ્યા. પણ એ પગલાં જેવો અવાજ તો ધીમે ધીમે વધતો જવાને બદલે શાંત થઇ

મથો. એટલે પ્રતાપરાય બોલ્યા—“આપણે છેતરાયા. એ તો કાંઈ પક્ષીની પાંખોનો ફફડાટો હોવો જોઈએ.”

પળવાર પછી અમે ફરીવાર યુમ પાડી. આ વેળા અમે બંને જણાએ સાથે મળીને ઘાંટા પાડ્યા. પણ નિરર્થક. ગુફાની અહારથી કાંઈજ ઉત્તર કે અવાજ સરખો આવ્યો નહિ. મારી ધીરજ ખૂટવા લાગી. અનુચાચાને માટે મેં ફાવે તેમ બોલવા માંડ્યું. એ સ્વાર્થી કેસાએ અમારો વિશ્વાસઘાત કર્યો તેથી પ્રતાપરાય પણ ઉકળી જઈને તેને ઠપકારવા લાગ્યા.

પણ એ રીતે ગેરહાજર માણસને ગાળ દેવાથી શું વળે છે? અમારો અવાજ, અમારા મહેણાં સાંભળવાને અમારા સિવાય બીજું કાંઈ નહોતું. અને હવે હાથ જોડીને બેસવાથી પણ કાંઈ વળે તેમ નહતું. એટલે અનુચાચાની પેઠે અમારે પણ એવડા એજ બાકારામાંથી બહાર નીકળવાનો પ્રયત્ન કરવો રહ્યો. અનુચાચા કરતાં હું વધારે જાડો હતો એટલે એમના કરતાં માફ શરીર કંઈક વધારેજ છોલાય તેમ હતું. પણ કાંઈ શીકર નહિ.

એ રીતે નિશ્ચય કરીને બહાર નીકળવા માટે મેં બાકારામાં માથું ધાલ્યું. વિશેષ અંદર જઈ હું ત્યાં તો એક મોટા પથરા જેવું કાંઈક આવીને મારા માથા સાથે અથડાયું. હું ચમક્યો. માથું પાછું ખેંચી લઈને જોઈ હું તો એક મોટું જમરૂખ ગુફાની અંદર ગબડી આવ્યું હતું અને બહારના ભાગમાં અનુચાચા હસતે મુખડે ઉભા હતા. તે બોલી ઉઠ્યા—“લ્યો લ્યો નાસ્તો કરો નાસ્તો. પહેલાં ખાઈપીને તાજ થાઓ. પછી બહાર નીકળવાની તૈયારી કરજો.”

ખરેખર, અમને બૂખ પણ કકડીને લાગી હતી. બે દિવસના અપવાસથી શરીર લૂલું થયું હતું. પ્રતાપરાયની પણ તેજ દશા હતી. એટલે વધારે અગ્રહ કે વિવેક કરાવવા થોભ્યા વગર અમે નાસ્તો કરવાને માટે તૈયારી કરી દીધી. જમરૂખ હાથમાં લઈને જોયું તો બાણે

એક નાનો સરખો કુટમોલજ હોયને ? ખરેખર આવડું મોટું જમરૂપ મેં મારી જીંદગીમાં કદિ જોયું નહતું એક બચકું મર્યું તો જાણે મીઠી સાડર ! આ પહાડી જંગલમાં આવું સુંદર જમરૂપ ઉગવું હશે એવો ખ્યાલ પણ કોઈને ન આવે. બનુચાચાએ કહ્યું કે—“અહિં પડોશમાંજ એક જમરૂપનું ઝાડ છે, ત્યાંથી આ તોડી લાવ્યો છું. દ્યો દ્યો ખીન્ન...” એમ કહી તેમણે ચાર પાંચ જમરૂપ ગુફામાં ગળડાવ્યાં.

મેં તે પ્રતાપરાયે એ જમરૂપ મોજથી ખાધાં. એ જણા મળી અમે માંડમાંડ ચાર જમરૂપ ખાઈ શક્યા. એ ઉપરથીજ તે જમરૂપ કેવડાં મોટાં હશે તેનો ખ્યાલ આવી શકશે. અમે ખાતા હતા તે વેળા બનુચાચા એક લાકડાંના ડંગોરા વતી પેલા બાકોરાની આસપાસનો ભાગ તોડી તેને મોટું કરતા હતા તેમણે થોડીજ વારમાં ખાકોર તોડીને મોટું બનાવી મૂક્યું અને અમે નિર્વિઘ્ને તે બચાનક મરણાગાર સરખી ગુફામાંથી બહાર આવ્યા.

વાંચનાર ! એ રીતે લાગલાગટ ઉડતાળીસ કલાક સુધી ઘોર અંધકારમાં ગોંધાઈ રહ્યા પછી, અને જીવનની બધીએ આશાનો ત્યાગ થઈ ગયા પછી આ રીતે અમે પાછા બહારની દુનિયામાં આવ્યા, તે વેળા અમારા અંતરમાં જે આનંદની ઉર્મિ ઉછળી હતી તેનું શું વર્ણન કરું ? પૃથ્વીના પેટમાં જીવતા દટાઈ ગયા પછી અચાનક કોઈ મહાત્માની કૃપાથી બાહ્ય સૃષ્ટિમાં પાછો સંચાર થાય એ વેળાનો આનંદ કોઈપણ ભાષાના શબ્દોથી વર્ણવી શકાય તેમ નથી. નિઃસંશય એની તો કલ્પના નહીં કોઈ વિરલાજ કરી શકે. અસ્તુ !

બહાર નીકળીને અમે આસપાસ નજર કરી તો માલમ પડ્યું કે અમે સાવ નિર્જન જગામાં ડિબા હતા. આસપાસ પાંચ સાત માઇલ સુધીમાં એક પણ જીંદગું, એક પણ માણસ હોય એવું નજરે પડ્યું નહિ. માત્ર પેલી દૂર વહેલી નદીના એક ભાગ પર કાંઈક કાળાં

જાણાં જેવું માલમ પડતું હતું. જો કદાચ ઝુંપડાં હોય, ત્યાં કદાચ મનુષ્ય વસ્તી એમ અમને લાગ્યું. બાકી બધે માદું જંગલ, ઝાડો અને ઘાસ—જસ એ સિવાય કશું જ દેખાતું નહતું. કોઇ ઠેકાણે ગાડાંની ધરક કે માણસની પગથી પથ નજરે પડતી ન હતી કે જેને અનુસરીને અમે કોઈ સારે ઠેકાણે પહોંચી શકીએ.

છતાં અમારાથી હવે આ સ્થળે તો થોભાય એમ હતુંજ નહિ. પેલી નદી પર પહોંચતાં અમને ઝુંપડું મળે કે ન મળે, કોઇ માણસ મળે કે ન મળે, તોયે અમારે ત્યાં જઈનેજ કાંઈક ઉપાય કરવો રહ્યો. એવું નક્કી કરીને અમે તે દિશામાં આશરે આશરે ઉતરવા માંડ્યું. તેમ કરતાં પહેલાં પ્રતાપરાયે ત્યાં ઉભા રહીને પેલાં બાકારાં તરફ અને એ ગુફા તરફ ખારીક નજર નાંખી. મજબામાંથી પેન્શીલ અને પોટકામાંથી કાગળ કાઢીને કાંઈક નોંધ કરવા લાગ્યા. તે જોઇ મેં પૂછ્યું—“કેમ, વળી એ શું કરવા માંડ્યું?”

તે કહે—“હું આ ગુફાનો નકશો બનાવું છું.”

“કેમ?”

“કોઈ વાર કામ લાગે.”

“તે શું ફરીવાર આ તરફ આવવાનો તમારો વિચાર છે કે શું?”

“અસમ્ભવ,” પ્રતાપરાયે જવાબ દીધો—“જો મને ચોક્કસ સમ્પત્તમાં નાણાં તથા માણસની સહાય મળી જશે તો હું ફરીવાર અહીં આવીને પારસમણિનો પતો મેળવીશ. પતો નહિ મળે તોયે પ્રયાસ તો કરીશજ. કારણ કે હવે મારા મનમાં નબળાઈ ટકા શ્રદ્ધા છે.”

મેં હસીને કહ્યું—“તમારી શ્રદ્ધા અજબ જેવી છે. હું તો ભાષાશાસ્ત્ર, ખીજવાર આ ગુફામાં આવવાનો વિચાર સરખોયે નહિ કરું.”

“શું એટલા બધા તમે એનાથી બંદી ગયા છો? બહુ નવાઈની વાત! નામ તો બહાદુરસિંહ ધરાવે છે!”

એમના છેલ્લા વાક્યથી મને સમ્પત્ત મળેલું લાગ્યું. પરંતુ એ

કમ્પસ્ટાન સમી ગુફાથી હું એટલો બધો કંટાળી ગયો હતો કે પ્રતાપ-રાયને આથી વિશેષ હિંમતપૂર્વક જવાબ આપવાની મને ઉત્કંઠાજ થઈ નહિ. મેં માત્ર નીચું જોયું અને પ્રતાપરાય પોતાના કાગળમાં એ ગુફાના બાકારનો આકાર, તેની લંબાઈ પહોળાઈ, તેની આસપાસ ઉગેલાં ઝાડો, ચોતરફ પડેલી પથ્થરની મોટી મોટી શિલ્પો વગેરેની નોંધ કરી લેવા લાગ્યા. એ કામ તેમણે પૂરું કર્યું પછી અમે તે પહાડ પરથી નીચે ઉતરવા લાગ્યા.

એ પહાડ પરથી ઉતરવાની અને નદીના તટ પર પહોંચવાની મુસાફરીનો હેવાલ એટલો નીરસ છે કે તેને વર્ણવીને હું વાંચકને કંટાળો નથી આપવા ઇચ્છતો. ચાલ, ચાલ, ચાલ કરીને ખરાબર સાડા ત્રણ કલાકે અમે નદીના કાંઠા પર જ્યાં પેલાં કાળાં ધાત્રાં દેખાતાં હતાં ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તે વેળા સંધ્યાકાળ થઈ ગયો હતો.

એ કાળાં ધાત્રાંની તપાસ કરી તો તે ત્રણ ઝુંપડાં માલમ પડ્યાં. ઝુંપડાં તો ખરાં પણ તે કેવાં? સાવ નિર્જન. કોઈ ચલિયું થે તેમાં વસતું નહતું; તો પછી માણસની શી આશા? છેલ્લાં ચાર પાંચ વરસથી એ ઝુંપડાંમાં માણસનો વાસ નથીજ થયો એમ સ્પષ્ટ લાગતું હતું. કારણ કે ત્રણે ઝુંપડાં બીલકુલ ખિસ્માર હાલતમાં હતાં. તેમની બીંતોમાં અને છાપરીઓમાં કાણું પડી ગયેલાં હતાં.

છતાં એજ ઝુંપડાંમાં અમારે રાતભર પડી રહેવાનું હતું. સંધ્યા કાળનો સખત ઠંડો પવન વતો હતો અને રાત્રે એથીયે કડક ટાઢ વાગે એવી ખત્રી હતી છતાં આના કરતાં સારું બીજું કોઈ વિશ્રામસ્થાન આસપાસમાં નજરે પડતું ન હોવાથી અમે એ ત્રણમાંના એક સારા ઝુંપડાંમાં મુકામ કર્યો. આસપાસથી છોડીયાં ને લાકડાં વિણી લાવી વધારામાં એક તાપણું કર્યું.

પ્રેકરણ ૬૩ મું તરાપાની મુસાફરી

રાત્રિના પહેલા પહોરે વીત્યા હશે—કેટલા વાગ્યા હશે તે તો ઘડિયાળને અભાવે—હું કહી શકતો નથી, પરંતુ લગભગ મધ્યરાત્રિને સમયે અમે નદીમાં હંથાણુ ભાગ પર કાંઈક હાલતું જોયું. અને તે તરફથી પાણી વસોવાતું હોય તેવો અવાજ પણ આવવા લાગ્યો. અમે તે દિશામાં ધારી ધારીને જોવા માંડ્યું.

ધીમે ધીમે તે અવાજ પાસે આવ્યો. આકાશમાં ઝળકારા મારતા તારલાઓના ઝાંખા પ્રકાશમાં અમે જોયું તો એક તરાપામાં બે માણસ બેસીને મુસાફરી કરતા હોય એમ લાગ્યું. તરાપો અમરી પાસે આવ્યો એટલે અમે ખૂબ પાડી. બનુચાચાએ દક્ષિણની બાજામાં ધાંટા પાડીને કહ્યું—“તમે કાણ છો? જો હો તે-અમને જાણો. અમે નિરાધાર દશામાં છીએ.”

પ્રથમ તો તે તરાપાવાળા કાંઈ સમજ્યા નહિ. પરંતુ ચાચાએ બે ત્રણ વાર કકડે કકડે સમજાવીને કહ્યું ત્યારે તે માણસે ના લક્ષમાં આવ્યું. ને તેઓ તરાપો કિનારા પાસે હાંકારી લાવ્યા. તેમાંનો એક માણસ કિનારા પર ઉતરીને અમારી પાસે આવ્યો. અમે તેને અમારી પરિસ્થિતિ સમજાવવા માંડી. પરંતુ તે સમજે ત્યારે ને? અમારી ભાષા તે ન સમજે અને તેની ભાષા અમે નહિ સમજીએ. અંતે જેમ તેમ ઇશારતો વડે અમે તેને સમજાવ્યું કે અમે વખાના માર્યા આ સ્થળે આવી પહોંચ્યા છીએ અને અન્નધાન વગર જીએ મરીએ છીએ. તું અમને કોઈ સારું સ્થળે લઈ જશે તો અમે તારો આભાર માનશું અને અમારાથી બનશે તે રીતે તને ખુશી કરીશું. વગેરે.

એટલું સમજી લઇને તે પોતાના સાથી પાસે તરાપામાં ગયો અને તેની સાથે કેટલીક શુસપ્ત સ્વર્યા પછી અમારી પાસે પાછો આવ્યો.

અમને કહેવા લાગ્યો—

“તમે ભૂખે મરે છો ? સાઈ. તે તમારા ભોગ. તમને કાંઈ ખાવાનું આપવા જેવું મારી પાસે નથી. પણ જો તમે આવો તો અમે તમને તરાપામાં બેસાડી શહેરમાં લઈ જઈએ.”

અમે પૂછ્યું—“ક્યા શહેરમાં ?”

તેનો કાંઈ તેણે જવાબ આપ્યો નહિ. કદાચ એ જંગલવાસી. એએ એક શહેરનો ખીજ શહેરની અલગ સ્થાન તરીકે વિચારવા નહિ કર્યો હોય. કદાચ તે અમારો પ્રશ્ન સમજી ન શક્યો હોય. ગમે તેમ પણ અમે એમની સાથે જવાનો વિચાર કર્યો. આ સ્થાનમાં એકલાં પડી રહેવાથી અમારો કાંઈ ફાડો વળે તેમ ન હતું.

એટલે અમારો મુકામ સમેટી લઈને અમે તરાપામાં બેઠા તરાપો સારો મોટો હતો. દશ પંદર માણસ રહેજો એમાં સમાઈ શકે તેવડો હતો. એટલે અમારા બેસવાથી પેઝાએને કાંઈ અડચણ પડે નેમ નહતું. અમે બેઠા એટલે પેસો સાથી જે જમીનમાં વાંસડો ખોરીને તરાપો થોભાવી બેઠો હતો તેણે વાંસડો ખેંચી લીધો એટલે અમે સૌ વહેણ સાથે ધીમે ધીમે તણાવા લાગ્યા.

અમે તરાપામાં બેઠા તો ખરા. પરંતુ બેઠા પછી મનમાં બીંતિ પેડી-રખેને આ લોકો આપણને રસ્તામાં ડુબાડી દે તો ? જો કે એ બે જણા હતા અને અમે ત્રણ હતા. પરંતુ અમે ત્રણે થાકીને લોભ-પોથ થયેલા હતા અને ઉડતાળીસ કલાકના અંધકારવાસથી અધમૂઆ બનેલા હતા. મારી આંખમાં તો ક્યારનાં ઝેંકાં આવતાં હતાં પરંતુ ઉપરોક્ત બંધને લીધે ધણો વખત સૂધી મેં ઉંઘને ખાળી રાખી. અંતે હું હાર્યો અને નિદ્રાદેવીએ મને ઝડપી લીધો. પછી શું થયું તે મને ખબર નથી.

સવારે હું જાગ્યો ત્યારે પૂર્વમાં સૂર્યનારાયણના પુરોગામી અરૂણ સારથી પ્રકાશ ફેલાવા માંડ્યો હતો. તરાપામાં મારી પાછામાં પ્રતા-

પરોય અને બનુઆયા પડ્યા પડ્યા ઉંઘતા હતા. મેં ખેડા થઇને જોયું તો જે નદિ રાતના જોઇ હતી, જેને અમે વિશાળ અને પહોળા માનતા હતા તેના કરતાં ચારગણી પહોળા નદીમાં અત્યારે અમે મુસાફરી કરતા હતા. અમારો તરાપો કિનારાની પાસેજ ચાલતો હતો પરંતુ અમારાથી એ નદીનો ખીજે કિનારો નજર ન પહોંચે એટલે દૂર હતો. દોઢેક માઈલ દૂર હશે. એ જોઇને મને નવાઇ લાગી. અને રાતમાં હું જ્યારે ઉંઘતો હતો ત્યારે ખીજ કંટલાએ ફાંટા આ નદીમાં આવીને બગ્યા હશે ! એવા વિચાર આવ્યા.

મને જાણત થયેલો જોઇને પેલા એક જંગલીએ ખીજને કાંઇક કહ્યું. તેણે શું કહ્યું તે તો મને સમજાવું નહિ પરંતુ પછી તેઓ માંહામાંહે કાંઇ કાંઇ વાનચિત કરવા લાગ્યા. તે દરમ્યાન તેઓ “કરો, કરો,” એવો ઉચ્ચાર કરતા લાગ્યા. તે પરથી મને લાગ્યું કે આ તરાપો કરો શહેર તરફ તો જતો નહિ હોય ?

તરાપામાં એક બાજુએ એક પોટલું પડેલું હતું. તેમાં બજારમાં ને વાઘનખ અને જંગલી છોડાઓનાં મૂળીઆં ને એવું એવું બરેલું હોય એમ મને લાગ્યું. આ વાઘરી જેવા માણસો આ અધી ચીજે કરો શહેરમાં વેચવા લઇ જતા હશે એવું મેં અનુમાન કર્યું. ને થોડી વાર પછી મારું અનુમાન સાચું જ છે એરી મારી ખાત્રી થઇ.

થોડીવારે પ્રતપારત્ય જાગી ઉઠ્યા. તેમણે તરાપાની પાસે હાથ લાંબાવી નદીમાંથી પાણી લઇને મ્હોં ધોયું એટલે મેં પણ તેમનું જોઇ તે પ્રમાણે કર્યું. અત્યાર સુધી મને મ્હોં ધોવાનો વિચાર પણ આવ્યો નહતો, એ જોઇ પ્રતાપરાયને નવાઇ લાગી.

મેં તેમને કહ્યું—“ડાકટર સાહેબ, આપણે કરો શહેર તરફ જતા હોઈએ એમ લાગે છે.”

“હું ?” તેઓ ચમકીને પેલી ઉઠ્યા—“તમે શું કહો છો ? બહાદુરમાઈ !”

“હું ખડું કહું છું કે ખોટું તેની તપાસ તમારે કરવાની છે, મેં તો આ જંગલીઓની વાતચિત પરથી અનુમાન બાંધ્યું છે...”

મારો ખુલાસો સંભળીને પ્રતાપરાય ધ્યાનપૂર્વક આમ તેમ જોવા લાગ્યો. હવે પૂર્વ દિશામાં સૂર્ય નારાયણનું ઝળહળતું બિમ્બ ઉઘ્યું ચંદ્રના માડયું હતું અને સૃષ્ટિમાં ચોમેર પોતાનો સોનેરી પ્રકાશ ફેલાવવા લાગ્યું હતું. આસપાસનો પ્રદેશ હવે જંગલી મટીને સંસ્કારી દેખાવા લાગ્યો હતો. પહાડો ને ટુંગરાઓ ઓછા થયા હતા. અને વચમાં વચમાં રીતસર બાંધેલાં ઝુંપડાંઓથી વસેલાં ગામડાં પણ દેખાવા લાગ્યાં હતાં. કોઇ કોઇ સ્થળે કાયાં પણ છાપરાંવાળાં ઘરો નજરે પડતાં હતાં અને અવારનવાર હળપળદની જોડી લઇને ખેતરે જતા કાળા આફ્રિકન ખેડૂતો પણ દૃષ્ટિગોચર થતા હતા.

પ્રતાપરાય તે બધાનું બાળિક અવગ્રોહન કરવા લાગ્યા. જેમ જેમ તે આસપાસ જોતા ગયા તેમ તેમ એમના મુખ ઉપર ઉલ્લાસનાં ચિન્હો દેખાવા લાગ્યાં. થોડીવારે તે ખેલી ઉઠ્યા—“ખરી વાત છે ! બહાદુરનાથ, હવે અહીંથી કેરો શહેર ઝડું દૂર નથી.”

“એવું આપ શા પરથી કહે છે ?” “મેં પૂછ્યું—“આપ આ સ્થળે પહેલાં કોઇ વાર આવી ગયા હતા ખરા ?”

“ના. ના. અહીં તો આવી ગયો નથી. પરંતુ કેરોમાં હું ધણી-વાર રહી આવ્યો છું. ત્યાંના વતની લોકોનો જોવો પહેરવેશ છે તેવોજ પહેરવેશ આ તરફનાં માણસોનો દેખાય છે. વળી ઘરોની બાંધણી પણ કેરો શહેરનાં પરાંઓને મળતી આવે છે. તે પરથી હું અનુમાન કરી શકું છું.”

એ વાતચિત આટલેથી અટકી. અમે બંને આસપાસના કિનારનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યા. એટલામાં બનુચાચા અચાનક ઉંઘમાંજ ચીસ પાડી ખેલી ઉઠ્યા—

‘ઓરે ઓઓ ! ઓ આવ્યો ! મૂઓ ! ઓ ઓ બચવો ! પડ્યો !

મરી ગયોરે ઝેઝેઝે ઝોઝો બચાવો ! ડાક્ટરસાબ, ઝો ઝો....”

અમે સમજી ગયા કે ચાચાને સ્વાનું આવ્યું છે. સ્વપ્નામાં તે કોઈ ભયંકર દશા અનુભવી રહ્યા છે. કદાચ એમને હજી પેલી ગુફામાં બાકારામાંની દંશાજ યાદ આવતી હશે. પોતે હજી એ બાકારામાં જ ફસાઈ પડેલા હોય અને તેમાંથી કેમે ક્યું નીકળાવું ન હોય એવીજ બ્રાન્તિ એમને નિદ્રાસ્થામાં થઈ હોવી જોઈએ. તેમાંથી ઉગારી લેવા માટે હું ચાચાની પાસે ગયો ને તેમના શરીર પર હાથ ફેરવી બોલ્યો—

“ગભરાઓ નહિ, ગભરાઓ નહિ. ચાચા, હવે તમે પત્થર નીચે દબાયેલા નથી. આહીં આ તરાપામાં મેંજથી ઉઘી છો. પેલી કાળ-ગુફા તો ક્યારની આપણે છોડી દીરી છે. હવે ગભરાવાનું કારણ નથી.”

મારા શબ્દોથી આશ્વાસન પામી જમ્યત થઈ ચાચાએ ધીમે ધીમે આંખો ઉઘાડી, ને આસપાસ શંકાશીલ દૃષ્ટિથી જોવા માંડ્યું. પળ-વારમાં તેમની ખાત્રી થઈ ગઈ કે પોતે જ કાંઈ જોયું તે તો સમ માત્ર હતું. એટલે એના મ્હોં ઉપર ઉલ્લાસનાં ચિહ્નો પ્રગટ થવા લાગ્યાં. તે જીડીને બેઠા થયા. પછી ઉભા થઈ આમતેમ જોવા લાગ્યા.

પ્રતાપરાયે તેમનો વાંસો ચાળડ્યો. હસીને કહ્યું “ચાચા, હવે ધર આવ્યું. સમજો.”

“ક્યાં છે ? ક્યાં છે !” તેમણે ઉત્સુકતાથી આગતેમ જોતાં પૂછ્યું.

“આકળા ન ચાઓ. એ કાંઈ લડવા ખાવાના છે ? એ તો આપણે જંગલી પ્રદેશ છોડીને સુધરેલા મુલકમાં આવ્યા છીએ. એટલે હવે ઘેર જવાનો મર્ગ તુરંતજ સાંપડશે. સમજ્યા ? પણ પછી અરે...આ શું ?”

એમ બોલનાંજ પ્રતાપરાયે ચાચાનો એક હાથ જેના ઉપર સોનાની અંગુડી ચળક ચળક થતી હતી તે પકડી લીધો. ને આશ્ચર્યચકિત થઈને ફરી પૂછ્યું “આ શું ? ચાચા, આ અંગુડી સોનાની ? શું એ પહેલેથી સોનાની હતી ? ના ના, મને ખાત્રી છે. કહો એ ક્યારે, ક્યાં સોનાની થઈ ? બહાદુરબાઈ, બહાદુરબાઈ જૂઓ, આ શું ?”

એમ કહી તેમણે મને યુમ પાડી. અમે ત્રણે જણા ચકિત થઈને ચાચાની એ અંગુડી તરફ ધારી ધારીને જોવા લાગ્યા. અચ્ચા પશુ પોતાના હાથ પર સોનાની અંગુડી જોઈને દિગ્ગ ચઇ ગયા. એમણે મુંઝામુંઝા મારવાડી બજારમાંથી ચાંદીની અંગુડી માત્ર ચાર મહિના પરજ ખરીદી હતી. તે બેદરકારીથી હંમેશ પોતાની આંખણી પર ચઢાવી રાખતા. તેજ આ અંગુડીને અત્યારે સોનાની માફક ઝગઝગતી જોઈને આશ્ચર્ય-સાગરમાં ડુબી ગયા. અંગુડી સોના જેવી ક્યાં ને ક્યારે થઇ તેની એમને કશી સમજ પડી નહિ.

પ્રકકણ ૬૪ મું.

કિનારે ઉતર્યા

પશુ પ્રતાપરાયને તો બધી સમજ પડી ગઇ. તે બોલ્યા:—“જૂઓ, મેં નહોતું કહ્યું? બહાદુરબાઇ, કે એ ગુફામાં પેલી શંકુ આકૃતિની પાસેજ પારસદ્રવ્યનો જથ્થો છે. આ વીંટી બે મહિના પર મેં પહેલ-વહેલી જોઇ, ત્યારેજ તે મારા ધ્યાનમાં ઠસી ગઇ હતી. ત્યાર પછી મેં વખતોવખત એને ચાચાના હાથ પર જોઇ છે ને છેવટે આપણે પેલી કમખમ્ત ડાકણીને હાથે ગુફામાં પુરાયા તેની થોડોક વખત આગળજ મારી નજર એ વીંટી પર પડી હતી. તે વખતે પણ એ બોળીજ

ચાંદીની માફક ચળકતી હતી. અત્યારે એને સોના જેવી ઝગઝગતી જોતાંજ મારું ધ્યાન ખેંચાયું. બહાદુરમાઇ, મને તો ખાતરીજ છે કે જે વેળા ચાચાએ પેલી દિશામાં જતાં ઝટકા લાગવાની ફરિયાદ કરી હતી તેજ વેળા એમના હાથનો સ્પર્શ પારસ દ્રવ્યના જથ્થાની સાથે થયો હોવો જોઇએ...”

મેં ચાચા તરફ જોઇને પૂછ્યું—“ કેમ, ખરી વાત છે ? ચાચા તમે શું ધારો છો ? ”

ચાચાએ જવાબ દીધો—“ તે કાંઇ હું કહી શકતો નથી. ડાક્ટર સાહેબે મને પેલી દિશામાં જવાનું કહેલું તે તરફ થોડું ગયું પણ મને ઝટકા લાગેલા. જાણે વિજળીના તારને અડકતાં આવડે. લાગે તેવું કાંઇક થયું હતું. એટલું હું જાણું છું પણ તે કાંઈ થયું હતું તે કાંઇ મને સમજતું નથી. આ મારા હાથ પરની વીંટી પણ તેજ વખતે પીળી થઇ ગઇ કે તેની પહેલાં તે પણ હું કહી શકતો નથી, કારણ કે આપણે ગુફામાં પૂરાપા ત્યારથી માંડીને છેવટ સુધી મેં એક વાર પણ વીંટી તરફ જોયું નથી.”

“ પણ એ પડેલાં ચાંદીની જ હતી એવી તમારી ખાતરી છે ? ” મેં પૂછ્યું.

“ અરે વાહ ! ખાતરી કેવી ? હું જાતે મારવાડી બજારમાં જઇને ખરીદ કરી લાગ્યો હતો. વળી ચાંદી તો ન હોય તો શું સોનાની વીંટી અહીં રૂપિયામાં આવે ખરી કે ? શું મારા સાહેબ, તમે વાત કરો છો ! ” એમ કહીને ચાચા હસવા લાગ્યા. હું તેમને કાંઈ કાંઈ સવાલો પૂછવા લાગ્યો.

અમારી વાતચિત ચાલતી હતી તે દરમ્યાન પ્રતાપરાય બિલકુલ ચુપ થઇ ગયા હતા. તે કાંઇક ઉંડા વિચારમાં પડી ગયા હતા. મેં ચાચાના હાથ પરની વીંટી તપાસી. તેમના હાથ પરથી કઢાવીને લાકડા સાથે ધસી જોઇ. અને તે ખરેખર સોનાની ખની ગયેલી છે એવી

અમારી ખાત્રી થઇ એટલે મેં પ્રતાપરાય સામે જોયું. પરંતુ તેઓ કાંઇ જ બોલ્યા નહિ. મેં પૂછ્યું—“ કેમ ડાક્ટર સાહેબ, શું વિચારમાં પડી ગયા ? ”

પણ તેમણે જવાબ દીધો નહિ. મેં બીજી વાર પાસે જઇ પૂછ્યું. આરે તેઓ બોલ્યા—“ હું પાછો તે ગુફામાં જવાનો વિચાર કરું છું.”

“ પાછા તે ગુફામાં ? શું ? મરવા માટે ? ” મેં ચમકીને પૂછ્યું.

“ મરવા કે જીવવા તે તો કોણ જાણે ? બહાદુરભાઇ, તમે જાણો છો કે હું મરણથી ડરતો નથી. જીવન અને મૃત્યુમાં મારે મન ઝાઝો ભેદ નથી. પણ જે ધ્યેયથી હું આ પ્રવાસે નીકળ્યો હતો તે ધ્યેય પૂરો કર્યા વગર હું પાછો ફરું તો મારી માનું દુઃખ લાગે. અને તે પણ આમ સાગર તરીકે છેક ખાખોચીયામાં ડૂબી જઇ જાય એવો હું નથી. વિશેષ તો હું કાંઇ કહેતો નથી પરંતુ આ કેરો શહેરમાં મારા ધણા જોળખીતાઓ છે તેમાંથી કોઇક મને જોઈતી ચીજ આપવાને તૈયાર થશે તો—”

“ તો તમે પાછા એ ગુફા તરફ જશો, ખરું ? ”

“ હા. ”

“ તમે અજાણ જેવા માણસ છો. તમારી સાહસવૃત્તિ વિષે મને ઘણું માન છે. અને ખરું પૂછો તો તમારી સાહસિકતા વિષે હું જેટલું જાણું છું તેટલું બાગ્યે જ ખીજે કોઇ માણસ જાણતો હશે. છતાં હું આપને વિનંતિ કરીને કહું છું કે હવે ફરી વાર એ તરફ જવાનો વિચાર માંડી વાજો. ડાક્ટર સાહેબ, આ વેળા પણ આપણે કાંઇ જેવો તેવો પ્રયત્ન નથી કર્યો. આપણે કાંઇ નાનીસૂતી મુશ્કેલીઓ નથી વેઠી. છતાં આપણે સફળ ન થયા. એમાં કાંઇક અશ્વરી ભેદ હશે. જો આપણે હાથ પારસમણિને પ્રતો લાગવાનો હોત તો...”

“ બહાદુરભાઇ, વળી પાછા તમે નસીબવાદી થવા લાગ્યા કે ? તમે જાણો છો કે નસીબવાદી વાતોનો મને બારે તિરસ્કાર છે. કપાળે

આંગળી લગાડી વાત કરનારને હું પુરૂષદેહમાં અવતરેલી સ્ત્રીએ સમાન લેખું છું, તે તમને ખબર નથી? માહું ન લગાડશો. આમ કહીને કંઈ હું તમને મ્હેણું મારવા નથી ઇચ્છતો. કારણ કે આ વેળા તમને મારી સાથે લઈ જવાની મને જરૂર નથી આ વેળા તો મારે કોઈ ખીમજ પ્રકારના માણસની જરૂર પડશે. તમારી સહાયથી મેં એક અદ્ભુત કાર્યની સાધના કરી છે એમ હું માનું છું. પારસમણિ ક્યાં છે તેની ચોકકસ જગ્યા આપણે જોઈ આવ્યા છીએ. આપણે અવળે માર્ગે પ્રવેશ કરીને સવળે માર્ગે બહાર નીકળ્યા. એ સળો માર્ગ આપણને પહેલાંથી ખબર હોત તો આટલાં સંકટો કદાચ આપણને ન વેઠવાં પડ્યાં હોત. છતાં ખેર. જે થયું તે બસે થઈ ગયું...”

આ પ્રમાણે અમારી વાતચિત ચાલતી હતી, તે વેળા અમારો તરાપો કેરો શહેરની નજીકમાં આવી પહોંચ્યો હતો. કેરો શહેરની ઉંચી ઉંચી હવેલીની ટોચે અને મસીદના મીનારો અમને દેખાતા લાગ્યા હતા. પ્રતાપરાયે કેરો શહેર પહેલાં ઘણીવાર જોયું હતું પરંતુ મને અને બનુઆચાને તે નવું હતું એટલે અમારું ધ્યાન તે શહેરની ઇમારતો વગેરે જોવામાં રોકાયું. જુદા જુદા પહેરેશના લોકો, જુદી જુદી રચનાવાળાં વહનો, ગાડાં, ઘોડાગાડીઓ વગેરેમાં અમને બારે રસ પડ્યો. એમ કરતાં કરતાં પેલા જમદારસીઓને ઉતરવાની જગા આવી પહોંચી. તેમણે તરાપાને કિનારા પર લીધો. તેઓના આડતીયા માણસો ત્યાં આવી પહોંચેલા હતા. અમને તરાપામાં જોઈને તેઓ આશ્ચર્ય પામ્યા. પણ અમારા સાથોએ એ તેમને પોતાની ભાષામાં કાંઈક સમજાવ્યું તેથી તેમના મનનું સમાધાન થયું.

અમે નીચે ઉતર્યા. કિનારે ઉતરીને પ્રતાપરાય બોલ્યા—“આલો હવે મારી સાથે. હવે આપણે આપણા ઘરમાં જ આવી પહોંચ્યા છીએ એમ માનજો.” પ્રતાપરાય અસાર સુધી મુગાજ રહ્યા હતા. તેમણે પોતાની આંગળી પરની એક વીંટી કાઢીને પેલા જંગલી માણસોને આપી.

તે મળતાં તેઓ બહુ રાજી થયા. પછી ત્રણે જણાએ સહેર તરફને રસ્તે ચાલવા માંડ્યું. માર્ગમાં એક બાકુની ગાડી મળી તે િ સાથે દામ નક્કી કરીને બેસી ગયા. પ્રતાપરાયે ગાડીવાળાને અમુક લાભમાં મહમદ દુસેન આરબને ત્યાં લઇ જવાનો જોડર આપ્યો.

મકરણ ૬૫ મું.

આરબને ઘેર

અડધો કલાકમાં અમે તે આરબના ઘર આમળ ન્હ પહોંચ્યા. બહારથી બહુજ સાંકડું છતાં ઉત્તમ કારીગરી અને રંગરોમાનવાળું તે ઘર હતું. બહાર એક મીસરી પહેરેગીર ઉભો હતો તેણે અમને જોઇને નીચા વળી કુર્નસ કરી. પરંતુ અમારા પહેરવેશ તથા દેખાવ જોઇને તે આશ્ચર્ય પામ્યો હોય એમ તેના ચહેરા પરથી અમને લાગ્યું. જાણે ઘોરમાંથી ખોદી કાઢ્યા હોય તેવાજ અમે લાગતા હતા. કેટલાં દિવસની દાઢી વધેલી હતી. અને વાળ સમારવાનો તો સમય કે સાધન મળ્યાંજ ન હતાં. કપડાં પણ તેવાંજ મેલાં થઇ ગયાં હતાં. એટલે અમારો દેખાવ જોઇને અમે કોઇ પ્રતિષ્ઠિત માણસ હોઇશું એવું ભાગ્યેજ કોઇ ધારે.

છતાં પ્રતાપરાયે પેલા પહેરેગીરને પોતાનું નામ દષ્ટ કર્યું:—“તારા શેકને જમને કહે કે હિંદુસ્થાનગણા ડાકટર પ્રતાપરાય આવ્યા છે.”

તે સાંભળીને પેલો માણસ નમન કરીને ગયો, મેં ધાર્યું કે હમણાંજ તે પાછો આવશે. પણ ના. તેને બદલે એક લાંબી દાઢીવાળો અને રેશમી કાટ પાટલૂન કોલર વગેરેથી સજ્જ થયેલો માણસ આવી પહોંચ્યો. તેની ઉમ્મર આશરે સાડ વરસની હતી. અને આંખોમાં ઉંડું જ્ઞાન અને અનુભવ દીપ્તતાં હતાં. તેણે આવીને ભારે ઉમંગકા સાથે પ્રતાપરાયનો હાથ ઝાલીને જોરથી શેકહેન્ડ કરી; લગભગ ભેટીજ પડ્યો એમ કહું તો ચાલે. પછી તેણે અમારી સાથે પણ હસીને શેક-હેન્ડ કરી, અને ભારે સન્માનપૂર્વક અમને પોતાના ઘરમાં બઈ ચાલ્યો. પેલો પહેરેગીર પાછો પોતાને સ્થાને આવીને ઉભો રહી ગયો.

ઘરનો અંદરનો ભાગ જોઈને તો અમે છકજ થઈ ગયા. જમીન પર બધે કંચની રંગભેરંગી ટુકડીઓ જડેલી અને ફિવાલો પર પાકા રંગનાં ચિત્રામણ કરેલા. ઓરડાઓમાં હાંડી ઝુમ્મર અને વિજળીની દીવા ! જાણે બધું ડાકઝમાળ ! એક મે ઓરડા વટાવ્યા એટલે સત્તરેક વરસની એક યુવતિ એક ઓરડામાંથી નીકળી બીજા ઓરડામાં ચાલી જતી દેખાઈ, તેણે અમને જોતાંવારજ પોતાના મુખ ઉપર પુરખો ઢાંકી દીધો. પલકવારમાં મેં તેની જે મુખાકૃતિ જોઈ તે પરથીજ મને લાગ્યું કે તે ભારે સૌંદર્યવતી હતી. એના જેવું ૩૫ મેં અગાઉ કદિ જોયું ન હતું એમ પણ લાગ્યું. જાણે વિજળીના રામકારો થાય ને શમી જાય તેજ પ્રમાણે તેનું અનુપમ લાવણ્ય અમને દેખાયું અને ફાસવારમાં અસોચ થઈ ગયું.

તેને જતી જોઈને અમારા યજમાને કહ્યું:—“રોશન, આપણે ત્યાં આ ત્રણ મેમાનો આવ્યા છે અને જમવાના છે. તેમની રસોઈની ત્રેવડ કરાવજે.” તેમણે ઇશ્વરપ્રતિષ્ઠા-મિશ્રિત અરબી ભાષામાં ઉપર પ્રમાણે કહ્યું. મને એ ભાષા આવડતી ન હતી છતાં તેમની ૬૫ બોલવાની ઉપરથી હું ભાવાર્થ સમજી શક્યો.

રોશને જવાન દીધો—“વારુ બાપા” અને તે ઝોરડામાં અદૃશ્ય થઇ ગઇ. એના જવાનના શબ્દો બોલાયા ત્યારે જાણે કોઇ ચાંદીની ધંટડી વાગી હોયને એવુંજ મને લાગ્યું: આહા! કેવો મોડો ને આદકાદક કંઠ!

રોશન એના પિતાને ઉત્તર દઇને ‘જાણુના’ ઝોરડામાં અદૃશ્ય થઇ ગઇ પરંતુ કેટલાક સમય સુધી એનો મધુર કંઠ મારા કર્ણપટ ઉપર જાણે ગુંજી રહ્યો—કેટલાક સમય સુધી એની મનોહર મુખાદૃતિ મારી મને દષ્ટિ આગળ તરવરી રહી. મહમદમીયાં અમને દોરવીને એક સારા સુન્દર ઝોરડામાં લઇ ગયા. ત્યાં વચમાં એક વિશાળ ટેલ હતું. ને આસપાસ ખુશીઓ ગોઠવેલી હતી. જમીન પર સુંદર કીમતી ગાંભીઓ પાથરેલો હતો. આજુ બાજુનાં બારણાંઓ ઉપર અને બારીઓમાં સુંદર કારીગરોવાળાં રંગમેરંગી તોરણો લટાવેલાં હતાં.

અમે તે ટેબલની આસપાસ ખુશીઓ પર બેઠા. પ્રતાપરાય અને મહમદહુસેન પરસ્પર વાતચિત કર્યા કરતા હતા. તેમની વાતો મને કાંઈ સમજતો નહતો. પરંતુ તેમના હાવભાવ ઉપરથી સમજાયું કે પ્રતાપરાય મહમદ હુસેનને અમારી સાહસિક મુસાફરાનો હેવાલ કહેતા હતા. મહમદહુસેન તે ગહુજ ધ્યાનપૂર્વક તથા રસપૂર્વક સાંભળતા હતા. થોડીવારે પ્રતાપરાયે કહ્યું—“એ તો ધ યુ લાંબો વાત છે ને તે આપણે નિગંતે કરીશું. પરંતુ દાલ તો આપ અમરે મટે એક હજમને તેડાવો અને અમે આરામ લઇ શકીએ તેવી જગ્યા બતાવો એટલે મોટી કૃપા થશે. આ મારા સાથીઓ પણ બારે શ્રમિત થયેલા છે ને એમને મારા કરતાં આરામની જરૂર વધારે છે” એમ કહીને તેમણે પોતાની વાત સમેટી લીધી.

આરબે તે સાંભળીને ટેબલ પરની એક ધંટડી વગાડી એટલે બીજા એક નોકર આવીને હાજર થયો. સલામ કરીને તે ઉભો એટલે તેને ઇશ્તિશાયન ખાખામાં કંઈક ઓર્ડર આપ્યો. અમારે મટે અમુક

એક હજમને બોલાવવાનું કહ્યું એમ હું સમજ્યો. અને તેણે અમારા ન્હાવા ધોવાની તથા નાસ્તની તથા આરામ લેવાની ગોઠવણ કરવાની સૂચના આપી તે હું તેમના હાવભાવ પરથી સમજ્યો.

નોકર ગયો એટલે વળી પછા મહમદજાદ તો પ્રતાપરાયની સાથે વાતે વળ્યા. તેઓ કંઈક બહુ ગૂઢ વિષયની વાતો કરતા હોય એમ મને લાગ્યું, કાંણુકે તેમની વાતચિતમાં વારેવારે આત્મા, શક્તિ, બ્રહ્મ, બ્રહ્માંડ, પરમાત્મા, ચૈતન્ય ને એવા એવા શબ્દો આવ્યા કરતા હતા. વળી તેઓ કેટલીકવાર વિજ્ઞાનના જુદા જુદા એપેરેટસ વિષે વાતચિત કરતા હતા અને કાંઈ કે ઇ વાર તેઓ એક બીજાને તે એપેરેટસની આકૃતિ પણ દોરી બતાવતા હતા. મને તેમની વાતચિતમાં સ્પષ્ટ જેવી કંઈ સમજ પડી નહિ. પણ એટલું સમજાયું કે એ આરબ ડોસો પણ મદાગાસ્કારની હોવો જોઈએ. તેને પણ પ્રતાપરાયની પેઠેજ જગતના ગૂઢ વિષયોનો મારે શોખ હોવો જોઈએ. પ્રતાપરાય અરબો બાપા પણ સાચી રીતે બોલી શકે છે એવું તેજ વખતે મેં જોયું.

થાંડીવારમાં પેલો હજમ આવી પહોંચ્યો. પહેલાં મેં અને પછી બનુચાચાએ તેની પાસે હજમત કરાવી લીધી. પછી હું ન્હાવા ગયો. ન્હાવાની ઓરડી પણ ખરેખર કાંઈ રાજાના મહેલને લાયક જ હતી! અંદર કચની લાદીઓ જડેલી અને બીંતોમાં પણ લાદીઓ બેસાડેલો. ઠંડા તેમજ ગરમ પાણીના નળ જુદા. જેમાંથી જેટલું પાણી લેવું હોય તેટલું લઈ લેવાનું ઊંચી જાતનો સામુ પણ તૈયાર જ. ન્હાઈ રહ્યા પછી શરીર લૂંછવાને કીમતી રૂબાંદીવાળો રૂમાલ ખીંટીપર ભેરવેલો અને મ્હોં જેવા માટે એક આરસો, કાંસકી અને બ્રશ પણ ન્હાવાની ઓરડીમાં જ! મારા પછી બનુચાચા તે ઓરડીમાં પેઠા. તેમણે તો કાંઈ દહાડો આવું જોયેલું નહિ. એ બહાર નીકળ્યા પછી મને કાનમાં કહેવા લાગ્યા—“આ તો કેંઈ અરબસ્તાનનો રાજા હોય એમ લાગે છે. આપણે રાજાના પરોણા થયા છીએ કે શું?”

મેં તેમને જવાબ દીધો નહિ. તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે અગારો યજ્ઞમાન તો કેરો શહેરનો એક મોટો મીલમાલેક હતો. અને સાથે ૩ નો મોટો વેપારી પણ હતો. કેરો શહેરમાં એની હરોળમાં ઉભા રહે એવા બીજા બાગ્યે ત્રણ-ચાર માણસો હશે એટલો એ માલદાર હતો. પાંચ પચાસ હજાર રૂપિયા ખર્ચી નાંખવા તે એને મન કશી વિસાતમાં નહતું.

હું નહાતો હતો તે દરમ્યાન પ્રતાપરાયે હજામત કરાવી લીધેલી અને તે નહાઇ ઘેઘને બહાર નીકળ્યા એટલે અમે બધાએ બેગા ટેબલ પર બેસી નાસ્તો કર્યો. નાસ્તામાં બીસ્કીટ દૂધ, કેળાં ચેવડો અને મકાઈની બાખરી આવ્યાં. બાખરી બહુ જ સ્વાદિષ્ટ હતી. મેં ધાયું હતું કે નાસ્તો આપવા માટે કે પીરસાવવા માટે રોશન આવશે ખરી. પાંતુ તે તો બીલકુલ દેખાઈ જ નહિ. એને એકવાર જોઇને અત્યુત્ત થયેલું મન ફરીવાર એનું સૌંદર્ય નિરખી લેવાને માટે તલસ્થા કરતું હતું.

જમી રહ્યા પછી અમે આરામ લેવાને પડ્યા. સ્વચ્છ ચદર અને મચ્છરદાનીવાળા પલંગ પર અમે સૂતા. હું અને બનુચાચા. પ્રતાપરાય પણ થોડીવાર સૂતા ખરા પણ પછી તરતજ ઉઠીને મહમદ મીયાં સાથે વાતચિત કરવાને પાછા દિવાનખાનામાં જઇ બેઠા. જેટલો વખત તે આરામ લેવા સૂતા તે દરમ્યાન પણ તેમનું ચિત્ત જાણે ચક્રોળે ચઢેલું હોયને તેમજ બાગતું હતું. તે અમારી સાથે છટથી વાતચિત કરતા ન હતા. અમે પૂછીએ તેટલી બાબતો માત્ર હું ધજ ઉત્તર આપતા. અને જ્યારે તેએ વિચારમગ્ન હોય ત્યારે એમને પ્રશ્નો પૂછીને કંગાળો ન આપવો એમ હું અનુભવ પરથી શીખ્યો હતો.

હું અને બનુચાચા વાતો કરીને થાક્યા એટલે ઉંઘવા પડ્યા. દોઢ બે કલાક અમે ઉંઘ્યા હોઇશું. આજના જેટલી સુખ સાહજીવાળી ઉંઘ અમે કદિ લીધી ન હતી. અને તેમાંયે વળી છેલ્લા ચર મદિનાની અથડામણ અને પત્થરશય્યાના અનુભવ પછી તો આ પલંગ અને ગાદલાં મીઠાં સાકર સમાન લાગ્યાં. ઉંઘી ઉઠ્યા પછી ચહા આવી. તેને

ધન્સાહ આપીને અમે શહેરમાં સારી જોવાલાયક જગ્યાઓમાં ફરવા જવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. તરતજ અમારા યજમાને પોતાની મોટર મંજાવી. તમેલેથી મોટર આવતાંજ અમે સજ્જ થઈ શહેર જોવાને નીકળી પડ્યા.

પ્રકરણ ૬૬ મું.

બે ચિટ્ટી

મોટા રસ્તાઓ પર ફરતાં ફરતાં અમે ધણી મુશ્કારી કરી નાંખી. મોટરને દોડતાં શી વાર લાગે ? જાહેર જાગો, બેન્કોનાં મકાનો, સરકારી ઓફીસોની ઇમારતો, જૂના બાદશાહી ખંડીયેરો ને એવું એવું અમે વારાફરતી જોઈ નાંખ્યું. પછી એક નાટકશાળા પાસે આવી પહોંચ્યા.

અહીં બારે ઠાઠમાઠ સાથે એક નાટક આજે ભજવાવાને હતો. બારણે બેન્ડ વાગતું હતું અને તોરણો ધ્વજાઓ વગેરેથી નાટકશાળાને શણગારી હતી. ચનાર નાટકના દેખાવોનાં મોટાં મોટાં ચિત્રો પણ બહાર મૂક્યા હતા. એ જગા પર બેઠોનો સારો જમાવ થયો હતો, અને ટીકીટો માટે પડાપડી થતી હોય એમ લાગતું હતું.

તે બતાવી પ્રતાપરાયે અને પૂછ્યું—“ કેમ બહાદુરભાઈ, આવશો નાટક જોવા ? ”

મેં હસીને કહ્યું—“આપણને એમાં સમજ નહિ પડે. ઇજ્જિપ્શિયન ભાષાનું નાટક હશે. તેનો આપણે કંઈક જાણતા નથી.”

“પણ નહિ સમજ પડે તો નાચ ને ગાયન તો સાંભળશો કે નહિ ? તેમાં તો ગમ્મત પડશે ખરીને ?”

મેં જવાબ દીધો નહિ. ‘અનુચિત’ તરફ જોયું. તેમને નાટક જોવાની મરજી હોય એમ તેમના મલકાતા મુખ ઉપરથી લાગ્યું. મને પણ મીસરી નાચ જોવાની અને ગાયનો સાંભળવાની ઉત્કંઠા હતી. એટલે ગમે તેમ થાય પણ નાટક જોવો તો ખરો એવું અમે ઠરાવી દીધું. પ્રતાપરાયે એક નોટ કાઢીને ડ્રાઇવરના હાથમાં આપી. તે ઉપલા વર્મની ત્રણ ટીકીટો કઢાવી લાગ્યો. એટલે પ્રતાપરાયે તેને કહ્યું—

“આ નાટક ખલાસ થવાનો વખત થાય એટલે મોટર અહીં લાવી રાખજે.”

“વારુ સાહેબ.” એમ કહી મોટરવાળાએ બૂંગળું વગાડ્યું અને મોટર હાંકી મૂકી.

પછી અમે ત્રણે નાટકશાળામાં જઈને બેઠા. તે વખત થીએટરનું નિષ્કાર બરાબ ગયું હતું. માત્ર થોડી ખુરશીઓ જેના ઉપર રીઝર્વેશન ટીકીટો ચોડેલી હતી તેજ ખાલી હતી. અમે બેઠા પછી પાંચેક મિનિટમાં તે પણ ધણી ખરી બરાબ ગઈ. અમે બેઠા પછી નાટકનો પહેલો પ્રહરો ઉઘડાયો. તાળીના ગડગડાટ અને કીકીયારી પડ્યાં. સંગીત શરૂ થયું. મને શબ્દોમાં સમજ પડતી નહતી પણ રાગ બહુ મધુર હતો તેનો હું આસ્વાદ લઈ શક્યો.

બે ત્રણ પ્રહરો ઉઘડ્યા પછી પ્રતાપરાય આવી પાસેથી ઉઠ્યો બોલ્યા—“સાળી કાંઈ ગમ્મત પડતી નથી. બહાદુરભાઈ, તમે એક કુંબહાર ચઢા પીને તાજે શ્વેદ આવું. તમારે ચઢા પીવી હોય તો આલો.

મેં કહ્યું—“ના આરે નથી ખીલી. મને તો આ ગાયનમાં જ મજા પડે છે.”

મેં ના પાડી એટલે જાણે રાજ થતા હોય તેવા દેખાતા તે ચાલ્યા ગયા અને તો તે ક્યાં ગયા તે વિષે વિચાર ન કરતાં નાટકમાંજ મશ્ગુલ થઇ ગયા. ધીમે ધીમે મને નાટકના પ્લોટમાં પણ સમજ પડવા માંડી. મેં મારી પાસે બેઠેલા એક ગૃહસ્થને વચમાં વચમાં પૂછવા માંડ્યું. તે અંગ્રેજી જાણતો હતો એટલે મને વાતો કરવાની મઝા પડી. જ્યારે અંક ખલાસ થયો ત્યારેજ મને યાદ આવ્યું કે પ્રતાપરાય હજી મ્હા પીને પાછા આવ્યા નથી. હું અને ચાચા બહાર નીકળ્યા નાટકશાળાની આસપાસ જોવા લાગ્યા. આમ તેમ જોટલાં મ્હા-કાપીયાનાં હતાં તેમાં તપાસ કરી. મૂતરડીમાં પણ જોઇ આવ્યા પરંતુ કાંઈ ઠેકાણે તેમને પતો લાગ્યો નહિ. એટલે અમે ધાર્યું કે કદાચ તેઓ ઘેર ગયા હશે અથવા તો કાંઈ બીજાની પાસે કામ હશે તેને મળતા ગયા હશે તે હમણાં આવી લાગશે.

એવા વિચાર કરીને અમે તો પાછા નાટક જોવા બેઠા. નાટક ધણે ભાંભો ચાલ્યો. જ્યારે તે પૂરો થતા આવ્યો ત્યારે એક મોટરનું જંગળું સાંભળીને મને યાદ આવ્યું, કે ઘેરથી મોટર આવી પહોંચી હશે. મેં ચાચાને કહ્યું—“જરા બહાર જઈને આપણી મોટર આવી હોય તો તપાસ કરો. ફાઇવરને પૂછી જુઓ કે પ્રતાપરાય ઘેર આવ્યા છે ?”

ચાચા ઉઠીને બહાર તપાસ કરી આવ્યા. ને બોલ્યા—“મોટરવાળો તો કહે છે કે પ્રતાપરાય ઘેરે આવ્યા નથી. આવ્યા હોય તો મને ખબર નથી.”

મેં કહ્યું—“વાર.” મને મનમાં ચિંતા પેડી ત્યાર પછી પાંચેક મિનિટમાં જ નાટક ખલાસ થયો. અને અમે મોટરમાં બેસીને સીધા અમારા ઉતારાવાળે ઘેર જઇ પહોંચ્યા.

તે વેળા રાતના સડા નવેક વાગ્યા હશે. ઘરમાં પ્રતાપરાય પણ ન હતા તેમ જ અમારા યજમાન મહમદ હુસેનભાઈ પણ નહતા. હું ઓરડામાં જઈને કપડાં ઉતારીને હતો તેજ વખતે રોશ્નને આવીને મંદુર કંઠે કહ્યું—

“ બાબા, અને ડોક્ટર સાહેબ અમતવને કામે જઠાર ગયા છે. તેમને આવતાં મોકું થશે. આપ બને જણા વાળુ કરી બેસો. તેમને માટે ખોટી થવાની જરૂર નથી એમ કહેતા ગયા છે. ”

મુખ ઉપર બારીક પડદાના આવરણ સાથે તે અમારી આમળ આવીને આટલું બોલ્યો. એની ભાષા હું બરાબર સમજતો ન હતો છતાં એના અભિનય અને અવાજની ખુશીથી હું એનો ભાવાર્થ સમજી મયો. એના તરફ જોતામાં, એના કંઠની મધુરતાનો વિચાર કરવામાં હું એવો તો લીન થઈ ગયો હતો કે એને થું જવાબ આપવો તે મને સૂઝ્યું જ નહિ. મારા ઉત્તરનો રાહ જોયા વગર તે ચાલી મઝ. જતાં જતાં ચેબેરીમાં ઉભેલા નેકરને તેણે વાળુની સામગ્રી અમને લાવી દેવાનો હુકમ આપી દીધો. મારી મૂઠતા ગિંધે મને પછી કંઈક પસ્તાવો થયો.

જાણુ ક્યું, અને અમે આરામ લેતા પદ્મમમાં પડ્યા. આંખો કિવસ નાટક જોતામાં જે તરફી આંખે ને પડેલી તેને લીધે વાળુ ક્યારે પછી ઝઝો વખત અમે જમત રહી શક્યા નહિ. ક્યારે નિદ્રાવશ થયા તે કહી શકતા નથી. પણ જ્યારે જમત થયા ત્યારે સવારના સાંઝા આઠ વાગ્યા હતા. આંખો ચોળીને મોં ધોયું એટલે વચલા ટેમલ પર બે પીળાં પરખીડીયાં બંધ પડેલાં જોયાં. એક પર મારું નામ અને બીજા પર બનુચાચાનું નામ હતું. અમે આશ્ચર્યમાં હુશી ગયા. અહીં અમારા નામના કગળો આવે જ ક્યાંથી? ફાડીને જોતાં જ અમે ચમકી ગયા—

“પ્રિય બહાદુરબાઇ,

તમને આ ચિઠ્ઠી વાંચીને ધણું આશ્ચર્ય થશે. તમને કદાચ મારા ઉપર કોઈ પણ ઉપજશે. હું આવી રીતે તમને છોડી જઈ છું તેથી તમને દિલગીરી પણ થશે. પરંતુ તે બધાં માટે હું લાચાર છું. મારો એવો સમાવજ છે કે જે વસ્તુનો હું પીછો પકડું તેનો બંધી રીતે અંત આવે ત્યાં સુધી હું છોડી શકતો નથી. એક રીતે નહિ તો બીજી રીતે,

ખીજ નહિ તો ત્રીજ રીતે એમ દરેક પ્રકારે મારાથી બને તેટલા ખંતીલા પ્રયાસો કર્યા પછી જ્યારે મારું કશું ન ચાલે તેવું થાય, ત્યારે જ હું તે બાતતને પડતી મૂકું છું—એ મારી ખાસીયત કાંઈ તમારાથી અજાણી નથી. આ શહેરમાં આવ્યા પછી આપણે કેવા સંજોગોમાં મૂકાયા છીએ તે તમે સારી પેઠે જાણો છો. આપણા યજમાન શ્રી મહમદ હુસેનભાઈ એક મહાન વ્યક્તિ છે. એમની પૂરેપૂરી ઝાળખ હું ખીજ માં વાર આપીશ. અત્યારે તો ટુંકમાં એટલું કહી દઉં કે આખા કેરો શહેરમાં એમના જેવા ખીજ બે માણસ શોધવા મુશ્કેલ થઈ પડે. હા એક મળે ખરો. ને તે એક તે મોન્સ્યો પાલાં કરીને ફ્રેન્ચ ગૃહસ્થ છે. મહમદ હુસેન અને પાલાં સાહેબ બન્ને કેરો શહેરમાં જ ધારે તે કરી શકે તેમ છે. એમની સહાયથી તમને પ્રથમથીજ કલા પ્રમાણે હું ફરીવાર એ મોતની યુદ્ધમાં (!)—એ પારસદ્રવ્યની ખાણ-વાળી યુદ્ધમાં જવા નીતળી પડું છું.

કાલે સાંજે તમને નાટકશાળામાં બેસાડીને હું ક્યાં ગયો હતો તે વિષે તમને આશ્ચર્ય લાગશે. હોટલમાં આ પીતાં પાસેના ટેબલ પર એક ફ્રેન્ચ ગૃહસ્થને જોતાંજ મને મારા આ ફ્રેન્ચ મિત્ર સાંભરી આવ્યા. કેરો શહેરમાં પહેલાં જ્યારે જ્યારે હું આવ્યો હતો ત્યારે ત્યારે મોં પાલાંને મળ્યા વગર રહેતો નહિ. તેથી મને તેમની મુલાકાત બેવાની બારે બાર જણાઇ. મહા પીને હું બહાર નીકળ્યો એટલામાંજ એક બાકુતી મોટર ગાડી ત્યાં આવીને ઉભી. એટલે ખીજે કશો લાંબો વિચાર કર્યા વગર હું તેમાં બેસી ગયો. જોત જોતામાં મેં. પાલાં સાહેબને જઈ મળ્યો. તેઓ મને જોતાંજ ખૂબ આનંદમાં આવી જઇને બેટી પડ્યા. એમના જેવા સુનરિપાસુ આખી દુનિયામાં થોડાજ મળશે. મેં તેમને આપણી મુસાફરી વિષે બધી વાત કરી. તે સાંભળીને તેઓ પ્રથમ તો છંદવ થઈ ગયા. પરંતુ પછી તેમણે પોતાની પાસેથી એક નકશો કાઢીને મને બતાવ્યો એ નકશો જોતાંજ અને તેની સાથેજ લખાણ

વાંચતાંજ મને લાગ્યું કે, બહાદુરબાઈ આપણે ખરેખર મૂર્ખાઈ કરી હતી ! હા. ખરેખરી મૂર્ખાઈ કરી હતી. જે પ્રવાસ આપણે જે માર્ગે મળને કરવાનો હતો તેને બદલે કાંઈ ઉલટાજ આપણે જે માર્ગે કરી નાંખ્યો અને તેમ કરવામાં સમય, શક્તિ અને દ્રવ્ય ખોવાં. જે બાળુથી આપણે જે ગુફામાં પ્રવેશ કરવાનો હતો તે બાળુ વિષે ખીલકુલ અજ્ઞાન રહીને આપણે બારે મુશ્કેલી અને જોખમમાં ઉતરી પડ્યા હતાં. કારણ કે જે બાકોરાં દ્વારા આપણે તે ગુફામાંથી બહાર નીકળ્યા તે બાકોરાથી બરાબર દશ માઇલ ઉતર અંકાલુગુનું રેલ્વે સ્ટેશન આવી રહેલું છે. જે નકશે મને પાલાં સાહેબે બતાવ્યો તે નકશે જે મારા હાથમાં પ્રથમથી આવ્યો હોત તો આપણે કરીયે મુશ્કેલી વગર તે ગુફામાં સુખરુપ પહોંચી ગયા હોત. પણ ખેર ! જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. મોં. પાલાંસાહેબને પણ ખ્યાલ નહતો કે જે પુરાતન નકશે અને લેખ એમની પાસે હતા તેને આધારે પારસમણિ અને હીરાઓથી ભરેલી ખાણમાં જઈ શકાતું હશે. પણ આ તો જ્યારે બંને નકશા ભેગા થયા, જ્યારે મારી પાસેના લખાણો અને તેમનાં લખાણો મેળવીને સરખાવી જોયાં ત્યારેજ અમને માલમ પડ્યું.

અને આ અમને માલમ પડ્યું—તો પછી એ ગુફામાં ફરીથી જઈને એ પારસદ્રવ્ય વિષે તપાસ કરવાની અમારી ઉત્કંઠાને કેવી રીતે રોકી શકાયે ? પાલાં સાહેબની જ્ઞાનોત્કંઠા આગળ પાંચ પચીસ હજાર રૂપિયા કાંઈજ વિસાતમાં નથી. અને હવે તો આ સરળ માર્ગ સાંપડ્યો છે એટલે તો અમારું જવાનું બહુ સહેલું થઈ ગયું છે. કાલે સાંજે પાલાં સાહેબને સાથે લઈને હું આપણા યજમાન મહમદ હુસેનને મળ્યો હતો. તેમણે પણ આ કાર્યમાં જે કંઈ જરૂર હોય તેની સહાય આપવા ઉત્કંઠા દર્શાવી. એટલુંજ નહિ પરંતુ અમારી સાથે આવવા તત્પર થયા. તેમને મેં જેમતેમ ખાળી રાખ્યા.

બહાદુરબાઈ, હું તમને છોડી જઈ છું તેથી મને બહુ દીનગીરી

થાય છે. મેં તમારી પાસેથી પુષ્કળ કામ લીધું છે તમને બારે મુશ્કેલીમાં અને જીવ સંટોસટના જોખમમાં કેટલીયે વાર મૂકી દીધા છે. એ બધાનો પૂરેપૂરો બદલો તો મારાથી કેમ દિવસ આપી શકાય તેમ નથી. પરંતુ કુલ નહિ ને કુલની પાંખડી રૂપે મારા વતી મહમદ-હુસેનભાઈ તમને આજે કે કાલે પચાસ હજાર રૂ. નો ચેક આપશે તે સ્વીકારી મને હાલ તુરત ઋણમુક્ત કરશે. એટલું માંગી લઉં છું. તેઓ તમને કરેથી મુંબાઈ સુધીનો પાસ પણ કઢાવી આપશે અને તમારી બંને જજ્જાની મુસાફરીને માટે યોગ્ય બંદોબસ્ત કરાવી આપશે. હિંદુસ્થાનમાં હું તમને તમારે ગુપ્ત સ્થાન પરે વળી કાઢવાર મળી જઈશ. તે વેળા મારી આ બીજી વારની મુસાફરીનું શું પરિણામ આવ્યું તે સવિસ્તર કહીશ. એજ. હાલ તો રામરામ. પ્રભુ તમને સુખી રાખે.

લી. તમારો પ્રતાપરાય"

x x x x

બીજી ચિઠ્ઠી બનુચ ચાના નામની હતી. તેમાં ઝાઝું લખાણ ન હતું. તે નીચે મુજબ હતી:—

મુરખ ! ચાચા,

આપને હવે હું છોડી જઈ છું આપણી ગદાન મુસાફરીનો અંત હવે નજીક આવી ગયો છે નં વેળા હું છટો પડું છું એટલે તમે મને સ્હેલાઈથી મારી આપી શકશો. શાથી જૂદો પડું છું તેનું કારણ ગદા-દુરભાઈ તમને કહેશે. અથવા તો હું જીવતો રહીશ ને તમને ફરીવાર મળીશ ત્યારે કહી સંભળાવીશ. અને તે વેળા તો મારે તમને ધણું ધણું કહેવાનું તથા આપવાનું થે હશે. એ મારી મોટી આશા છે તે જો ફક્તીમૂત થશે તો, જ્યારે હું તમને મળીશ ત્યારે તમને પેલી કહેવત પ્રમાણે ખરેખર સોનાથી મઢીશ.

પણ ખેર ! તે તો થશે ત્યારે થશેજ. અત્યારે તો મને તે દિવસના ઓટરોડ સ્ટેશન પરનો દેખાવ યાદ આવે છે. પૂર ઉત્સાહથી પોતાને

દેશ જતા તમને રોકીને મેં ગાંધીમાંથી ઉતારી પાડ્યા અને મારી સાથે આ ભયંકર મુસાફરીમાં સંક્રમે વેઠવાને માટે ધસડી લીધા. અને આપણે ત્રણે જણાએ સાથે મળીને થું થું વેઠ્યું છે તેનો ચિતાર કાગળ પર ચિતરવો એ ઇષ્ટ પણ નથી તેમ શક્ય પણ નથી. મારે ખાતર તમે વેઠેલી મુશીબનોનો પૂરેપૂરો બદલો તો હું કેવી રીતે આપી શકું? પરંતુ હુલ નહિ ને હુલની પાંખડી કે મારાવતી આપણા યજમાન તમને રૂપિયા ૨૫૦૦૦ નો એક આપશે, તે સ્વીકારી મને હાલ તુરત ઋણમુક્ત કરશે એટલું માંગી લઉં છું. તેઓ તમને મુંબાઈ સુધીનો સ્ટીમર પાસ પણ કઢાવી આપશે. હું પાછો ફરીશ ત્યારે તમને જરૂર મળીશ, એજ. સલામતેકુમ.

લી૦ પ્રતાપરાય

નોંધ—ખાસ કરીને લખવાનું કે પેત્રી ગુફામાંથી મળેલા જે એ ચાર પથરા તમે ગજવામાં ભરી લીધા હતા તે હીરાના ગઠ્ઠાજ હોવા જોઈએ એમ હવે મને લાગે છે. તેથી જો તમે તેને ફેંકી દીધા ન હોય તો ફેંકી દેતાં પહેલાં કોઈ સારા ઝવેરી પાસે અથવા તો કટર (પાસાં પાડનાર) પાસે તેની પરીક્ષા કરાવી લેજો. મને ખાતરી છે કે તમને તેનાં સારાં નાણાં ઉપજશે.

પ્રકરણ ૬૭ મું.

આપણા બેનો ભામ

ચિઠ્ઠી વાંચીને—તેનું છેલ્લું વાક્ય વાંચીને ચાચાને આનંદ થયો. તેમણે પોતાનાં ગજરાં પર હાથ મૂક્યો અને પથરા હળુ ગજવામાંજ છે, ભૂલેચૂકે ફેંકાઈ ગયા નથી તેની ખાત્રી કરી લીધી. તેમણે તે પથરા ગજરામાંથી બહાર કાઢ્યા અને આમતેમ બંધી બાળુએથી ફેરવી ફેરવીને તપાસવા લાગ્યા. તેમણે એક પથરો મારા હાથમાં આપ્યો અને કહ્યું “જુઓ.—તપાસો તો ખરા.”

મેં તે જોઈને કહ્યું—“અંદર કણીએ ચળકાટ મારે છે, હીરાના માંખડા હોવા જોઈએ.” એમ મોલનાં તેમના હાથમાં પાછો આપવા માંડ્યો.

તે બેતાં ચાચા બોલ્યા—“તમારા મહોડામાં સાકર. જો આ પથરામાંથી હીરા નીકળે તો આપણા બેનો ભામ.”

મેં કહ્યું—“એમાં મારો ભામ રાખવાની કાંઈ જરૂર નથી. પથરા તમેજ વીણીને લીધા હતા ને તમેજ તેનો બાર તે ગુફાથી તે અહીં સુધી વહ્યો છે. એટલે એમાંથી હીરા કે બીજું કંઈ પણ કીંમતી દ્રવ્ય નીકળે તે તમારુંજ થાય. એમાં મરો ભાગ ન હોય.”

ને ખરેખર મને એવા ભાગને માટે જરાયે ઉત્સુકતા ન હતી. સાચું પૂછો તો પ્રતાપરાય મને આવી રીતે અચાનક છોડી જતા રહ્યા હોવાથી મારા હૃદયને એક પ્રકારનો સખત આઘાત થયો હતો. બ્રહ્માંડનો ભેદ વાળા કિસ્સામાં તેઓ આખરે મને મૂર્છાવસ્થામાં છોડી અભોધ થઈ ગયા હતા. અને આજે તેઓ મને નિદ્રાવસ્થામાં છોડી ગયા હતા. તેથી મારા અંતરમાં ઉંડી વેદના થતી હોય એવું મને લાગતું હતું. એક માણસની સાથે રાત દિવસ ચોવીસે કલાકનો સહવાસ થયા પછી—ને તે સહવાસ દિવસના દિવસો, મહિનાના મહિનાઓ

સુધી સતત ચાલુ રહ્યા પછી અચાનક તે માણસ અદૃશ્ય થઇ જાય, અને તે પણ આપણને ઉંધતા કે બેભાન અવસ્થામાં મૂકીને ગાયબ થઇ જાય તેથી જે આઘાત થાય તેની કલ્પના કોઇ સાહિત્યરસિક માનવી સહજ કરી શકશે. અને તે પણ પ્રતપરાય જેવા રસિક અને અદ્ભૂત, જ્ઞાની અને મમતળુ માણસના સહવાસની અસર તો બૂલા-યજ કેમ? દમયંતીને જંગલમાં સૂતી છોડીને એકાએક નળરાજ ચાલી નીકળ્યો તે વેળા એ આપડીની જે દશા થઇ હશે તેનો મને અત્યારે ખ્યાલ આવ્યો. જાણે કોઇ નજીકના સગાંને બાળીને રમશાનમાંથી પાછા ફરતા હોઇએ તેવું જ ગ્લાનિમય આખું વાતાવરણ લાગતું હતું.

તે એવી રીતે ગ્લાનિ કેમ ન ઉતરે? પ્રતાપરાય જેવા ચમત્કારી અને વિવિધ પ્રકારના જ્ઞાનવાળા માણસની સાથેનો એક ઘડીનો સહવાસ પણ જીવનપર્યંત ન વિસરાય—તેવાની સાથે આટલા આટલા મહિના સતત સહચાર થવા પછી અચાનક છૂટા પડતાં અંતરને આઘાત લાગ્યા વગર કેમ રહે? એ વિષયમાં મારી અને અનુયાયીની દશા એક સરખીજ હતી. એમના મનમાં પણ સખત ગ્લાનિ ઉપજી હતી.

પરંતુ હૃદયમાં ગ્લાનિ ઉપજતી હોય કે જીગર તૂટીને કકડા થઇ જતું હોય તોયે અમારથી કંઇ હાથ જોડીને એસી રહી શકાય તેમ નહતું. પ્રતાપરાય ગયા હતા. અમને છોડીને ગયાજ હતા એમાં સંશય રાખી શકાય તેમ ન હતું. પ્રતાપરાય કેવા નિશ્ચયાત્મક માણસ હતા તે હું સારી પેઠે સમજતો હતો. અને ચાચાને પણ આટલા દિવસમાં તે વિષે પાકી ખાત્રી થઇ ગઇ હતી. એટલે વિશેષ વિચારમાં ન એસી રહેતાં અમે ઉડીને દાંત મ્હોં ઘોમી નાંખ્યા. તરતજ એક નોતર મ્હા બીસ્કીટનો થાળ લઇને હાજર થયો. તેને મેં કહ્યું કે, “તારા શેકને ખાતર આપ કે હું તેમને મળવા માંગું છું.”

મ્હાનો થાળ ટેબલ પર મૂકીને તે સંદેશો કહેવા ગયો. થોડીજ વારમાં તે પાછો આવ્યો અને બોલ્યો—

“આપ સાહેબને તસ્દી ન પડે તેટલા માટે શેઠ પોતેજ આપની પાસે આવે છે.”

પોતે થઇને અમારી પાસે અમારા ઝોરડામાં આવવામાં મહ-મદભાષનો શું ઉદ્દેશ હશે તે ન સમજાયું. એમાં કાંઈક બેદ તો ન હોય? એવો વહેમ મારા મનમાં પેડો, પરંતુ વિશેષ વિચાર કરી શકું તે પહેલાં એ યુદ્ધાભીયાં અમારી સામે આવી ટેવત પાસેની ખુરશી પર ગોઠવાયા.

મેં તેમને સાહેબ સલામ કહીને પ્રતાપરાયવાળી ચિઠ્ઠીઓ તેમના હાથમાં મૂકી. તે જોતાંજ તેઓ બોલી ઉઠ્યા—“મને એ વિષે બધી ખબર છે, હવે તમારી શું ઇચ્છા છે તે હું જાણવા માંગું છું.”

“અમરી બીજી શી ઇચ્છા હોય?” મેં કહ્યું—“પ્રતાપરાયે અમને છોડી એકલા ચાલ્યા જવામાં બારે અન્યાય કર્યો છે. પરંતુ તેની ફરિયાદ આપની આગળ કરી વ્યર્થ છે; હવે આપ અમારે માટે હિંદુસ્થાન પાછા જવાનો બંદોબસ્ત કરાવી દો એટલી માથના છે.”

મહમદ મીયાં હસીને બોલ્યા—“આપ હિંદના વતની છો અને આખરે તો હિંદ પાછા જશેજ. એમાં કાંઈ શંકા ન હોય. પરંતુ આપ આ પરદેશમાં આવીને મારા મેમાન થયા છો તો થોડા દિવસ આ શહેરમાં રહીને જોવાલાયક સ્થળો જુઓ—મને આપની મેમાની કરવાનો લાભ આપો—એ ઇચ્છવા જોગ છે. હિંદ પાછા ફરવાને આપ ઉત્સુક થઇ ગયા હશે એ ખરું. પરંતુ આપ કાંઈ ફરી ફરીને મારે ત્યાં પધારવાના નથી એટલા માટે કહું છું.”

એમ કહીને મહમદ મીયાંએ અમને પોતાને ત્યાં વધુ દિવસ મેમાન તરીકે રહેવાને બહુજ વિવેકપૂર્વક આમ્રહ કર્યો. પરંતુ મેં કહ્યું—“પ્રતાપરાય વગર હવે રહેવું અમને અકાર્ણ લાગે છે.” વગેરે. એટલે તેમણે—“ઝાહમાં ઝાહા બે દિવસ તો રહોજ.” એમ કહીને તે અમારી પાસે કબૂલ કરાવ્યું. દરમ્યાન પોતે અમારા પાસપોર્ટ કઢાવી આપવા વગેરેનો બધો બંદોબસ્ત કરી નાંખવા કબૂલ કર્યું.

પ્રકરણ ૬૮ મું.

બળી પાછા ઘેર

એ બે દિવસ અમે જેમતેમ કાઢ્યા. મહમદ બાઇએ પોતાની મોટર અમારી સંપૂર્ણ સેવામાં આપી હતી તે લઇને અમે ગામ આખામાં રખડ્યા. શહેરની મોડી મોડી બગ્ય ધમારતો—કાર્ટ કિસ્કો ને જેલ-ખતું જોયું. પછી જુના વખતનો દરવાર અને ઐતિહાસિક ખંડિ-યેરો જોઇ આવ્યા. કેટલીક ખરીદી પણ કરી. ખરીદી માટે અમને રોકડ પૈસાની જરૂર ન પડી, કેંઈ પણ સ્થળે મહમદબાઇનું નામ લીધું એટલે ઉધાર ખીલ ફાટીને ઘેર માલ પહોંચતો થઇ જાય એવી આખા શહેરમાં શાખ હતી. અમને તે બહુજ કામ લાગી એ રીતે મેં કેટલુંક કાપડ, અત્તરની શાંદાઓ અને રેપાઓનાં ખીરાં ખરીદ્યાં; બનુચ.ચ.એ પોતાને મનગમતી અને ઉપયોગી વસ્તુઓ વેચાતી લીધી.

ત્રીજે દિવસે અમારા યજમાને કરોથી મુંઝાઇ સુધીની અમારી સ્ટીમર-ટ્રીટો લાવીને અમને આપી. અને પ્રતાપરાયે ચિકીમાં લખ્યા મુજબના ચેકા અમારા હાથમાં મૂક્યા. અમે બજારમાંથી તેમને નામે ખરીદેલી ઓળેનાં નાણાં કાપી લેવાનું તેમને કહ્યું. ત્યારે તેમણે જવાબ દીધો:—“મારે એવું કરવાની જરૂર નથી. આપ મારા મેમાન છો તો એટલી વસ્તુઓ મારા તરફથી સ્વીકારવાની આપ કૃપા કરો એમ માંગી લઉં છું.”

આખરે અમારે તેમ કરવુંજ પડ્યું. ને પછી અમે ગળગળે હાથે તેમની રજા લીધી.

અમે ખરીદેલો સામાન વગેરે બાંધી તૈયાર થયા. એટલે તેઓ અમને મોટરગાડીમાં બેસાડવા આવ્યા. તે વેળા એમના અદ્ભુત આતિથ્ય માટે મને બહુજ માન ઉપજ્યું. મેં બારે ઉમળકાબેર એમનો હાથ

પકડી તેના ઉપર ચુપ્પન ક્યું. મારું જોઈ ચાચાએ પણ તેમ ક્યું. મહમદભાઈનાં વર્તનથી મને અસ્વસ્થતાના આતિથ્યનો ખરેખરો ખ્યાલ આવ્યો.

પછી અમે ડોક પર ગયા. અમારી સ્ટીમર શેધી કાઢી તેમાં જગા લીધી. તેમ કરવામાં મદદ કરના માટે મહમદભાઈનો એક માણસ અમારી સાથે આવ્યો હતો. સ્ટીમર છૂટી એટલે તે પણ સલામ કરીને ગયો. પછી અમે અમારા કેબીનમાં જઈ બેઠા. હિંદ આવતાં આઠ દહાડાની મુસાફરીમાં અમે—મેં અને ચાચાએ—એ બંધકર સાહસિક મુસાફરી વિષે કાંઈ કાંઈ વાતો ને ચર્ચાઓ કરી. તે બધી અહીં લખવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી.

મુખાબ આવીને હું ચાચાથી છૂટી પડ્યો. મારે મારે વેશપલટો પાછો શરૂ કરી દેવાનો હતો. કારણ કે મારા ચીના દુશ્મનો કાંઈ મને વિસરી ગયા હોય એમ માનવાને કારણ નહતું. આથી એક દક્ષિણી બજનિકનો વેશ લઈને હું મારે મૂળ સ્થાનકે પાછો આવ્યો.

x x x x

પ્રિય દોસ્ત મનંત,

ઉપર મુજબ મારી સાહસયાત્રાનો હેવાલ છે. એ વાંચીને જરૂર કોઈ કોઈ વાર તને મારી મૂર્ખાઈ પર હાસ્ય ઉપજ્યું હશે. કોઈ કોઈ વાર અમારી સાહસવૃત્તિથી તને અશ્ચર્ય ઉપજ્યું હશે. કોઈ કોઈ વાર અમારી સંકટસ્થતિ કરુણ દેખાતો હેવાલ વાંચીને તને અમારી દયા આવી હશે—એ બંને. પણ એટલું તું ખ્યાલમાં રાખજો કે આ વર્ણન સાચેસાચું નજરે જોનાર અને જાતે અનુભવનારનું પોતાનું વર્ણવેલું વર્ણન છે. એમાં કોઈ પણ સ્થળે રજતું ગજા કર્યાનો—મીઠું મરચું બમરાગ્યાનો અંશ પણ નથી. ઉલટું ઘણી જગ્યાએ અમારી મુશ્કેલી અને જોખમોનો ચિતાર માપકાયાને અમને હું જોઈએ તેવો તાદૃશ નથી આપી શક્યો.

અહીં આવ્યા પછી ત્રણેક મહિને મને ટપાલ દ્વારા એક કાગળ મળ્યો. મારી ટપાલ કેવી રીતે આવે છે તે મેં પ્રથમથી જ જણાવી દીધું છે એટલે ફરી લખવાની જરૂર નથી. એ કાગળ પરના શરના-માના અક્ષર વાંચનાં જ હું ચમકી ગયો. તેના ઉપર પરદેશની છાપ હતી. ને અક્ષર પ્રતાપરાયના હતા. કાગળ મેં 'અહુજ ઉત્સુકતાથી ફેડયો ને વાંચ્યો—

“વહાલા બહાદુરબાઇ,

તમે હવે તમારે મૂળ સ્થાનકે પહોંચી ગયા હશે એમ માની આ પત્ર લખું છું. પત્ર લખવાનું કારણ જાણીને તમને 'અહુજ' આનંદ થશે એમાં કાંઈ શંકા નથી. કારણ કે જે બે ત્રણ ઉદ્દેશને ખાતર આપણે આ મહા પ્રવાસ શરૂ કર્યો હતો તેમાંનો એક તો પૂરેપૂરો ફલીમૂત થયો છે. ને તે પણ 'અહુજ' અગુધારેલી રીતે, અણધારેલા સમયે સફળ થયો છે. હું જાણું લાંબાવનો નથી. લ્યો, કહી દઉં છું. મને મારા બાઇ ગુમાનનો મેળાપ થયો છે.

તમે જાણો છો તે પ્રમાણે હું અને મોન્સ્યો પાલાંસાહેબ આગ-ગાડીમાં બેસીને મ્યકાલુયુ સ્ટેશને ઉતર્યા. અમારી સાથે આઠ નોકરો અને કેટલોક સરસામાન, બાથુ વગેરે હતાં. અમે ત્યાંથી પેલા પહાડ તરફ જતા હતા. તેવામાં માર્ગમાં એક બરવડ જેવો દેખાતો માણસ મળ્યો. મારી સાથેના માણસે તેને કાંઈક રસનો પૂછ્યો. તેના જવાબમાં તેણે કહ્યું તે મેં સાંભળ્યું નહિ, પરંતુ તેની બોલવાની હલ પરથી અને ઉચ્ચાર ઉપરથી જ મને લાગ્યું કે આ માણસ હિંદુસ્થાનમાં બહોલ વખત રહેશે હોવો જોઈએ. હું તેની પાસે ગયો અને તેને બે ચાર સવાલો પૂછ્યા. પ્રથમ તો તેણે જવાબ આપ્યા પરંતુ પછી તે મારા સામું તાકીને જોઈ રહ્યો. મેં ફરી સવાલ પૂછ્યો એટલે તે માઈ નામ દઇને ‘ઓ મારા બાઇ! મારા મોટાબાઇ!’ એમ બોલતો મને જોરથી બેટી પડ્યો!

ત્યારેજ મેં જાણ્યું કે મારી સાથે ખીજું કાંઈ નહિ પણ
ગુમાન પોતેજ ઉભો હતો. શબ્દના ઉચ્ચાર પરથી ઉપજેલો મારો
શક સાચો પડ્યો હતો. પરંતુ માણસનો ચહેરો ઝાળખવામાં એ
બેળા જેટલો હું ઠગાયો તેટલો ખીજ કામ વાર ઠગાયો ન હતો.
વેશપલટા પારખી કાઢીને બલમલાને મેં મહાત કર્યા છે ને તે મટે
હું અભિમાન ધરાવતો હતો. પરંતુ ગુમાનને—મારા સગા ભાઈનેજ હું
ન ઝાળખી શક્યો એમ કહેતાં મને શરમ આવે છે.

પણ ગુમાન ન ઝાળખાયો તેમાં મારો દોષ ન હતો એમ
તમે પણ કબૂલ કરશો. વરસોના જંગલવાસ પછી ગુમાનનો ચહેરો
ખીલકુશ ફરવાખ ગયો છે. એને લાંબી દાઢી લગી છે અને કોતરોમાં તીવ્ર
દૃષ્ટિ ફેંકવાની ટેવને લીધે આંખો ઉંડી પડી ગઈ છે. એ ખરેખરો આફ્રીકન
ભરવાડ બની ગયો છે. એક હજાર કરતાં વધારે ઢોર એની પાસે છે,
ને જમીનનો તો પારજ નથી. એ અહીંને નાનો સરખો રજા બની ગયો
છે એમ કહું તો ખોટું નથી. ને તેથીજ એને અત્યાર સુધીમાં સ્વદેશ
પાછા ફરવાની વૃત્તિ થઈ ન હતી.

હવે અત્યારે તો એણે મારી સાથે પ્રવાસમાં જ લવ્યું છે એની
સહાયથી અમે જરૂર કાંઈક ઉપલબ્ધ કરી શકીશું ખરા એવી મારી
ખાતરી છે. તેને વિષે હવે પછી. એજ. તમે સહકૃદંબ મઝામાં હશે "

આ કાગળ મળતાં મેં ચંપાને તે વંચાવ્યો ને બધી વાત કહી.
ને અત્યારે તો અમે બારે ઉત્સુકતાથી પ્રતાપરાવના પ્રત્યાગમનની રાહ
જોઈએ છીએ.

બાળસાહિત્યનો ગાંડીવ ટંકાર

૧ ટોલસ્ટોયની ત્રણ વાતો	૦-૫-૦	૨૫ ધૂપસળી	૦-૪-૦
૨ બકુલ	૦-૬-૦	૧૬ બાળવિહાર (૨)	૦-૬-૦
૩ ખીરબલનો બન્ધુ	૦-૮-૦	૧૭ મોતીના દાણા	૦-૫-૦
૪ મૂરખરાજ (ટોલસ્ટોય)	૦-૮-૦	૧૮ એક હતો કૃતરો—	૦-૪-૦
૫ નીલમ	૦-૬-૦	૧૯ ફેરીનાં ભજ્જાં	૦- -
૬ લીમ્મ અને યુધિષ્ઠિર	૦-૪-૦	૨૦ નવગીત	૦-૩-૦
૭ બાળવિહાર (૧)	૦-૧૨-૦	૨૧ મેઘધનુષ	૦-૪-૦
૮ જય બજરંગ	૦-૬-૦	૨૨ મિયાક	૦-૧-૦
૯ વાલોનું વન	૦-૪-૦	૨૩ હાથી ધમધમ ચાલે	૦-૧-૦
૧૦ જાકુદ હાર	૦-૪-૦	૨૪ બાળરાયરી	૦-૩-૦
૧૧ અરફીપુરી	૦-૪-૦	૨૫ ચોપગાંની ચતુરાઈ	૦-૪-૦
૧૨ સોનાકુમારી	૦-૪-૦	૨૬ ગધેડાનું રાજ	૦-૧-૦
૧૩ તોફાની ટીપુડો	૦-૬-૦	૨૭ રમકડાની કુકાન	૦-૧-૦
૧૪ ક્યુઅર	૦-૩-૦	૨૮ જાકુદ જમરખ	૦-૧-૦

સ્ત્રીઓના હૃદયનું અમૃત જેમાં ટપકે છે એવા
સુંદર, હૃદયસ્પર્શી નાનકડાં લોકગીતો

ખાંચણાં

સંપાદક: ઇન્દરલાલ વીમાવાળા

લોક સાહિત્યના બેખધારી મેઘાણીશ્યે લખેલા વિસ્તૃત પરિચય
સાથે. બે ત્રણ સુંદર ચિત્રો છતાં કિંમત ૦-૫-૦ પોસ્ટેજ ૦-૧-૦

સાહિત્ય લખે છે: ગાંડીવની સૌ ચોપડી-

ઓમાં આ પહેલું સ્થાન મેળવે છે.

ગાં ડી વ

ગાંડીવપ્રકાશિત

અતિશય મનોરંજક નવલો

બ્રહ્માંડનો ભેદ ભાગ ૧ રૂ. ૩૦

” ” ૨ ૨

અમૃતનો પ્યાલો ૦૧૦

નામવિનાની નવલકથા ૨

દમઠ (બંડીમ) ૧

ચૌધરાણી,, છપાય છે

હ આસામ ૧

નિર્મલિસ્ટોના પંજમા ૦૧૧

કલકત્તાનો કારાયુગ ૧૧

બોમ્બયુગનું બંગાળા ૧

કાળું ગુલાબ ૧૧

પંજબનું પ્રચંડ કાવતરું ૧૧

સર્વ જુક સેલ રો વે ચે છે

બાળકો માટે અતિ મનોર

સુંદર, વાર્તા કવિતા ચરિત્ર ગમ્મ

ની રૂપાળી અને બોધક ચોપ

ડીઓ માટે સૂચીપત્ર મંગાવો

ગાંડીવ

